

ՀԱՅԿԱՅԻՆ

Բ Ա Բ Դ

ՍՏՈՐԱՆԱՍԿԱՆ

ՆԱԽԱՆԱՍՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՐԱՆՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բ. Ն. ՎԵՐԴՅԱՆ

ԲԱՐԴ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ
ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

«ԼՈՒՅՍ»
ԵՐԵՎԱՆ — 1970

Մ ՈՒՏ Ք

Հայ ժողովրդի ստեղծագործ միտքը դարեր ի վեր փայլատակել է և լեզվի քերականական կառուցվածքի քննության մեջ: Սկսած Գ. Թրակացու քերականության մեկնություններից՝ հայ քերականներին զբաղեցրել են ձևաբանության բազմազան հարցեր, իսկ շարահյուսության վերաբերյալ եղել են լոկ առանձին դիտողություններ: Հայաստանում շարահյուսության հարցերով հիմնականում զբաղվել են միայն 13-րդ դարից սկսած (Վարդան Արեելցի, Սիմեոն Ջուղայեցի, Հովհաննես Հոլով և ուրիշներ):

Աշխարհաբարի քերականությունների մեջ ևս մեծ ուշադրություն է դարձվել գերազանցապես ձևաբանության հարցերին: Ճիշտ է, Ս. Պալասանյանի քերականության մեջ¹ արդեն հատուկ տեղ է հատկացվում շարահյուսությանը, բայց, այնուամենայնիվ, քերականության այդ ինքնուրույն բաժինը դեռևս հեռու էր մնում գիտական խոր ուսումնասիրությունների ոլորտից: Եվ կրկին Մ. Աբեղյանն էր, որ իր «Աշխարհաբարի շարահյուսությունը»² աշխատության մեջ, երբեմն դուրս գալով դպրոցական դասագրքի պահանջների սահմաններից, խորամուտ եղավ արդի հայերենի պարզ և բարդ նախադասությունների քննության մեջ, բացահայտեց բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասությունների կապակցման այնպիսի օրինաչափություններ, որոնք չէին արտացոլվել նախորդ քերականների աշխատություններում:

Բայց հայերենի ստորադասական կապակցության ուսումնասիրությունը մեծ ծավալ ստացավ հատկապես սովետահայ լեզվաբանների ջանքերով: Մասնավորապես մեծ է Գ. Սևակի ու Ա. Ղարիբջանի³ դերը դպրոցական քերականությունների մեջ՝ շա-

1 Ս. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզվի, Քիֆլիս, 1874:

2 Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի շարահյուսություն, էջմիածին, 1912:

3 Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, Երևան, 1936—1969, Ա. Ղարիբջան, Քերականություն, Երևան, 1934—1965:

րահյուսության սահմանների ավելի ճշգրտման, ստորադասական կապակցության մեջ եղած գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների փոխհարաբերության պարզաբանման և մի շարք այլ հարցերում:

Արդի հայերենի ստորադասական կապակցությունների դիտական ուսումնասիրության մեջ մեծ է Վ. Առաքելյանի վաստակը: Նրա «Հայերենի շարահյուսություն» մեծարժեք աշխատության երկրորդ հատորում¹ հանգամանորեն քննության են ենթարկվել ստորադասական կապակցության բազմազան հարցեր: Աշխատությունն աչքի է ընկնում տեսական մի շարք հետաքրքրական դիտողություններով և փաստական հարուստ նյութով:

Արդի հայերենի ստորադասական կապակցության ուսումնասիրությունների մեջ իր ուրույն տեղն ունի Ն. Պառնասյանի աշխատությունը²: Այս քնադավառում հետաքրքրական աշխատություններ են հրապարակել նաև Ս. Աբրահամյանը, Գ. Գարեգինյանը, Զ. Ալեքսանյանը և ուրիշներ:

Եվ այսօր անհնար կլիներ ձեռնարկել արդի հայերենի բարդ ստորադասական նախադասության համակողմանի ուսումնասիրության, առանց դիտական այն արժեքավոր ժառանգության, որ ստեղծվել է հայ քերականագիտության մեջ՝ սկսած երախտավոր նախորդներից մինչև մեր օրերը:

Սակայն հայ քերականների շարահյուսական ուսումնասիրությունների քննությունը կատարվել է հիմնականում երկրորդական նախադասությունների բնույթի հետազոտությամբ: Սույն աշխատության մեջ նպատակ է դրվել համակողմանի քննության ենթարկել արդի հայերենի ստորադասական նախադասությունների վառուցվածքը, նրանց բաղադրիչների փոխհարաբերությունները և ընդհանրապես այն բոլոր միջոցներն ու ձևերը, որոնցով կազմավորվում է ստորադասական կապակցությունը: Այս նկատառումով երկրորդական նախադասությունների բնույթի հարցերը ստացել են ոչ առաջնային նշանակություն, մասնավաճ որ նրանք բավականին հանգամանորեն քննարկվել են Վ. Առաքելյանի, Ն. Պառնասյանի և այլ լեզվաբանների աշխատություններում:

Աշխատությունը չժանրաբեռնելու և ավելորդ կրկնություններից խուսափելու նպատակով հատուկ գլուխ չի հատկացվել հայերենի ստորադասական նախադասությունների ուսումնասիրու-

¹ Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. Բ, Երևան, 1964:

² Ն. Պառնասյան, Ստորադասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում, Երևան, 1961:

թյան պատմությանը՝ հատկապես նկատի առնելով այդ բնույթի աշխատությունների առկայությունը¹։ Սակայն ամբողջ մենագրության մեջ ըստ անհրաժեշտության վեր է հանվել այն կարևորը, ինչ կապվում է շարահյուսական այս կամ այն հարցի ուսումնասիրության պատմության հետ։

1 Գ. Զահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954։

Վ. Առաֆելյան, Ներածություն «Հայերենի շարահյուսության», Երևան, 1959։

Ն. Պառնասյան, նշված աշխատությունը։

Լ. Խաչերյան, Փարագա երկրորդական նախադասությունների ուսմունքը... «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 218—231։

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱՐԴ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

1. ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդկության պատմության մեջ 19-րդ դարը նշանավորվեց մշակույթի, գրականության և գիտության բուռն զարգացմամբ: Լեզվի գիտության ասպարեզում ևս այդ հարյուրամյակը դարձավ մտքի խիզախումների, գիտական խոշոր հայտնագործությունների մի դարաշրջան: Բավական է ասել, որ այդ ժամանակ ձևավորվեց և բուռն զարգացում ապրեց պատմահամեմատական լեզվաբանությունը ինչպես Արևմտյան Եվրոպայում, այնպես և Ռուսաստանում ու Հայաստանում: Հնդեվրոպական լեզուների պատմահամեմատական ուսումնասիրության և ընդհանրապես լեզվաբանության զարգացման մեջ Բուպպի ու Մեյերի, Հյուբշմանի ու Պետերսոնի, Ֆորտունատովի ու Պոտերնյայի, Աճառյանի ու Աբեղյանի և շատ ուրիշների վաստակը հավասարարժեք է բնական գիտությունների մեջ կատարված խոշոր հայտնագործություններին: Ըստ էության, 19-րդ դարը դարձավ լեզվաբանության, որպես ճշգրիտ գիտության, հիմնավորման և ծաղկման դարաշրջան: Ի՞նչ է լեզուն, ինչպե՞ս է զարգանում նա, ի՞նչ օրինաչափություններով, ի՞նչ կապ կա տարբեր լեզուների հնչյունական համակարգի, բառապաշարի և քերականական կառուցվածքի մեջ,— այս և բազմաթիվ այլ հարցեր դրվեցին ու իրենց առաջին գիտական մեկնությունն ստացան դեռևս անցյալ դարի խոշորագույն լեզվաբանների երկերում:

Միանգամայն բնական է, որ հնդեվրոպական լեզվաբանության այս նվաճումները իրենց արտահայտությունը պետք է գտնեին նաև շարահյուսության հարցերի քննության մեջ: Եվ, իրոք, լեզուների պատմահամեմատական ուսումնասիրության հարուստ հիաստեղծ հրամայաբար պահանջ դրին վերանայելու 17—18-րդ

դարերում ստեղծված, այսպես կոչված, «ոնիրվերսալ» (համընդհանուր) քերականությունների քարացած դրույթները: Դեռևս անտիկ քերականությունների մեջ նկատվող՝ նախադասության և դատողության նույնացումը 17—18-րդ դարերում Կանտի և Հեգելի իդեալիստական փիլիսոփայության ազդեցությամբ Ֆ. Բեկկերի քերականության մեջ դարձել էր հակապատմական մի ամբողջ տեսություն: Ըստ այդ տեսության՝ նույնացվում էին ենթական ու սուբյեկտը, ստորոգյալն ու պրեդիկատը, խնդիրն ու օբյեկտը: Այստեղից էլ, բնականաբար, բխում էր այն հետևությունը, ըստ որի նույնն են տարբեր ազգային լեզուների քերականական օրինաչափությունները: Այսպես ստեղծվեցին, օրինակ, 18-րդ դարում Ա. Բարսուլի, Ա. Նիկոլսկու և անգամ 19-րդ դարի սկզբում Ն. Յազվիցկու, Լ. Յակոբի «համընդհանուր» քերականությունները Ռուսաստանում:

Նվ դարձյալ 19-րդ դարի հնգեվրոպական լեզվաբանությունն էր, որ մի կողմից ցույց տվեց ազգակից լեզուների ծագումնաբանական կապն ու նմանությունները և մյուս կողմից՝ նրանց զարգացման ազգային առանձնահատկությունները: Լեզվի ճշգրիտ գիտությունը ցույց տվեց, որ լեզուները որքան իրար մոտ ու նման, նույնքան և տարբեր ու ինքնատիպ են: Լեզուների զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների հետ միասին կան նաև զարգացման ներքին օրինաչափություններ, որոնք հենց որոշում են այս կամ այն լեզվի գոյությունը, նրա ինքնությունն ու գոյատևելու իրավունքը, իբրև առանձին համաժողովրդական կամ ազգային լեզու:

Սակայն «համընդհանուր» քերականությունների, լեզվի և տրամաբանության նույնացման դեմ ուղղված գիտական պայքարում եղան և ծայրահեղություններ, երբ ժխտվում էր լեզվի և տրամաբանության մեջ եղած առհասարակ որևէ կապ: Ռուս խոշորագույն լեզվաբաններից մեկը՝ լեզվաբանության խարկովյան դպրոցի հիմնադիր Ա. Ա. Պոտեբնյան, գտնում էր, որ տրամաբանության և քերականության նույնացումը թույլ չի տալիս տեսնելու լեզվական ձևերի բազմազանությունը, որովհետև տրամաբանական կարգերը քերականական կարգերի համեմատությամբ խիստ սահմանափակ են: Տրամաբանական քերականության ամենամեծ թերություններից մեկն այն է, որ նա լեզուն չի դիտում իբրև պատմականորեն զարգացող երևույթ, չի տեսնում լեզվի ազգային առանձնահատկությունները:

«Տրամաբանական քերականության համար հասկանալի շեղակարող լինել լեզուների ինքնատիպ տարբերությունները, որովհետև նրա կողմից լեզուներին փաթաթվող տրամաբանական կարգերը ազգային տարբերություններ չունեն»¹:

Չնայած այս կարգի լուրջ առարկություններին, դեռ երկար ժամանակ քերականագիտության մեջ իշխում էր տրամաբանական ուղղության ազդեցությունը: Դա իր արտահայտությունն էր գտնում անգամ մեր օրերում՝ շարահյուսական ուսումնասիրությունների, բուհական ձեռնարկների և դպրոցական քերականությունների մեջ:

«Բառը կամ բառերի այնպիսի կապակցությունը, որն արտահայտում է մի ամփոփ միտք, կոչվում է նախադասություն»: Այս սահմանման տակ որևէ ծանոթություն դնելու անհրաժեշտություն չկա, որովհետև նա այս կամ այն ձևով արտահայտվում է ուսանողների, ուկրաինացիների, հայերենի, վրացերենի և բազմաթիվ այլ լեզուների գրեթե բոլոր քերականություններում:

Նախադասության բազմաթիվ սահմանումների մեջ վերջերս փորձ է արվում արտահայտելու այնպիսի կարևոր առանձնահատկություններ, ինչպես նրա՝ խոսքի ամենատարրական միավոր լինելն է, ավարտուն լինելու հանգամանքը, հնչերանգի ձևավորման քերականական-ազգային հատկանիշները, խոսողի վերաբերմունքը արտահայտվող մտքի նկատմամբ և այլն: Այս առումով ուշագրավ է ուսանողների ակադեմիական՝ քերականության մեջ Վ. Վ. Վիսնոգրադովի տված սահմանումը. «Նախադասությունը տվյալ լեզվի օրենքներով քերականորեն ձևավորված խոսքի ամբողջական միավորն է, որը հանդիսանում է մտքի ձևավորման, արտահայտման և հաղորդման գլխավոր միջոցը»²:

Եթե այս սահմանման մեջ գերազանցապես ուշագրություն է դարձվում նախադասությունների ձևավորման ազգային քերականական օրինաչափությունների վրա, ապա այլ սահմանումների մեջ առանցքային են համարվում տարբեր հանգամանքներ:

Այս առումով հետաքրքրական է էդ. Աղայանի տված սահմանումը. «Նախադասությունը քերականական ձևավորումով առարկայի և հատկանիշի ստորոգումն է, որն արտահայտում է

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I, II, М., 1958, стр. 69.

² Грамматика русского языка, Изд. АН СССР, 1954, т. II, ч. I, стр. 65.

ինչպես օբյեկտիվ իրականությունը, այնպես էլ խոսողի վերաբերմունքը այդ իրականության նկատմամբ»¹։

Մեր նպատակից դուրս է քննության ենթարկել նախադասության տեսությունը ընդհանրապես։ Կանգ չառնելով նախադասության տարբեր սահմանումների վրա՝ բավարարվե՞նք ասելով, որ սովետական լեզվաբանության մեջ եթե չկա նախադասության մասին ընդհանուր, փոքր ի շատե ամբողջական սահմանում (և դա գուցե հնարավոր էլ չէ), ապա, ընդհանուր առմամբ, որոշված են նախադասության ձևավորման անհրաժեշտ պայմաններն ու միջոցները։ Ինչպես սովետական ռուս քերականների, այնպես և սովետահայ լեզվաբանների (Մ. Աբեղյան, Գ. Ղափանցյան, Գ. Սևակ, էդ. Աղայան, Ա. Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Ս. Աբրահամյան, Ն. Պառնասյան, Ս. Գյուլբուդաղյան և ուրիշներ) աշխատություններում ցույց է տրվում նախադասության ձևավորման մեջ ստորոգման, շաղկապող բառերի, բայի եղանակային ձևերի, շարադասության, հնչերանգի, քերականական դադարի, եղանակավորող բառերի դերն ու նշանակությունը։

Համեմատաբար մեծ առարկությունների տեղիք է տվել «բարդ նախադասություն» հասկացությունը։ Ումանք որոշակիորեն մերժում են այդ տերմինը, որովհետև նա իբր շփոթություն է մտցնում շարահյուսական ըմբռնումների մեջ։ Ռուսաց լեզվի ականավոր քերականներից մեկը՝ Ա. Մ. Պեշկովսկին, առարկում էր այն բանի դեմ, թե ինչպես կարելի է նախադասություն կոչել մի ամբողջություն, որը կազմված է դարձյալ նախադասություններից։ Քերականական այդ հասկացության մեջ հատկություն մտցնելու համար նա առաջարկում էր «բարդ նախադասություն» տերմինի փոխարեն գործածել «բարդ ամբողջություն» տերմինը, որի տակ հասկանում էր «այնպիսի բառակապակցություններ, որոնք կազմված են երկու կամ մի քանի նախադասություններից»²։

Ինչպես նկատվում է, Ա. Մ. Պեշկովսկին, աշխատելով խուսափել «նախադասություն» և «բարդ նախադասություն» հասկացությունների մեջ նկատած շփոթից, ինքը, սակայն, թույլ է տալիս «բառակապակցություն» և «նախադասություն» հասկացությունների որոշակի շփոթում՝ բառակապակցություն համարելով նաև նախադասությունը։ Նույնպիսի մոտեցում նկատվում է նաև

¹ է. Աղայան. *Լեզվաբանության ներածություն*, Երևան, 1952, էջ 333։

² А. М. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, М., 1938, стр. 407.

Մ. Ն. Պետերսոնի աշխատություններում: «Բարդ նախադասության» փոխարեն նա առաջարկում է գործածել «բառակապակցությունների միակցում» տերմինը¹:

Ա. Ա. Շախմատովը թեև իր աշխատություններում երբեմն գործածում է «բարդ նախադասություն» տերմինը, բայց և այնպես նպատակահարմար է գտնում խոսել «նախադասությունների համակցման կամ շղթայման» մասին: «Ռուսաց լեզվի շարահյուսություն» աշխատության մեջ նա գրում է, որ այդ «տերմինը պետք է ցույց տա, որ խոսքը ոչ թե մի, այլ մի քանի նախադասության մասին է, որոնք շարահյուսական մի այլ բնույթի միավոր են կազմում»²:

Ակադ. Վ. Վ. Վինոգրադովը, հանգամանորեն քննելով ռուս քերականության մեջ մշակված նախադասության տեսությունը և «բարդ նախադասություն» հասկացության դեմ եղած բոլոր առարկությունները, բնդհանուր առմամբ հաստատում է շարահյուսական այդ բնույթի միանգամայն հիմնավոր լինելը: Նրա խմբագրությամբ լույս տեսած ռուսաց լեզվի ակադեմիական քերականության մեջ (Մոսկվա, 1954 թ.) մանրամասնորեն ուսումնասիրված է բարդ նախադասությունը, առանձին-առանձին քննարկվում են համադասական ու ստորադասական կապակցությունները, և ցույց են տրվում բարդ նախադասության այնպիսի տեսակներ, որոնք դուրս են գալիս ավանդական քերականության կողմից ճանաչված «համադասական» և «ստորադասական» նախադասությունների հասկացության սահմաններից: Այնուամենայնիվ, հետևելով Ա. Ա. Շախմատովի դրույթներին՝ ակադ. Վ. Վ. Վինոգրադովը իր «Ռուսաց լեզու» աշխատության մեջ գտնում է, որ «ավելի զգույշ վարված կլինեինք, եթե նախադասությունների համադասության կամ ստորադասության փոխարեն խոսեինք նախադասությունների կցման կամ շղթայման (сцепление) և նրանց փոխադարձ հարաբերության անարբեր աստիճանների մասին, որն արտահայտվում է շաղկապների և քերականական այլ միջոցների շնորհիվ՝ եղանակային ձևերով, հարաբերական ժամանակների ձևերով, բառերի շարադասությամբ, դերանվանական բառերով, հնչերանգով և այլն»³:

¹ М. Н. Петерсон, Очерк синтаксиса русского языка, М., 1923, стр. 33 и 103—123.

² А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, М., 1941, стр. 48—49.

³ В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стр. 708.

Բոլոր դեպքերում «ղզուշության» և առարկությունների հիմքում ընկած է առաջին հայացքից խիստ անտրամաբանական թվացող այն հանգամանքը, որ երկու կամ ավելի պարզ նախադասությունների «համակցումը» կամ «շղթայումը» կրկին «նախադասություն» է կոչվում: Եթե նախադասության ձևավորման հիմքում ընկած է հատկանիշի ստորոգումը առարկային («քանի բայ կա ատացվածի մեջ, այնքան էլ խոսք կա»)¹, ապա կարելի է խոսել մի քանի նախադասությունների և ոչ թե մի բարդ համադասական կամ բարդ ստորադասական նախադասության մասին:

Անառարկելի է, որ բարդ նախադասության բաղադրիչները հաճախ արտահայտված են լինում գլխավոր անդամներով, որոնք ցույց են տալիս մի առարկա և մի հատկանիշ, որ ստորոգվում, վերագրվում է այդ առարկային: Եթե այդ բաղադրիչները կտրենք ամբողջի մեջ ունեցած կապից, ապա կնկատենք, որ նրանք բառերի այնպիսի մի կապակցություն են, որ արտահայտում են մի միտք: Օրինակ՝

Արդեն իմն ես դու, ու սիրտս հաշտ է զարկում: Սիրտս ֆեզնով ֆեֆշացավ, դարձավ խորհուրդ ու ժպիտ, Երբ սրբեցիր արցունքս քո հայացքով կուսական (ՀՇՔԶ, 171):

Այս բարդ նախադասությունների բաղադրիչները պայմանականորեն կարելի է կտրել միմյանցից և դիտել իբրև առանձին պարզ նախադասություններ: Այս դեպքում առաջին համադասական նախադասության մեջ կարելի կլինի դիտել երկու առանձին նախադասություններ՝ 1) Արդեն իմն ես դու: 2) Սիրտս հաշտ է զարկում: Նույնը, թեև նվազ չափով, կարելի է դիտել նաև երկրորդ՝ ստորադասական նախադասության մեջ՝ 1) Սիրտս քեզնով քնքշացավ... 2) Երբ սրբեցիր արցունքս քո հայացքով կուսական:

Սակայն ի՞նչ են բարդ նախադասության այդ բաղադրիչները՝ ինքնուրույն, անկախ պարզ նախադասություններ, բառակապակցություններ, թե շարահյուսական այնպիսի միավորներ, որոնք դեռևս իրենց ճանաչումն ու անվանումը չեն ստացել:

Ինչ խոսք, որ այդ բաղադրիչները չեն կարող դիտվել իբրև սովորական բառակապակցություններ, քանի որ բառակապակցության մեջ թեև կարող են արտահայտված լինել առարկա ու հատ-

¹ Այստեղ «խոսք»-ը գործածված է նախադասության նշանակության մեջ: Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 362:

Կանիշ, բայց այդ հատկանիշը երբեք չի ստորոգծվի առարկային,
անգամ դերբայական դարձվածների մեջ:

Օրինակ՝

Եվ վարդապետի հայացքի դիմաց,
Նրա կարոտած աչքերին ի տես,
Զգվում էր հանկարծ կածանը քարոտ...
(ՊՍԱԶ, 73)

Այ դուր զարկող կարոտ կոչվածը.—

էլ ինչ հրավեր,—

Սենյակ է խոժում...

(ՊՍԱԶ, 79)

Մինչդեռ բարդ նախադասության բաղադրիչները, ինչպես երե-
վում էր վերը բերված օրինակներից, ձևավորված ստորոգծում ունեն,
հատկանիշը բայի միջոցով վերագրվում, հատկացվում է առար-
կային՝ եղանակի, ժամանակի, դեմքի ու թվի քերականական կար-
գերով:

Հետևապես, որոշակիորեն կարելի է ասել, որ բարդ նախա-
դասության բաղադրիչները ստորոգծումից զուրկ բառակապակցու-
թյուններ չեն: Բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նա-
խադասությունների բաղադրիչները մի-մի պարզ նախադասու-
թյուններ են: Նրանք կարող են ունենալ ենթակա, ստորոգյալ և
լրացումներ: Նրանց մեջ առկա է նախադասությունների ձևավոր-
ման կարևորագույն պայմանը՝ ստորոգծումը:

Սակայն բարդ նախադասության բաղադրիչները իրարից ան-
կախ, ինքնուրույն պարզ նախադասություններ չեն: Նրանք սերտո-
րեն կապված են իրար և պայմանավորված են միմյանցով: Օրի-
նակ՝ Արդեն իմն ես դու, ու սիրտս հաշտ է զարկում նախադասու-
թյան մեջ բանաստեղծը կարևոր է համարում ո՛չ Արդեն իմն ես դու,
ո՛չ էլ սիրտս հաշտ է զարկում մտքերի առանձնությունը, քլլ նը-
րանց փոխադարձ կապից ու զուգակցությունից ստեղծված ամբող-
ջությունը, իբրև մի բարդ, ըստ էության համաձույլ, միասնական
միտք: Առաջին բաղադրիչը մի կարևոր, ըզձալի պատճառ է, իրա-
կանացված մի հիմունք, որի հետևանքն է դառնում միայն երկրորդ
բաղադրիչը: Ինչո՞ւ է սիրտս հաշտ զարկում, որովհետև արդեն իմն
ես դու. եթե չլիներ այս վերջին բաղադրիչը, չէր լինի և առաջինը:
Բանաստեղծը այդ երկու բաղադրիչների համաձուլմամբ, պատճա-

ռա-հետեանքային ամբողջությամբ է դրսևորել իր միտքը, որ սըր-տի մեծագույն բավականությունն է արտահայտում: Որ այդ բաղա-դրիչները մի սերտ ամբողջություն են կազմում, հաստատվում է բանաստեղծության հաջորդ տողով, այն կոչականներով, որ հավա-սարապես վերաբերում են ինչպես առաջին, այնպես և երկրորդ բաղադրիչին.

Արդեն իմն ես դու ու սիրտս հաշտ է զարկում,
Իմ երազած, իմ դտած, իմ անստվեր, անսովոր...

Ուրեմն՝ բարդ նախադասությունը դիալեկտիկական մի ամ-բողջություն է իր մասերի հակադրամիասնությամբ: Բաժանել այդ բաղադրիչները միմյանցից, դրանք դիտել իբրև անկախ, ինքնու-րույն նախադասություններ, նույնն է, թե վերլուծենք պարզ նա-խադասությունը ըստ գլխավոր և երկրորդական անդամների՝ մո-ռանալով, որ դրանք ինքնագո բաղադրիչներ չեն, որ դրանք քերա-կանորեն կապակցված են իրար և միասին կազմում են մի ամ-բողջություն, և այս ամբողջությունը քերականության լեզվով կոչ-վում է նախադասություն:

Բայց գուցե այս ամենը վերաբերում է լուկ բարդ համադասա-կան նախադասություններին: Ո՛չ, ստորադասական կապակցու-թյան մեջ ավելի ուժեղ են արտահայտվում բաղադրիչների փոխա-դարձ կապն ու պայմանավորվածությունը: Դա է հաստատում նույն բանաստեղծությունից բերված ստորադասական նախադա-սության օրինակը.

Սիրտս քեզնով քնքշաղավ, դարձավ խորհուրդ ու ժպիտ,
Երբ սրբեցիր արցունքս քո հայացքով կուսական:

Երկրորդական նախադասությունը այն ժամանակային և դրա հետ միասին՝ պատճառական հիմունքն է (եթե սրբեցիր ար-ցունքս քո հայացքով կուսական), որի հետևանքն է դառնում զըլ-խավոր նախադասությունը (սիրտս քեզնով քնքշաղավ, դարձավ խորհուրդ ու ժպիտ):

Այս նշանակում է, որ բարդ նախադասության բաղադրիչներն իրենց արտահայտած մտքով սերտորեն կապված են իրար, հա-ղորդման տվյալ պահին ծառայում են նույն նպատակին և դրանով իսկ իրենց ամբողջությամբ արտահայտում են մի միասնական ա-վարտուն միտք: Դա է պատճառը, որ պարզ նախադասությունների պատահական կապակցությունը բարդ նախադասություն կազմել

չի կարող: Օրինակ, չի կարելի ասել. «Մառերը ծաղկում էին, որովհետեւ Հայաստանը հարուստ է բնական հանածոներով», «Հորդահոս գետակն աղմկում էր, և տարին ունի տասներկու ամիս...»:

Բարդ նախադասության կազմավորման կարևորագույն պայմաններից մեկը, ուրեմն, հաղորդման տվյալ պահին նրա բաղադրիչների արտահայտած մտքերի սերտ կապն է, որով միայն նրանք կազմում են իմաստային մի ամբողջություն, այսինքն՝ արտահայտում են մի ամբողջական միտք:

Լեզվաբանական որոշ աշխատություններում, բուհական և դպրոցական որոշ ձեռնարկներում հայտնվում է այն միտքը, թե ի տարբերություն ստորադասականի՝ համադասական նախադասության բաղադրիչներն իբր ունեն որոշակի անկախություն և կարող են գործածվել իբրև առանձին նախադասություններ: Այս մոտեցումը դալիս է դեռևս Ս. Պալասանյանից, որը բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները կոչում է անկախ նախադասություններ, «որոնք քերականորեն միմյանցից ամենևին կախում չունեն, այլ յուրաքանչյուրը առանձին մի ամբողջ միտք է պարունակում իր մեջ»¹: Այսպիսի մոտեցումը խիստ ձևական է: Ինչպես ամեն մի բարդ նախադասության, այնպես և համադասական նախադասության բաղադրիչները անկախ, ինքնուրույն չեն, դրանք կազմում են մի ամբողջության լոկ առանձին մասերը: Դա հաստատելու համար բերենք ևս մի օրինակ՝

Դու քնած ես քո տաքուկ անկողնում,
Իսկ ես ցուրտ ձմռան բուք ու հոդմի մեջ
Խենթ հեկեկանքով դռներն եմ թակում,
Քո փակ դռները անվերջ ու անվերջ:

(ՎՏԺ, 1, 56)

Հաղորդման մի որևէ այլ պահի գուցե առանձին գործածվելի 'Իու քնած ես քո տաքուկ անկողնում' նախադասությունը: Սակայն բանաստեղծն այս նախադասությունը գործածել է ոչ թե այն նպատակով, որ ասի, թե մեկը քնած է իր տաքուկ անկողնում, այլ որպեսզի նրան հակադրի իր հոգեվիճակը, իր որոնումները: Այս քառատողի, ինչպես և ամեն մի համադասական նախադասության ամեն մի բաղադրիչ անկախ չէ, այլ լոկ մի ամբողջի, մի առանձին նախադասության օրգանական մաս: Այստեղ եղած երկու պարզ

¹ Ս. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզվի, 5-րդ տիպ, Թիֆլիս, 1906, էջ 739:

նախադասութիւնների սերտ կապը և նրանց մտային հակադրութիւնը արտահայտված է իսկ ներհակական՝ հակադրական շաղկապի միջոցով, որը ոչ միայն երկրորդ պարզ նախադասութիւնը կապում է առաջինին, այլև ցույց է տալիս, որ երկրորդն առանձին, անկախ ու ավարտուն չէ, այլ մասն է միայն մի ամբողջ բարդ նախադասութիւն:

Որոշ հեղինակներ¹, խոսելով բարդ ստորադասական նախադասութիւն բաղադրիչների մասին և ցույց տալով գլխավոր ու երկրորդական նախադասութիւնների տարբերութիւնները, երբեմն նշում են, թե իբր գլխավոր նախադասութիւնն ունի որոշակի անկախութիւն և կարող է գործածվել առանձին: Միայն երկրորդական նախադասութիւնն է համարվում կախյալ վիճակում, որովհետև նա լրացնում է գլխավոր նախադասութիւնը, փոխարինում նրա որևէ անդամի:

Իրոք, ի տարբերութիւն երկրորդական նախադասութիւն, գլխավոր նախադասութիւնը հաճախ կենտրոնաձիգ, իրապես գլխավոր դիրք է ունենում ոչ միայն քերականորեն, այլև իր արտահայտած առաջնի կարևոր մտքով. օրինակ՝ Ես էլ այդպես էի մտածում, քեզ արդեն պատանի էի: Ինձ նույն օրն էլ տեղավորեցին մի տան մեջ, որտեղ և պիտի ապրեի (ԱԲԵ, 119): Սակայն քիչ չեն դեպքերը, երբ դիրքերը փոխվում են. թեև երկրորդական նախադասութիւնը քերականորեն կախված է գլխավորից, բայց իր արտահայտած մտքով ունի էական նշանակութիւն, իսկ գլխավոր նախադասութիւնը, ընդհակառակն, գործածվել է գրեթե ձևականորեն և էական նշանակութիւն չի արտահայտում: Օրինակ՝

Ասում են, թե դու այնպես
Մոռացել ես ինձ այնպես,
Որ երբ անունս են տալիս,
Հազիվ միտքդ եմ գալիս:
(ԱԻԸԵ, 1, 45)

Պատահական չէ, որ այստեղ գլխավոր նախադասութիւնը արտահայտվել է անորոշ դիմավոր նախադասութիւնամբ, ուր ենթակա չկա, որովհետև նման դեպքերում նա որևէ նշանակութիւն չունի, կարևորութիւն է տրվում ոչ թե առարկային, այլ որևէ գործողութիւն, եղելութիւն, որևէ վիճակի կամ հանգամանքի: Այստեղ փոքրիշատե կարևոր նշանակութիւն չունի նաև միակազմ նա-

¹ Տե՛ս, օրինակ, Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսութիւն, Երևան, 1951, էջ 58:

խաղաասության ստորոգյալը (ասում են), լսողը կամ կարդացողը հետո մոռանում է անգամ այդ ասելու հանգամանքը, և մնում է ամենակարեւորը, ամենաէականը, որն արտահայտվել է երկրորդական նախադասություններով, այսինքն՝ այն անսպասելի ու ցավալի հանգամանքը, որ երբեմնի սիրելի ու մտերիմ մարդը մոռացել է այնպես... «Որ երբ անունս են տալիս, Հաղիվ միտքդ եմ գալիս»:

Ավելին. լինում են բարդ ստորադասական կապակցություններ, որոնց մեջ գլխավոր նախադասությունն իր արտահայտած մտքով ամբողջապես կախված է երկրորդական նախադասությունից, պայմանավորված է նրա բովանդակությամբ:

Գլխավոր նախադասության անավարտ լինելը և նրա հետ կապված երկրորդական նախադասության հետեւին են ազդարարում հարաբերյալ բառերը: Օրինակ՝ Օրվա այն ժամն էր, երբ ճանապարհները դատարկվում են ուղեորներից, և ամեն մարդ քաշվում է մի հովանավոր տեղ զովանալու և ազատ շունչ քաշելու (ԲՆԺ, 3,83):

Ինչո՞ւ է կյանքը հաճախ այնպիսի շար խողեր խաղում,
Որ մտածելիս մարդու սրտի մեջ արյունն է պաղում:
(ՊՍԱԶ, 166)

Երկրորդական նախադասությունների անկախության մասին ընդհանրապես ոչ մի խոսք չի եղել: Նրանց քերականորեն կախյալ վիճակն են ազդարարում կապակցող շաղկապներն ու հարաբերական բառերը.

Զահեղություն, ի՞նչ տամ, ուր գաս, ցրեն ձյուններն իմ բույրը
(ՀՇԺԶ, 393)

Ան, էլ ի՞նչ կունկ,
Եթ հիմա վառման թոնիր էր դարձել
Թոնիրի երկիր Հայաստանն ինքը:
(ՊՍԱԶ, 81)

Որ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները, ինչպես և բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներն անկախ ու ինքնուրույն նախադասություններ չեն, որոշակիորեն նկատվում է նաև բարդ նախադասության հնչերանգից: Բարդ նախադասության բաղադրիչները չունեն նախադասությունների ավարտվածությունն ազդարարող հնչերանգային դադար: Օրինակ՝ Մավ, էր տալիս մինչև անգամ նորափեսան կապակցությունը որպեսզի

դառնար ինքնուրույն, անկախ նախադասություն, անհրաժեշտ էր, որ արտասանման սկիզբը լիներ ուժեղացող-բարձրացող հնչերանգով և վերջում քերականական դադարի միջոցով ազդարարվեր նախադասության ավարտը: Մինչդեռ նա իր հնչերանգով անավարտ է հետևյալ բարդ ստորադասական նախադասության մեջ.

Մափ էր տալիս մինչև անգամ նորափեսան՝
Մոռանալով, որ ուրիշի պատկ չէ սա,
Մոռանալով, որ ինքն այստեղ
Ոչ մակար է, ոչ էլ քավոր:

(ՊՍԱԶ, 132)

Նույնիսկ առանց հնչերանգի գրանցման տեխնիկական միջոցների, դժվար չէ նկատել, թե այս նախադասության մեջ քանի անգամ արտասանական հնչերանգի վերելք ու վայրէջք է լինում, որ ի վերջո ավարտվում է քերականական դադարով, և դրանով իսկ ձևավորվում է նախադասության ավարտը:

Այնուամենայնիվ, ի՞նչ են բարդ նախադասության բաղադրիչները, երբ նրանք մի կողմից ունեն պարզ նախադասության ձևավորման կարևոր հատկանիշները (մասնավորապես առարկայի ու հատկանիշի ստորոգում) և մյուս կողմից, սակայն, ինքնուրույն պարզ նախադասություններ չեն:

Որոշակիորեն կարելի է ասել, որ բարդ նախադասության բաղադրիչները պարզ նախադասություններ են, պայմանականորեն բաժանելի, սակայն էապես իրարից անբաժան, փոխադարձաբար միմյանցով պայմանավորված, իբրև լեզվամտածողական մի ամբողջության անփակտելի բաղադրիչներ:

2. ՀԱՄԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՏՈՐԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բարդ նախադասության բաղադրիչները՝ պարզ նախադասությունները, գտնվում են տարբեր հարաբերությունների, քերականական տարբեր կապերի մեջ: Մինչև այժմ դիտվել է այդ կապերի երկու հիմնական բնույթ՝ ա) երբ պարզ նախադասությունները մտքով սերտորեն կապված են իրար, ծառայում են հաղորդման միևնույն նպատակին և քերականորեն հավասարազոր են: բ) Երբ պարզ նախադասությունները թեև մտային սերտ կապի մեջ են և ծառայում են հաղորդման միևնույն նպատակին, բայց քերականորեն հավասարազոր չեն. նրանցից մեկը սովորաբար ստորադասվում է մյուսին, քերականորեն երկրորդական նշանակություն ունի մյուսի՝ գլխավոր նախադասության նկատմամբ:

Հստ այս հատկանիշների՝ քերականության մեջ բարդ նախադասություններն ընդունված է բաժանել երկու հիմնական տեսակների՝ համադասականի և ստորադասականի: Բարդ նախադասության այս երկու տեսակները միմյանցից տարբերվում են նաև արտասանական հնչերանգներով և կապակցման քերականական մի շարք միջոցներով:

Ձևայած համադասության մեջ տարբեր են բաղձյունական և ներհակական կապակցությունների հնչերանգները, և տարբեր են որոշիչ, խնդիր, պարագա ու այլ բնույթի երկրորդական նախադասություններով կազմված ստորադասական նախադասությունների հնչերանգները, այնուամենայնիվ կա հնչերանգային մի որոշակի տարբերություն համադասության և ստորադասության համար: Հնչերանգի միջոցով մի դեպքում արտահայտվում է համադաս նախադասությունների հավասարազոր, հավասարաթեք լինելը, իսկ մյուս դեպքում հնչերանգն ազդարարում է երկրորդական նախադասության ստորադաս լինելը, կախվածությունը գլխավոր նախադասությունից, երկրորդական նախադասության վերաբերությունը, կապը գլխավոր նախադասության որևէ անդամի, մի բառակապակցության կամ ամբողջ գլխավոր նախադասության հետ: Այս տարբերությունը կարելի է նկատել համադասական և ստորադասական ամեն մի նախադասության համադրման դեպքում: Օրինակ՝

Մի ֆանի ֆարափոռ մարագներ կան, որոնց մեծ մասի դռները կանաչել են: Նրանց տները վաղուց չկան, խոնավ ֆառայրերը նրանց մահից հետո տաֆ հարդի շեղջակույտ շեն տեսել: Մարագների առաջ հին թթենիներ են, դարձյալ անտիրական: Ով սիրտ ունի, ոտի ջլերը պինդ են, իջնում է կեռմաններով, թափահառում թթենին, և ֆառերի վրա թափվում է սպիտակ, սև ու կարմիր թուրք (ԱՌԵ, 155):

Համադասական և ստորադասական կապակցությունները տարբերվում են կապակցման քերականական ձևերով: Համադասական նախադասության մեջ մտնող պարզ նախադասությունները կապակցվում են երկու կերպ՝

ա) Համադասական շաղկապներով ու շաղկապական բառերով (և, ու, բայց, սակայն, այլ, իսկ, մանավանդ, թե... թե, և... և, մերթ... մերթ, ոչ միայն... այլև, ոչ թե... այլ և այլն), Օրինակ՝

Երեկ, նոր տարու առաջին օրը, առավոտվանից փակվեցի սենյակումս և ողջ օրը մտադիր չէի դուրս գալու այնտեղից (ՆԴԵԺ, 2, 190), Ճրագի լույսի տակ շողջողում է վարագի փայլուն

ծանխիք, ու սարսուտը փառայրի սառնության հետ քափանցում է
ձեր ոսկորների մեջ (ԱՐԲԺ, 155): Առավոտից մինչև երեկո տան-
ջում էր իրեն զանազան մտփերով..., իսկ գիշերները հազար ու մի
մտփեր էին հուզում նրան (ՍԶԵԺ, 2, 46):

Ախ, այդ շրի ձայնը վկա,
Ես էլ էի այդպես կանչում,
Բայց իմ ձայնը չէր կարկաչում:
(ՀՇՔԶ, 232)

Պարո՞ւմ է նա,
Եվ աչքերն են դառնում տամուկ:
Պարո՞ւմ է նա,

Եվ հազուստը խայտաճամուկ
Մերք ծալեծալ, փոթ-փոթ զալիս,
Մատնիւրրեն ցույց է տալիս
Իր թաքցրած ձեւերը պերճ ու խելթահան,
Մերք էլ կիտված ծալքերն ահա
Ետ են դարսվում,
Բացվում-պարզվում

- Եվ վազաշուտ տղամարդկանց
Հալացքների նետերի դիմ
Կրկին դառնում մի յուրովի ազնիվ վահան:
(ՊՍԱԶ, 131)

բ) Առանց շաղկապների, համադասական կապակցության
մեջ եղած պարզ նախադասությունների շարահարություններ: Օրի-
նակ՝

Նրանք շատ չէին հեռացել. ամեն մի ծաղիկ, ամեն մի թի-
րեռնիկ, ամեն մի վտակ իր պայծառ, ուրախաձայն հոսանքով
գրավում էր, նրապուրում էր, նրանց իր մոտ էր կանչում (ՐԵԺ, 6,
198): Հետո նանկոտում է գետինը, ուզում է սողալ, կրնտում է
առամները, պոկում է խոտերը... (ԴԴԵԺ, 1, 89): Օրանջայի ձո-
րակում ամեն զարնան մասրենիներ են ծաղկում, բացվում են
վայրի վարդերը՝ դեղին, սպիտակ (ԱՐԲ, 77):

Տուն վերադարձան հեծվորեն հանդից
Մայրամուտ իջնող արևի նման,
Մազեց լուսինը մանուշակ սարից,
Ինձ մենակ գտավ դաշտում առնաման:
(ՀՇՔԶ, 241)

Ու վաճճ տանող ամեն նամփա ու սայլուղի
Նախշըվում են տեսակ-տեսակ ոտնահետքով.
Տրեխավոր, մաշիկավոր, բորիկ ոտքով
Վաճճ են գնում
Հեռու-մոտիկ ամեն գյուղից:

(ՊՍԱԶ, 106)

Համադասական նախադասության բաղադրիչները երբևէ չեն կարող կապակցվել ստորադասական շաղկապներով կամ հարաբերական ու հարաբերյալ բառերով:

Ստորադասական նախադասությունը բաղադրիչները կապակցվում են չորս եղանակով.

ա) Երկրորդական նախադասությունը գերադաս նախադասության հետ սովորաբար կապակցվում է ստորադասական շաղկապներով (որ, քե, որովհետև, որպեսզի. եթե, քեև, քեպետ. չնայած որ և այլն): Օրինակ՝

Ջեմ մոռացել, որ ալբերիդ իրիկնային հրկեհներում

Երեւում էր ադամանդի սառցալին, հին

Լուսնաշխարհի անկիրք, լուսեղեն, ձյունոտ հեռուն...

(ԵԶԵԺ, 1, 23)0:

Կանոնավոր կերպով վեճ բանալ այդպիսիների հետ անհնար էր, որովհետև կանոնավոր խոսակցությունը երկու կողմից էլ տրամաբանություն էր պահանջում (ՄՆԸԵ, 464): Բայց վայ խեղճ որբին, քեկուզ առյուծի կորյուն լինի նա (ՀԹԵ, 100), Իմացվեց սրանից հետո, քե Մշո պարոնատերն արգելի է իջեցրել շուկա... (ՎԽԳԼ, 1, 156):

բ) Երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ հաճախ կապակցվում է հարաբերական բառերով (որ. ինչ, որքան, ինչչափ, ինչպիսի, որտեղ, ուր, երբ և այլն), որոնց համապատասխան՝ գերադաս նախադասության մեջ կարող են գործածվել հարաբերյալ բառեր (նա, այն, այնքան, այնչափ, այնպիսի, այնտեղ, այն ժամանակ և այլն): Օրինակ՝

Եվ այս իրավունքը պիտի տևե այնքան. որքան նա կամ նորս սերունդը պիտի բնակվին այն հողի վերա (ՄՆԸԵ, 410): Յուրափանչյուր փաղափ, յուրափանչյուր գյուղ պիտի ունենա յուր հատուկ հողը, որ պիտի սեփական մեծ փաղափի կամ գեղի հասարակության (Նույնը, 410—411): Պատահաբար վերջանալուց հետո դուրս եկա եկեղեցու բակը, ուր պատահեցի վարժապետ Պետրոսին (ՄԵԺ, 2, 358): Երբ մարդու սիրտը հասունանում է ծաղկի բողբոջի պես և օրորվում է անուշ երազներով, այն ժամանակ սիրտը ուռնում է մի բնկեր—սիրտը նրան սիրելու և նվիրվելու սիրածին (ԱԽԱԷ, 25—26): Մութը պատում էր նրան, որի աղավճին—հմայված մյուսից—գնում էր նրա ետևից (ՎԹԿՀԺ, 194): Մի անգամ գնացած տեղը նորից է ոտք դնում և հասնում է այնտեղ, որտեղ ոտնահետք էլ չկա ու չի եղել երբևէ (ՎԽԳԼ, 1, 5):

զ) Բարդ ստորադասական նախադասության բաղադրիչները կապակցվում են նաև շարահարությամբ: Օրինակ՝

Մեկին մեր գյուղում մի թիղ հող ունի:

Թքես մի ձերից, մյուս ձերը կրնկնի:

(ՀԹԵ, 2, 38)

Ասում են՝ ծաղկունքն այս կանաչ-կարմիր

Քո դռներն էին, հայրենի երկիր:

(ՀՇԲԶ, 337)

Քաղաքներիդ, լեռներիդ, բերդ ու ամրոցիդ անունը տաս, դրանց պատմությունը հիշես, երևի մի մեծ մատյան կանի (ՎԽԴԼ, 1, 103):

դ) Որոշ ստորադասական կապակցություններում երկրորդական նախադասությունների մեջ գործածվում են ստորադասական, իսկ գերադաս նախադասության մեջ՝ համադասական շաղկապներ (մեծ մասամբ սահմանափակման ներհակական շաղկապներ՝ բայց, սակայն, այնուամենայնիվ, այնուհանդերձ, բայց և այնպես և այլն): Մասնավորապես այս ձևով են կապակցվում հակառակ հիմունքի կամ զիջական հարաբերությամբ ստորադասական նախադասությունները: Օրինակ՝

Մրտառյի ընտրած ճանապարհը թեև շատ դժվարին էր և անդադաւ սաւառփելի ելեէջներով էր գնում, բայց այնքան կարճ և կտրուկ էր. որ շուտով նրանք անցան փարավանը (ԲԾԺ, 3, 33): Չնայած սենյակը տաք է, անկողինը փափուկ, բայց և այնպես Բնել չի կարողանում (ՍԶԾԺ, 1, 14): Մերումին թեև մտնում բան ուներ, բայց շուրջ միանգամից ասել (ՔԹՈԶ, 223):

Եթե համադաս նախադասությունների կապակցման մեջ ստորադասական շաղկապներ երբեք լինել չեն կարող, ապա ստորադասական կապակցության մեջ, ինչպես, օրինակ, զիջական նախադասությունների դեպքում, կարող են գործածվել և համադասական շաղկապներ: Եվ սա պատահական չէ: Այս կարգի կապակցությունները իրենց արտահայտած մտքով էապես չեն տարբերվում սահմանափակման ներհակական կապակցություններից, և այդ պատճառով էլ երկրորդական նախադասության մեջ գործածվում են սահմանափակման ներհակական շաղկապներ՝ բայց, բայց և այնպես, այնուամենայնիվ և այլն: Նրանք ստորադասական կապակցություններ են համարվում լուրջ այն պատճառով, որ պարզ նախադասություններից մեկում գործածվում են թեև, թեպետ, չնայած և նման ստորադասական շաղկապներ: Բավական է զեղչել այդ շաղկապները, և նույն կապակցությունները

կղաղնան համադասական նախադասություններ: Օրինակ՝ վերը բերված նախադասություններից երկուսից հանելով ստորադասական շնայած, բեւ շաղկապները, կստացվի՝ Սենյակը տաֆ է, անկողինը փափուկ, բայց և այնպես ֆենլ չի կարողանում: Մերումին մտնում քան ուներ, բայց շուգեց միանգամից ասել: Այդպես, Կարեքի է փոփոխել նման բոլոր նախադասությունները, առանց մտքի որեւէ աղձատման: Այս նշանակում է, որ երբեմն որոշակի չեն լինում համադասությունը և ստորադասությունը տարբերակող ցուցանիշները: Եվ դա չի վերաբերում միայն զիջական նախադասություններով կապակցություններին: Համադասության ու ստորադասության սահմանները խախտվում են և այնպիսի կապակցություններում, որոնց երկրորդ բաղադրիչի մեջ եղած հարաբերական դեռանունը փոխարինում է առաջին նախադասությանն ամբողջովին: Օրինակ՝

Տեղապահի և սեպուհների մեջ բազմանշանակ հայացքներ էին փոխանակվում, որ հետո փոխվեց մի խուլ համաձայնության (ԴԴՎ, 40): Հայրս մի մթին հայհոյանք շարտեց ասածո հասցեին, որից հետո մայրս դուրս եկավ սենյակից և խաշակեց (ՎԹԿՀԸ, 57): Առաջվորների փորձը առանձին կոլտնտեսություններ դանդաղ են յուրացնում, որը հանդուրժել չի կարելի («Սովետ. Հայաստան», 1953 թ.): Պարտությունի ընդլայնած նիստը սկսվեց կես ժամ ուշ, որից Ջամալյանը խիստ զայրացած էր (ՔԹՈՀ, 554): Գործարանը պլանը կիսով չափ է կատարել, որ նշանակում է հարյուր հազարների վնաս հասցնել պետությանը (ԶԴՔ, 216):

Այս նախադասությունների մեջ որ հարաբերական բառը կարելի է փոխարինել և դա, և սա ու նման բառերով, որի հետևանքով կապակցությունը որոշակիորեն համադասական կղաղնա:

Մ. Աբեղյանն իր «Աշխարհաբարի շարահյուսության» մեջ այսպիսի նախադասությունները համարում է ոչ թե ստորադասական, այլ համադասական «մակաբերական կապակցություն»¹:

Ավելին, նա համադասական մակաբերական կապակցություններ է համարում 1) վասն զի, զի, ըստ որում, ինչու որ, էնդուր որ (ընդուր որ), պատճառն որ, որովհետև շաղկապներով կապակցված պատճառ արտահայտող 2) ուստի, ուստի և, ուրեմն, ապա ուրեմն, հետևաբար, հետևապես, այս պատճառով, այդ նպատակով, սրա համար շաղկապներով ու շաղկապական բառերով կապակցված հետևանք կամ հետևություն արտահայտող երկ-

¹ Տես՝ Մ. Աբեղյան. Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 665:

որորդական նախադասութիւններով կապակցութիւնները¹։ Օրինակ՝

Այստեղից մինչև Բորժոմ պետք էր նաճապարհը շարունակել կառնով, վասն զի այդ ժամանակ դեռ չէր շինված երկաթուղու Բորժոմ տանող գիծը։ Այս աշխարհում, այս մթնոլորտում ես այլևս չեմ ապրիլ. զի ձեզանից հետո՝ նա ինձ համար պիտի դառնա կատարյալ դժոխք։ Մկան նման հետ հետ էին գնում. քնդուր որ ձեռքս գորութիւնը տեսել էին։ Երկիրը կյո՛ր է և այդ պատճառով քանի սարը հեռու է լինում, այնքան էլ նա փոքր է երևում. որովհետև հեռվից մենք տեսնում ենք միայն նրա վերին մասը։ Դու քո հանցանքդ խոստովանեցիր, ուստի ես ներում եմ քեզ։ Նա այժմ իրեն չի պատկանում, հետևապէս և չէ կարող ծառայել յուր անձին²։ (Ընդգծումը մերն է—Բ. Վ.)։

Համադասական և ստորադասական նախադասութիւնների տարբերանիշները շփոթվում են նաև եթե... ապա զուգադրական շաղկապներով կապակցութիւններում (երբեմն ապա շաղկապը կարող է զեղչվել)։ Օրինակ՝ Բայց եթե խավար, սև ուժերը միանում են հեղափոխության դեմ, միանում են և հեղափոխության ուժերը, միանում է բոլոր երկրների պրոլետարիատը՝ այդ ռեակցիային դիմադրելու համար (ՍՍՍ, 54)։ Եթե նոր օֆիզեոսը՝ պոգրոմչիկների թերթը՝ «Ռոսսիան», ցինիկաբար փորձում է վախեցնել մեզ գերմանական զորքերով, մենք արհամարհանում ենք վերաբերվում այդ սպառնալիքին՝ գիտենալով, որ մեզ պաշտպանում է գերմանական պրոլետարիատը և նրա հետ միասին և ամբողջ միջազգային պրոլետարիատը (նույնը)։

Ինչպես նկատվում է, այստեղ պայմանի հանգամանքը հավասարապես արտահայտվում է և՛ համադասական, և՛ ստորադասական մակարդակով. դժվար է ասել, թե քերականական այդ ձևերից ո՛րն է գերազանցում որին։ Անառարկելի է, որ հայերենում, ինչպես և այլ լեզուներում, համադասականն ու ստորադասականը շարահյուսական ինքնուրույն, առանձին ձևեր են՝ քերականական իրենց ուրույն արտահայտութեամբ։ Սակայն անառարկելի է և այն, որ համադասականն ու ստորադասականը

¹ Տես՝ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 665։

² Տես՝ Մ. Արեղյան, նույնը, էջ 663—664։

երբեմն հանդես են գալիս այնպես համաձուլյ, որ դժվար է որոշել նրանց սահմանները:

Կենդանի լեզուն երբեմն այնպիսի համաձուլյ կապակցություններ է ստեղծում, ուր կորչում են համադասության ու ստորադասության սահմանասլուծները:

Ի՞նչ կարելի է ասել նման կապակցությունների մասին.

Ո՞վ էր նա, ո՞ւմ աղջիկն էր, որտե՞ղ կարելի էր տեսնել նրան, կամ ծանոթանալ նրա հետ, այս հարցերը մեծ մտատանջություն էին պատճառում երիտասարդին (Մեծ, 2, 16): Եվ սակայն այս մարդը չէր իշխում ուղղակի նայել իմ երեսին, ի՞նչ է սրա պատճառը (Մեծ, 5, 311): Մյուս երկու եղբայրներս — Արշակն ու Գաբեգիբը — բավական չէ, որ անգործ են, այլև մի ծանր բեռ են դարձել մեր վզին (ՆԴեժ, 2, 198):

Համադասական, թե ստորադասական նախադասություններ են սրանք: Եվ, արդյո՞ք, այս հարցադրումը հետևա՞նք չէ այն սահմանափակության, որ առաջացրել է ավանդական քերականությունը՝ ճանաչելով բարդ նախադասությունների միայն երկու տեսակ՝ համադասական և ստորադասական: Այս առումով հատկանշական է արդի հայերենի ստորադասական կապակցության ուսումնասիրողներից մեկի՝ Ն. Պառնասյանի հետևյալ միտքը. «Բարդ նախադասության մասերի հարաբերությունը իրար նկատմամբ կարող է միայն մեկ տեսակ լինել՝ կա՛մ համադասական, կա՛մ ստորադասական: Իհարկե, որոշ դեպքերում ստորադասական հարաբերությունը իր բնույթով կարող է շատ մոտենալ համադասությանը... բայց դրանից չպետք է եզրակացնել, թե համադասությունն ու ստորադասությունը կարող են հանդես գալ միաժամանակ»¹:

Լեզվական փաստերը հաստատում են, որ բարդ նախադասությունները չեն սահմանափակվում միայն համադասական և ստորադասական կապակցություններով, որ առանձին դեպքերում այդ կապակցությունները կարող են հանդես գալ համաձուլյ, առանց որևէ մի ձևի գերակշռության: Միանգամայն իրավացի է ակադ. Վ. Վ. Վինոգրադովը, երբ ասում է. «Շատ հնուց եկող ավանդույթի ժառանգությամբ բոլոր բարդ նախադասությունների բաժանումը համադասականի և ստորադասականի՝ խիստ սխե-

¹ Ն. Ա. Պառնասյան, *Ստորադասական կապակցությունները արդի հայերենի բարդ նախադասություններում*, Երևան, 1961, էջ 174:

մատիկ է ու պայմանական: Դրա հիմքում գրված համադասությունն և ստորադասություն հասկացությունները ճշգրիտ չեն որոշված և համակողմանի չեն բացահայտված»¹:

Անտաբազիկյա է, որ հայոց լեզուն ստեղծել է բարդ նախադասության այնպիսի ձևեր, որոնք դուրս են գալիս համադասության ու ստորադասության սահմաններից կամ հանդես են գալիս իբրև այդ երկուսի միջակա ձև: Այդպիսի մի քանի օրինակներ բերվեցին վերը: Ավելին, ինչպես կտեսնենք, բարդ ստորադասական նախադասությունը խառնվում է ոչ միայն բարդ համադասական, այլև սովորական պարզ նախադասության հետ, իսկ երկրորդական նախադասությունները երբեմն ստանում են դարձվածքի կամ բառակապակցության արժեք: Ուրեմն՝ համադասությունը և ստորադասությունը բարդ նախադասության երկու հիմնական ձևերն են, բայց ոչ միակ ձևերը: Հայերենում գոյություն ունեն այդ երկուսի համախառն ձևեր և այնպիսի կապակցություններ, որոնք դուրս են համադասության և ստորադասության ճանաչված սահմաններից:

Համադասության և ստորադասության շարահյուսական արժեքները առանձին դրսևորում են ստանում բաղմաբարդ նախադասությունների մեջ: Այդպիսի կապակցություններն ստեղծվում են միաժամանակ և՛ համադասությամբ, և՛ ստորադասությամբ, որոնք, սակայն, տարբեր նախադասությունների մեջ տարբեր կշիռ ու արժեք են ունենում: Մի դեպքում իշխում է համադասությունը, իսկ ստորադասությունն ունենում է երկրորդական նշանակություն, և, ընդհանրապես, պատահում են բաղմաբարդ նախադասություններ, որոնց մեջ գերիշխողը ստորադասությունն է, իսկ համադասությունն ունի երկրորդային, ածանցյալ նշանակություն: Լինում են և բաղմաբարդ նախադասություններ, որոնց մեջ համադասությունն ու ստորադասությունը գրեթե հավասարարժեք են, և դժվար է նրանցից որևէ մեկին գերակշռություն տալ:

Կարելի է նշել համադասական և ստորադասական հարաբերությունների դրսևորման մի քանի հիմնական ձևեր.

1. Մի շարք բաղմաբարդ նախադասություններ սկսվում են համադասական նախադասությամբ, որի կազմի մեջ մտնող վերջին բաղադրիչը միայն ունենում է ստորադաս նախադասություն:

¹ В. В. Виноградов, Основные вопросы синтаксиса предложения, Сб. «Вопросы грамматического строя», М., 1955, стр. 425.

Այս վերջինը, սակայն, ըստ էության այնքան «միջանկյալ» նշանակություն ունի, որ որոշակիորեն չի փոխում ամբողջ համադասական նախադասության արժեքը: Այսպիսով, ստացվում է համադասական նախադասություն ստորադասությունմբ, այսինքն՝ համադասություն՝ ստորադասական կապակցության երկրորդական արժեքով: Օրինակ՝

Բայց թե ինչու նրանք անպատճառ պարահանդես էին եկել, այդ դժվար է իմանալ. մարդիկ միշտ աշխատում են ապրել. իսկ ապրողին չի կարելի ստիպել, որ նա չզվարհանա (*Մեծ*, 2, 21): Ամառային առավոտը մի կողմից կազդուրիչ ներգործություն ունեցավ Ամալիայի վերա, իսկ մյուս կողմից տխրեցրեց նրան՝ հիշեցնելով նրան անցյալի փառքությունները, որոնց նա այժմ վայելել չէր կարող (*Նույնը*, 78): Թափառիկ գուսանները ներբողում էին ասպետների անձնվեր ճակատումները և սխալի գործերը, և նրանք, անշուշտ, քեզ էին ներբողում, քեզ, իմ փաջին, իմ կտրիճին. որ այլևս չէկավ... (*Նույնը*, 69):

Բազմաբարդ նախադասությունների մեջ փրկորդական նախադասությունները հաճախ կարող են լինել միջադաս կամ նույնիսկ նախադաս, և գերիշխողը, այնուամենայնիվ, մնում է համադասությունը: Սրանք ևս կարելի է կոչել համադասական նախադասություններ՝ ստորադասությամբ¹: Օրինակ՝

Տառս անհամբերությամբ և երբեմն արցունքոտ աչքերով սպասում էր իր պանդուխտ որդիներից մեկի նամակի ընթերցման. բայց պապս, անասնական համառությամբ չէր բաց անում, մինչև մկրատը գտներ, իսկ եթե մկրատն օրերով չգտներ, օրերով չէր բաց անում (*ՎթԿՀԸ*, 28): Եվ երբ անցան օրեր ու գիշերներ, դեռ վիշը դարձյալ հարցում արավ, և նորից լուրջությունը մեծ անապանի ծերուկ դերվիշի հարցումից հետո քանճաղացավ ու ծանրացավ (*ԱԻԱԷ*, 40):

2. Բազմաբարդ նախադասությունների մեջ ամենից հաճախ գերիշխող է լինում ստորադասությունը, իսկ այդ կապակցության մեջ գերադաս նախադասության համադասությունն ունենում է երկրորդական նշանակություն: Օրինակ՝

Ինքը բեկը փառասուն տարեկան հասակից անցած մի տղամարդ էր, բայց տեսնողը կմտածեր, թե երեսուն տարեկան երի-

¹ Այս մասին, տե՛ս՝ Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, 1954, էջ 527—530:

տասարդ է, վայելչակազմ, հսկայատիպ և այրական դեմքով (ՐՆԺ, 3, 103): Բայց նա կարողացավ ինձ համոզել, և երեկվանից ես դեռ զգում եմ, թե մի ծանր բեռ բնկել է վրայիցս (ՆԴՇԺ, 2, 196): Երևակայում եմ, թե ինչ կլինե՞ր դուրսընս, եթե ապրելիս լինեի միջին դարերում. անշուշտ հերոսի նման ինձ էլ խառույկը կբարձրացնեին (նույնը):

Գլխավոր նախադասության համադասական լինելու դեպքում բազմաբարդ նախադասության համար ստորադասությունն է կարևոր, ու նա է հիմնական համարվում հատկապես, երբ.

ա) Գլխավոր նախադասության մեջ լրացյալ է դառնում ներգործական սեռի բայով արտահայտված ստորոգյալը, որը տրամաբանորեն ստորադաս նախադասությամբ ուղիղ խնդիր է պահանջում և, ըստ էության, ցույց է տալիս, որ համադասությունն անկախ չէ, մեծապես պայմանավորված է ստորադասությամբ: Օրինակ՝ Մայրս իմ գլուխն առել էր ձեռքերի մեջ, և ես զգում էի, որ նա նույնպես արտասվում է և փնջաբեռն համբուրում մազերս (ՎԹԿՀԺ, 191—192):

բ) Գլխավոր նախադասության մեջ գործածվել է ցուցական դերանվամբ արտահայտված որևէ հարաբերյալ բառ (այն, նա, այնպիսի, այնպես, այնչափ և այլն), որն ազդարարում է իրեն հետևող ստորադաս նախադասության գոյությունը, որը հենց նյութական բովանդակություն է հաղորդում նախադասության այս կամ այն անդամի դերը միայն ձևականորեն կատարող այդ հարաբերյալ բառին: Օրինակ՝ Այդ ուղիղ է, բայց դժվար է միանգամից ոչնչացնել այն, ինչ որ մեր պապերը տնօրինեցին մեզ համար (ՐՆԺ, 3, 111):

գ) Երկրորդական նախադասությունները, իբրև հաղորդման համար առավել կարևոր նշանակություն ունեցող հանգամանքներ, զրվել են բազմաբարդ նախադասության սկզբում, այսինքն՝ երբ երկրորդական նախադասությունները նախադաս են: Օրինակ՝

Եթե ազգությամբ հերֆին էական խորհուրդը չէ տնտեսական խնդիրը, անհիմն է այդ ազգությունը, սուտ է այդ ազգությունը, և նա կկործանվի (ՄՆԸԵ, 452): Երբ դուրս եկա բակը, արշալույսը դեռ նոր էր շառագունում, բայց տեղ-նայրն արդեն զենում էր եկեղեցի (ՐՆԺ, 2, 338):

դ) Երկրորդական նախադասությունները մեկից ավելի են, և դրանով իսկ ստորադասությունը դառնում է գերիշխող: Օրինակ՝

Դեռնք դատարկ խոսքեր են, մայր իմ, ճշմարտությունն այն է, որ դու ինձ կործանեցիր, որ դու իմ անդարձ կորստյան պատճառ դարձար (Մեծ, 2, 90):

Իհարկե, այս հանգամանքները որոշակիորեն չեն զատված իրարից և հաճախ կարող են հանդես գալ միասնաբար, համատեղ: Օրինակ՝ վերջին նախադասության մեջ ստորադասությունն է գերիշխող նախ այն պատճառով, որ գլխավոր նախադասության մեջ գործածվել է այն հարաբերյալը (ճշմարտությունն այն է), և ապա այն պատճառով, որ երկրորդական նախադասությունները մի քանիսն են (...որ դու ինձ կործանեցիր, որ դու իմ անդարձ կորստյան պատճառ դարձար):

3. Երբեմն դժվար է որոշել, թե բազմաբարդ նախադասության մեջ ո՞րն է գերիշխողը՝ համադասությունը, թե՞ ստորադասությունը: Օրինակ՝

— Ամալիա, ստո՞ւյգ է արդյոք իմ լսածների վերաբերությամբ ձեր մոր տված հեբեումը, ասացե՛ք ինձ նիշտը. որովհետև ինձներդ գիտե՛ք, որ ձեր ապագա բախտավորության խնդիրը վաղուց իմ հոգածության առարկան է դարձել (Մեծ, 2, 42): Այս մտածմունքներն, արդարև, կենդանի են ճակատը, բայց ես անձնատուր չեղա նրանց. որովհետև նիշեցի բժշկիս խոսքը թե՛ մի մտածիր այն ցավերի մասին, որոնց դարմանելը վեր է քո ուժից (Մեծ, 2, 317): Երազի մեջ տեսած ամեն մի կենդանի կամ առարկա նրա համար որոշ. տխուր կամ ուրախ, պատահարի գույակ էր, հոգ չէ, թե այդ երազները բնավ չկատարվեին (ՆԴԵԺ, 1, 5):

Համադասությունը և ստորադասությունը հայերենի բարդ նախադասության շարահյուսական հիմնական ձևերն են: Ունենալով իրենց ձևավորման մտային և քերականական որոշակի առանձնահատկությունները, նրանք, այնուամենայնիվ, ինչ-որ չափով աղերսակցվում են իրար և ունեն շփման եղրեր: Ինչպես առանձին, ամբողջական նախադասություններով արտահայտվելիս, այնպես և բազմաբարդ նախադասության մեջ նրանք երբեմն հանդիպադրվում են, կատարում են շարահյուսական համանման պաշտոն: Եվ սա պատահական չէ, որովհետև ստորադասական կապակցությունը իր ծագմամբ մեծապես կապվում է համադասական նախադասության հետ և, բնականաբար, պահպանում է նրա մի շարք հատկանիշները:

3. ԲԱՐԴ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Դեռ անցյալ դարի «համընդհանուր» («ունիվերսալ») քերականություններից սկսած¹ մինչև վերջերս էլ բարդ ստորադասական նախադասությունների քննության մեջ մեծ տեղ է տրվում դերբայական դարձվածներին: Երկար ժամանակ անառակելիորեն ընդունվում էր, որ դերբայական դարձվածները գոյացել են երկրորդական նախադասությունների կրճատումից: Երկրորդական նախադասությունների բնույթը որոշվում էր ոչ այլ կերպ, քան դրանց կրճատման և դերբայական դարձվածի վերածելու միջոցով: Ավելին, Ն. Ի. Գրեշը, Ա. Խ. Վոստոկովը և ուրիշներ բարդ ստորադասական են համարում հավասարապես և՛ գլխավոր ու երկրորդական նախադասություններով ձևավորված, և՛ մի պարզ նախադասությամբ ու դերբայական դարձվածով կազմված կապակցությունները: Այսպիսով, ըստ էության, հավասարության նշան էր դրվում երկրորդական նախադասության և դերբայական դարձվածի միջև, այս վերջինս համարվում էր պատմականորեն ավելի ուշ գոյացում՝ ստացված երկրորդական նախադասության կրճատումից:

Դեռևս անցյալ դարի սկզբից ուռև և եվրոպական քերականությունների մեջ իշխող այս կարծիքը չէր կարող իր արտահայտությունը չգտնել նաև հայոց լեզվի քերականություններում: Այս առումով շատ բնորոշ է Մ. Աբեղյանի «Աշխարհաբարի շարահյուսությունը» (1912 թ.): Հեղինակը, խոսելով երկրորդական նախադասությունների բնույթի մասին, սովորաբար դրանք վեր է ածում դերբայական դարձվածի, ցույց է տալիս երկրորդական նախադասությունների կրճատման կամ բարդ ստորադասական նախադասությունների պարզեցման օրենքները:

Նույն մոտեցումն ունի նաև Գ. Սևակը իր «Հայոց լեզվի շարահյուսությունը» դասագրքում, որն ավելի քան երեսուն տարի փորձածվում է հայկական դպրոցներում: Հեղինակը միանգամայն օրինաչափ է համարում երկրորդական նախադասությունների

¹ Н. И. Греч, Практическая русская грамматика (2-ое изд. СПб, 1834 г.), А. Х. Востоков, Русская грамматика (8-ое изд. СПб, 1852 г.), Ф. И. Буслаев, Опыт исторической грамматики русского языка (СПБ, 1858 г.) и др.

կրճատումը և գտնում է, որ դերբայական դարձվածը հենց այդ կրճատման արդյունք է¹:

Եղան և լեզվաբաններ, որոնք ավելի առաջ գնալով, գտան, որ դերբայական դարձվածներն առաջացել են ոչ միայն երկրորդական նախադասության, այլև համադասական ու միավորյալ նախադասությունների կրճատման հետևանքով²: Բերվում են մի շարք օրինակներ, որոնք ցույց են տալիս, որ դիմավոր նախադասությունների կրճատմամբ, իրոք, առաջանում են դերբայական դարձվածներ: Եվ այդ կրճատումը կամ վերածումը դարձվում է խիստ օրինաչափ, որոշվում են, թե պարզ կամ բաղադրյալ ստորոգյալները կրճատման դեպքում ինչպիսի փոփոխությունների են ենթարկվում, ո՞ր ժամանակի բայը ի՞նչ դերբայի է վերածվում և այլն³:

Ուսուցողական նպատակով դիմելով երկրորդական նախադասությունների կրճատմանը (որով հնարավոր է ճշտել երկրորդական նախադասությունների բնույթը և այլն), որոշ լեզվաբաններ դա համարեցին պատմական գործուն երևույթ: Մոռացության տրվեց լեզվի կենդանի գոյը, կենդանի հաղորդակցումը, որի ընթացքում երբեք նախադասությունների կրճատում և դրանց՝ դերբայական դարձվածների վերածում լինել չէր կարող: Եթե դա իրապես գոյություն ունենար, ապա լեզվական հաղորդակցումը կդառնար ծանր մի բեռ մարդկանց համար: Իրողություն է այն, որ մարդիկ, ըստ անհրաժեշտության, գործածում են և՛ երկրորդական նախադասություններ, և՛ դերբայական դարձվածներ, իբրև իրար մոտ, բայց իրարից անկախ շարահյուսական միավորներ:

Երկրորդական նախադասությունների և դերբայական դարձվածների շարահյուսական բնույթի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ, իրոք, հնարավոր է երկրորդական նախադասությունները կրճատել և վերածել դերբայական դարձվածների: Օրինակ՝

Եվ հենում էր դժու-զուռնան

Որ վանքերը հնամենի,

Մատուռները մեկեն դառնան

Խրախճանքի արբշիռ ու ցոփ հրապարակ:

(ՊՍԱԶ, 103):

¹ Պրոֆ. Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, 9-րդ հրատ., Երևան, 1951, էջ 73—76:

² Տե՛ս՝ Ս. Գյուլբերդյալյան, Քերականության ուսուցման մի քանի հարցերի մասին, «Սովետական մանկավարժ», 1955, № 3:

³ Տե՛ս՝ Գ. Սևակ, նույնը, էջ 73—75:

Երկրորդական նախադասության կրճատմամբ կստացվի՝ Եվ հնչում էր գհոլ-զուռնան՝ հնամենի վանքերը, մատուռները մեկեն խրախճանքի արբշիռ ու ցոփ հրապարակ դառնալու համար:

Բեռնատար ավտոները, որոնք շինարարության համար ֆուր, ավագ էին բերում, այդ փողոցով էին անցնում (ԱՔ, Ե, 185):— Շինարարության համար քար, ավագ բերող բեռնատար ավտոներն այդ փողոցով էին անցնում: Եվ երբ նրանք բավական մոտեցան, տղան վեր կացավ ու զուսպ հետափրկությամբ հոնքերի տակից նայեց նրանց (ՍԶԵԺ, 2, 135):— Նրանց բավական մոտենալուց հետո տղան վեր կացավ ու զուսպ հետաքրքրությամբ հոնքերի տակից նայեց նրանց: Թվում է՝ բալիկս ուր որ է կգա (ՆՇՔԶ, 222):— Բալիկիս ուր որ է գալը թվում է:

Մի կողմ թողնելով այն հանգամանքը, որ երկրորդական նախադասությունների կրճատմամբ բարդ ստորադասական նախադասության պարզեցումը հաճախ դառնում է խիստ արհեստական, խոսքը կորցնում է իր հմայքը,— պետք է ասել, որ ոչ բոլոր երկրորդական նախադասություններն է հնարավոր կրճատել:

Զի կրճատվում հետևանք արտահայտող ձևի և չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների մեծագույն մասը: Օրինակ՝

Նստեցի դաշնամուրիս առաջ և այնպես կատաղի կերպով խփեցի մի ֆանի ախորդներ, որ ստեղծումներից մեկի զսպանակը կոտրվեց (ՆԴԵԺ, 2, 162): Բաժակն այնպես շարժեցի սեղանի վրա, որ գլորվեց ընկավ հատակի վրա և փշրվեց (նույնը): Տանեցիքի այնքան սովորել էին վարդանին, որ այլևս ուշադրություն չդարձրին նրա վրա և սկսեցին իրանք բաց անել հակերը (ԲԵԺ, 3, 149): Այդ նորությունն այնքան դուր եկավ նրանց, որ այդ օրից սկսած ամեն կիրակի, ճաշից հետո հավաքվում է մեր բակը բազմաթիվ ժողովուրդ և սիրով լսում է իմ ընթերցումն ու բացատրությունները (ՄԵԺ, 2, 334):

Երկրորդական նախադասությունները հատկապես շեն կրճատվում այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության հետ կապակցվում են թեք հոլովով գործածված որևէ հարաբերական դեբանվամբ: Օրինակ՝

1 Այս մասին տես՝ Բ. Վերդյան, Երկրորդական նախադասությունների կրճատումը, Վեպկետական մանկավարժ, 1934, № 3:

Երբ Արտակր խոսեց հայրենիքի կոզի մասին, որին հիմա պատահաս պիտի լինեին բոլոր, նրան պատասխանեցին պառ-
շաճավոր, անորոշ խոսքերով (ԴԴՎ, 176): Ու բանի տեղ չդրին
նրան, ոչ էլ նրա արքնացած հետաքրքրությունը, որով նա առա-
ջին օրը աչքերը լայն բացած գնում էր հեղկոմի շենքի կողմը...
(ԴԴԵԺ, 1, 299):

Երկրորդական նախադասությունների կրճատումը առավել ևս
անհնար է դառնում, երբ շաղկապող հարաբերական դերանվան
հետ գործածվում է որևէ կապ: Օրինակ՝

Ալիմները խփում էին փառերին, որոնց վրա կանաչին էր
տալիս մամուր: Մոտեցանք փոքրիկ տնակին, որի մասին այն-
քան պատմություններ էինք լսել:

Եվ ընդհակառակն՝ պատահում են մի շարք դերբայական
դարձվածներ, որոնք ոչ մի կերպ որևէ երկրորդական նախադա-
սությամբ չեն կարող փոխարինվել: Այդպես են մասնավորապես
ձևի պարագա դերբայական դարձվածները: Օրինակ՝

Եվ մանրամաղ ու՛շ անձրևներ վառ քափելով՝

Պատրաստվում է երկինքն արդեն

Ձնով նախշել գետինը պաղ:

(ՊՍԱԶ, 118):

Բուպեպես հայտնվում է Սուրեն Առաքելյանը՝ իր ավտոմա-
տավորների գլուխն անցած (ՀՄՆԱ, 147): Նրանք ապրում էին
շֆանշաններով զարդարված, ինչպես վայել է ռազմական մարդուն
(նույնը, 147):

Կարելի է բերել բազմաթիվ օրինակներ՝ ցույց տալու, որ
երկրորդական նախադասություններն ու դերբայական դարձված-
ները որքան էլ մոտ են իրենց կատարած շարահյուսական պաշ-
տոնով (երկուսն էլ կարող են լինել ենթակա, վերադիր, որոշիչ,
խնդիր և այլն), այնուամենայնիվ նրանք ունեն քերականական
ու ոճական մի շարք տարբերություններ: Դերբայական դարձվածը
երկրորդական նախադասության կրճատման արդյունք լինել չի
կարող, որովհետև նա պատմականորեն նախորդել է բարդ ստո-
րադասական նախադասություններին և ինչ-որ չափով հիմք է
դարձել հենց երկրորդական նախադասությունների ձևավորման
համար:

Ռուսաց լեզվի մեծատաղանդ հետազոտողներից մեկը՝ Ա. Ա.
Պոտեբնյան, իր աշխատություններում սուր քննադատության է
ենթարկում երկրորդական նախադասությունների կրճատման տե-

սությունը և ցույց է տալիս, թե որքան շինծու ու արհեստական, միաժամանակ խիստ հակագիտական ու հակապատմական է այդ «կրճատումը»: Իր «Ռուսերենի քերականության նոթեր» աշխատության մեջ նա ցույց է տալիս, օրինակ, որ դերբայական դարձվածը (այստեղ՝ *причастный оборот*) չէր կարող առաջանալ որոշիչ երկրորդական նախադասության կրճատումից, որովհետև *который* հարաբերական բառով կապակցվող երկրորդական նախադասությունը ռուսերենում ավելի ուշ է գոյացել, քան որոշիչ դերբայական դարձվածը, ուստի և պատմականորեն նա չէր կարող փոխանցող երևույթ լինել դարձվածի համար¹:

Երկրորդական նախադասությունների կրճատման և դերբայական դարձվածների գոյացման այդ հակապատմական տեսության դեմ ուժեղ պայքար է մղվել ռուս քերականագիտության մեջ: Եվ այսօր դա առավելապես դիտվում է իբրև իր դարն ապրած մի տեսություն: «Հայտնի է,— գրում է ակադ. Վ. Վ. Վինոգրադովը,— որ նախադասությունների «կրճատման» տեսությունը պատմականորեն անհիմն է: Նա շփոթում է արտահայտությունների ոճական տարբեր վարիանտները, որոնք ծագմամբ կապվում են ոճական տարբեր կառույցների հետ՝ նախադասության կառուցվածքի զարգացման պատմական կոնկրետ էտապներով»²:

Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, այժմ էլ երբեմն-երբեմն տպագրվում են ուսումնասիրություններ, որոնց մեջ դերբայական դարձվածներն ավանդորեն համարվում են երկրորդական նախադասության կրճատման արդյունք:

Նախադասությունների «կրճատման» տեսությունը անհիմն է հենց այն պատճառով, որ լեզուների զարգացման պատմությունը ընթացել է ճիշտ հակադարձ ճանապարհով: Նախ եղել են նախադասություններ դերբայական դարձվածներով, և ապա միայն կապվորովել են բարդ ստորադասական նախադասություններ՝ զլխավոր ու երկրորդական նախադասություններով: Այս առումով հայերենը արտակարգ հարուստ փաստեր է ընձեռում ուսումնասիրողին:

Հայերեն առաջին թարգմանությունների մեջ, 5—7-րդ դարերի պատմագիրների և ավելի ուշ շրջանի պատմական, փիլիսոփայական, դավանաբանական և այլ երկերում նախադասությունները

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, 1899, стр. 353.

² В. В. Виноградов, Из истории изучения русского синтаксиса, М., 1958, стр. 91.

հաճախ ձևավորվում են առանց դիմավոր բայի, հիմնականում անցյալ և անորոշ դերբայներով: Օրինակ. Եւ յղացեալ այնունես ի Հոգւոյն սրբոյ շնորհագիտ կուսին յանարանց յանապական արգանդին գորդին աստուծոյ՝ անհասական պայմանաւ (Ազաթ. ԴԶ, 198):

Գրաբարի շարահյուսութեան մեջ երբեմն հավասար արժեք են ստանում միավորյալ ու համադասական նախադասութիւնների դիմավոր ու դերբայական կառուցվածք ունեցող բաղադրիչները: Դա հաստատվում է նաեւ այն բանով, որ տարբեր կառուցվածք ունեցող այդպիսի պարզ նախադասութիւնները կապակցվում են և, այլ ու նման համադասական շարկապներով, մի բան, որ չի կարելի նկատել մեր լեզվի զարգացման ավելի ուշ շրջանում, աշխարհաբարում: Օրինակ՝

Եւ նորա ոչ կամեցեալ, այլ գնաց նանապարհի իւր (Սեբէոս, Պատմ., ԺԸ): Խաղալո հասանէր բազմութեամբ ի վերայ աշխարհին Տանկաց և Եկեալ բանակեալ ի վերայ ամուր բերդին, որ կոչի Աղագ, մերձ ի Հալպ քաղաք (Մատթ. ՈՒՈՏ., Ժամանակագրութիւն, 57): Եւ էր Սալման ոմն բերդապահ վերին կլայն. և նեղեաց զՍալմանն Ուտայր սաստիկ պատերազմաւ. և անճարեալ Սալմանն և առաքեաց առ նորաւոյ... (նույնը, 59):

Դերբայական նախադասութիւնները հաճախ կատարում էին դիմավոր նախադասութեան դեր և իբրեւ այդպիսին էլ՝ արտահայտվում են աշխարհաբար և այլ լեզուներով կատարվող թարգմանութիւնների ժամանակ: Հետաքրքրական է, որ գրաբարում դերբայական նախադասութիւնները ստորադասական կապակցութիւնների մեջ գործածվում էին նաեւ որպէս գլխավոր նախադասութիւն: Օրինակ՝

Կամեցեալ՝ ոչ ցասմամբ իշխանութեանս հպարտացեալ, այլ քաղցրութեամբ և խոնարհութեամբ կարգեալ, զի զայնոսիկ որ ի հնազանդութեանն իցեն՝ անշուշտ յամենայն ժամ հաստատել զկեանս նոցա, զբազաւորութիւն կացեալ խաղաղութեամբ մինչեւ ի ծագս Երկրիս, տալ նորոգել զխաղաղութիւնն որում ցանկացան ամենայն մարդիկն... (Աստուածաշունչ, 543): Իսկ նորա պատասխանեալ «Թէ իմ է գարկածն, չէ կենաց. քէ այլում է, զայն ոչ զիտեմ» (Արիստ. Լաստ., Պատմ., ԺԶ): Զայս թղթով ազդ արարեալ իշխանին Ռոհայոց Թորոսի և մեծին իշխանին Հայոց Կոստանդին որդին Ռուբենայ, որ ունէր զՏօրոս լեառն ի յաշխարհին Կոպի-

տառայի ի Մարապայ, որ և բազում գաւառաց տիրեալ էր, և ի
գօրացն Գաղկայ էր (Մատթ. Ուռհ., Ժամանակագրութիւն, 257):

Ինչպես նկատուում է, գրաբարում սովորական էր դիմավոր
նախադասութիւններ չհետ միասին դերբայական նախադասու-
թիւնների գործածութիւնը: Դա կարելի է դիտել որպէս մեր լեզվի
նախագրաբարյան շրջանի պատմական շարունակութիւն: Մ. Խո-
րենացու «Պատմութիւն Հայոց» աշխատութիւն մեզ պահպանված
նախագրաբարյան շրջանի ժողովրդական բանահյուսութիւն փայ-
լուն օրինակներում ևս նկատուում են ոչ քիչ թվով դերբայական
նախադասութիւններ: Օրինակ՝

Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն
Ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով,
Եկեալ նստեալ զՇրեշ բլրով,
Զարտիմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով,
Կոել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի:
(Խոր., 2, ԿԵ):

Ճաշ գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի,
Եւ խորդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց:
(Խոր., 1, ԵԼԱ):

Արտաւազդայ ոչ գտեալ՝ քաջի որդւոյն Արտաշիսի,
Տեղեկիկ ապարանից՝ ի հիմնանալն Արտաշատու,
Նա անց գնաց և շինեաց
Ի մէջ Մարաց զՄարակերտ:
(Խոր., 1, Լ—ԼԱ):

Սակայն սա չի նշանակում, թե նախագրաբարյան շրջանում
ձևավորված երկրորդական նախադասութիւնք ստորադասութիւն
չկար: Մ. Խորենացու, Ագաթանգեղոսի և Մագիստրոսի շնորհիվ
պահպանված մեր ժողովրդական բանահյուսութիւն փայլուն պա-
տուհիկների մեջ հանդիպում են մի քանի ձևավորված ստորադա-
սական նախադասութիւններ: Օրինակ՝

Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
Ու յաղթեցեւ քաջ ազգին Ալանաց,
Եկ Լաւանեաց բանից
Աշաշեղոյ դստերս Ալանաց՝
Տալ զպատանիդ.
Զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիցազանց՝
Զայլոյ դիցազանց զարմից
Բառնալ զկենդանութիւն...

(Խոր., 2, Մ)

Մինչ դու գնացեր,
Եւ զերկիրս ամենայն բնդ քեզ տառար,
Եւ աւերակացս ո՞ւմ թագաւորեմ:

(Խոր., 2, 4Ա):

Իբրեւ զսէզն Տրդատ, որ սիգալովն
Աւերեաց զրումբս զետոց և ցամախցոյց,
Իսկ ի սիգալն իւրում զհորձանս ծովուց:

(Ազաթ., 71)

Զնայած դրան, զրաբարի ընձեռած լեզվական հարուստ փաստերը ցույց են տալիս, որ դերբայական դարձվածների և համադասական նախադասութիւնների համեմատութեամբ երկրորդական նախադասութիւնները, իբրեւ՝ ստորադասութեան բաղադրիչներ, պատմական ավելի ուշ շրջանի գոյացում են:

Դրաբարի բարդ ստորադասական նախադասութիւնները, այնուամենայնիւ, չունեն աշխարհաբարի բաղմադանութիւնը, որտեղ ավելի բազմերանգ ու իրապես բարդ են զլիսավոր ու երկրորդական նախադասութիւնների հարաբերութիւնները:

Պրոֆ. Հ. Կոսիկյանն իր «Ակնարկներ հայ գրական լեզվի պատմական շարահյուսութեան» արժեքավոր աշխատութեան մեջ զրաբարի մասին իրավացիորեն գրում է. «Ուշագրավ է դիմավոր ձևերի փոխարեն դերբայների գործածութիւնը: Այդ երևույթի մեջ նկատվում են հետագայի բաղադրյալ ձևերի սաղմերը, որոնք միջին հայերենում և նոր հայերենում վերակազմվել են իբրեւ անալիտիկ ձևեր՝ դրանով իսկ շարահյուսութեան մեջ մտցնելով նոր որակ: Այնուամենայնիւ, հենց միայն դերբայի գործածութիւնն առանց օժանդակ բայի, այսինքն՝ բայի գործածութիւնն առանց ենթակայի հետ համաձայնութեան (ինչպես, օրինակ, զնացեալ վարդէս մանուկն) նույնպես անվանական նախադասութեան կառուցման մի միջոց էր, որի մեջ դերբայական ձևն արտահայտում էր վիճակ կամ գործողութիւն: Հետագայում օժանդակ բայի գործածութիւնը որոշակիութիւն էր մտցնում ինչպես դեմքի, այնպես և ժամանակի որոշման մեջ: Դրա հետ միաժամանակ ստորոգման արտահայտման յազպիսի դերբայական միջոցը հնարավորութիւն տվեց հետագայում զարգացնելու ստորադասական նախադասութիւնը»¹:

Ամփոփելով երկրորդական նախադասութեան ու դերբայական դարձվածի միջև եղած նմանութիւններն ու էական տարբերու-

¹ И. К. Кусикьян, Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка, М., 1959, стр. 31.

թյունները՝ պետք է ասել, որ դրանք շարահյուսական ինքնություն ձևեր են, գոյացած պատմականորեն տարբեր ժամանակներում, ըստ որում գերբայական դարձվածք գոյացել է ավելի վաղ, քան երկրորդական նախադասությունը։ Նրանք. շարահյուսորեն համանման պաշտոն են կատարում՝ լինելով ենթակա, ստորոգելիական վերադիր, որոշիչ, խնդիր և այլն։ Դրանով մարդ հնարավորություն է ստանում դիմելու նախադասության անդամների արտահայտման բաղմադան ձևերի, ավելի ճշգրիտ արտահայտելու իր միտքը։ Լեզուն դառնում է ավելի ձկուն ու արտահայտիչ։ Հաղորդակցման ժամանակ մարդիկ նախադասության նույն անդամը կարող են արտահայտել մեկ բառով, մի ամբողջ բառակապակցությամբ կամ երկրորդական նախադասությամբ։ Օրինակ՝

Փոփրիկ պատուհաններ՝ կեսը ապակի, կեսը քղրած. փտած դոներ, հողածածկ, տափակ կտուրներ, որոնք ձմեռը տնօրն են ձյունի ծանրության տակ, գարնանը ծածկվում փառքամ կանաչով և անձրևների ժամանակ կաքում, կաքում, ստիպելով խեղճ ու քշվառ բնակիչներին պատսպարվել ծախերում, դոների և պատուհանների խողովներում, չոլ ու փալասների տակ (ՆԴԵԺ, 1, 3)։ Այս նախադասության մեջ հեղինակը նախադասության նույն անդամներ՝ որոշիչը, արտահայտել է մեկ բառով (փոփրիկ պատուհան, փտած դոներ, հողածածկ, տափակ կտուրներ, փառքամ կանաչ, խեղճ ու քշվառ բնակիչներ), մի բառակապակցությամբ (պատուհաններ՝ կեսը ապակի, կեսը քղրած) և մի ամբողջ երկրորդական նախադասությամբ (կտուրներ, որոնք ձմեռը տնօրն են ձյունի ծանրության տակ...)։

Այդպես կարող են արտահայտվել նաև նախադասության այլ անդամներ, օրինակ, խնդիրը. Կելենն կգնան, թող ասոված օգնական մնա Ջեսիկն. Ավետիֆին և ով կա գերի, փախստական, նամփառը... (ՎԽԳԼ, 1, 19)։ Նախադասության նույն անդամը մեկ բառով, բառակապակցությամբ ու երկրորդական նախադասությամբ է արտահայտված նաև հետևյալ նախադասություններում.

Ու սկսվեց վներ երկաթուղու վրա, թե երկաթուղին օգո՞ւտ է բերելու, թե վնաս (ՇԹԵ, 1, 344)։ Նրա եակը, աչ ուրբի վրա հենված, կանգնած է նրա սպասավորը, մոտ բառասուն տարեկան, ներմակ գոգնոցով մի մարդ, որ միաժամանակ կատարում է և՛ խոհարարի պաշտոն, և՛ դոնապանի գործ (ՍԶԵԺ, 1, 48)։

Այս երևույթը միայն ժամանակակից հայոց լեզվին հատուկ չէ: Նա արտահայտվել է նաև գրաբարում: Այսպես, Սեբեոսը գրում է. Եւ արձակեալ ի վերայ նորա արջ (Սեբէոս, Պատմ., ԺԸ): Նույն տեղում, ընդամենը մի նախադասություն հետո, դերբայական այդ նախադասությունը դառնում է դիմավոր նախադասություն. և ապա, հաջորդ նախադասության մեջ դերբայական դարձվածն ու բառակապակցությունը կատարում են նույն՝ ձևի պարագայի պաշտոնը.

Երկրորդ անգամ արձակելին ի վերայ նորա ցուլ: Իսկ նորա բուն հարեալ գեղջերացն ցլուն.. և յոգնեալ ցուլն ի մարտին՝ գելոյր զպարանոցն և խորտակէր գերկոսին եղջիւսն ի վերայ զլիսոյն. քուլանայր ցուլն և յետս գնալով ի փախուստ դառնայր:

Նախադասության նույն անդամը մեկ բառով, մի ամբողջական բառակապակցությամբ կամ առանձին նախադասությամբ արտահայտելու հանգամանքին պետք է մոտենալ երկու՝ պատմական և լեզվաոճական արդեն կայունացված ձևերի տեսանկյունից:

Կյանքի ճանաչման պրոցեսում մարդը հետզհետե ավելի խոր ու բազմակողմանիորեն է ըմբռնում երևույթները, առարկայի և գործողության, նրանց զանազան հատկանիշների փոխհարաբերությունները: Ճանաչողական այդ բարդ պրոցեսի արդյունքը լինում է այն, որ մարդ երբեմն անհրաժեշտություն է ունենում ավելի հանգամանորեն արտահայտելու նախադասության այս կամ այն անդամը: Այստեղ ոչ պակաս նշանակություն է ստանում և մարդու ձգտումը՝ ավելի պատկերավոր ու արտահայտիչ դարձնելու խոսքը: Նախադասության անդամները պատմականորեն արտահայտվել են նախ մեկ բառով, ապա՝ մի ամբողջ բառակապակցությամբ և հետո միայն՝ երկրորդական նախադասությամբ: Այս առումով հետաքրքրական փաստեր են բերվում Գ. Ի. Պրոկոֆևի «Հյուսիսային ժողովուրդների լեզուն ու գիրը» և Ի. Ի. Մեշչանինովի «Նախադասության անդամներն ու խոսքի մասերը» աշխատություններում: Պարզվում է, որ էսկիմոսերենում և հյուսիսային ուգրո-ֆիննական մի շարք այլ լեզուներում մինչև վերջերս էլ բարդ համադասական և ստորադասական նախադասությունների փոխարեն գործածվում են պարզ նախադասություններ: Նախադասության անդամները հիմնականում արտահայտվում են միայն մեկ բառով և կամ, լավագույն դեպքում, բառակապակցությամբ: Խոսքի հաղորդման մեջ ավելի մեծ դեր են կատարում հնչերանգը, քերականական դադարները և այլն:

Երբ արդեն լեզվի մեջ ստեղծվել են նախադասության անդամները մեկ բառով, բառակապակցությամբ կամ երկրորդական նախադասությամբ արտահայտելու շարահյուսական ձևերը, նրանց գործածությունն արդեն ստանում է լեզվաոճական նշանակություն և պայմանավորված է խոսողի (կամ գրողի) անհատական հակումներով, հաղորդման տվյալ պահի անհրաժեշտությամբ և այլն:

Ընդհանրապես, լեզուն չի սիրում նման ձևերի կուտակում միևնույն նախադասության մեջ. եթե, օրինակ, բաղմակի լրացումներից մեկ-երկուսն արտահայտվում են առանձին բառերով, ապա, սովորաբար, մյուսներն արտահայտվում են՝ բառակապակցություններով կամ երկրորդական նախադասություններով: Այսպիսով, ստացվում է ձևերի բազմազանություն, որով ավելի հեշտ է ընկալվում խոսքը: Օրինակ՝

Ներս մտավ ձեռքերը իրարից հեռու բռնած (երեխ յուզոտ լինելու պատճառով) մի միջառասակ մարդ, մի իսկական լոռեցի՝ բարի և ռամիկ դեմքով, որի գլխի ու երեսի ալեխառն կարճ մագերը նմանում էին ռզնու փշերի (ՍԶԾԺ, 1, 23): Դու նաեւ շուրջ երան՝ այն անատամ, ժամանակից շատ վաղ ծերացած, անտերուքյունից սրա-նրա դռանն ապրող, իր ասելով՝ «ոտտավնոյ տիտուլարնի սովետնիկը», որ ոչ մի եկեղեցուց ետ չի ընկնում և ինչպես ավետարանն ու սաղմոսը, նույնպես և եկեղեցական բոլոր արարողությունները շատ լսելուց ու կարդալուց անգիր գիտն (ՆԴԵԺ, 2, 169):

Այսպես, եթե Հ. Թումանյանը նախադասության մեջ կողք-կողքի երկու կամ ավելի բառակապակցություններ է գործածում, ապա դրանք արտահայտում է տարբեր ձևերով՝ դերբայով և առանց դերբայի: Դրանով նա խոսքը դարձնում է բազմերանգ ու արտահայտիչ և խուսափում է նույնաձևության կրկնություններից: Օրինակ՝

Խաղերին հին գլխարկը մինչև ականջները կոխած գլուխը, հին ռոնամանները ռոնեքին, մի մավի բլուզ էլ հագին, էսպես ոտից մինչև գլուխ փոխված, նա նստած էր խոհանոցում ու միտք էր անում, թե ինչի եկավ իրենց գյուղից (ՀԹԵ, 1, 316): Կերակրամանը ձեռքին, մաշված ու տոգույն, մեծ ռոնամանները ֆառշ տալով անց էր կենում կամուրջով (Նույնը, 321): Ու նեստ բիծեն, հիվանդի վրեն նստած, չիբուխը բերանին շարունակում էր իր պատմությունը (Նույնը, 365):

Երկրորդական նախադասության միջոցով, ինչպես ասվեց,

հնարավոր է դառնում ընդգծել այս կամ այն հանգամանքը, երևույթը, հատկանիշը և այլն: Օրինակ՝

Մենք լսել էինք, որ նրանց գյուղը Մաստառի ստորոտումն է, դարավոր ծառեր կան այնտեղ, ծառեր, որոնց բներում մի ողջ գյուղական ընտանիք կարող էր տեղավորվել և ապրել (ՎԹԿՀԾ, 100):

Այս նախադասության մեջ հեղինակը ծառեր գոյականի համար նախ գործածել է դարավոր որոշիչը և հետո, կարծես, չգոհանալով, կրկնել է որոշյալը և դիմել երկրորդական նախադասության օգնության, որն ավելի լրիվ ու հանգամանորեն, ավելի պատկերավոր է ներկայացնում հատկանիշը:

Դերբայական դարձվածների ու երկրորդական նախադասությունների գործածությունը պայմանավորված է նրանց մի հիմնական առանձնահատկությամբ: Երկուսն էլ մի առանձին բառի համեմատությամբ ավելի հանգամանորեն են արտահայտում նախադասության այս կամ այն անդամը: Սակայն բայի անդամ ձևով ստեղծված բառակապակցությունը արտասանությամբ ավելի «թեթևոտ» է, հոսուն, իսկ դիմավոր բայով (մանավանդ բաղադրյալ ժամանակով) արտահայտված երկրորդական նախադասությունը թեև ավելի է ընդգծում, ավելի հանգամանորեն արտահայտում նախադասության այս կամ այն անդամը, բայց արտասանվում է դանդաղ, հոսուն չէ, որոշակիորեն տրոհվում է գլխավոր նախադասությունից, ստեղծում է ինչ-որ «ընդմիջում» նախադասությունների միջև: Սա է պատճառը, որ չափածո ստեղծագործությունների, հատկապես քնարական բանաստեղծությունների մեջ գործածվում են ավելի շատ դերբայական դարձվածներ, քան երկրորդական նախադասություններ:

Դերբայական դարձվածները հաճախ են գործածվում առածներում ու ասացվածքներում, որոնց, ինչպես հայտնի է, առանձնապես հատուկ են խոսքի հակիրճ ձևերը: Օրինակ՝

Ջուրն ընկնողը անձրևից չի վախենա: Մովն ամց կենողը առվում չի խեղդվի: Ամեն բարե տվողը իրեն բարեկամ կկարծե:

Սակայն չպետք է կարծել, թե չափածո ստեղծագործություններին, անգամ քնարական բանաստեղծություններին, ինչպես և առածներին ու ասացվածքներին օտար են երկրորդական նախադասությունները: Երբեմն երկրորդական նախադասության գործածությունը խիստ անհրաժեշտ է, և այն ոչնչով չի կարելի փոխարինել: Այսպես՝ ժողովրդական բանահյուսության մեջ, հատկապես առածներում ու ասացվածքներում, հաճախ գործածվում

են անվանական ու պակասավոր նախադասություններ, զեղչվում է անգամ այնքան անհրաժեշտ թվացող ստորոգյալը. Հասկացողին՝ մին, չհասկացողին՝ հազար ու մին: Լավ յուզ, լավ բրինձ՝ լավ տանտիկին: Բայց և հանդիպում են այսպիսի բարդ ստորադասական նախադասություններ. Գողը որ տնից էլավ, եզր երդիկով դուս կհաշեն: Իծին գինի տվեցին, ասաց էքամ գիլի հետ կոխվաք տամ: Եթե այս ստորադասական կապակցությունների մեջ եղած երկրորդական նախադասությունները վերածենք դերբայական դարձվածների, խոսքը կկորցնի իր արտահայտչականությունը: Ուրեմն, որքան էլ որոշ ժանրերի համար նախընտրելի են դերբայական դարձվածները, այնուամենայնիվ, չի բացառվում նաև երկրորդական նախադասությունների գործածությունը:

Նկատվում է, որ ստորադասական կապակցություններ ավելի շատ գործածվում են մամուլում և գիտական գրականության մեջ: Գրական ստեղծագործություններից ստորադասական նախադասություններ համեմատաբար ավելի շատ գործածվում են արձակ և դրամատիկական երկերում, հատկապես՝ վեպերում, վիպակներում, դրամաներում և այլն: Սակայն այստեղ էլ կարևոր նշանակություն ունեն պատմելու եղանակը, հեղինակային խոսքն ու տրամախոսությունը, բնության նկարագրությունը, հոգեբանական վերլուծությունը և բազմաթիվ այլ հանգամանքներ:

Վճռական նշանակություն ունեն նաև գրողների անհատական հակումները: Այսպես, օրինակ՝ անչափ շատ ստորադասական, բազմաբարդ նախադասություններ է գործածում Մուրացանը «Առաքյալում», մինչդեռ Դ. Դեմիրճյանը «Վարդանանք» վեպում ավելի շատ գործածում է դերբայական դարձվածներ, քան երկրորդական նախադասություններ: Այդ երկու ստեղծագործություններից ընտրած հեղինակային խոսքի 25-ական նախադասություններից «Առաքյալում» գործածվել են դերբայական դարձվածներ՝ 11, երկրորդական նախադասություններ՝ 39, մինչդեռ «Վարդանանքում» գործածվել են դերբայական դարձվածներ՝ 24, իսկ երկրորդական նախադասություններ՝ ընդամենը 7: Այս պատկերը որոշ շեղումներով կարող է արտահայտվել նշված երկերի նաև այլ հատվածներում: Կարևորն այն է, որ, իրոք, Մուրացանը սիրում է նախադասության այս կամ այն անդամը արտահայտել երկրորդական նախադասությամբ, կառուցում է բազմաբարդ նախադասություններ, իսկ Դ. Դեմիրճյանը, ընդհակառակն, հակված է ավելի շատ գործածելու դերբայական դարձվածներ, ավելի սեղմ ու շարժուն նախադասություններ: Պետք է ասել, որ

այլ ստեղծագործությունների մեջ կարող է մասամբ փոխվել հեղինակի մոտեցումը շարահյուսական այդ առանձին ձևերի նկատմամբ:

Այժմ ոչ մի առարկություն չկա, որ լեզուների զարգացման ընթացքում պարզ նախադասությունը պատմականորեն նախորդել է բարդ նախադասություններին: Դրա լավագույն ապացույցներից մեկը բարդ նախադասությունների ձևավորման համար անհրաժեշտ շաղկապներն են: Ինչպես հայտնի է, շաղկապները բառային կազմի զարգացման համեմատաբար ուշ շրջանի արդյունք են. նրանք, հիմնականում, ձևավորվել են այլ խոսքի մասերի մեջ մտնող բառերից՝ նրանց նյութական իմաստի կորստյան ճանապարհով: Բայց շաղկապները վկաներն են այն բանի, որ բարդ համադասական նախադասությունները պատմականորեն նախորդել են բարդ ստորադասական նախադասություններին: Հայերեն առաջին գրքի՝ «Աստվածաշնչի» թարգմանության մեջ նկատվում է մի հետաքրքրական երևույթ. տեսանել և ներգործական սեռի մի բանի այլ բայերի լրացում հանդիսացող խնդրի երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապվում են ոչ թե ստորադասական զի, այլ և համադասական շաղկապով:

Հայ քերականագետներից այդ երևույթի վրա առանձին ուշադրություն է դարձրել բազմավաստակ Այտրեյանը: Նա գրում է. «Եբրայական ոճով շատ հաճախ է և-ի գործածությունն, որ ուրիշ շաղկապներու ու հարաբերականներու տեղ ալ կը դրվի: Հայեցայ և ոչ որ էր: Եւ ետես՝ և ահա ելանէր բոց (փխկ՝ ետես զի ելանէր)... Բայց նոր գրվածոց մեջ թերևս իբր գրաբարի հատուկ զարգարանք՝ գործածված կը գտնվին այս օտար դարձվածները»¹:

Մի կողմ թողնելով այն հանգամանքը, թե իրո՞ք բառացի թարգմանության, պատճենման արդյունք է և շաղկապի նման փիրառությունը, ինքնին հետաքրքրական է ստորադասական շաղկապի փոխարեն համադասական շաղկապի գործածության փաստը: Լեզուների պատմական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ավելի վաղ առաջացել են համադասական շաղկապները: Գրաբարը այդ փաստի բազմաթիվ օրինակներ է ընձեռում: Ագաթանգեղոսի, Կորյունի, Բուզանդի, Նղիշեի, Խորենացու և այլ պատմագիրների լեզվի մեջ ստորադասական շաղկապները

¹ Վ. Չալըսյան. Քերականութիւն Հայկազնեան լեզուի, էջ 459, Այտրեյանի ձեռք.:

քանակապես շատ չեն, և այդ պատճառով միևնույն շաղկապները հաճախ կապակցում են տարբեր բնույթի երկրորդական նախադասություններ: Այս առումով հատկանշական է զի շաղկապը, որը կատարում է աշխարհաբարի ու, որպեսզի, որովհետև շաղկապների դերը: Այդպես է և որպես զի շաղկապը, որը բացի նպատակի հարաբերությունից, արտահայտում է նաև պատճառական, հետևանքային, բաղդատական հարաբերություններ:

Լեզվի զարգացումը հետագայում գնաց նոր շաղկապների ձևավորման և հնների ցույց տված հարաբերության ճշգրտման նախապարհով:

Լեզվի բառային կազմի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ամենից առաջ ծագել են արմատական բառերը և ապա միայն, դրանց հիման վրա՝ բարդ ու ածանցավոր բառերը: Այս առումով երբ ուսումնասիրվում են հայերենի շաղկապները, պարզվում է, որ հայերենի արմատական շաղկապներից 13-ը ունեն հնդեվրոպական ծագում: Հետաքրքրական է, որ այդքան հին ծագում ունեցող հայերենի շաղկապներից 9-ը համադասական են (և, ու, բայց, կամ, այլ, էլ, ապա, իսկ, ոչ) և միայն 4-ը՝ ստորադասական (որ, քե, քան, երբ)¹: Այս փաստը մի կողմից ցույց է տալիս, որ հայերենի ստորադասական կապակցությունը ձևավորվել է դեռևս խոր հնադարում, և, մյուս կողմից, որ նա, այնուամենայնիվ, իր կիրառությամբ այդ ժամանակ զիջել է համադասական կապակցությանը, որը, անշուշտ, ծագումով ավելի հին է:

Սակայն ինչպե՞ս է ձևավորվել ստորադասական կապակցությունը: Որոշել նրա կազմավորման բոլոր ուղիները՝ այժմ դեռևս անհնար է: Բայց և այնպես կարելի է ուրվագծել այն հիմնական ձևերը, որոնցով ստեղծվել է ստորադասական կապակցությունը:

Նախ և առաջ պարզ է մի բան. ստորադասական կապակցությունը ձևավորվել է համադասական նախադասությունների հիման վրա: Բերենք մի քանի օրինակներ, որոնց մեջ ըստ էության ստորադասական հարաբերությունը դրսևորվել է համադասական կապակցության ձևով.

Երիտասարդը զգաց սարսուռի նման մի բան, և նրա այրված գորշ դեմքը գունաթափվելով, ստացավ մուգ դեղնապղնձի գույն (ԲԾԺ, 3, 14): Բայց այսօր մի գեղեցիկ դեպք առիթ կտա ձեզ

¹ Տե՛ս՝ Գ. Գաբրիելյան, Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963, էջ 57, 60:

գործ դնել ձեր փառությունը, և դրա համար էլ կանչեցի ձեզ (ԲԵԺ, 3, 40): Կորցնողը գտնի կորցրածին, ամենքն իրար գան, և այսպես վայելեն իրենց բաժին ապրելու ուրախությունը (ՎԽԳԼ, 1, 123):

Երբեմն ստորադասական նման հարաբերություններ արտահայտվում են և իրար հետ իմաստային սերտ կապի մեջ գտնվող առանձին պարզ նախադասությունների միջոցով: Օրինակ՝

Մենք համարյա միանգամից զրկվեցինք սեր բոլոր կարողությունից, մեր բոլոր հարստությունից. հայրս աչ ձեռնով անդամալույծ եղավ և խեղադարվեց:— Ահա թե ինչ եղավ նրա բոլոր մտատանջությունների, նրա գաղտնի վշտի, նրա օտարոտի դուրքյան հետևանքը (ՆԴԵԺ, 2, 175): Եթե նա սանատորիայից գա, տեսնի Զամալյանի այս արարեցերը, ավելի վատ չի՞ լինի: Ահա այս մտորումների մեջ էր Տիգրանը... (ՔԹՈՂ, 549): Հետուն ելավ ճանապարհից, որ իրենց շարժմունքը ամեն արարած չիմանար: Ավետիքը այս կամքին էլ հլու մնաց (ՎԽԳԼ, 1, 72):

Այս երևույթը, բնականաբար, ավելի շատ կարտահայտվեր մեր լեզվի զարգացման վաղնջական շրջանում:

Լեզվամտածողության զարգացման տևական գործընթացում անհրաժեշտություն է առաջանում տարբերակելու համադասական և ստորադասական կապակցությունները. ստորադասվող պարզ նախադասությունը ստանում է շարահյուսական նոր ձևավորում՝ որպես երկրորդական նախադասություն: Գլխավոր նախադասության հետ այս վերջինիս կապակցման համար որոշ ժամանակ գործածվում են համադասական շաղկապները, իսկ ապա դրանց հիման վրա կամ այլ խոսքի մասերից, հատկապես դերանուններից, ձևավորվում են և ստորադասական շաղկապները:

Երկրորդական նախադասությունների ձևավորման համար զգալի շափով հիմք են ծառայել գրաբարի դերբայական նախադասությունները, մասնավորապես նրանք, որոնք ստորադասական հարաբերություն էին արտահայտում անորոշ և անցյալ դերբայների միջոցով:

Հայ մատենագիրների երկերում ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը հաճախ արտահայտվում է անորոշ դերբայի հայցական հոլովով և ի, ընդ նախդիրներով (դրանք կարելի է թարգմանել և դերբայական դարձվածներով): Օրինակ՝

Ի նուանել իւրեանց ձայնիցն, իրեն յայտնեալ հոշակ հարկանէր (Փ. Բիւզանդ, IV—ԺԵ): Սա խոսիտացեալ ամբարձ գծեռն

ընդդէմ բռնաւորութեանն Ռելայ, ի տարածանել ազգի մարդկան
ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի, ի մէջ բազմակոյտ սկայիցն, ան-
հուն խօլաց և ուժաւորաց (*Մ. Խորենացի, Պատմութ. Հայոց, 1, Ժ*): Քանզի ի բառնալ ազգին Արշակունեաց, տրեցին աշխար-
հիս Հայոց ազգն Սասանայ պարսկի, որ վարէր զիր իշխանու-
թիւնն օրինօք մոգուցն (*Նղիշէ, Վասն Վարդանայ... 1, էջ 3*):

Այս օրինակների մեջ դերբայական դարձվածները կարելի է
թարգմանել իբրև ժամանակի պարագա երկրորդական նախադա-
սություն, կամ իբրև ժամանակ արտահայտող դերբայական դարձ-
ված՝ հատկապես —իս վերջավորությամբ անկատար դերբայով:

Երկրորդական նախադասություններ են ձևավորվել նաև
անցյալ դերբայով կազմված դերբայական նախադասություննե-
րից: Դրանք 5-րդ դարում այն աստիճան կազմավորվել էին որ-
պես երկրորդական նախադասություններ, որ գերադաս նախա-
դասության հետ հաճախ արդեն կապակցվում էին ստորադասա-
կան շաղկապներով, կամ հարաբերական բառերով:

Իսկ իբրև ի վերայ հասնալ, քէ չեն բաւական նշանագիրքն՝
ողջ ածել զսիւղոբայս զկապս հայերէն լեզուոյն, մանաւանդ զի և
նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք և յարուցեալք
դիպեցան, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս
դառնային, և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ (*Կորիւն, Վարդ-
Մաշտոցի, 2*): Ապա թագաւորն պարսից, քանզի զայս լուեալ ի
քաղէիցն, տանիկ ուղտոյք արձակէ ի Հայս արս զհողոյ և զջրոյ,
զի եկեսցեն բարձցեն նմա զհմայսն (*Փ. Բուզանդ, Պատմ. Հայոց, 4, ԾԴ*):

Երկրորդական նախադասությունների ձևավորման մեջ կարե-
ւոր նշանակություն է ունեցել և ուրիշի ուղղակի խոսքի գործա-
ծությունը: Հանդես գալով իբրև իրեն նախորդող կամ հաջորդող
նախադասության մեջ եղած մի բայի (*հատկապես ներգործական*
սեռի) լրացում, ուրիշի ուղղակի խոսքը այն աստիճան սերտ կա-
պի մեջ է մտնում նրա հետ, որ աստիճանաբար վերածվում է
երկրորդական նախադասության: Դեռևս «Աստվածաշնչի» հա-
յերեն թարգմանության մեջ ուրիշի ուղղակի խոսքը միաձուլվում
է հեղինակային խոսքին, հաճախ միջակա դիրքով դիտվում իբրև
նրա լրացում, և ապա վերստին շարունակվում է հեղինակային
խոսքը: Հեղինակային և ուրիշի ուղղակի խոսքի այսպիսի միա-
ձուլումից ստացվում է մի բարդ ստորադասական նախադասու-

թյուն, որտեղ ուրիշի ուղղակի խոսքը կատարում է ուղիղ խնդիր՝ երկրորդական նախադասության դեր: Օրինակ՝

Եւ ասաց Աստուած, Եղիցի լոյս, և եղեալ լոյս (*Մնունգը, Ա*): Եւ ասաց Աստուած, Ժողովեցին ջուրդ որ ի ներքոյ երկնից ի ժողով մի. և երեւեցի ցամաքն. և եղեւ այն այնպէս (*նույնը*): Եւ ասաց Աստուած, Արասցոյ մարդ ի պատկերի մերում և ըստ նմանութեան... (*նույնը*): Եւ առաքեաց արքայ և կոչեաց զԱմէլի, և ասէ ցնա, Շինեա՛ դու քեզ տուն յերուսաղեմ, և նի՛ստ անդ. և մի՛ ուրեք ելանիցես անտի... (*Թագաւորութեանց, Բ*):

Ուրիշի ուղղակի խոսքի և հեղինակային խոսքի այսպիսի սերտ միաձուլումը շատ սովորական երևույթ է գրաբարի համար: Երբեմն կարևոր նշանակութիւն տալով ուրիշի ուղղակի խոսքին՝ մեր մատենագիրները հեղինակային խոսքը գործածում են միջակա ձևով, ասես հանկարծ հիշելով, որ անհրաժեշտ է նշել բերվող խոսքի ուրիշինը լինելու հանգամանքը: Նման դեպքերում ուրիշի ուղղակի խոսքի մեջ միջանկյալ բառի ձևով գործածվում է «ասել» բայը: Օրինակ՝

Այս. ասէ. Հայկ գեղապատշան և անճնայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաքագուկ (*Մ. Խորենացի, Պատմ. Հայոց, 1, Ժ*): Այս, ասէ, որ ի մարմնոյ աստի է ծնեալ՝ մարմին է, իսկ այն որ ի հոգոյ անտի է՝ հոգի է (*Ագաթ., Պատմ. Հայոց, 227*): Այլ ասէ, գիտեմ զի կախարդութեամբ խաբեցէք զիս (*Փ. Բիւզանդ, Պատմ. Հայոց, 4, ԺԶ*): Ետ տանել աղ կնքեալ՝ երդումն, և կոչեալ, ասէ, աստի, և մի՛ համարիր ի միտս քո խորհել վասն քո այլազգ ինչ (*Սեբէոս, Պատմ., ԺԸ*):

Ուրիշի ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի նկատմամբ այն աստիճան ստորագաս է դիտվում, որ իբրև երկրորդական նախադասություն նրա հետ կապակցվում է ստորադասական շաղկապով: Նշանակում է, գրաբարում հեղինակային խոսքի հետ կապված ուրիշի ուղղակի խոսքը առանձին դեպքերում ոչ միայն տրամաբանորեն, այլև քերականորեն ձևավորվում էր իբրև երկրորդական նախադասություն: Օրինակ՝

Մին ասէ՝ քէ «ի մերում գեղ ծովացոյ գկով գործեաց և զգոչինն հաճապագ մեք լսեմք ամենեքեան» (*Ն. Կողբացի, Եղծ աղանդոց, 1, ԻԵ*): Եւ որչափ սիրէր արքայն Արշակ զկինն, նոյնչափ ատեաց կինն զարքայն Արշակ. ասելով՝ քէ «Թաւ է մարմնով և թոյն է գունով» (*Փ. Բիւզանդ, Պատմ. Հայոց, 4, ԺԵ*): Իսկ միտում ամի զօրս կազմեալ զումարեաց վախճանգ քսան հազար. և առաքեաց առ Սմբատ, Եթէ «Կամ եկ՝ որ պատերազմիմք, և

կամ հնազանդեաց, տուր հարկս (Յովհ. Մամիկոնեան, Պատմ. Տարօնոյ, 34):

Ահա այս ձևով ուրիշի ուղղակի խոսքը գրեթե շփոթվում է անուղղակի խոսքի հետ և հեղինակային խոսքի հետ կապակցվում ստորադասական շաղկապներով: Կատարվում է դրանից բխող կամ այդ երևույթի տրամաբանական շարունակությունը հանդիսացող և մի այլ երևույթի: Հաճախ ուրիշի ուղղակի խոսքը երկրորդական նախադասությամբ արտահայտելու նպատակով վերածվում է անուղղակի խոսքի, սակայն այս վերջինիս մեջ պահպանվում են ուղղակի խոսքի մեջ եղած դերանվան և բայական դեմքերը, դերանվանական հոգերը, այսինքն այն ձևույթները, որոնցով հատկանշվում է ուրիշի ուղղակի խոսքը: Օրինակ՝

Իսկ ասաց ցիս Մարի երէց գլխաւորն նոցա. ասէին՝ թէ մեմ արդարութեամբ տուա՞մ նմա զերդումն, բայց եթէ նա ստեաց, նոյն անտաւաճն արժէ զնա առ ոտս ձեր (Փ. Բիւլանդ, Պատմ. Հայոց, 4, ԾԷ): Եւ անդէն իսկ և իսկ փութացաւ, եհաս գոժկան առ քազաւորն. եթէ սպանաւ զօրավարն իմ և ապստամբեաց ի պետութենէ՝ քումէ աշխարհն Հայոց (Թ. Արծրունի, Պատմութ. տանն Արծրունեաց):

Այս երևույթի հետ սերտորեն կապվում են և անուղղակի հարցումները: Խոսքի մեջ հաճախ հարցման կարգով դրսևորվելիք ուրիշի ուղղակի խոսքը ձևավորվում է իբրև անուղղակի հարցում, անուղղակի խոսք և դրանով իսկ ստանում երկրորդական նախադասության արժեք՝ Երբեմն էլ ուղղակի և անուղղակի հարցումները կարող են հանդես գալ միասին: Նման դեպքերում անուղղակի հարցումը սովորաբար հաջորդում է ուղղակի հարցմանը: Օրինակ՝

Արդ մեր քողեալ զնոսա, հարցցում գտոսա. Զրուանն, զոր յառաջ քան զամենայն ինչ ասենն, կատարեա՞լ ոք էր, թէ անկատար: Եթէ ասիցեն՝ եթէ կատարեալ էր, լուիցեն՝ եթէ կատարեալն յումմէ՞ կարօտանայր խնդրել որդի, որ գայցէ և զերկինս և զերկիր առնիցէ (Յ. Կողբացի, Եղծ աղանդոց, 2, Գ): Դարձեալ թէ երկինք և երկիր. և որ ի նոսայն՝ չէին, ո՞ր առնէր զյաշտն կամ ի՞նչ (նույնը): Աստանոր սակաւոք բացայայտեցից զօրպիսութիւն բնակչաց լեւիւնն. թէ զիարդ կամ օրպիսի ոք են և ո՞րպէս՝ հնա-

¹ Այս մասին տես՝ Ռ. Կ. Հովհաննիսյան, Անուղղակի հարցում արտահայտող ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները հայերենում, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, 1951. N 1:

բառերեալ յապրուստս անձանց վնասեն զկարևոր պէտս իւրեանց ի աշխատութեամբ և սաստիկ տառապանօք և բնակութիւն նոցա ի պրակս մայրեաց. ի զագաթունս լեռանց (Թ. Արծրունի, Պատմ. տանն Արծրունեաց):

Ն. Պառնապետն իրավացիորեն նկատում է, որ «Անուղղակի հարց պարունակող երկրորդական նախադասութիւնների առկայութիւնը լեզվի մեջ մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ երկրորդական նախադասութիւնների մի մասը առաջացել է հարցական նախադասութիւններից, դրա մյուս ապացույցն էլ այն է, որ հարցական դերանունները սկսել են գործածվել որպէս զխափոր և երկրորդական նախադասութիւնները կապակցելու միջոց՝ վերածվելով հարաբերական դերանունների»¹:

Երկրորդական նախադասութիւնների ձևավորումը համադասական նախադասութեան հիման վրա՝ դերբայական դարձվածներից, ուրիշի ուղղակի կամ անուղղակի խոսքից և անուղղակի հարցումներից, — ցույց է տալիս, որ ստորադասական նախադասութիւնը լեզվի զարգացման համեմատաբար ուշ շրջանի գոյացում է, թեև նա իր արտահայտութիւնն է գտել ոչ միայն 5-րդ դարի գրաբարում, այլև նրանից էլ առաջ, ժողովրդական բանահյուսութեան մեջ: Սակայն չպետք է կարծել, թե կազմավորվելով իբրև բարդ նախադասութեան մի տեսակ, ստորադասական նախադասութիւնն ստացել է մեկ անգամ և ընդմիջտ հաստատուն իր ձևավորումը և նույնութեամբ արտահայտվել հայոց լեզվի զարգացման հետագա բոլոր դարերում:

Քերականութեան ամենակարևոր առանձնահատկութիւններից մեկն այն է, որ նա դանդաղ է փոփոխվում, և հենց դրա շնորհիվ լեզուն պահպանում է իր ինքնութիւնը, գոյատևում է իբրև առանձին, համաժողովրդական լեզու:

Այդպիսի դանդաղ փոփոխութեամբ էլ նախադասութիւնը շէր կարող լեզվի զարգացման երկարատև ճանապարհին պահպանվել իր կառուցվածքով, բարդ նախադասութեան բաղադրիչների փոխհարաբերութեամբ, նրանց կապակցման ձևերով և այլն:

Նախադասութեան կառուցվածքի և ձևավորման մեջ եղած փոփոխութիւններին առանձնահատուկ նշանակութիւն էր տալիս Ա. Ա. Պոտեբնյան: Նա գտնում էր, որ նախադասութիւնն այն-

¹ Ն. Պառնապետ, Ստորադասական կապակցութիւնները արդի հայերենի բարդ նախադասութիւններում, Երևան, 1961, էջ 75, ծն. 1:

բան տարբեր է լեզվի զարգացման տարբեր շրջաններում, որ «լեզվի պատմությունը պետք է տա նախադասության տարբեր սահմանումներ՝ համապատասխան լեզվի զարգացման տարբեր շրջանների»¹:

Իհարկե, Ա. Ա. Պոտերյան չափազանցում է, երբ առաջարկում է նախադասության տարբեր սահմանումներ տալ ըստ լեզվի զարգացման տարբեր շրջանների, բայց նա, այնուամենայնիվ, իրավացի է, երբ ասում է, որ նախադասությունը որոշակի փոփոխությունների է ենթարկվում իր պատմական զարգացման ճանապարհին: Այդ վերաբերում է, անշուշտ, ինչպես պարզ, այնպես և բարդ, ինչպես միակազմ, այնպես և երկկազմ նախադասություններին: Լեզուների պատմական ուսումնասիրությունը հարուստ փաստերով հաստատում է նախադասության կառուցվածքի և ձևավորման փոփոխելի լինելը: Այսպես, օրինակ, է. Ի. Կարատեևան ուսումնասիրելով ռուսաց լեզվի 17-րդ դարի երկրորդ կեսի ստորադասական կապակցությունները, նկատել է, որ «ստորադաս նախադասությունների շարադասության հարաճուն ազատությունը նոր ուղղություն է ներկայացնում շաղկապվոր բարդ ստորադասական նախադասությունների զարգացման մեջ»²:

Ն. Ս. Պոսպելովը, իր հերթին ուսումնասիրելով 19-րդ դարի ռուսաց լեզվի բարդ ստորադասական նախադասությունները, նրանց մեջ նկատում է որակական մի շարք փոփոխություններ, «19-րդ դարի ռուս գրական լեզվի բարդ ստորադասական նախադասությունների կառուցվածքի ուղղվածության և ներքին զարգացման բնույթի մեջ նկատվում է նրա զարգացման՝ իրարով պայմանավորված երկու հիմնական միտում՝ 1. նրա բաղադրիչների է՛լ ավելի սերտ միավորման և հենց կառուցվածքային տիպերի խտացման (կոնդենսացիա) ձգտում, 2. բարդ նախադասության կառուցվածքային տիպերի մաքսիմալ տարբերակման միտում»³: Պոսպելովը, օրինակ, նկատում է, որ 19-րդ դարի ռուս գրական լեզվում «որոշակիորեն ձգտում է հայտնվում խիստ սահմանազատել ժամանակի և պայմանի պարագաներով կազմված ստորադասական կապակցությունները: Դրա շնորհիվ ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների մեջ արժեզուրկ

¹ См. «Грамматика русского языка, Изд. АН СССР, М., 1954, т. II, ч. I, стр. 70.

² Там же, էջ 13:

³ См. Н. С. Поспелов, Типы сложноподчиненного предложения в русском языке, ВЯ, 1961, № 6, стр. 4.

է դառնում նախկինում նկատվող պայմանի հանգամանքը, հանդես են գալիս լոկ ժամանակի հանգամանք արտահայտող ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների վանազան ձևեր՝ ժամանակային այլազան հարաբերություններով: Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություններով կազմված ստորադասական նախադասությունների մեջ ևս որոշակի փոփոխություններ են տեղի ունենում: Այդպիսի կապակցությունների միջից դուրս են հանվում խոսակցական, առօրյա լեզվին հատուկ ձևերը, և դրանով իսկ ավելի կուռ ու որոշակի են դառնում պայմանի պարագա երկրորդական նախադասության արտահայտման հնարավորություններն ու կապակցման ձևերը»¹:

Բարդ ստորադասական նախադասության զարգացման ինքնատիպ փաստեր կարելի է բերել բոլոր լեզուներից: Այս առումով շատ արժեքավոր ուսումնասիրություն է Վ. Գ. Ադմոնիի «Նախադասության կառուցվածքի զարգացումը գերմաներեն ազգային լեզվի կազմավորման շրջանում» մենագրությունը: Ուսումնասիրելով տարբեր դարաշրջանների գերմաներեն ազգային լեզվի շարահյուսությունը՝ նա նշում է, որ 17-րդ դարում «տեղի է ունենում ինչպես էլեմենտար, նախադասության բառային ծավալի, այնպես և բաղադրյալ նախադասության բարդության ընդարձակում: Այնուամենայնիվ, բարդությունն այստեղ ավելի է աճում, քան բառային ծավալը»²: 16—17-րդ դարերում նկատվում է բարդ նախադասության բաղադրիչների սերտացում և միաժամանակ երկրորդական նախադասության ստորադաս լինելու հանգամանքի ընդգծում լեզվի քերականական միջոցներով ու ձևերով: Իր աշխատության մեջ Վ. Գ. Ադմոնին մերժում է այն տարածված կարծիքը, ըստ որի գերմաներեն գրական լեզվի մեջ, իր կազմավորումից մինչև 19-րդ դարը և 20-րդ դարի սկիզբը, տեղի է ունեցել հարաճուն անցում համադասությունից ստորադասության: Ըստ որում հայտնվել է այն կարծիքը, թե իբր բարդ նախադասության հարաճուն գործածությունը վկայում է գրական լեզվի անշատվածությունը ժողովրդական կենդանի լեզվից: Ադմո-

¹ Н. С. Поспелов, Типы сложноподчиненного предложения в русском языке, ВЯ, 1961, № 6, стр. 13.

² В. Г. Адмони, Развитие структуры предложения в период формирования немецкого национального языка, М., 1966, стр. 98.

նին բաղմաթիվ փաստերով ցույց է տալիս, որ այդ կարծիքը խիստ պայմանական է և լիովին չի արտահայտում գերմաներեն գրական լեզվի իրական պատկերը: Պարզ և բարդ (համադասական, կամ ստորադասական) նախադասությունների գործածությունը հաճախ պայմանավորված է լինում երկի ժանրային առանձնահատկություններով, գրողների անհատական հակումներով և այլն: Օրինակ, որոշակիորեն նկատվում է, որ Գյոթեի և Վինկելմանի ստեղծագործություններում ավելի շատ են գործածվում պարզ նախադասությունները, իշխողը պարզ նախադասություն է¹, «Մավալուն և բարդացված մտային նշանակության առումով էլենմենտար և տարբեր ձևերի բարդ նախադասության միջև եղած հարաբերակցությունը,— գրում է Ադմոնին,— գերմաներեն գրական լեզվի զարգացման տարբեր էտապներում և նրա տարբեր ժանրերում դրսևորվում է տարբեր ձևով»²:

Մեր նպատակից դուրս է համակողմանիորեն ու մանրամասն քննել հայերենի բարդ ստորադասական նախադասության պատճառն զարգացումը: Դա գիտական խիստ կարևոր հարց է և կարոտ է հատուկ ուսումնասիրության: Այնուամենայնիվ, լեզվական փաստերը մեզ հնարավորություն են ընձեռում դիտելու ժամանակակից հայոց լեզվի բարդ ստորադասական նախադասության զարգացման մի քանի կողմերը:

Արդի հայերենի շարահյուսության համար ամենահատկանշականն այն է, որ գրաբարի համեմատությամբ ավելի պարզ ու որոշակի են դառնում բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասությունների սահմանները: Վերջնականորեն ձևավորվում է ստորադասական կապակցությունը՝ իր բաղադրիչների շարահյուսական որոշակի դերով: Կապակցման քերականական միջոցներով, շղկապներով, հարաբերական ու հարաբերյալ բառերի միջոցով, շարադասական որոշ օրինաչափություններով տարբերակվում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները:

Արդի հայերենի համար բնորոշ է դերբայական նախադասությունների վերացումը, որ այնքան հատուկ էր գրաբարի շարահյուսությանը: Այժմ գործածվում են լոկ դերբայական անդեմ նախադասություններ (Ապրել միայն այդ հույսերով: Խոհեմ այդ ամենի մասին և այլն): Սակայն դերբայով կազմված նախադաս-

¹ В. Г. Адмони, Развитие структуры предложения в период формирования немецкого национального языка, М., 1966, стр. 100.

² Նույնը. էջ 259:

սովորելներն ու բառակապակցություններն արդի լեզվամտածողության մեջ երբեք չեն կարող շփոթվել դիմավոր նախադասությունների հետ: Այս տարբերակման շնորհիվ ավելի որոշակի է ձևավորվում երկրորդական նախադասությունը:

Ժամանակակից գրական, ինչպես և առօրյա խոսակցական լեզվում նկատվում է միտում ավելի որոշակիորեն տարբերակելու երկրորդական նախադասություններն ըստ բնույթի: Այս նպատակով կատարվում է շաղկապների ու հարաբերական բառերի արտահայտած հարաբերությունների «բեռնաթափում»: Այդպես խիստ բաղմաղան հարաբերություններ էին արտահայտում դրաբարի և աշխարհաբարի զի, եթե (եթե), թե (թե), որ շաղկապները: Այժմ միտում կա որ, թե շաղկապներին աստիճանաբար թողնելու քաջատրական հարաբերությունը: Հատկապես քաղաքական, գիտական գրականության մեջ, մամուլում և մի շարք արձակ երկերում ավելի սահմանափակ է դառնում որ շաղկապի գործածությունը ժամանակի, պատճառի և նպատակի հարաբերություններով: Ժամանակի, պատճառի և նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասության հետ այժմ համեմատաբար ավելի շատ են կապակցվում համապատասխանաբար երբ հարաբերական բառով և որովհետև, որպեսզի ստորադասական շաղկապներով: Այդպիսով ավելի է ընդգծվում ու որոշակի դառնում այդ երկրորդական նախադասությունների բնույթը: Օրինակ՝ 2. Թումանյանի և Նար-Դոսի կողմից գործածված հետևյալ ստորադասական կապակցությունների մեջ եղած ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններն այժմ հազիվ թե շաղկապվեն որ ստորադասական շաղկապով: Ամուսնու ոտնաձայնը որ լսեց, սկսեց արտասվել, ավելի բարձր խոսել ու ամանները իրար գլխով տալ (ՀԹԵ, 1, 320): Ես սարսափում եմ, որ լսում եմ ճրագի ձայնը... (ՆԳԾԺ, 2, 167): Ժողովրդական կենդանի խոսքից եկող այս ոճերն այժմ կձևավորվեն երբ հարաբերական դերանվամբ:

Իսկ այս օրինակների մեջ եղած նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները մի քանի տասնամյակ առաջ, ամենայն հավանականությամբ, կկապակցվեն ոչ թե որպեսզի, այլ որ ստորադասական շաղկապով: Ինստիտուտի խնդիրներից մեկն է ըստ հնարավորության երկարաձգել պտղատու ծառերի պտղատվությունը, որպեսզի ինչպես բնակչությունը. այնպես էլ պահածոների արդյունաբերությունը առատորեն բարձր պտուղներ ստանան տարվա զգալիորեն ավելի երկարատև ժամանակա-

միջոցում («Սովետ. Հայաստան», 1953): Կամուրջն իր բարձրությամբ հավասար պետք է լինի հեղեղատի ավերին, որպեսզի ջրով շծածկվի գառնան հեղեղների ժամանակ (ՆՁԶ, 335):

Այժմ անբան ուժեղ է նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները հատուկ շաղկապով ընդգծելու միտումը, որ առօրյա խոսակցական լեզվում և, դժբախտաբար, երբեմն նույնիսկ գրական հայերենում որպեսզի շաղկապ է գործածվում նպատակային շատ թույլ երանգով խնդիր երկրորդական նախադասությունները կապակցելիս. օրինակ՝ Նա ուզում էր, որպեսզի օգնի ընկերներին: Նա ցանկանում էր, որպեսզի տեսնի այդ ամենը:

Առանձին դեպքերում նման կիրառությունները ուսերենի պատճենավորման արդյունք են (Он хотел, чтобы помочь това-рщам և այլն):

Գրական արձակում սկսում են ավելի իշխող դառնալ ստորադասական շաղկապավոր կապակցությունները: Ժողովրդական, խոսակցական լեզվին և պոեզիային առանձնահատուկ անշաղկապ ստորադասական կապակցությունները արդեն ավելի սակավ են գործածվում մեր գրական լեզվի մեջ, քան, օրինակ, Հ. Քումանյանի ու Վ. Տերյանի ժամանակ: Երկրորդական նախադասությունները շաղկապներով ու հարաբերական բառերով կապակցելը ավելի որոշակի է դարձնում ստորադասությունը, գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների քերականական արժեքի տարբերությունները:

Արդի հայերենում ստորադասական կապակցության մեջ քերականորեն ձևավորվել և կարևոր նշանակություն են ստացել հարաբերյալ բառերը, որոնք գրաբարում կարող էին չկիրառվել: Եթե երկրորդական նախադասությունը կապակցվում էր հարաբերական բառով, գլխավոր նախադասության մեջ նրան համապատասխան հարաբերյալ բառ կամ չէր գործածվում, կամ նրա դերը երբեմն կատարում էին հարաբերակցվող բառի վերջում գրված հոգերը: Օրինակ՝

Եւ արք պարսիկք, որք փախուցեալ էին վասն Բիստոնեութեան և էին ի Բաղաֆի կայսեր, կալաւ և ետ ի ձեռս նորա (Եղիշէ, Վասն Վարդանայ... 1, յեղ.): Որոց ոգիքն քուպացեալ են առափնութենէ՛ն՝ յոյժ ընդ անիւ անկեալ է բնութիւն մարմնոյ (Նույնը, 2, յեղ.): Եւ երդումն իմ, գոր երդուայ Բեզ, յառաջ ամն զիս. և եկի աւասիկ առաջի Բո (Փ. Բիւզանդ, Պատմ. Հայոց, 4, ԾԴ): Ծանեաւ Հայկ զխումբ վառելոյ ջոկատին, յորում Բել յառաջի

ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւք և վառելովք ոմամբք (Մ. Խորենացի, Պատմ. Հայոց, 1, ԺԱ):

Իհարկե, գրաբարում ևս ստորագասական կապակցութիւնները ձևավորվում են հարաբերյալ և հարաբերական բառերի միջոցով. ինչպես՝

Իսկ այն որ նենգութիւն փութեանց նիւթեաց, և դառով ի վերայ իւրոյ հարազատին սպանութիւնս կատարեաց, վասն նորին կնոջն արար զայն (Փ. Բիւղանդ, Պատմ. Հայոց, 4, ԺԵ): Եւ ընդ սակաւ ատուս եկին բերին զայն ինչ, զորմէ յդեացն (նույնը, 4, ԾԴ): Արա սակաւ ամօք յառաջ քան զվախնանելն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն, նոյնպիսում շնորհի արժանատուեալ ի Նինոսէ՝ որպէս և հայրն իւր Արամ (Մ. Խորենացի, Պատմ. Հայոց, 1, ԺԵ): Եւ զամենայն զոր ինչ ասաց ի ժամանակին, կատարեաց ըստ կամաց նորա... (Եղիշէ, Վասն Վարդանայ..., 1, յեղ.):

Արեւմտյան գրական հայերենը, ժառանգելով գրաբարի քերականութեան շատ օրինաչափութիւններ, ստորագասական կապակցութիւնների մեջ հարաբերյալ բառեր շատ հազվադեպ է օգտագործում: Ստորագասական կապակցութիւններն ավելի շատ կազմվում են առանց հարաբերյալ բառերի, լոկ երկրորդական նախադասութեան մեջ գործածված հարաբերական բառերով: Օրինակ՝

Վանառականը, որ մեծ կարևորություն մը չէր տված անոր ու տեսակ մը չկամությամբ միջամտած էր, հիմա, ընդհակառակը, բոլոր հոգով փարած էր այս գործին... (ԵՕԵ, 257): Ու հիվանդապահի մը պէս կ'ընկերանար ահա իր ամուսնին, ամբողջ խնամքի, զուգուրանքի մթնոլորտի մը մեջ պահելով զայն, նիշտ ինչպէս կանխահաս ծնունդով աշխարհ եկող երեխաները՝ արհեստական գաղջ մթնոլորտի մը մեջ կը մեծցնեն (ԳԶԵԺ, 1, 42): Էրկանը հավատարիմ էր եղած ցորչափ կենդանի էր անիկա (նույնը, 46): Տարտամ նայվածքներ դեռ կը դանդաղեն մշուշի մեջեն, որ կը խոսպոյի (ՄՄԵԺ, 184):

Արեւմտահայ գրական լեզվում հարաբերյալ բառերի գործածութիւնը համեմատաբար զգալի է որոշիչ երկրորդական նախադասութիւնների դեպքում, իսկ ձևի, չափ ու քանակի պարագայ երկրորդական նախադասութիւններով կապակցվելիս՝ զխավոր նախադասութեան մեջ հարաբերյալ բառեր գրեթէ չեն գրվում:

Պատկերն, ինչպէս ասացինք, բոլորովին այլ է արեւելահայ

գրական լեզվի մեջ: Մանավանդ 20-րդ դարի գլխավոր հայերենի համար բնորոշ է դարձել հարաբերական ու հարաբերյալ բառերի սերտ զուգակցությունը՝ նա-ով, այն-ինչ, այնպիսի-ինչպիսի, այնքան-որքան, այնչափ-ինչչափ, այնպես-ինչպես, այնտեղ-որտեղ և այլն:

Հարաբերյալ բառերը մի կողմից ցույց են տալիս, որ գլխավոր նախադասությունն առանձին անկախ նախադասություն չէ, և որ նրան հաջորդում է (կամ նախորդում) երկրորդական նախադասությունը, մյուս կողմից՝ նրանք ճշգրտում, որոշակի են դարձնում երկրորդական նախադասությունների բնույթը և ուժեղացնում են կապակցման սերտությունն ու կապը երկու նախադասությունների միջև: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ հայերենի բարդ ստորադասական նախադասությունը ձևավորվել է խոր հնադարում և դարերի ընթացքում ենթարկվել է փոփոխությունների, տարազատվել է համադասական նախադասություններից, իսկ երկրորդական նախադասությունը՝ դերբայական նախադասություններից: Մեր լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում ավելի կուտ է դարձել ստորադասական կապակցությունը, և ըստ այդմ՝ ցայտուն կերպով որոշվել է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների հարաբերակցությունը:

4. ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈԽԱԴԱՐՉ ԿԱՊՆ ՈՒ ՊԱՅՐԱՆԱՎՈՐՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախադասությունները, պարզ, բարդ կամ թերի, արտահայտում են մի-մի ամփոփ միտք: Սակայն չպետք է կարծել, թե նրանք ինչ-որ ինքնագո, մեկը մյուսից ըստ ամենայնի սահմանազատված կղզյակներ են: Կենդանի խոսքը նախադասությունների մի հորձանք է, որտեղ ստեղծվում են մտքերի տրամաբանական կապերի բազմազան ու բարդ հարաբերություններ: Ինչպես բնության մեջ, հասարակական կյանքում, այնպես և լեզվի մեջ ամեն մի երևույթ այս կամ այն չափով կապված է այլ երևույթների ու հանգամանքների հետ, պայմանավորվում է նրանցով կամ պայմանավորում է նրանց լինելությունը, նրանց գոյը:

Ելել են նորից...

Հստակ ես երգերը հնչեղ...

Շիկեկ է աշխարհը հրեց:—

Պատրա՞ստ ես, եթե քեզ կանչեն...

(ԵԶԵԺ, 1, 172)

Մի քառասուղի: Չորս նախադասություն, որոնցից յուրաքանչյուրը, իրոր որ, արտահայտում է մի ամփոփ միտք: Քերականորեն ձևավորված չորս ավարտուն նախադասություն, որոնք, սակայն, գտնվում են փոխադարձ սերտ կապի մեջ: Վերջին՝ չորրորդ նախադասությունը, օրինակ, հասկանալի չէր դառնա. եթե չինեին նախորդ երեք նախադասությունները. ինչի՞ է պատրաստ, ինչու՞ պիտի կանչեն, և ովքե՞ր պիտի կանչեն: Բայց այդ ովքե՞րն էլ հնարավոր չէ պարզել այս քառասուղով: Անորոշ է մնում և առաջին նախադասությունը. ովքե՞ր են նորից եկել: Եվ այդ ովքե՞րի պատասխանը պարզվում է միայն բանաստեղծության այս առաջին քառասուղին հաջորդող մի քառասուղից հետո.

Զգում եմ՝ սրտիս մեջ
Սփում է ալիք առ ալիք
Արյունը նրանց, որ ելել սեզ՝
Գնում են դեպի կյանքը գալիք...

Ահա ովքե՞րի պատասխանը: Այդպիսի հնարավորություն կարող է բնթեքել միայն մարդկային մեծագույն ստեղծագործությունը՝ լեզուն: Աշխարհում եղած բոլոր ինչու-ների պատասխանը տրվում է նրան նախորդող որևէ պատճառով, հիմունքով, շարժառիթով և այլն: Եվ միայն լեզվի մեջ է, որ ինչու-ների հիմնավորումը կարող է ոչ միայն նախորդել, այլև հաջորդել նրան, այլև ձուլված լինել, թաքնված լինել նրա մեջ կամ նույնիսկ բառացիորեն շարտահայտվել, բայց և լինել խոսքից դուրս, մարդկային մտքի երևակայությամբ կողմնորոշվել, հաստատվել, պատկերվել ճշգրիտ:

Նախադասությունների փոխադարձ կապն ու պայմանավորվածությունն առավել ևս ցայտուն կերպով են արտահայտվում երկխոսությունների մեջ, ուր հաճախ զեղչվում են անգամ և՛ ենթական, և՛ ստորոգյալը, ուր նախադասությունը կարող է ձևավորվել միայն մի լրացմամբ, նույնիսկ մի ձայնարկությամբ կամ միայն մի հնչյունով... Ուրիշի ուղղակի խոսքերի այդ արտաբերած վատված լինելը չի խանգարում խոսքի ամբողջականությանը, որովհետև նրա մեջ եղած նախադասությունները մտքի ուժով կամ քերականորեն շաղկապված են իրար: Օրինակ՝

— Դու ուրեմն որդիներ՞ ունես:

— Ոնց չէ, չորս հատ.— պատասխանեց երեքը, կարծես, պարծենալով (*Մեծ, 5, 254*):

— Հրամանիդ շատ: Ես տեսնում եմ, որ էս մեր նոր ուսում

ստաճները շատ աշխարհից դուրս մարդիկ են, դու սրան ի՞նչ կասես:

— Ինչո՞ւ. Գարո բիճա:

— Նրա համար, որ հենց գիտեն՝ ամեն բան իրենք են հասկանում, իրենցից առաջ էլ ոչ մարդիկ են եղել, ոչ բան են հասկացել (ՉԹԾ, 1, 337):

— Թանկ է, չի լինի, ոտով կերթան,— ասում է կինն էլի անտարբեր:

— Հեշտ է ասել՝ ոտով: Ապա մի փորձիր էս ձյուն ու ցրտին (ՍԶԵԺ, 1, 16):

Բարդ ստորադասական նախադասությունները ևս բաղմազան ձևերով կապված են խոսքի մեջ եղած այլ նախադասությունների հետ: Բաֆֆու «Խենթը» ստեղծագործության մեջ գործածված «եվ իրավ, բուսերի հովանու տակ պառկած էր մի մարդ, որ կիսով չափ երևում էր» (ԲԵԺ, 3, 85) նախադասությունն իմաստավորվում, ամբողջացվում է ոչ թե իրեն անմիջականորեն նախորդող կամ հաջորդող, այլ լինելից առաջ եղած մի քանի նախադասություններով, անգամ մի քանի պարբերություններով: Այսպես. 84—85-րդ էջերում ասվում է, որ Խենթը թփերի միջից լսել է ձիու խրխնջոց, ապա տեսել է թամբած մի ձի և թփերի մոտ ցցված մի երկայն նիզակ: Նա ապա մտածել է, որ այդտեղ, ուրեմն, մարդ կա, ըստ որում, նա քուրդ է, քնած, ձին շղթաված է, որ հեռու չգնա: Ապա նկարագրվում է, թե Խենթն ինչպես է ճարպկորեն սողալով մոտենում նրան: Եվ նոր միայն, սկզբից ուղիղ տասնչորս նախադասություն հետո գործածվում է նշված ստորադասական նախադասությունը: Միայն այդպես է հնարավոր լինում հասկանալ այդտեղ գործածված իրավ եղանակավորող բառի նշանակությունը, որը և միավորիչ շաղկապով կապակցվել է նախորդ տասնչորս նախադասությունների բովանդակության հետ, իբրև նրանց հետևություն կամ եզրահանգում:

Այսպիսով՝ բարդ ստորադասական նախադասությունները որքան էլ ինքնուրույն, ամփոփ միտք արտահայտեն, այնուամենայնիվ կտրված չեն խոսքի մեջ եղած այլ նախադասություններից և նրանց հետ հաճախ գտնվում են փոխադարձ կապի ու պայմանավորվածության մեջ: Այստեղ վերին աստիճանի կարևոր նշանակություն է ստանում խոսելու, հաղորդակցման կոնկրետ պահը, հաղորդման նպատակը, իսկ գրավոր խոսքի մեջ՝ բնագիրը: Պատահում են ստորադասական նախադասություններ, որոնք

իմաստազուրկ կդառնան կամ կմնան տարտամ ու անորոշ, եթե կտրելու լինենք կոնկրետ բնագրից: Օրինակ՝

Կարծեմ Դյոքենն է ասում՝ պետք չէ բռնել անցյալը. նա միշտ դառն է լինում ներկայի համար:— Ճիշտ է արդյոք այդ: Ձգում եմ, որ այո և զգում եմ, որ ոչ (ՆԴԵԺ, 2, 166): Մի պահ սպասում էր. մի սիգարետ էր վառում, որպեսզի ամբողջ տունն իմանա, որ եկել է: Դրան կարիք էլ չկար, որովհետև փողոցի անկյունից էլը սկսում էր զուպ և հայտարարել ժամանումը (ՎԹԿՀԺ, 10):

* * *

Շարահյուսության մեջ մինչև այժմ գերազանցապես ուշադրություն է դարձվել նախադասությանը, նրա կառուցվածքին, նախադասության անդամների կապակցությանը, և գրեթե անուշադրության է մատնվել խոսքը որպես շարահյուսական միավոր: Հայ քերականության մեջ միայն որոշ տկնարկներ են եղել խոսքի մեջ եղած նախադասությունների կապի մասին (Մ. Աբեղյան, Գ. Սևակ, Վ. Առաքելյան), բայց երկար ժամանակ չի եղել որևէ աշխատություն, ուր կոնկրետ կերպով քննվեն խոսքի մեջ եղած նախադասությունների փոխադարձ կապի և պայմանավորվածության հարցերը: Այս առումով կարևոր նշանակություն ունի Ս. Աբրահամյանի «Ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր» աշխատությունը (Երևան, 1962), ուր մի ամբողջ հատված նվիրված է այդ խնդրի քննությանը¹: Խոսքի մեջ նախադասությունների փոխադարձ կապի ու հարաբերակցման հարցերը շարահյուսական և ոճաբանական մեծ արժեք են ներկայացնում:

Խոսքի մեջ ինչպես ամեն մի նախադասություն, այնպես և քարդ ստորադասական նախադասությունը մյուսների հետ կապակցվում է ամենից առաջ հաղորդման տվյալ պահին և հաղորդման նպատակին համապատասխան մտային ընդհանուր կապով: Ամեն մի փոքր ի շատե ծավալուն խոսք ծառայում է այս կամ այն մտածությունն արտահայտելու համար: Այդ նպատակին ծառայող նախադասությունները միշտ էլ ունենում են մտային սերտ

¹ «Նախադասության ինքնուրույնության հարաբերականությունը և փոխհարաբերությունները խոսքի մեջ» (էջ 34—57):

առնչակցություն: Բայց մտային այդ ամբողջության մեջ եղած նախադասությունները միմյանց հետ գտնվում են դանազան հարաբերակցության մեջ: Օրինակ, խոսքի մեջ եղած երկրորդ նախադասությունը կարող է ավելի իմաստավորվել ու խոսակցին կամ ընթերցողին հասկանալի լինել առաջին նախադասության միջոցով, և միաժամանակ հենց ինքը կարող է հիմք հանդիսանալ իրեն անմիջապես հաջորդող կամ ավելի ուշ գործածվող մի այլ նախադասության արտահայտած միտքը մեկնելու, ավելի ամբողջացնելու կամ բացահայտելու համար:

Ուսումնասիրելով բարդ ստորադասական նախադասությունների մտային կապը խոսքի մեջ եղած այլ նախադասությունների հետ՝ նկատում ենք երկու հիմնական հարաբերություն.

1. Բարդ ստորադասական նախադասությունը թեև կտրենք իրեն նախորդող նախադասությունից (կամ նախադասություններից), ամբողջական չի լինի, ինչ-որ հանգամանքներ կմնան անորոշ ու տարտամ: Այդպիսի բարդ ստորադասական նախադասությունները (իհարկե, ոչ միայն ստորադասականը) մտքով հասկանալի են դառնում, ամբողջացվում ու բացահայտվում նախորդ նախադասության կամ նախադասությունների շնորհիվ: Օրինակ՝ Մոնտյորն ամեն տեղ լինում էր: Նա լսում էր, քե ինչ են խոսում տներում հավաքված մարդիկ, նա տեսնում էր, ով ինչպես է ապրում (ԱՔԵ, 161): Առանց առաջին պարզ նախադասության, ստորադասական նախադասության մեջ գործածված նա դերանունը ոչինչ չէր ասի, չէր որոշի նախադասության ենթական, գործողություն կատարող կոնկրետ առարկան, անձը: Առաջին նախադասությունը ոչ միայն օգնում է իմանալու, որ նա դերանվամբ նկատի է առնվում մոնտյորը, այլև հիմք է տալիս իմանալու, թե նա ինչպես էր կարողանում լսել, թե ինչ են խոսում տներում հավաքված մարդիկ, ու տեսնել, թե ով ինչպես է ապրում:

Բարդ ստորադասական նախադասության բովանդակությունը առավելապես կախված է լինում նախորդ նախադասությունից մասնավորապես այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասությունը կադմոթյամբ թերի է, պակասավոր, և նրա զեղչված անդամները կամ ամբողջ բառակապակցությունները մտովի վերականգնվում են նախորդ նախադասության միջոցով: Օրինակ՝

Մի այսպիսի գործունյա մարդ, այսպիսի առաջարկությամբ, կարող է հազարավոր կամավոր զինվորք գտնել Անգլիո մեջ, և այն ինչպես զինվորք: Զինվորք, որ քաջ տեղյակ են երկրագործության, գյուղական տնտեսության և այլ ամենայն տեսակ ձե-

նագործական արվեստների... (ՄՆԸԵ, 410): Երևում է, որ պարոնը դժվարությամբ է կրում համբերելու: Եվ այդ՝ ոչ թե նրա համար, որ մի վայրկյան առաջ է կամենում սիրած անձի ձեռագիրը կարդալ (ՄԵԺ, 5, 391): Ինքը տեղեցի-տնարար ծնված, բայց խորք և խորքացած ամենին: Այնքան խորք, որ հոգեկից մտերմիկ, հոգեմաս տուն ունենալու միտքը դրած մի կողմ, խաբելով, թե առժամանակ է, աշխարհս է չափում (ՎԽԳԼ, 1, 38):

2. Բարդ ստորադասական նախադասությունը, ընդհակառակն, ինքն է պայմանավորում իրեն հաջորդող նախադասության կամ նախադասությունների մտային որոշակիությունը, պարզ ու մեկին բովանդակությունը: Այստեղ էլ հաջորդ նախադասությունները չի կարելի կտրել նախորդող բարդ ստորադասական նախադասությունից, եթե չենք ուզում, որ խոսքը դառնա տարտամ ու անորոշ: Օրինակ՝

Ճակատի վրա երևում էր մի խոր սպի, որ տալիս էր նրա վայրենի դեմքին մի ահավորություն: Բայց չնայելով իր այլանդակությանը, այդ այրական դեմքը ուներ իր հատուկ գեղեցկությունը, որ արտահայտում էր կտրնություն, համարձակություն և կատաղի անգրություն (ՐԵԺ, 3, 13): Ինչպե՞ս կարող էր այժմ հայտնել, որ ապրելու փող չկար: Այս պատճառով նա գործ դրեց յուր բոլոր ճարպկությունը (ՄԵԺ, 2, 61): Բայց նրանցից ոչ ոք չէր մտածում, թե ինչու ինքը պարողը չի ուրախանում, ինչու մե՜նակ նա է տխուր...Եվ ի՞նչ կավելանար ազգատ ֆրդին, եթե մեկն այդ հույսներ: Նրան մի ֆանի կոպեկ սև փող էր հարկավոր, առավ դուրս եկավ (ՀԹԵ, 1, 298):

Խոսքի մեջ նախադասությունների կապն արտահայտվում է ինչպես նրանց մտքի, այնպես և քերականական ձևերի միջոցով: Այդ երկուսը (միտքը և քերականական ձևը) հաճախ զուգորդվում են. նախադասությունների մտային կապը, բնականաբար, արտահայտվում է քերականական համապատասխան ձևերով ու միջոցներով: Բայց լինում է և այնպես, որ նախադասությունների մտային կապը քերականական ինքնատիպ ձևավորում չի ստանում, և ընդհակառակն, երբ մի նախադասության կախվածությունը մյուսից արտահայտվում է քերականական այս կամ այն ձևով, որ իմաստային հատուկ երանգով չի պայմանավորված:

Խոսքի մեջ նախադասությունները միշտ էլ գտնվում են մտային կապի մեջ. դա պարտադիր պայման է, որովհետև նրանց ամբողջությամբ է արտահայտվում խոսքը: Մտային այդ կապը տարբեր կերպ է լինում:

1. Ամենից հաճախ նախադասութիւններից մեկը, սովորաբար առաջինը, արտահայտում է մի պատճառ, իսկ երկրորդը՝ նրանից բխող մի հետևանք: Այսպիսով, խոսքը կառուցվում է տարբեր, ինքնուրույն նախադասութիւնների պատճառահետևանքային կապի միջոցով. օրինակ՝ Մորս կաքը լինում էր հորդահոս: Կնում էին, խնդրում կաք շունեցող մայրերից, որպեսզի իրենց լղար երեխաները տան մորս կերակրելու (ՎթԿՀԺ, 23): Նրա աշխերը այնքան սովորած էին այս բարբարոս ժողովրդի ցույցերին, որ ամենաշնչին երևույթից կարող էր շատ բան գուշակել: Այս պատճառով արշուներ զարկեց նրա գլխին, երբ տեսավ, որ նրանց նիզակների ծայրերին դրոշակների նման ծածանվում էին շորի կտորներ (ՐՆԺ, 3, 14):

2. Երկրորդ նախադասութիւնը հիմնավորում է առաջին նախադասութեան արտահայտած միտքը. Սակայն սիրտը դարձյալ անհանգիստ է: Այդ երևում է նրանից, որ ձեռքում պատրաստ ունեցած բանալին շտապով է մոտեցնում արկղին, ուստի և իսկույն չի կարողանում բանալ (ՄՆԺ, 4, 303):

3. Նախադասութիւններից առաջինը հիմք է տալիս երկրորդ նախադասութեամբ կատարելու մի ընդհանրացում, ամփոփելու, ընդգծելու որևէ բան. Ներհանահարկն իշնելուց հետո սկսում էր անասնական բառաշր, որովհետև փայտ էր, որ կոտրաւում էր դժբախտ մարդու ոսկորների վրա: Միակ բժշկական մեքողը, որ գոյութիւն ուներ այդ հին, հին երկրում (ՎթԿՀԺ, 129):

4. Երկրորդ (կամ վերջին) նախադասութեամբ սահմանափակվում է նախորդ նախադասութեան (կամ նախադասութիւնների) միջոցով արտահայտված միտքը. Ուներ տարօրինակ հայացքներ, որոնք յուր խոսակիցներին մերթ զայրույթ և հաճախ՝ զվարճութիւն էին պատճառում: Սիրում էր խառնվել ուրիշների գործին, կամ հաճախ ինքնակոչ դատավոր հանդիսանալ: Սիրում էր վիճաբանել, ազատ մտքեր հայտնել, բայց երբեմն ավելի հակառակելու, քան մի նշմարտութիւն ասելու: Այսուամենայնիվ... հանապարհի լավ ընկեր էր, որովհետև սրտոտ էր, կամարուր և սակավապետ (ՄՆԺ, 5, 240):

5. Նախադասութիւնները մտքի կապի մեջ կարող են մտնել և ժամանակի առումով: Նրանք կարող են արտահայտել կամ դեպքերի ու երևույթների ժամանակային հաջորդութիւն, կամ մի նախադասութեան բովանդակութիւնը կախված, պոյսմանավորված է լինում մյուսի մեջ արտահայտված ժամանակով և այլն: Օրինակ՝

Եղանակը մոտենում է ու հեռանում:
 Եվ որսալով մոտեցումը եղանակի՝
 Իր ամոթն է անմիջապես նա մոռանում
 Ու դալարով մեջքը իսկույն կեռ-մեռ անում,
 Սահ է սահում,
 Այնպե՛ս սահում,
 Որ մի վայրկյան... ամենքի հետ՝
 Դուրսկահարն ինքն էլ նույնիսկ շունչն է պահում...
 (ՊՍԱԶ, 130)

6. Խոսքի մեջ եղած նախադասություններից մեկը հաճախ արտահայտում է մի այնպիսի միտք, որի առանձին կողմերը, հանգամանքները արտահայտվում են մյուս ինքնուրույն, անկախ նախադասությունների միջոցով: Կարևոր, ամփոփող, ընդհանրացնող նշանակությամբ այդ նախադասությունը կարող է գրվել ինչպես խոսքի սկզբում, այնպես և խոսքի վերջում. սակավ դեպքերում նա կարող է լինել և միջակա դիրքում: Օրինակ՝

Աշուն է նորից:
 Սաբից ու ձորից
 Գալիս է կարծես մայրության բուրմունք
 Ու համ պտուղի:
 Ողկույններն իրենց ճարահատ լացով
 Խնդրում են դառնալ գինու քաղցր ծոր
 Եվ կամ պուտ օդի:
 Քամու շնորհիվ ծառերի դառ-վառ
 Խաշամն է թռչում թավալ առ թավալ,
 Այնպես, որ հեռվից անձանոթ մեկին
 Մի վայրկյան նույնիսկ կարող է թվալ,
 Բե փասիանների հրամն է ծառից
 Պոկվում ու հետո իրարից դատվում:
 (ՊՍԱԶ, 158)

Եվ այսպես, պոեմում շարունակվում են մի շարք նախադասություններ, որոնք մտքով համաձուլվելով իրար, ստեղծում են աշնան բնապատկերը: Ինչքան էլ այդ նախադասությունները քերականորեն ավարտուն ու ամբողջական, անկախ ու ինքնուրույն լինեն, այնուամենայնիվ, խոսքի մեջ խիստ հարաբերական է նրանց անկախությունը: Իրապես նրանք իրենց արտահայտած մտքերով սերտորեն կապված են իրար, հանդիսանում են առանձին կողմերը մի ամբողջության, որ քերականորեն կոչվում է խոսք և արտահայտում է մի ամբողջ մտածություն:

Խոսքի մեջ եղած նախադասությունների կապը արտահայտվում է կամ դրսևորվում քերականական մի շարք միջոցներով:

ինչպես խրավացիորեն նկատում է Ս. Աբրահամյանը, «...խոսքի մեջ մտնող նախադասությունների միջև քերականական կապն այնքան լայնորեն տարածված չէ, ինչպես որ մտքի կապը: Մտքի կապը առկա է բոլոր խոսքերի կազմի մեջ մտնող նախադասությունների միջև: Մինչդեռ ոչ միշտ է, որ մտքի այդ կապն արտահայտվում է քերականական միջոցներով»¹:

Նախադասությունների քերականական այդ կապն ամենից հաճախ արտահայտվում է համադասական բայց, իսկ, այնուամենայնիվ և նման, մանավանդ միավորիչ և, ու շաղկապների միջոցով: Դրանց միջոցով հաճախ ի մի են բերվում, համադրվում կամ հակադրվում են ոչ միայն առանձին նախադասություններ, այլև ամբողջական պարբերություններ: Օրինակ՝

— Բա ո՞նց է գնալու նամակը:

— Էն, դուք հլա աշխարհիքի որտեղն եմ... փոշտ կա, յասաուկ կա, պրիսաավ կա: Տանելու են թագավորի ձեռքին դնեն: Քյոնվան ասում էր, որ պիտի լավ թղթի վրա գրել տաս, զալամն էլ ոսկի պիտի լինի, թե չէ. քնդունիլ չեն:

Ու մանկական երևակայությամբ պատկերացնում էինք ոսկե գրիչը, որով փայլուն թղթի վրա գրում են պապիս խնդիրքը (ԱՔԵ, 135): Ասում են, որ Ստամբուլում մի կին դյուրեւ է նրան: Բայց այս մասին այն ժամանակ. երբ կանեմ մոռս պատմությամբ (ՎԹԿԶԸ, 13):

Վ. Տերյանն իր նշանավոր «Պետերբուրգ» սոնետում պատկերում է հյուսիսային ցուրտ ու մշուշոտ քաղաքը, որը միաժամանակ ինչ-որ չափով դյուրիչ է ու առինքնող: Քաղաքի այդ պատկերը ներկայացնող առանձին նախադասությունները ծառայում են հաղորդման նույն ընդհանուր նպատակին, ուստի և միմյանց հետ կապակցվում են և, ու, բայց համադասական շաղկապներով: Ահա այդ սոնետը.

Մառախուղներ՝ ծանր ու մոռյլ բոլորած,
Յուրտ կրակներ՝ ահաբեկ ու ղողղոջուն,
Նեա՞ն, Նեա՞ն, միշտ զավաղիր, չի ննջում,
Վետերը մութ, օձանման ոլորած:
Եվ պալատներ-արյունաներկ անբշում—
Արքայական-սեպուրհուրդ ու սառած—
Բլուր աշօրը խոժոռ ու շար սևեռած
Գիվային ինչ ոճիրներ են անբշում:

¹ Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր, 1962 թ. էջ 41:

Ու երկինքն՝ ամպ, որ հենվել է սև գետին,
Հայացքով իր անասող, անխինդ ու մոռյլ
նայում է միշտ այնպես ցուրտ ու անայլալ,
Որ անպարփ՝ աչքդ նետում ես գետին:
Քայց դուրսիչ է մղձավանջն այս դժնափայլ,
Որ գրկում է քեզ ահեղով իր մթին...

(ՎՏԵԺ, 2, 30)

Առանձին նախադասությունների մտքի սերտ կապը քերականորեն հաճախ զրսևորվում է դերանունների միջոցով: Սովորաբար նախորդ նախադասությունների մեջ ենթական, խնդիրը և այլ անդամներ, արտահայտվելով համապատասխան անունների միջոցով, հաջորդ նախադասությունների մեջ նույնությամբ չեն կրկնվում, այլ գոխարինվում են դերանուններով: Եթե նախադասություններն արհեստականորեն քաժանեք իրարից, ապա այդ դերանունները չեն կարող կոնկրետ առարկաներ կամ հատկանիշներ արտահայտել, այլ միայն առարկա կամ հատկանիշ ընդհանրապես, առանց տարբերակման, որով նախադասությունը չի կարող կոնկրետանալ ու ծառայել հաղորդման կոնկրետ նպատակին: Օրինակ՝

Վրանի մուտքը բաց էր: Դռնում գտնված բազմությունից մի-մի մարդ անդադար ներս էր գալիս: Նա դեռ շեմֆի վրա չհասած, չոփում էր, եկրպագություն էր տալիս, և այնպես չոփեչոփ մոտենում էր Շեխին, իւ սուրը դնում նրա ոտքերի մոտ և ձեռքը համբուրում էր: Հետո ձեռունին առնում էր փաշկույի միջից եռանկյունի ձեով ծալած քղբերից մեկը և տալիս էր համբուրողին: Նա առանց ոտքի վրա բարձրանալու, նույնպես չոփեչոփ ետ էր դառնում և դուրս էր գալիս վրանից (ՐՆԺ, 3, 9):

Այս խոսքի մեջ տարբեր նախադասություններում երեք անգամ զործածվել է նա անձնական դերանունը: Եթե չլինեք նախադասությունների կապն ու պայմանավորվածությունը, մենք չէինք իմանա, թե ով է նա-ն: Մինչդեռ տարբեր նախադասություններում այդ դերանունը փոխարինել է տարբեր բառերի, առաջին դեպքում՝ մարդ, երկրորդ դեպքում՝ Շեյխ գոյականներին, իսկ երրորդ դեպքում՝ գոյականաբար առնված համբուրող դերբային:

Փոխարինման դերով նախադասությունների կապ կարող են արտահայտել նաև այլ, օրինակ, ցուցական դերանունները.

Սուրբ սկեսը էր փոքր առ փոքր քանձառնալ, և գիշերային աստղերը վառվում էին հիանալի զվարթությամբ: Օդը անշարժ և խաղաղ էր: Այդ այն ժամն էր, երբ նույն լեռների վրա սովորա-

բար լսելի էին լինում արոտից դարձող ոչխարների բառաշմունքը. որոնց խոլ արձագանքը զարթեցնում է այնքան գեղեցիկ հիշողություններ հովվական կյանքից (ԲԵԺ, 3, 17): Եվ նա գնաց ու ֆայեց, շնտեց դադարի, մինչև կեսօրին հասավ Արենշ ֆաղաբ: Հիմա Արենշը: Սա էր, որ պարսից աշխարհից բերող, Հոռոմի երկիր ու ֆրանկի հող տանող մեծ նամփի վրա էր, նույնպես Վա-նա ծովի եզրին (ՎԽԳԼ, 1, 11):

Յուցական դերանունների հետ կարող են գործածվել, թվարկման կամ հիշեցման կարգով, զանազան գոյականներ, ածականներ, թվականներ և այլն: *Օրինակ՝*

Նրանց մեջ կային սասունցիք, գեյքունցիք, շատախցիք, դիարբեֆիրցիք, նրանց մեջ կային մի ֆահանա հարբերդի ֆրդախտո հայերից և մի վարժապետ: Այս վերջինը Կ. Պոլսում բարեգործական նպատակով կազմված մի ընկերության անդամ էր, որ ուղարկվել էր Վանա կողմերի գյուղորայքում կրթություն տա-րածելու (ԲԵԺ, 3, 38):

Երբեմն նախադասություններից մեկը տալիս է որևէ սահմանում, արտահայտում է որևէ ընդհանուր միտք, որոնք կոնկրետացվում կամ հաստատվում են մեկ կամ մի քանի նախադասություններով. նման դեպքերում այս վերջինների մեջ գործածվում են օրինակ, այսպես օրինակ, այսպես մեկնական բառեր: Կարող է լինել և հակառակը, երբ խոսքը կառուցվում է մասնավոր հանգամանքից զնալով դեպի ընդհանուրը: Այսպիսի դեպքերում կապակցվող նախադասությունների մեջ գործածվում են հետևաբար, այսպիսով, այսպես ուրեմն, այդպես ուրեմն և նման կապակցող բառեր, որոնց միջոցով կատարվում է նախորդ մասնավոր մտքերի ամփոփում կամ ընդհանրացում: Խոսքի այսպիսի կառուցվածքը, մեկնական բառերի միջոցով, հատուկ է մասնավորապես գիտական գրականությանը, որին, ինչպես հայտնի է, շատ բնորոշ է և՛ վերլուծական, և՛ համադրական մտածողությունը:

Այսպես, օրինակ՝ Մ. Աբեղյանն իր «Հայ վիպական բանահյուսություն» աշխատության մեջ խոսելով Արտաշեսի ամուսնության մասին, մեջբերում է կատարում Մ. Խորենացուց. «Եւ ուստի տացէ ֆաշն Արտաշէս Հագարս ի հագարաց և բիւս ի բիւրոց Ընդ ֆաշագգույ կոյս օրիորդիս Ալանաց»: Եվ այնուհետև շարունակում է. «Աղջկա հայրը, ուրեմն, իր աղջկա համար մեծ զխագին էր պահանջում...» (տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ա., էջ 170—171):

Այսպիսով, փորձը ցույց է տալիս, որ հեղուկի ներսում ննշումը միեւնույն մակարդակի վրա բոլոր ուղղություններով միատեսակ է: Ճնշումը մեծանում է ընկղմման խորությունը մեծանալուն զուգընթաց (տե՛ս Ա. Վ. Պյոտիշկին, «Ֆիզիկա», էջ 90): Հաճախ պատահում են երկրաչափական պատկերներ, որոնք որեւէ գծով բաժանվում են երկու համաչափելի մասերի: Այդպիսի պատկերները կոչվում են համաչափելի: Այսպես, օրինակ, անկյունը համաչափելի պատկեր է... (տե՛ս Ն. Ն. Նիկիտին, «Երկրաչափություն», էջ 61):

Մեկնական և ամփոփիչ շաղկապներով ու շաղկապական բառերով նախադասությունների գործածվում են նաև գեղարվեստական խոսքի մեջ, բայց համեմատաբար շատ սակավ: Ինչպես ասվեց, կապակցման այդ միջոցները հատուկ են մասնավորապես գիտական գրականությանը:

Խոսքի մեջ եղած նախադասությունների կապը մեծ մասամբ արտահայտվում է թերի կամ պակասավոր նախադասությունների դեպքում: Նրանց մեջ բացակայող նախադասության այս կամ այն անդամը հնարավոր չէ վերականգնել առանց նախորդ նախադասության կամ նախադասությունների, որտեղ նրանք արտահայտվել են շարահյուսական նույն կամ տարբեր պաշտոնով: Զեղչված կարող են լինել նախադասության ենթական, ստորոգյալը, ինչպես և լրացումները: Օրինակ՝ Իսկ օդ չկար: Երեխ չկար, որ խաղացին—ծամածովեցին Նանարի շուրթերը, բերանից հոգոյ պոկվեց (Վե՛րլ, 1, 52): Միայն թե հոգս ու ցավ չլինի: Քիչ լինի, որովհետև չի կարող իսպառ չլինել (նույնը, 123):

Հաճախ ենթական զեղչվում է իր լրացումների՝ որոշչի ու հատկացուցչի հետ միասին, որոնք արտահայտված են լինում նախորդ նախադասության մեջ: Օրինակ՝

Կապույտ աչքերդ ահա—աներազ ու պաղ,
Երկինքներ են—անարև, անուրախ:
Երկինքներ են, ուր արև ու կրակ չկա—
Կապույտ աչքեր մի մեռած, մարած աղչկա:

(ԵՁԵԺ, 1, 132)

Այստեղ երկրորդ նախադասության մեջ զեղչվել են ենթական ու իր որոշիչը (կապույտ աչքերդ), որոնցով հենց սկսվում է առաջին նախադասությունը:

Հրաբխիկ վարդերի ոսկեշաղ, մաքուր

Գարնանային երեկո է թո մարմինը, քույր:

Գարնանային երեկո է, ուր արեւը հիւր

Մայր է մտնում՝ արնաշաղախ ու կարմիր, կարմիր:

(ԵԶԵԺ, 1, 130)

Այստեղ արդեն երկրորդ նախադասության մեջ ենթական զեղչվել է իր հատկացուցչի հետ միասին (եռ մաւմինը), որոնք արտահայտված են առաջին նախադասության մեջ:

Խոսքի մեջ եղած նախադասություններից մեկում կարող է զեղչվել նախորդ նախադասության ստորոգյալն ամբողջությամբ կամ միայն նրա ստորոգելիական վերադիրը: Օրինակ՝

Ինչ զանազանություն կար այդ հայի և Ֆաթթան բեկի մեջ: Այն զանազանությունը միայն, որ մեկը ցած և խորամանկ հարբատահարիչ էր, իսկ մյուսը՝ քաջ և մեծահոգի ավազակ (ԲԵԺ, 3, 147): Եվ տեսավ Մսրա աշխարհի հնագեղ հրաշքները և կապույտ ծովերի ծփուն բյուրեղը: Եվ Դամասկոսի քավիշ աղջիկներին, լուսնկա մարմնով, որոնց երկար ու փնփուլ ձեռները, մանյակի պես, փաթարվել էին երիտասարդ Սաադիի պարանոցով (ԱԻԱՆ, 78): Զգիտե՛ք՝ փորձա՞նք էր գլխին եկածը, փորձա՞նք չէր: Որ չէր, ի՞նչ էր հապա (ՎԵԳԼ, 1, 15):

Հաղորդման ընթացքում նախադասությունների կապն արտահայտվում է նաև զեղչված ուղիղ կամ անուղղակի խնդիրների միջոցով: Օրինակ՝

Էս մատանին պետք է ծովի անդունդից հանես: Թե հանեցիր, հո իմ աղջիկը փռն է (ՀԹԵ, 2, 477): Արդյոք Նազար աղան մի օր մտածե՞լ էր հորաբոջս մասին: Չեմ կարծում, որովհետև մեր տան լուսամուտի առաջից անցնելիս՝ փիթը վեր չէր առնում և հորաբոջս մտիկ չէր տալիս (ՎԹԿՀԺ, 35): Հրաժեշտից առաջ Ավետիքը մի նրազաչափ ձեռք ուզեց: Տվեցին, փանի որ իմացան ով լինելը (ՎԵԳԼ, 1, 13):

Լեզուն ամեն կերպ խուսափում է ավելորդ կրկնություններից, համանման ձևերի կուտակումից և փնտրում է արտահայտչական նորանոր ձևեր, խոսքի, նախադասության ավելի սեղմ, հակիրճ ու պատկերավոր միջոցներ: Այս միտումը, որ հատուկ է ամեն մի զարգացած լեզվի, բնականաբար իր արտահայտությունն է գտնում նաև հնագրայան մեր լեզվի խոսքի հյուսվածքի մեջ:

Բարդ ստորադասական նախադասությունը, մտնելով խոսքի այլ նախադասությունների հետ փոխադարձ կապի մեջ, գեղջում է ոչ միայն ենթական, ստորոգյալը կամ առանձին լրացումներ, այլև, հաճախ, ամբողջ բառակապակցություններ՝ նախորդ նախադասություններից երբեմն պահպանելով մի բառ, մի պատռիկ միայն: Դրանով խոսքն ավելի կենդանի, շարժուն ու արտահայտիչ է դառնում, նախադասությունների կապը՝ ավելի սերտ ու ամբողջական: Օրինակ՝ Բայց որքա՞ն այնպիսի անմեղ արարածներ նույն վիճակին էին ենթարկվել. ճրանց համար ո՞վ էր հոգացել:— Գուցե ծնողքը, անբախտ հայրն ու մայրը. երե կենդանի էին թողել նրանց (Րեժ, 3, 56): Այստեղ գլխավոր նախադասության մեջ գեղջվել է նախորդ ամբողջ նախադասությունը՝ նրանց համար ո՞վ էր հոգացողը: Բայց միտքը ի մի է բերում և ստեղծում ամբողջականությունը՝ Գուցե ծնողքը, անբախտ հայրն ու մայրն էին նրանց համար հոգացողը:

Նույնը կարելի է նկատել նաև հետևյալ նախադասությունների մեջ.

— Միթում էդ ի՞նչ օգուտ պիտի բերի ինձ, յա եկեղեցուն:

— Նախ այն, որ այս չոր գետինը կծածկվի ծառերով, իսկ ծառաստանը ավելի լավ է, քան թե չոր տափաստանը (Մեժ, 5, 248): Ցրվել էին աղջիկները, և մեկն էր միայն մնացել մոտիկ: Այնքան մոտիկ, որ ջանել բարդենու գինեբույր էր առնում նրա մաշկից (Վեճ, 1, 43): Նայում էր փառայանը՝ վրան պարսկի թե արաբի մաշված գիր: Բայց այնքան մաշված, որ ինչքան էլ շառչարում էր միտքը, հատ բառ չէր ջոկում (նույնը, 78):

Այս բոլորը վկայում են, որ նախադասությունը լոկ խոսքի պարզ միավոր է, և որքան էլ նա ամփոփ ու ամբողջական միտք արտահայտելու լինի, այնուամենայնիվ, չի կարող կտրված լինել խոսքի մյուս միավորներից՝ մյուս նախադասություններից: Նախադասությունների փոխադարձ կապով է պայմանավորված կենդանի, ներգործուն խոսքը, ուր միշտ էլ կան մտքերի հաջորդականություն, պատճառ ու հետևանք, ընդհանուր ու մասնակի, կոնկրետ ու ամբողջական, սկիզբ ու վախճան, բայց առանց վախճանի: Խոսքը, հաղորդակցման կենդանի ընթացքը, հենց ընթացք է այն պատճառով, որ շարժուն է, հարափոփոխ ու օրինաչափ և իր զարգացման մեջ դիմում է լեզվական նորանոր ձևերի, արտահայտչական ավելի կատարյալ միջոցների:

5. ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ՆՐԱՆՑ ՈՐՈՇՄԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասությունների հիմնական տարբերությունն այն է, որ մինչդեռ առաջինը կազմավորվում է քերականական արժեքի առումով հավասարազոր պարզ նախադասություններից, երկրորդը, ընդհակառակն, կազմված է քերականական արժեքի առումով անհավասարազոր պարզ նախադասություններից: Հենց այս պատճառով էլ առաջին դեպքում խոսվում է համադաս պարզ նախադասությունների, իսկ երկրորդ դեպքում՝ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մասին:

«Գլխավոր» և «երկրորդական» տերմիններն ինքնին ասում են, որ քերականության պատմության մեջ հենց սկզբից այդ նախադասությունները համարվել են անհավասարազոր և հակադրվել են միմյանց: Սակայն ինչպե՞ս են որոշվում նրանց շարահյուսական արժեքները, ստորադասական կապակցության բաղադրիչներից ո՞րն է համարվում գլխավոր և ո՞րը՝ երկրորդական:

Ավանդական քերականությունը ստորադասական նախադասությունը դիտում էր ոչ այլ ինչ, քան սովորական պարզ նախադասության ծավալուն դրսևորումը, ուր նախադասության ամեն մի անդամ, բացի պարզ ստորոգյալից, կարող է արտահայտվել մի ստորադաս, երկրորդական նախադասությամբ: Ըստ այդմ՝ ստորադասական կապակցության մեջ մտնող այն պարզ նախադասությունը, որ լրացնում է մյուս նախադասությանը, փոխարինելով նրա որևէ անդամին, կոչվում է երկրորդական: Իսկ այն նախադասությունը, որի որևէ անդամ արտահայտված է ստորադաս, երկրորդական նախադասությամբ, կոչվում է գլխավոր: Աշխարհաբարի քերականության մեջ այսպիսի մոտեցում է եղել սկսած Ս. Պալասանյանից ու Մ. Աբեղյանից մինչև մեր օրերը: Սա լուկ արձագանք է ավանդական, հատկապես 18—19-րդ դարերի ռուս և եվրոպական քերականությունների: Երկրորդական նախադասությունների և պարզ նախադասության անդամների շարահյուսական պաշտոնների նույնացումը հատուկ էր Ա. Խ. Վոստոկովի և Ֆ. Ի. Բուսլաևի քերականություններին: Ավանդական քերականության այդպիսի մոտեցումը իր բնորոշ արտահայտությունն է գտել Ս. Ի. Աբակովի աշխատություններում: «Մտային այն հարաբերությունները, — գրում է նա, — որոնք ար-

տահայտվում են ստորադաս նախադասությունների միջոցով, ընդհանուր առմամբ նույնն են նրանց հետ, որոնք արտահայտվում են նախադասության անդամների միջոցով: Ստորադաս նախադասությունը նախադասության ծավալուն անդամն է¹: Ս. Ի. Աբակովովը երկրորդական նախադասության և նախադասության սովորական անդամի տարբերությունը համարում է այն, որ առաջինը ձևավորվում է ստորոգմամբ:

Քերականության մեջ ստորադաս նախադասությունը երկրորդական է համարվել ոչ միայն այն պատճառով, որ նա դիտվել է իբրև գլխավոր նախադասության ծավալուն մի անդամ, այլև այն պատճառով, որ նրան վերագրվել է մտային ածանցյալ, ոչ էական բովանդակություն՝ գլխավոր նախադասության համեմատությամբ: Գլխավոր նախադասություն է համարվել ստորադասական կապակցության այն բաղադրիչը, որն իշխող դիրքում է և իրեն է ենթարկում ստորադաս երկրորդական նախադասությունը:

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների որոշման հարցում այսպիսի մոտեցումը իր արտահայտությունն է գտնում նաև մեր օրերի լեզվաբանական որոշ աշխատություններում: Այսպես, օրինակ, հայերենի ստորադասական կապակցությունների ուսումնասիրողներից մեկը՝ Ն. Պառնայանը, գրում է. «Բարդ ստորադասական նախադասության կազմի մեջ մտնող այն պարզ նախադասությունը, որն առանձնացվում է ամբողջ նախադասության հիմնական իմաստը (ընդգծումը մերն է—Բ. Վ.) քերականագիտության մեջ կոչվում է գլխավոր նախադասություն, իսկ այն նախադասությունը, որ լրացնում է գլխավորի միտքը՝ երկրորդական նախադասություն»²:

Ստորադասական կապակցության ուսումնասիրությունը, սակայն, ցույց է տալիս, որ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած հարաբերություններն ավելի բարդ են ու բազմապիսի, քան ավանդական քերականության կողմից նշված ձևերը:

Այդ հարաբերություններն անհրաժեշտ է քննել մի կողմից

¹ С. И. Абакумов, Современный русский литературный язык, 1942, стр. 151.

² Ն. Պառնայան, Ստորադասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում, Երևան, 1961, էջ 18:

գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւններէ արտահայտած մտքերի և մյուս կողմից՝ քերականական կապի տեսանկյունով:

Գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների արտահայտած մտքերի հարաբերութիւնների ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ, իրոք, գլխավոր նախադասութիւնը հաճախ արտահայտում է ավելի կարեւոր միտք, քան երկրորդական նախադասութիւնը, և զրանով իսկ դառնում է հիմնական առանցք՝ ամբողջ բարդ ստորադասական նախադասութեան համար: Օրինակ՝

Բայց ուխտավորների մեծամասնութեանը այնքան չէր հետաքրքրում մատուռի սրբավայրը, որքան այն մեցութիւնները, որ պիտի կատարվեին այսօր (Րեժ, 6, 181): Սակայն պարոն Հարունյանը չէր կարող միշտ խուս տալ իշխանութեան, որքան էլ այդ կամենար (ՆԴԵժ, 2, 56): Կղզու դիմացը, ափին մոտ կապված էին երկու մակույկ, որ օրորվում էին հազիվ նկատելի (ՍԶԵժ, 2, 133):

Գլխավոր նախադասութիւնը կարող է մտքով իշխել և իրենով պայմանավորել ոչ թե մի, այլ մի քանի երկրորդական նախադասութիւններ: Իր արտահայտած մտքով նա ինչ-որ չափով ի մի է բերում ու ամփոփում երկրորդական նախադասութիւնների միջոցով դատ-զատ արտահայտված մտքերը, օրինակ՝

Մի ոչ շատ շփեղ տուն, որ յուր արժեքից ավելի ծանրաբեռնված էր պարտքերով, մի քանի սենյակների սարք ու կարգ, որոնք հին իշխանական պանդոկներէ մնացորդներ էին, մի ահագին խոհանոց՝ յուր հին խոհարարական անոթներով, որոնց շատ փոքր մասն էր այժմ գործածութեան մեջ, մի ծերուկ սպասավոր և մի պառավ սպասուհի, որոնք շատ դժգոհ էին ներկայից, բայց և անցյալը հիշելով մխիթարվում էին, և վերջապես մի դատարկ իշխանական տիտղոս և նրա հետ էլ հոգեվարք ազնվականութեան հատուկ մի մեծամտութիւն. ահա բոլորը, ինչ որ մնացել էր Ագապեան փառավոր ազգատոհմից նրա վերջին ժառանգներին (ՄԵժ, 2, 8):

Սակայն պատահում են և ստորադասական կապակցութիւններ, որոնց մեջ գլխավոր նախադասութիւնը չունի իմաստային այդ իշխող դիրքը, և հենց նրա բովանդակութիւնը հաճախ մեկնվում, բացահայտվում է երկրորդական նախադասութեան միջոցով: Գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւններն իրենց արտահայտած մտքերով փոխադարձաբար լրացնում են իրար և ամբողջացվում: Օրինակ՝ Ագահ երկրագործն երկու կողմերից հերկելով այնքան է նեղացրել անցուղարձի ուղին, որ մենք շատ

տեղ ստիպված ենք միմյանց ետևից գնալու... (Մեծ, 2, 316): Այստեղ երկրորդական նախադասությունն արտահայտում է գլխավոր նախադասության բովանդակությունից բխող հետևանքը, իսկ գլխավոր նախադասությունը հենց ինքը դառնում է լրացում երկրորդական նախադասության համար, իբրև պատճառ:

Այսպիսով, ստացվում է այդ երկու բաղադրիչների փոխադարձ լրացում՝ պատճառահետևանքային հարաբերությամբ. կարող ենք հարց տալ՝ ինչո՞ւ էին մենք շատ տեղ ստիպված միմյանց ետևից գնալու, և դրա պատասխանը կլինի գլխավոր նախադասությունը. որովհետև ազան երկրագործն երկու կողմից հերկելով այնքան է նեղացրել անցուղաւրձի ուղին:

Քիչ չեն դեպքերը, երբ գլխավոր նախադասության արտահայտած միտքը լուրջ հետևանք է ելակետային նշանակություն ունեցող երկրորդական նախադասության. օրինակ՝ եթե ոտքով կերթա մա, դուռն էլ ոտքով կհետևես. իսկ եթե կառք մտնի, դու էլ կառք կհետես (Մեծ, 2, 73):

Այսպիսով, գլխավոր նախադասությունն իր արտահայտած մտքով, ոչ սակավ դեպքերում, ստանում է ածանցյալ նշանակություն, իսկ իշխողը, կարևորը (մտքով) դառնում է երկրորդական նախադասությունը: Մտային առումով ստացվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների տեղաշարժ:

Ավելին, պատահում են ստորադասական կապակցություններ, որոնց մեջ գլխավոր նախադասության համեմատությամբ ավելի կարևոր միտք են արտահայտում անգամ երկրորդական կարգի երկրորդական նախադասությունները. օրինակ՝ Շատ ժամանակ չէ. որ ասել էինք, թե ազգության տունկը, ինքնուրույն գործաչափաբան ազգայնություն է գիտակցությունը, իսկ գիտակցությունը դուրս է բխում լուսավորությունից (Մեծ, 324):

Երբեմն հաղորդման համար այնքան կարևոր նշանակություն են ստանում երկրորդական նախադասությունները, որ գլխավոր նախադասության արտահայտած միտքը կորչում է նրանց մեջ, դառնում գրեթե միջանկյալ, իմիջիպիսից ասված մի բան: Որինակ՝

Եթե գոմի դուռն մոտ կապած ուլը չլիներ, որք թե առջի քափած խոտը ուտում և թե մեզ էր մայում, այլև պատավ ուժագուրկ չունը, որ սրանի շփարանից ելնելով՝ մի երկու բերան ծուլաբար հաշեց և ապա նորեն բակի մեջ ընկած հին սալի տակը մտավ. մենք կկարծեինք, թե այս տան մեջ կենդանի շունչ չկա (Մեծ, 5, 266):

Գլխավոր նախադասությունը առավել ևս ածանցյալ նշանակություն է ունենում և խիստ կախված է լինում երկրորդական նախադասության արտահայտած մտքից, երբ արտահայտվում է թերի, անվանական նախադասություններով, որն է բառակապակցությամբ, կամ միայն մեկ-երկու բառով, առանց ստորոգման: Գլխավոր նախադասության այսպիսի արտահայտությունը, ինչպես արդեն ասվել է, պայմանավորված է խոսքի մեջ եղած նախադասությունների ներքին կապով: Ինչպես արդեն ցույց է տրվել, նախորդ նախադասությունների մեջ գործածված գլխավոր ու երկրորդական անդամների ավելորդ կրկնություն թույլ չտալու համար հաճախ ստորադասական կապակցության գլխավոր բաղադրիչը արտահայտվում է թերի նախադասությամբ: Եվ գլխավոր նախադասության այդ թերին մտքի ուժով մի կողմից լրացվում է նախորդ նախադասությունների և մյուս կողմից՝ նույն ստորադասական կապակցության մեջ եղած երկրորդական նախադասությամբ: Ահա մի բնորոշ օրինակ՝ Աղբիկներից ոմանել լաց եղան: Նրանք և՛ ժպտում էին, և՛ ժպիտի հետ սրբում էին աբցունքը, ու ծոռում էր աղբյուրի պես: Լաց էր լինում և հոնահարի բույրը: Մեկը բե՝ «Ուսուցիչ, մեզ շնոռանա» (ԱԲԵ, 127): Այս վերջին ստորադասական կապակցության մեջ գլխավոր նախադասությունը թերի է. նրանում արտահայտված է միայն ենթական՝ մեկը, ստորոգյալը՝ ասաց, չի արտահայտված ոչ նախորդ և ոչ էլ հաջորդ նախադասությունների մեջ, բայց նա վերականգնվում է տրամաբանորեն՝ հաղորդման պահի, կոնկրետ հանգամանքների, գրավոր խոսքի մեջ՝ բնագրի օգնությամբ: Ընդամենը մեկ բառով արտահայտված այդ գլխավոր նախադասության մեջ բացակայում է և մտքի ուժով վերականգնված առել բայի խնդիրը, բայց դա հենց առանց դժվարության վերականգնվում է երկրորդական նախադասության դեր կատարող որիչի ուղղակի խոսքով: Ուսուցիչ, մեզ շնոռանա: Եթե գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները որոշելու լինեինք միայն նրանց արտահայտած մտքերով, կարծելով, թե ստորադասական կապակցության համար կարևոր միտք արտահայտողը գլխավոր նախադասությունն է, ապա այս դեպքում գուցե գլխավոր համարվեր ուսուցիչ, մեզ շնոռանա նախադասությունը և ոչ թե միայն մեկ բառով արտահայտված նախադասությունը՝ մեկը (թե):

Երկրորդական նախադասության արտահայտած մտքի համեմատությամբ գլխավոր նախադասության բովանդակության պա-

կասալոր լինելն առանձնապես զգացվում է այն դեպքում, երբ նա արտահայտվում է առանց նախադասության գլխավոր անդամների, մի քանի բառով, կամ նախադասության որևէ երկրորդական անդամով, լրացումով միայն: Օրինակ՝ Նրա համար, որ ֆերձերի գլխին, յա չէ, սարերի դռին մարդի, յա հայվանի ջամ-դաֆ (լեշ) տեսավ, վրան բնկավ ու սկսեց լափիլը (ՄԵԺ, 5, 274): Հայու պահապան, որ մարմնեղեն չէր, երևութական էր միս ու մարմնով (ՎԽԳԼ, 1, 65): Այսպես այնքան, մինչև մթնեց բուրովին և կտրվեց տարոնական խելառ անձրեր (Նույնը, 97): Նաև սրով, եթե հակառակ եղար (Նույնը, 134):

Խոսքի մեջ գլխավոր նախադասությունը կարող է «մաշվել» մինչև այն աստիճան, որ նրանում զեղչվեն նախադասության և՛ գլխավոր, և՛ երկրորդական անդամները, և մնան միայն կապակցող հարաբերյալ բառերը: Օրինակ՝ Իհարկե այն, ինչ բնական էր (ՄԵԺ, 2, 7): Այն, որ գործը կարող է չհաջողվել (Նույնը, 24): Նրան, ով արժանի է այդ սիրուն (Նույնը, 50): Էնտեղ, որտեղ թռչուններն են թռչում, որտեղ ֆամին է սովում (ՀԹԵ, 2, 410—411): Նրանք, որ հայոց երեք բուռ հողից մի բուռ խլել ու ծնկել են վրան (ՎԽԳԼ, 1, 33):

Ինչպես նկատվում է, այս ստորագասական կապակցությունների մեջ գլխավոր նախադասությունները ոչ միայն գլխավոր, ամենաէական մտքեր արտահայտողներ չեն, այլև իրենք իմաստազուրկ կամ տարտամ ու անմեկնելի կլինեն, եթե կտրվեն երկրորդական նախադասության մտքից և նրա հետ միասին՝ տվյալ խոսքի մեջ մտնող մյուս նախադասությունների հետ ունեցած շարահյուսական ու մտքի ընդհանուր կապից:

Գլխավոր նախադասությունները երբեմն արտահայտվում են միայն ձայնարկությամբ կամ ձայնարկությամբ և կոչական անունով: Այսպիսի դեպքերում ևս չի կարելի ասել, թե գլխավոր նախադասությունն արտահայտում է ավելի կարևոր միտք, քան երկրորդական նախադասությունը: Գուցե ավելի ճիշտ կլինի մտածել, որ ավելի շոշափելի միտք արտահայտում է երկրորդական նախադասությունը, որտեղ դրսևորվում է նյութական աշխարհի որևէ հարաբերություն՝ մի առարկայի հատկացվում, վերագրվում է որևէ հատկանիշ, այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասությունն անգամ միտք չի արտահայտում, այլ զգացական որևէ հարաբերություն միայն: Օրինակ՝ Բայց ավստս, որ դու չգիտես, հայր սուրբ (ՀԹԵ, 2, 28): Եվ դեռ փառք աստուծո. այո՛, փառք աստուծո, որ կաթվածն այնքան էլ սաստիկ չէր...

(ՆԴԵԾ, 2, 177): Երանի նրան, ով չի զգացել, քե ի՞նչ է նշանակում իր նախկին մշտական բնակարանից վերջնականապես տեղափոխվել և այն էլ ինչպես, — ստիպված, ակամա (նույնը, 178): Երանի նրան, որ շուտ ազատվեց այս դառն աշխարհից (ԱԻԱԷ, 46): Բախշովն անցան, բույր շնչեցին, ավստս, որ վարդը չտեսան (ԵԶԵԾ, 1, 242): Ավա՛ղ, որ ներկա չեմ (ՎԽԳԷ, 1, 62):

Այս բոլորն ապացույց են այն բանի, որ գլխավոր նախադասությունը թեև շատ հաճախ կարող է արտահայտել ամբողջ ստորադասական կապակցության համար էական, անհրաժեշտ մի միտք, մտային հարաբերություն, բայց և այնպես իր բովանդակությամբ նա միշտ իշխող չէ: Մի շարք դեպքերում գլխավոր նախադասության արտահայտած միտքն անավարտ է և պայմանավորված երկրորդական նախադասության բովանդակությամբ: Գլխավոր և երկրորդական նախադասություններն իրենց արտահայտած մտքերով կարող են փոխադարձաբար լրացնել միմյանց, մեկնել այս կամ այն հանգամանքը, ճշտել նախադասության մեջ գեղզված անդամները և այլն:

Նկատի առնելով այս հանգամանքը՝ լեզվաբանության մեջ այժմ ստորադասական կապակցությունների երկու հիմնական ձևեր են ճանաչվում՝ ա) անպարտադիր, կամբնորակա՞ն կառուցվածք (факультативная структура) և պարտադիր կառուցվածք (обязательная структура)¹: Այս բաժանման հիմքում ըստ էության ընկած է գլխավոր նախադասության արտահայտած մտքի հարաբերական առումով ավարտուն կամ անավարտ լինելու հանգամանքը: Նման դեպքերում հաշվի չի առնվում ստորադասական կապակցության հնչերանգը, որովհետև հնչերանգն արդեն ազդարարում է, որ ընդհանրապես խոսք անգամ լինել չի կարող գլխավոր կամ երկրորդական նախադասությունների որևէ անկախության կամ ինքնուրույնության մասին: Ինչպիսի շարադասությամբ էլ գործածվելու լինեն նրանք, միևնույն է, շունեն նախադասության ավարտն ազդարարող հնչերանգային դադար և արտաբերվում են լոկ որպես ստորադասական կապակցության բաղադրիչներ: Ուրեմն, անպարտադիր կամ պարտադիր կառուցվածքները քննելիս միայն պայմանականորեն կարելի է խոսել գլխավոր նախադասության ավարտուն լինելու մասին:

¹ Կաղմարանական այս ձևերի հաջող քննությունը տե՛ս՝ Ե. Ա. Иванчикова, О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе, ВЯ, 1965, № 5.

Անպարտադիր են կոչվում այն ստորագասական կապակցությունները, որոնք եթե կտրելու լինենք երկրորդական նախադասություններից, ինչ-որ շափով «ավարտուն» պարզ նախադասություն կարող են դիտվել: Նրանց հետ երկրորդական նախադասությունների գործածությունը դառնում է ֆակուլտատիվ, կամընտրական, այսինքն՝ խոսողի կամքին է թողնվում ստորագաս նախադասություն գործածելը կամ չգործածելը: Օրինակ՝ Ճշմարտությունը մի մարդու սեփականություն չէ, քեկ պ. Չամուռնյանը այդ մասին ևս հայտնի յուր երեսայամիտ, անդատաստան պահանջողությամբ (ՄՆԵԺ, 369): Այստեղ ընդգծված գլխավոր նախադասությունը պայմանականորեն կարելի է կտրել երկրորդական նախադասությունից, և նա, իրոք, կդիտվի իբրև մի «ավարտուն» պարզ նախադասություն: Նրա մեջ եղած նախադասության որևէ անդամ ուղղակի ձևով լրացում չի պահանջում: Միայն հեղինակի կամ խոսողի կամքին է թողնվում այդ նախադասության միտքը լրացնել կամ չլրացնել երկրորդական նախադասությամբ: Շարահյուսական անպարտադիր (կամընտրական) կառուցվածք ունեն նաև այսպիսի նախադասությունները.

Առանց կարծիքների հիմնավոր համաձայնության՝ սուտ է ամենայն հաշվարկում և միավորություն, քեկ լրագրերի մեջ ևս հրատարակելու, քե քազավորել էր մեծ խաղաղություն (ՄՆԸՆ, 353): Զգում էր ծարավ, ոգելից խմիչի անհուն ծարավ, որից լեզուն ցամաքել էր բերանում, որկորը փրվում էր, աղիքները գալարվում էին վուրում, և ամբողջ մարմինը կարծես գրկվել էր սովորական շեմությունից (ՆԴՆԺ, 1, 45—46):

Պարտադիր կառուցվածքի են համարվում այն ստորագասական կապակցությունները, որոնց մեջ եղած գլխավոր նախադասությունը այս կամ այն պատճառով «ավարտուն» լինել չի կարող և պարտադիր կարգով պահանջում է իրեն լրացնող մի ստորագաս, երկրորդական նախադասություն: Օրինակ՝ Սարհատը չէր վշտանում այն պատճառով միայն, որ կորցրել էր իր սիրելի էակը. այլ առավել նրա համար, որ նա այժմ գտնվում էր անհարազատ և անմաքուր ձեռքերում (ԲՆԺ, 3, 56): Եթե այս ստորագասական կապակցության միջից անջատենք ընդգծված գլխավոր նախադասությունը, ապա անմիջապես կնկատվի նրա արտահայտած մտքի անավարտ լինելը: Նախադասությունը հրամայաբար պահանջում է պարզել, թե այդ ի՞նչ պատճառ էր, և

առավելապես ինչի՞ համար էր Սարհատի վշտանալը: Իսկ այդ հարցերին պատասխան կարող էին տալ պարտադիր կարգով պահանջվող երկրորդական նախադասությունները:

Պարտադիր կառուցվածքի ստորադասական կապակցություններ են առաջանում հատկապես այն դեպքում, երբ գլխավոր կամ գերադաս նախադասությունների մեջ նախադասության այս կամ այն անդամը, ստորոգելիական վերադիրը կամ որևէ կապի խնդիր ձևականորեն արտահայտվում են որևէ հարաբերյալ բառով: Ինչպես հայտնի է, նման դեպքերում այդ ձևական անդամը նյութական բովանդակություն է ստանում պարտադիր կարգով պահանջվող ստորադաս նախադասությունից, որը կարող է կապակցվել մեծ մասամբ հարաբերական բառերով, երբեմն նաև ստորադասական շաղկապներով: Օրինակ՝

Օրվա այն ժամն էր, երբ նաճապարհները դատարկվում են ուղեւորներից, և ամեն մարդ փաշվում է մի հովանավոր տեղ գտնվանալու և ազատ շունչ փաշելու (ՐԾԺ, 3, 82): Այս ծուխը նման չէր այն ծուխին, որ առավոտները վեր էր բարձրանում խաղաղասեր շինականի խրճիթի երդիկից (նույնը, 21): Նա չէր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, թե երբեկցե կարող է յուր մոր անչի՞ն երևալ (ՄԾԺ, 2, 61): Ոչինչ. դեմքը խաղաղ է. հայացքը միայն անհանգիստ խաղում է այն կետի վրա, ուր իմ ձեռքերը լրհում են նամակները (ՄԾԺ, 5, 300): Հլու էր, հպատակ էր. խեղճ էր, այնպես էր, որ ուզենային, կտանեին նրան աշխարհի ծայրը (ՎԽԴԼ, 1, 42): Նաև փախոս էր այնքան, որ ծանր փաշվածքի աղմուկն էր ուշք գրավողը... (նույնը, 71): Նա առանձնապես վախենում էր Վաղարշակին հանդիպելուց այն պատճառով, որովհետև ինքն իրենից վախենում էր (ՔԹՈԶ, 551):

Երկրորդական նախադասության պարտադիր գործածությունն են հաճախ ազդարարում երկրորդական, երբեմն և գլխավոր նախադասության մեջ գործածված մեկնություն, հետևություն, ամփոփում արտահայտող բառերը (ուրեմն, հետևապես, այս եղանակով, այսպես, այսֆանով, քնդհակառակն և այլն): Օրինակ՝

Իշխան Պլատոնի պարտքով վերցրած փողերից շատ փչ բան էր մնացել, այնպես որ սիրահարները ստիպված էին վաղընդփույթ վերադառնալ Կովկաս՝ օտար երկրում սովամահ չկորչելու համար (ՄԾԺ, 2, 61):

Պարտադիր կառուցվածքի ստորադասական կապակցություն-

ներ են ստեղծվում նաև հակառակ հիմունքի կամ գիշական հարաբերության դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության մեջ գործածված բայց, սակայն, այնուամենայնիվ, բայց և այնպես, այսուհանդերձ և նման այլ շաղկապները ցույց են տալիս երկրորդական նախադասության անհրաժեշտությունը: Օրինակ՝

Արևը թեպետ անցել էր անտառապատ սարերի ետևը, բայց նրա ճառագայթները դեռ վառում էին գյուղի հանդիպակաց լեռան գագաթը (*Մեծ, 2, 303*): Ձնայելով ու էս հարուստ շէի, այսուամենայնիվ Յուլիայի մայրը համաձայնվեց տալ ինձ յուր աղջկա ձեռքը... (*Մեծ, 5, 304*): Ջուրը թեև մի փիչ օղու համ էր ստացել, բայց, իհարկե, այն չէր, ինչ որ ֆթից ծուխ հանող, աչքերից արտասուք փամոզ օղին... (*ՆԴեժ, 1, 53*):

Երբ գլխավոր կամ գերադաս նախադասության մեջ ստորոգյալն արտահայտված է լինում ներգործական սեռի բայով և այդ պարզ նախադասության մեջ ուղիղ խնդրի չի ունենում, նա տրամաբանորեն թելադրում է երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված ուղիղ խնդրի անհրաժեշտությունը: Այսպիսով ևս ստեղծվում են պարտադիր կառուցվածքի ստորադասական կապակցություններ: Օրինակ՝

Նա հայտնեց, թե գեներալի անունով շատ կարևոր ճամակ ունի բերած (*Րեժ, 3, 87*): Ես խոստացել եմ Մեծ Բրահմայի առջև, որ եթե տիեզերքի հայրը ինձ մի գավակ շնորհե, ես բնծայեմ նրան աստծուն (*ԱԻՍԷ, 160*): Ավետիքն ինչպե՞ս արդյո՞ւ մտածի, թե որտեղ է գնացածը կծկելու (*Վեճ, 1, 7*):

Այս բոլորից չի կարելի գալ այն եզրակացության, թե գլխավոր նախադասություններն ավելի հաճախ արտահայտում են ստորադասական կապակցության համար ոչ էական նշանակություն ունեցող մտքեր և այդ պատճառով լրացվում են երկրորդական նախադասության բովանդակությամբ: Ընդհակառակը, հաղորդակցման ընթացքում գլխավոր նախադասությունները հաճախ արտահայտում են ամբողջ ստորադասական կապակցության համար բնորոշ մտքեր, որոնց համեմատությամբ երկրորդական նախադասությունների արտահայտած մտքերն ունեն ոչ էական, լրացական նշանակություն:

Լինում են երկրորդական նախադասություններ, որոնք իրենց բովանդակության ոչ էական նշանակությամբ գործածվում են միջանկյալ ձևով, իբրև լրացուցիչ հաղորդում, տեղեկություն՝

գլխավոր նախադասության այս կամ այն անդամի կամ մի բառակապակցության վերաբերյալ: Հաղորդակցման ընթացքում այդպիսի երկրորդական նախադասությունների բովանդակությունը իր միջանկյալ դերով գրեթե լուծվում, կորչում է ամբողջ ստորադասական կապակցության համար կարևոր նշանակություն ունեցող գլխավոր նախադասության արտահայտած մտքի մեջ: Օրինակ՝

Վրաններից մեկի առջև, — ու իր մեծությամբ ու փառանք-դուրյամբ որոշվում էր մյուսներից, — ցցված էր մի կարմիր դրաշակ, որի շուրս անկյունների վրա կարդացվում էին արաբական տառերով գրոշմած, շուրս անուններ... (Բեժ, 3, 8): Ջին, որին Հակոբը Մարան էր կոչում, սև էր ինչպես սև լաքը, փայլուն և ողորկ, եռնի ոտները սպիտակ և հավկթածև սպիտակը հակառիկ վրա (ՎԹԿԸՃ, 1, 49): Այդ օրերի գիշերներում Օվա Բաղլարին, էրր դիտում էին սաբիգ, նման էր բոցավառված խառույկներով երկնքի (Նույնը, 122):

Գրաված խոսքի մեջ երկրորդական նախադասությունների այդ ածանցյալ, միջանկյալ նշանակությունն արտահայտվում է և կետադրությամբ: Այդպիսի երկրորդական նախադասությունները հաճախ գրվում են փակագծերում: Օրինակ՝

— Մեր հայ իշխանագույնների մասին, կարծեմ, չեմ կարող այդպիսի կարծիք հայտնել, — բնդհատեց օրիւնդը հանկարծ հայասեր դառնալով (չնայելով, որ այդ առաջին անգամն էր հայության ապավինում) (Մեժ, 2, 54): Ես արդեն չոքել էի խոնավ գետնի վրա (որն ուրիշ տեղ չէի անում) և գյուղացիների հետ միասին ազդրում էի (Նույնը, 341): Հանկարծ մի առավոտ մի խանութ (որ մինչև այդ բաց էր) չէր բացվում (ՎԹԿԸՃ, 134):

Ինչպես նկատվում է, գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև կան մտային բաղմամբան և զգալիորեն բարդ հարաբերություններ, որոնք իրավունք չեն տալիս գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները որոշել ամբողջ ստորադասական կապակցության մեջ նրանց արտահայտած մտքերի կարեւոր կամ երկրորդական նշանակությամբ: Այդպիսի մոտեցումը հիմնավոր չէր լինի նախ և առաջ այն պատճառով, որ ոչ սակավ դեպքերում ստորադասական կապակցության համար ավելի պակաս նշանակություն է ունենում գլխավոր և ոչ թե երկրորդական նախադասության արտահայտած միտքը: Ուրեմն, այստեղ չբացվում են գլխավոր և երկրորդական նախադասություն հասկացություն-

ները, եթե մենք հիմք ընդունենք նրանց արտահայտած մտքի կշիռն ու արժեքը:

«Գլխավոր և երկրորդական հասկացությունները սոսկ կառուցվածքային և գործառական արժեք ունեն,— գրում է Վ. Առաքելյանը:— Շարահյուսական տեսանկյունից ոչ մի նշանակություն չունի, թե բարդության հիմնական իմաստը կամ միտքը մասերից որի մեջ է ամփոփված»¹:

Այս դեպքում ինչո՞վ են որոշվում ստորադասական կապակցության բաղադրիչները՝ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները: Պետք է ասել, որ նրանց տարբերակումը շարահյուսության մեջ խիստ պայմանական է և բնութագրվում է ոչ թե նախադասությունների արտահայտած մտքի արժեքով, կարևորությամբ, այլ կապակցման շարահյուսական միջոցներով:

Գլխավոր նախադասությունը շարահյուսորեն միշտ էլ իշխող դիրքում է, սրովհետև նրանում երբեք չեն լինում ստորադասական շաղկապներ կամ ստորադասություն արտահայտող հարաբերական ու շաղկապական բառեր: Գլխավոր նախադասության մեջ երբեմն էւրող են գործածվել համադասական շաղկապներ միայն (և, ու, քայց, այնուամենայնիվ, իսկ, և այլն), որոնց միջոցով կամ ամբողջ ստորադասական նախադասությունն է տրամաբանորեն կապակցվում նախորդ նախադասությունների հետ, կամ սերտ կապ է ստեղծվում երկրորդական նախադասության հետ՝ շաղկապների զուգադրմամբ (չնայած որ-քայց, թեպետ-այնուամենայնիվ, որովհետև-ուստի, եթե-ապա և այլն):

Երկրորդական նախադասությունները, ընդհակառակն, բնութագրվում են նրանով, որ նրանք, ստորադասական նախադասության մյուս բաղադրիչի լրացումը լինելով, կապակցվում են ստորադասության համար բնորոշ ստորադասական շաղկապներով, շաղկապական ու հարաբերական բառերով: «Բարդ նախադասության մեջ ստորադասությունը կառուցվածքային հասկացություն է,— գրում է Ա. Բ. Շապիրոն:— Ոչ բոլոր դեպքերում է, երբ բարդ նախադասության մասերի միջև նկատվում է լրացական-բացահայտման կապ, մենք գործ ունենք բարդ ստորադասական նախադասության հետ, այլ միայն այն դեպքերում, երբ այդ կապն իր արտահայտությունն է գտնում լեզվական համակարգի մեջ որոշակիորեն ամրապնդված ձևական ցուցիչներով»²: Այստեղ Ա. Բ. Շապիրոն ևս նկատի ունի երկրորդական նախադասության

1 Վ. Առաքելյան, *Հայերենի շարահյուսություն*, հ. Բ, 1964, էջ 91:

2 Современный русский язык, изд. МГУ, 1958 г., стр. 360.

ձևավորումը շաղկապներով, շաղկապական ու հարաբերական բառերով:

Այսպիսով, ստորադասական կապակցության մեջ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները որոշելու ամենաստույգ ձևը կապակցման միջոցներն են: Երկրորդական են համարվում այն նախադասությունները, որոնք ստորադասական կապակցության մյուս, գլխավոր բաղադրիչի հետ կապակցվում են ստորադասական շաղկապներով, շաղկապական ու հարաբերական բառերով:

Միանգամայն ճիշտ նկատելով այդ բառերի կարևոր նշանակությունը, սակայն, Ա. Բ. Շապիրոն, Լ. Ա. Բուլախովսկին¹ և ուսանողների շարահյուսության այլ հետադրողներ ընկնում են ծայրահեղության մեջ՝ ստորադասական կապակցությունները քննելով մասնավորապես այդ ձևական, կապակցող բառերով: Ստացվում է շարահյուսության մեջ ձևի և բովանդակության արհեստական խղում, կապակցման ձևական միջոցների դերի բացարձակ գերազանցատում: Կասկածից վեր է, որ ստորադասական շաղկապների ու հարաբերական բառերի գործածությունը պայմանավորված է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մտային կապով և ոչ թե ընդհակառակն: Ուստի և բարդ ստորադասական նախադասությունների ուսումնասիրությունը կարող է համակողմանի ու կատարյալ լինել, եթե հաշվի առնվեն նրա բաղադրիչների մտային փոխհարաբերությունը և կապակցման շարահյուսական միջոցներն ու ձևերը:

Հատուկ ուշադրություն դարձնելով ստորադասական կապակցության բաղադրիչների սերտ կապի ու փոխադարձ պայմանավորվածության վրա՝ որոշ հեղինակներ առաջարկում են «գլխավոր» և «երկրորդական» տերմինների փոխարեն գործածել ստորադասական կապակցության «գլխավոր մաս» և «ստորադասվող մաս» տերմինները: «Բարդ ստորադասական նախադասության կառուցվածքի ուսումնասիրության դեպքում,— գրում է Ն. Ս. Վալգինան,— անհրաժեշտ է ելնել նրանից, որ նա իր մեջ մտնող մասերի փոխադարձ կապերի մի ամբողջություն է...

Այս միտքը հատուկ ընդգծելու և բարդ ստորադասական նախադասության քերականական բնույթը առաջիկ ստույգ արտահայտելու համար միանգամայն արդարացվում է «գլխավոր նախադասություն» և «ստորադաս նախադասություն» տերմինների

¹ Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, т. II, Киев, 1953 г.

փոխարեն «գլխավոր մաս» և «ստորադասվող մաս» տերմինների ներմուծումը, որոնք թեև օգտագործվում են պայմանականորեն, բայց և այնպես ընդգծում են բարդ ստորադասական նախադասության մասերի որոշ ինքնուրույնությունը»¹:

Թվում է, թե մտահոգությունը չի արդարացվում, որովհետև, ինչպես և նկատում է հեղինակը, «գլխավոր մաս» և «ստորադասվող մաս» տերմինները մնում են նույնքան պայմանական, որքան և «գլխավոր նախադասություն» և «երկրորդական նախադասություն» տերմինները: Ավանդական քերականության կողմից հաստատված տերմինները որքան էլ պայմանական լինեն, այնուամենայնիվ չեն խանգարում բնութագրելու ստորադասական նախադասության կառուցվածքը: Այդ կապակցության բաղադրիչները բնութագրվում են շարահյուսական ձևերով, որոնք իրենց հերթին այս կամ այն չափով, այս կամ այն եղանակով պայմանավորված են նրանց մտային փոխհարաբերությամբ և այն կապով, որ կա ամբողջ ստորադասական նախադասության և նույն խոսքի մեջ մտնող այլ նախադասությունների միջև:

6. ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՏԻՊԵՐԸ

Ստորադասական նախադասության կազմի մեջ մտնում են առնվազն երկու պարզ նախադասություններ, որոնք ծառայում են հաղորդման նույն նպատակին, մտքով սերտորեն կապված են իրար հետ, բայց քերականական արժեքով հավասարազոր չեն: Նրանցից գլխավոր նախադասությունը շարահյուսորեն իրեն է ենթարկում երկրորդական նախադասությունը, որը և՛ շաղկապներով ու շաղկապական բառերով, և՛ հնչերանգով ստորադաս դիրք է ունենում: Սակայն բարդ ստորադասական նախադասության մեջ կարող են լինել երկուսից ավելի բաղադրիչներ, որոնք տարբեր կապակցություններում կառուցվածքային տարբեր հարաբերությունների մեջ են մտնում, ըստ որում՝ ստորադասության հետ կարող է զուգահեռաբար հանդես գալ և համադասությունը: Այսպիսով, ստեղծվում են ստորադասական կապակցության կառուցվածքային տարբեր տիպեր, որոնք կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբերի՝ երկբաղադրիչ և բազմաբաղադրիչ:

Երկբաղադրիչ ստորադասական նախադասությունը կազմվում է միայն երկու պարզ նախադասություններից, որոնցից մեկը

¹ Н. С. Волгина, Сложноподчиненное предложение в современном русском языке, Москва, 1966 г.

գլխավոր է, իսկ մյուսը՝ երկրորդական և լրացնում է նրա որևէ տնդամի, մի բառակապակցության կամ գլխավոր նախադասությանը ամբողջությամբ: Օրինակ՝

Այն խոսքերը, այն երգերը, որ քեզ ասել ես չեմ կարող, արդյոք կգտնես (ՎՏԾԺ, 1, 254): Ու փայլելով քեթև նա իջնում էր արագ, որ համբուրե այնտեղ, հովիտներում ճղնիմ, բոբր առեկի թողած սկիհները վերջին... (ԵԶԾԺ, 1, 149): Ա՛խ, իմ ծողովուրդ, ես դեռ չկայի, որ քեզ պես ես էլ քեզ պես տոկայի՝ ծավլելու պատրաստ մեջֆդ գրկելով (ՊՍԱԶ, 94):

Բազմաբարդ ստորադասական նախադասության մեջ լինում են երկուսից ավելի պարզ նախադասություններ, որոնք տարբեր կապակցությունների մեջ տարբեր հարաբերություններ կարող են դրսևորել: Բազմաբարդ ստորադասական կապակցություններն իրենց հերթին կարելի է բաժանել կառուցվածքային երեք տիպերի՝ համաստորադասությամբ, ենթաստորադասությամբ կապակցվող և խառն տիպի բարդ ստորադասական նախադասությունների:

1. Համաստորադասությամբ բարդ ստորադասական կապակցության դեպքում քերականական արժեքի տեսակետից հավասարազոր երկու կամ ավելի պարզ նախադասություններ միաժամանակ ստորադասվում են նույն գլխավոր նախադասությանը: Օրինակ՝

Երբ թախծալի հուսահատությունը պաշարում է ինձ, երբ կանխահաս արհավիրքը թուլացնում է իմ ուժերը, — դու ես ոգևորում ինձ քո աստվածային ներշնչությամբ (ԲԾԺ, 7, 121):

Բայց կա վերին մի ամփոփում,
Երբ աշխարհի խոսքն է լույս,
Եվ գրկում է լույսը հոգուն...
(ՎՏԾԺ, 2, 26):

Որտեղ էլ մահը քեզ հասնի մի օր,
Որ լուսնի տակ էլ հանձնեն քեզ հողին,
Հալոնեի դաշտում թե մի հեռավոր,
Անշալտ հողի տակ քեզ ծածկեն լոխ,—
Քո գերեզմանը չի կորչի խոռվ...
(ԶԵՔԶ, 281)

Մեծ եղբայրս՝ Հակոբը, պահում էր մի արաբական ձի, որ ծնվել էր մեծ տանը և երբեք չէր տեսել արմավենի, և ոչ էլ նրա սմբակները մխրճվել էին հարավի տափ ավազներում: (ՎԹԿԶԸ, 49):

Բերված օրինակներում համաստորադաս պարզ նախադասությունները և՛ մտքով, և՛ քերականորեն կապված են իրար,

ներանց կապակցման համար գործածվում են համադասական շաղկապներ, կամ այդ կապակցությունը ստեղծվում է շարահարությունքամբ՝ համապատասխան հնչերանգով:

Համաստորադասությունքամբ բարդ ստորադասական նախադասություններից պետք է տարբերել այն բարդ ստորադասական նախադասությունները, որոնք ստեղծվում են այնպիսի երկրորդական նախադասություններով, որոնք իրար հետ քերականորեն անմիջապես չեն կապակցվում և լրացնում են գլխավոր նախադասության տարբեր անդամների կամ նույն անդամին՝ բայց տարբեր բնույթներով: Այսպես. երկրորդական նախադասությունները, օրինակ, կարող են լինել գլխավոր նախադասության մեջ գոյականով կամ գոյականաբար արտահայտված տարբեր անդամների որոշիչներ. օրինակ՝

Նրա հարուստ երկնագույն շրջագգեստը, որ զարչարված էր ամենանուրբ հյուսկեններով և միայն կիսով շալի էր բողբոջում յուր մարմաբյա կուրծքն ու բազուկները, մի առանձին պերճություն էին տալիս նրա ուղղածից հասակին. որի վրա շնորհաշուք կերպով իշխում էր յուր հպարտ և գեղեցիկ գլուխը (ՄժԺ, 2, 26):

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները կարող են լրացնել և գլխավոր նախադասության բաղմակի լրացումներից յուրաքանչյուրին կամ մի քանիսի միայն:

Երկրորդական նախադասությունները կարող են տարբեր պարագաներ կամ խնդիրներ լինել գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի համար կամ պարզապես լրացնել գլխավոր նախադասությանը շարահյուսական տարբեր պաշտոններով: Օրինակ՝

Երբ իջանք ձիերից, այդ ժամանակ միայն նշմարեցի վեհո ու հորդ աղբյուր, որ բխում էր կաղնին պատող ժայռերի տակից և հեզահաս մրմունջով հոսում դեպի ձորամեջը (ՄժԺ, 1, 317): Երբ իմացավ իր հոր պատմությունը, նրա համար պարզ էր, որ պիտի ծառայեր հեղափոխության գործին (Ն. Զարյան, «Հացավան»):

Համաստորադասությունքամբ բարդ ստորադասական կապակցության ժամանակ գլխավոր նախադասությունը ամբողջությամբ կամ մասնակի փոփոխություններով կարող է կրկնվել համաստորադաս նախադասություններից յուրաքանչյուրի հետ՝ գլխավոր նախադասության միտքն ավելի ընդգծելու և ուշադրությունը նրա վրա հատկապես բևեռելու նպատակով: Այսպիսի դեպքերում, բնական է, որ մեկ և ոչ թե երկու կամ ավելի նախա-

դասութիւնն պիտի դիտել կրկնված գլխավոր նախադասութիւնն: Թրինակ՝

Մենք վազ, գուցե շատ հառայ գիտեինք, որ խավար շրջապատի մեջ բանտարկվածների համար շատ ցավեցուցիչ է ազատ լույսը, քերես աչքերի նկատմամբ, գիտեինք, որ հին խելները երբեք համաձայնելու չէին խաղաղությամբ տեղի տալ նոր գաղափարներին, գիտեինք, որ նորը պատերազմով պիտի կանգնեցնեն իր դռնակը հնի ավերակների վրա (ՔնՀԵ, 367): Ես իմանում եմ, որ քո սրտի մեջ եփ է գալիս ատելությունը, ես իմանում եմ, որ ստրկությունը սաստիկ վշտացնում է քեզ (ՐԵԺ, 3, 11):

2. Ենթաստորադասությամբ բարդ ստորադասական նախադասության մեջ գլխավոր նախադասությանը լրացնում է մի երկրորդական նախադասության, որն իր հերթին ունենում է մի այլ ստորադաս երկրորդական նախադասություն: Եվ այսպես, հնարավորին չափով, երկրորդական նախադասություններն ունենում են մեկական ստորադաս նախադասություններով լրացումներ: Այդ ստորադաս նախադասությունները մեկը մյուսին լրացնելով ի վերջո կապվում են գլխավոր նախադասության հետ՝ կազմավորելով մի ամբողջական ստորադասական կապակցություն: Թրինակ՝

Նա չեկալ հայրենիք փրկելու, որովհետև գիտեր, որ իր նման շատերը նրան փրկել չէին կարող, երբ ինքը իրեն փրկելու կարողություն չուներ (ՐԵԺ, 3, 29): Միջօրեի տապը ավելի ևս զգալի դարձավ. որովհետև արևի հառազայրներից գատ՝ այրել սկսան մեզ նաև կեծացած ժայռերը, որոնք երիզում էին առավարը երկու կողմից (ՄԵԺ, 5, 241): Ամեն բանից երևում էր, որ նա քնկել էր մի մարդու ձեռքը, որը ոչինչ չէր խնայում նրա համար (ՆԴԵԺ, 1, 118): Տեսակետը, Փիլոյի պատկերացումով, մի ինչ-որ առտակարգ բան էր, որ կարող են ունենալ միայն նրանք, ովքեր անվերջ կարգում են քերքեր և գրքեր (Ն. Ջարյան, «Հացավան»): Եվ նոր էր քանափր չորացել, քեպետ հիշատակություն ունի, քե իբր գրի է տված վաղուց (ՎԽԳԼ, 1, 138—139):

Միայն ստորադաս դիրքի երկրորդական նախադասությունները իրենց հերթին ստորադաս լրացում ունեցող երկրորդական նախադասություններից տարբերելու համար նպատակահարմար է գործածել գերադաս նախադասություն տերմինը: Գերադաս նախադասություն են համարվում ստորադասական կապակցության

այն բոլոր բաղադրիչները, որոնց ստորադասվում են երկրորդական նախադասություններ: Այսպիսով, գերադաս կարող են համարվել և՛ գլխավոր, և՛ այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք լրացվում են որևէ ստորադաս նախադասությամբ: Ստորադասական կապակցության մեջ գլխավոր նախադասությունը միշտ էլ մեկն է, որը քերականորեն իշխում է ամբողջ թարգմանության մեջ: Գերադաս նախադասությունը կարող է լինել մեկ և ավելին: Օրինակ՝ Զոհրակը Արտակին ասաց, որ լուր է եկել, ինչ Զարեհավանի պարսից գորագուհի կես ճանապարհից ետ է դառել՝ չվստահելով մենակ դուրս գալ Վարդանի դեմ (ԴԴՎ, 448): Այս ստորադասական կապակցության մեջ գլխավոր նախադասությունը միայն մեկն է՝ առաջինը, իսկ գերադաս նախադասությունները կրկուսն են՝ առաջինը և երկրորդը, որովհետև և՛ գլխավոր, և՛ առաջին երկրորդական նախադասությունն այստեղ լսեն իրենց ստորադասվող երկրորդական նախադասություններ, որոնց նկատմամբ քերականորեն գերադաս դիրքում են:

Դնդունված է երկրորդական նախադասությունը ստորադաս երկրորդական նախադասություններ: Ընդհանրապես, երկրորդական նախադասություն, սրան ստորադասվողը՝ երրորդական կարգի, այս վերջինին ստորադասվողը՝ չորրորդական կարգի երկրորդական նախադասություն և այլն, եթե միայն հնարավոր լիքի գործածել հինգերորդական, վեցերորդական և այլ կարգի երկրորդական նախադասություններ: Ընդհանրապես, երկրորդական նախադասությունների անհարկի կուտակումը ծանրացնում է ոճը, առանձին դեպքերում նույնիսկ առաջացնում է խոսքի անպարզություն: *Այնուամենայնիվ, գիտատեղյակ գրականության մեջ, մամուլում և արձակ գործերում քիչ չեն պատահում երրորդական և չորրորդական կարգի երկրորդական նախադասություններ ունեցող բազմաբարդ նախադասություններ: Բազմաբարդ նախադասությունները շատ են հատկապես Մուրացյանի «Առաքյալում»:* Ահա մի օրինակ՝ եթե դրա վրան էլ ավելացնեմք այն, որ այդ բոլոր տեղի էր ունենում մի հաբուստ տան մեջ, ուր մեծ թե փոք, աղջիկ թե աղա չգիտեին, թե ինչ է կարողությունը, որ աղատ տան մեջ յուր ներկայությունն զգալ է տալիս նույնիսկ այն վայրկյանին, երբ մայրը ողջագուրում է պանդխտությունից վերադարձող որդուն, որ հաճախ ցրտեցնում է համբույրի ջերմությունը և շուրթերի ծպիտը սառեցնում, — այն ժամանակ կհասկացվի... (ՄԵԺ, 6, 169), Այստեղ երկրորդական նախադասությունները ենթաստորադասությամբ կապվել են գլխավոր

նախադասության հետ՝ սկսած երկրորդական նախադասությունից մինչև վեցերորդական կարգի երկրորդական նախադասությունը:

3. Խառն տիպի ստորադասական կապակցությունները ձևավորվում են միաժամանակ համադասությամբ և ստորադասությամբ, ըստ որում համադաս կարող են լինել գլխավոր նախադասությունը, երկրորդական նախադասություններից մի քանիսը, կամ այդ երկուսը միաժամանակ: Համադասական և ստորադասական այլազան հարաբերություններ են ստեղծվում խառն տիպի բազմաբարդ նախադասությունների մեջ: Որպեսզի հնարավորին չափով պարզ դառնան այդ կապակցությունները, խառն տիպի բազմաբարդ նախադասությունները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի՝ 1. երբ երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասության հետ կապվում են և՛ համաստորադասությամբ, և՛ ենթաստորադասությամբ: 2. Երբ գլխավոր նախադասությունն ինքն է համադասական կապի մեջ, և նրան ստորադասվում են մեկ կամ ավելի երկրորդական նախադասություններ:

Խառն տիպի բազմաբարդ նախադասության այս երկու ձևվերն ունեն իրենց դրսևորման մի շարք տարաձևություններ, որոնցից այստեղ կքննարկվեն միայն մի քանի ամենատարածված և բնորոշ տարբերակները.

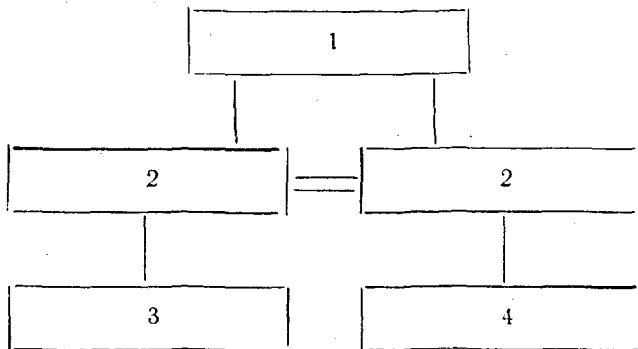
1. Ամենից առաջ աչքի են ընկնում այնպիսի նախադասությունները, որոնց մեջ կազմությամբ պարզ գլխավոր նախադասությանը ստորադասվում են երկու կամ ավելի պարզ նախադասություններից կազմված համաստորադաս նախադասություններ: Այս վերջիններն իրենց հերթին ունենում են իրենց միտքը լրացնող երկրորդական նախադասություններ (հնարավոր է և սրանց լրացնող երկրորդական, չորրորդական և այլ կարգի նախադասությունների գործածությունը): Համաստորադաս նախադասությունների ենթաստորադասությունն իր հերթին լինում է երկու ձևի՝

ա) Երբ համաստորադաս նախադասություններից յուրաքանչյուրը ունենում է իրեն ստորադասվող մի-մի երկրորդական նախադասություն. օրինակ՝

Բայց նրան անհանգստացնում էր այն կասկածաբնական ինչու՞ հայոց սպարապետությունը Սամվելի հորը ավեցին, քանի որ այդ պաշտոնը տոհմային օրենքով վայելում էր նրանց երեց եղբայրը՝ Վասակը, կամ ինչ իրավունքով պարսից Շապուհ արքան ձեռնամուխ էր լինում այն կարգադրությունների մեջ, որ

հայոց բազմաժողովի իրավունքից միայն կախումն ունենին (Բեժ, 7, 58):

Խառը տիպի բազմաբարդ նախադասության այս տարբերակը ավելի ակնառու կդառնա նրա հետևյալ գծապատկերով.

1—գլխավոր նախադասություն

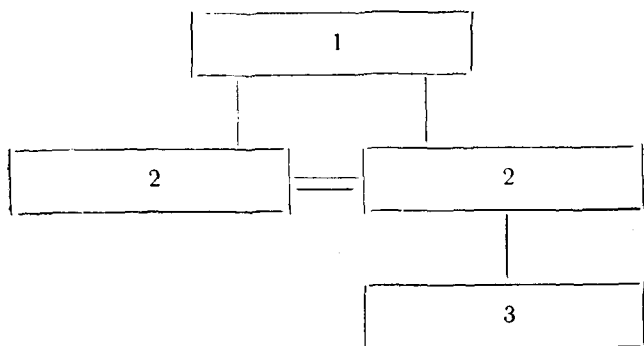
2—համաստորդապես նախադասություններ

3, 4—երկրորդական կարգի երկրորդական նախադասություններ

բ) Երբ գլխավոր նախադասության հետ կապվող համաստորդապես նախադասություններից ոչ բոլորը, այլ միայն մեկը կամ մի քանիսն են ունենում երկրորդական կարգի նախադասություններ: Օրինակ՝

Ինչ կառնու յուր դրոշի փառքից, եթե այն փառքը չէ բերում նորան երջանկություն և հանգիստ կյանք, եթե ամեն միևր այդ եղջերվաբաղ փառքերից զնվում են սոսկալի հարկերի և սարսափելի պարտքերի ծանրությամբ, որոնց էականապես ծողովուրդն է ենթակա (ՄՆԸՆ, 448): Առաջին անգամն էր, որ մի օրվա տպավորություններն այդ աստիճան զբաղեցնում էին նրա միտքն ու սիրտը. և նա որքան աշխատում էր որևէ բացատրություն տալ այդ երևույթին, մնում էր տարակուսած (ՆԴԵԺ, 2, 261): Այն ամենը, ինչ որ առաջ սիրելի և հարազատ էին իր սրտին, և առանց որոնց նա կաճում էր, թե իր կյանքը կյանք չի լինի, այժմ նրա աչքում այլևս մի կոպեկի գին չունենին (Նույնը, 281):

Այս տիպի նախադասության գծապատկերը կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ.

1 — գլխավոր նախագասություն

2 — համաստորդադաս նախագասություններ

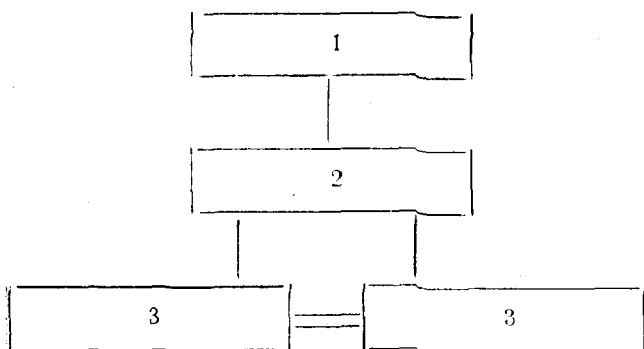
3 — երկրորդական կարգի երկրորդական նախագասություն

դ) Երբ նախորդ տարբերակի վերջում եղած երկրորդական կարգի երկրորդական նախագասությունը ստորադասվում է երրորդական կարգի երկրորդական նախագասություն. օրինակ՝ նա եկավ փրկելու մի գեղեցիկ արարած, որին միայն սիրում էր. և որը միայն էր ամբողջ աշխարհի մեջ, որ սիրում էր այն մարդուն, որին բոլորը ատում էին (Րեժ, 3, 20):

դ) Ի վերջո խառը տիպի մեջ համաստորդադասությունը կարող է արտահայտվել և երկրորդական կարգի (ինչպես և այլ կարգի) երկրորդական նախագասություններով: Օրինակ՝

Նա սկսեցի շհավատալ ասածուն, երբ տեսնում էի. որ նրա աչքերի առջև ամեն տեսակ շարագործություններ կատարվում են. և նա միշտ մնում է անտարբեր (Րեժ, 3, 25): Բայց գտնվեցան այնպիսիները, որ աշխատում էին հավատացնել, թե այդ բոլոր լուրերը սուտ են, թե ոչինչ պատրաստություն պետք չէ (նույնը, 91): Բայց նա զսպելով իր ներքին տհաճությունը, պատվիրեց գգիբին, որ դաշտից կանչե իր որդիներից մի ֆանիսին, որ սպասավորություն անեն, իսկ ինքը խոտի և դաբմանի պատրաստություն տեսնե նրանց ձիաների համար (նույնը, 101):

Այս տարբերակը կարելի է ներկայացնել հետևյալ գծապատկերով:

1 — գլխավոր նախագասություն

2 — երկրորդական նախագասություն

3 — երկրորդական կարգի համաստրակառ նախագասություններ

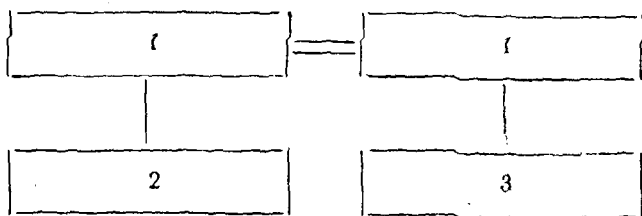
2. Խառչ տիպի բազմաբարդ նախագասության երկրորդ հիմնական տեսակն այն է, երբ համագասությունը դրսևորվում է գլխավոր նախագասության միջոցով, իսկ նրան, բնականաբար, ստորագասվում են երկրորդական նախագասությունները: Այս տիպի բազմաբարդ նախագասությունները ևս ունեն իրենց տարբերակները:

ա) Երբ համագասական կառուցվածք ունեցող գլխավոր նախագասության բաղադրիչներից յուրաքանչյուրն ունի իրեն ստորագասվող մի-մի երկրորդական նախագասություն:

Օրինակ՝

Եվ իրավ, վրանների առաջ ցցված երևում էին եղեգնյա երկայն նիզակներ, որոնց ծայրերը զարդարած էին սև փետուրներով, իսկ հրապարակի վրա անբացատրելի խոռվության մեջ շարժվում էին զինվորված տղամարդիկ, որոնց երեսներն արտահայտում էին կաաաղի անհամբերություն (*Ռեժ*, 3, 7): Հետևյալ օրն առավոտյան, երբ Աննան եկավ, էմման դեռ բնած էր, իսկ Զաֆարն իր առանձնասենյակում շտապ թեյ էր խմում, որ գնա պաշտոնին (*ՆԴԵՇ*, 2, 296):

Այս տիպի նախադասության գծապատկերը հայելի է արտահայտել հետևյալ կերպ.

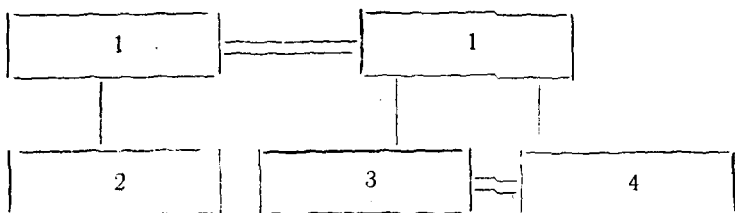
1—գլխավոր նախադասություններ

2, 3—երկրորդական նախադասություններ

բ) Առաջին տարբերակը երբեմն փոփոխվում է գլխավոր նախադասություններից մեկնումեկի համաստորադաս լրացումով: Օրինակ՝

Թող ֆառասուն անգամ, եթե կամենան, փոփոխեն կառավարության ձևը. բայց ֆանի որ հասարակության մի մասը տիրապետել է հողին, իսկ մյուս մասը մնացել է մուրացիկ, այնտեղ բազավորում է բռնությունը (ՍնՀԵ, 418):

Այս նախադասության գծապատկերը կլինի.

1—գլխավոր նախադասություններ

2—պարզ երկրորդական նախադասություն

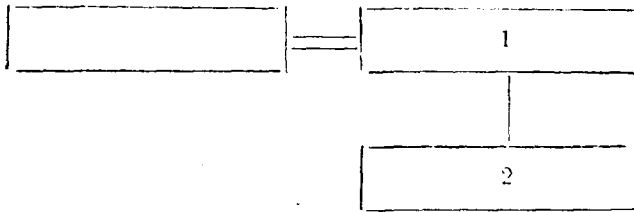
3, 4—համաստորադաս երկրորդական նախադասություններ

գ) Գլխավոր նախադասությունը մի ուրիշ պարզ նախադասության հետ կազմում է համադասական նախադասություն, սակայն այդ երկու բաղադրիչներից միայն մեկը՝ գլխավոր նախադասությունն է ունենում իրեն ստորադասավոր մեկ կամ ավելի երկրորդական նախադասություններ: Օրինակ՝

Անցավ մի շաբաթ. և այդ միջոցին խոսք ու գրույց չեղան Երիտասարդի սկսելիս պարապմունքների մասին, որովհետև

ամենի համար էլ պարզ էր, թե ինչով կարող է զբաղվել մի երիտասարդ իրավաբան (ՄՇԺ, 5, 170): Ուզում էի գալ Բեգ մոտ, բայց բարեկամներ, ազգականներ, ծանոթներ այնքան հավաքվել էին, որ հիմա եմ պրծել նրանց ձեռքից (ՆԳՇԺ, 2, 288):

Այսպիսի նախադասությունների ընդհանուր գծապատկերը կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ.

1 — գլխավոր նախադասություն

2 — երկրորդական նախադասություն

Սրանք են խառը տիպի բազմաբարդ նախադասությունների դրսևորման հիմնական տարբերակները: Իրապես խառը տիպի բարդ ստորադասական նախադասության բաղադրիչները գտնվում են ավելի բազմազան փոխհարաբերությունների մեջ: Խառը տիպի և ընդհանրապես բազմաբարդ նախադասությունների կառուցվածքային տիպերը ավելի ցայտուն և ամբողջական կարող են դառնալ, եթե քննարկելու լինենք այն իրապես բարդ փոխհարաբերությունները, որոնք նկատվում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների, իբրև լրացյալի և լրացման միջև եղած փոխհարաբերությունների:

7. ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՄԱԿԱՆ, ՎԵՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ստորադասական կապակցության մեջ երկրորդական նախադասությունը կարող է լրացնել միայն մեկ գլխավոր նախադասության կամ ստորադասական կապի մեջ լինել երկու և ավելի գերադաս նախադասությունների հետ: Նա կարող է լրացնել գլխավոր նախադասության միայն մեկ անդամի կամ բաղմակի անդամների, մի բառակապակցության կամ գերադաս նախադասությանն ամբողջությամբ: Այսպիսով, ստացվում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ոչ միայն մտային, այլև շարահյուսական, վերաբերական բարդ փոխհարաբերություններ,

որոնց ուսումնասիրությունն ավելի կպարզի ստորադասական կապակցության կառուցվածքը, նրա շարահյուսական առանձնահատկությունները:

Նշենք գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների փոխհարաբերության մի քանի ձևեր:

1. Ինչպես ասվել է, ստորադասական կապակցության համար ամենաբնորոշն այն է, որ երկրորդական նախադասությունը հանդես է գալիս իբրև մի գլխավոր նախադասության լրացում: Օրինակ՝

Ես կուզենայի, որ կյանքդ շանել ծաղկի պես բացվեր իմ ծաղիկ գրկում... (ՀՇԲՀ, 163): Մուրն այլևս չի ընկրկում բամբ ձայներից, որ մնջում են՝ շուգենալով, կամաց-կամաց (ՊՍԱԶ, 116):

2. Սակայն երկրորդական նախադասությունը կարող է միաժամանակ լրացնել երկու և ավելի գերադաս նախադասությունների: Օրինակ՝

Գործերը այնքան բարդված են, հանգամանքներ այնքան անդառնալի ձև են ստացել, որ քաղաքացիները հազիվ թե կարող էր խափանել կատարվող շարիքը (ՐՆԺ, 7, 126): Բայց երբ երիտասարդը կրկնեց յուր որոշումը ավելի մեկին և հաստատապես, ներհանաբերի դանիներ թնդաց կեցցեների որոտընդոստ ձայներից, և մի քանի ուժեղ ձեռքեր բարձրացրին կամսարյանին դեպի առաստաղը... (ՄՆԺ, 6, 166):

Եվ նոխացավ երիտասարդ թագավորի պետությունը. քաղաքում ու պալատում դալարեցին, լեռ ու ձոր փոքրած այգիներ դարձան, կարիքն ու շարիքը վերացավ այդ երկրից, և երջանկությունը ծաղկեց ամեն հարկի տակ, ամենքի սրտի մեջ, որովհետև թագավորը կառավարում էր երկիրը աստծու նախապահով (ԱԻԱԷ, 161):

3. Երբեմն մի քանի համաստորադաս երկրորդական նախադասություններ միաժամանակ լրացնում են համադասական կապակցություն կազմող մի քանի գլխավոր նախադասությունների: Օրինակ՝

Քանի որ հայոց նախաբանների մեջ միաբանություն կար, քանի որ նրանք կապված էին իրանց թագավորի հետ, և քանի որ մեծ պահում էին մեծ հայր Նեոսեսի խրատները, — այնքան ժամանակ աստված մեզ հետ էր, և մեծ կարողանում էին խրատել մեր աշխարհի թշնամիներին... (ՐՆԺ, 7, 26):

4. Երկրորդական նախադասությունը, սակայն, միշտ չէ, որ կապվում է գերադաս դիրքում գտնվող ամբողջ համադասական

նախադասութեան հետ: Նա կարող է լրացնել այդ համարդաս նախադասութիւններէից միայն մեկին, կամ միավորյալ նախադասութեան մեկ բաղադրիչի: Օրինակ՝

Ինչ-որ ախորժելի հուզմունք պաշարել էր նրան, մտերքը խառնվում էին նրա գլխում, և նա զգում էր, թե դեմքն այրվում է շառագունով (ՆԴԵԺ, 2, 265): Ամեն ինչ հեռացավ, ամեն ինչ ծածկվեց թանձր բոգով, և այդ բոլորի տեղը բռնեց մի բան, որ ամեն ժամանակ... կանգնած էր նրա առջև (Նույնը, 281—282):

5. Երբեմն բաղմաբարդ նախադասութիւնների մեջ երկրորդական կարգի երկրորդական նախադասութիւնը լրացնում է ոչ թե միայն իր գերադաս երկրորդական նախադասութեանը, այլ՝ նրան և գլխավոր նախադասութեանը միաժամանակ: Այսպիսի կապակցութիւնների ժամանակ հաճախ առանց գլխավոր նախադասութեան հնարավոր չէ մեկնել երկրորդական և երկրորդական կարգի երկրորդական նախադասութիւնների մտային կապը, նրանց արտահայտած մտքի ամբողջութիւնը: Օրինակ՝

Խնամք տաւե՛մ, եթե մեկը ձեզանից հիվանդ լինի կամ վիրավոր, որովհետեւ դուք ամենեւէ եղբայրներ եմ այդ սրբազան դրոշի տակ (ԲԵԺ, 3, 11): Այդ պատճառով կամեցավ երևնալ մօր աշխիւն այնպէս, որպէս սովորաբար տեսել էր նրան, որպէսզի նա առիթ չունենար կասկածելու (ԲԵԺ, 7, 36):

6. Բաղմաբարդ նախադասութիւնների մեջ գլխավոր նախադասութիւնը կարող է ունենալ նախադաս և վերջադաս տարբեր բնույթի ստորադաս նախադասութիւններ: Սովորաբար՝ գլխավոր նախադասութեան անդամներից հատկապէս բայ-ստորոգյալն է ունենում լրացումների այդպիսի կենտրոնաձիգ հնարավորութիւն: Հաճախ այդ երկկողմանի ստորադաս նախադասութիւններից մեկը լինում է խնդիր, իսկ մյուսը՝ պարագա, կամ նախադաս և վերջադաս երկրորդական նախադասութիւններն ըստ բնույթի տարբեր պարագաներ են լինում: Օրինակ՝

Երբ նա զնաց, եւ լաց եղա, որովհետեւ որդիական ամենասուրբ, ամենափոքր զգացումներս անասելի կերպով վիրավորված էին (ՆԴԵԺ, 2, 198): Երբ գահ բարձրացավ, հրամայեց, որ պետութեան բոլոր զորքն ու զորապետները գան իրեն առաջ (ԱԽԱՆ, 160): Երբ նրան հայտնեցին նոր լուրը, նա հայտնեց, որ այլևս չի դանդաղի ինքը և ինքը մենակ կզնա դիմավորելու նախաբաններին (ԴԴՎ, 410): Եթե պատահած եղելության անձանոր մի մարդ ներս մտներ և լսեր Հակոբին, երբեք չէր կարող զուշա-

կել, որ խաւեր և ողբը վերաբերում էին մի անասունի (ՎԹԿՀԸ, 56):

7. Ստաւադասական նախադասութեան մեջ կազմութեամբ պարզ գլխաւոր նախադասութիւնը կարող է տրոհվել՝ ժողովուրդ նույն կամ տարբեր բնույթի նախադաս, միջադաս կամ ետադաս երկրորդական նախադասութիւններ: Օրինակ՝

Նրա լեւել, անմոռու երեսից, որ պատած էր վաղահաս կնկիւններով, նրա հանգած, նեղ աչքերից, որ սեղմված էին կարմիր կոպերի մեջ՝ առանց թերթերումների, և, վերջապես, նրա դեղին առամներից, որ դուրս էին ցցված անգույն շրթունքների միջից, իսկայն երևում էր, որ այդ մարդը ներքինի է (ՐԵԺ, 7, 37): Նստելով կրակարանի առաջ, ուր մանկամարդ տիրուհին մեծ կրակ էր բռնում, տեղ-հայրն սկսավ պատմել այդ ավուր մեջ կատարած լուր գործերի մանրամասնութիւնը, այն է՝ թվել այն քնտանիքներ, որոնց այցելել էր, կրկնել այն զրույցներ, որ ունեցել էր ծնողների հետ, կամ այն խորհուրդները, որ տվել էր նրանց (ՄԵԺ, 5, 116):

8. Երկրորդական նախադասութիւնները կարող են դառնալ գլխաւոր նախադասութեան բազմակի անդամների (ենթակա, ստորոգյալ, խնչիւր և այլն) լրացում ամբողջութեամբ: Օրինակ՝

Սարի սյծը միայն կարող է անցնել այն սարսափելի ելեւէներ, այն նեղ կիրճեր և այն ժայռոտ գահավեժներ, որոնց միջով գնում էր նա (ՐԵԺ, 3, 22): Քեկի խոսակցութիւնը ամբողջ ժամանակ վերաբերում էր իր շներին, որսորդութիւններին, ձիերին, ավազանայութիւններին և զանազան տեսակ քաղաքացիականներին, որոնք մասին մի առանձին բաղականութեամբ էր խոսում (նույնը, 105): Քե բեկը և քե իր ծառաները բոլոր զինված էին սերով, վանաններով, ատրեանակներով, հրացաններով և նիզակներով, որոնց իրանցից շնեռացին, քե քաղականի առնման (նույնը, 104):

9. Երբեք երկրորդական նախադասութիւնը կարող է միաժամանակ լրացնել գլխաւոր նախադասութեան երկու տարբեր անդամների և ճանդես գալ շարահարկական տարբեր բնույթով: Օրինակ՝

Տղան աչնպես է կտկտում,

Այնպես արագ,

կարծես որա ոտների տակ, ընդհակառակն՝

Արդեն ոչ թե սահուն սառույց,

Այլ լուկ կրակ,

հաքուկի մեծ շեղջ էր փռած...

(ՊՍԱԶ, 134)

Այս ստորագրասական կապակցության մեջ երկրորդական նախադասությունը միաժամանակ լրացնում է գլխավոր նախադասության ստորոգյալին (կտկտում է) և ձևի պարագային (արագ)՝ առաջինի համար կատարելով ձևի պարագայի, իսկ երկրորդի համար՝ հատկանիշի աստիճանի դեր:

10. Սակայն միշտ չէ, որ լրացում-լրացյալի հարաբերությամբ ավարտվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապը: Պատահում են բազմաբարդ կապակցություններ, որոնց մեջ սովորաբար նախադաս գործածված գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները, իբրև մաքի մի ամբողջություն, դառնում են լրացում նրանց հաջորդող մի պարզ նախադասության համար (մտքով և ոչ թե քերականորեն): Օրինակ՝

Իշխանագունների մեջ էլ չկային այնպիսիներ, որոնք նյութական կառուցվածքով ապահովված լինեին, այդ պատճառով հաճախ օգիտորդ երկար ժամանակ մնաց առանց խնամախոսության (ՄԵԺ, 2, 56):

Այս ստորագրասական կապակցության մեջ երկրորդ բաղադրիչը, իբրև երկրորդական նախադասություն, լրացրել է նախադաս գլխավոր նախադասությանը՝ կատարելով ենթակայի շարահյուսական պաշտոն: Ապա այդ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները միասին մտքով դարձել են լրացում երրորդ բաղադրիչի համար: Հարող ենք հարց տալ՝ ինչու հաճախ օգիտորդ մնաց առանց խնամախոսության, և դրա պատասխանը կլինի նախորդ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ամբողջությունը՝ որովհետև իշխանագունների մեջ չկային այնպիսիներ...

Ավանդական քերականության այն մոտեցումը, թե երկրորդական նախադասությունը փոխարինում է գլխավոր նախադասության այս կամ այն անդամին և նրա ծավալուն արտահայտությունն է, բնականաբար, հանգեցնում է այն կարծիքին, որ երկրորդական նախադասությունը գլխավոր նախադասության որևէ կոնկրետ անդամի լրացումն է: Երկրորդական նախադասություններն ստանում են ի նույն անունները (ենթակա, խնդիր, պարագա

և այլն, բացի պարզ ստորոգյալից), ինչ որ պարզ նախադասութ-
յան գլխավոր և երկրորդական անդամները: Սակայն ստորադա-
սական կապակցության խոր ուսումնասիրությունը բացահայտեց
գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների այնպիսի փոխ-
հարաբերություններ, որոնք հեռու են և շատ հարուստ պարզ նա-
խադասության անդամների մեջ եղած շարահյուսական կա-
պերից:

Կասկածից վեր է, որ երկրորդական նախադասությունները
հաճախ կարող են լրացնել գլխավոր նախադասության այս կամ
այն կոնկրետ անդամին. օրինակ՝ նա ժպտում եմ, որ երկար ճա-
նապարհին շտուգում եմ (ԵԶԵԺ, 1, 97) ստորադասական կապակցու-
թյան մեջ երկրորդական նախադասությունը որոշակիորեն լրաց-
նում է միայն գլխավոր նախադասության ստորոգյալին (ժպտում
եմ)՝ կատարելով նպատակի պարագայի շարահյուսական պաշ-
տոն: Նույնը նաև Վ. Տերյանի հետևյալ քառատողի մեջ.

Ինձ թաղեք, երբ տխուր մթնշաղն է իջնում,
Ժրք լռում են օրվա աղմուկները զվարթ,
Երբ շողերն են մեռնում, ծաղիկները՝ ննջում,
Երբ մթնում կորչում են լեռ ու արտ:
(ՎՏԵԺ, 1, 23)

Այստեղ եղած չորս երկրորդական նախադասությունները ժա-
մանակի պարագայի շարահյուսական պաշտոնով լրացնում են
միայն գլխավոր նախադասության ստորոգյալին (թաղեմ-եմ):
Սակայն գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների այդ
սովորական թվացող հարաբերությունը փոխվում է բանաստեղ-
ծության հաջորդ քառատողի սկզբում.

Իմ շիրմին դալկացող ծաղիկներ ցանեցեք,
Որ խաղաղ ու հանդարտ մահանան:

Այս ստորադասական կապակցության մեջ երկրորդական նա-
խադասությունն անկարելի է կապել գլխավոր նախադասության
որևէ կոնկրետ անդամի հետ: Պարզ է, որ նա միայն ստորոգյալի
լրացում չէ: Գուցե նա ծաղիկներ ուղիղ խնդրի՝ լրացումն է: Բայց
նա էլ առանձնակի, այդ երկրորդական նախադասության հետ
տրամաբանական լրիվ կապի մեջ չի մտնում: Զգացվում է, որ
բանաստեղծը տրամաբանական շեշտը դրել է դալկացող որոշի-
վրա, որը որոշյալի (ծաղիկներ), մասամբ էլ ստորոգյալի հետ
միասին ըստ էության այդ երկրորդական նախադասության լրաց-
յալն է դառնում: Ինչու՞ դալկացող ծաղիկներ ցանեն (տրամաբա-

նական շեշտը մնում է դակագող որոշչի վրա—*Բ. Վ.*), որ խաղալու հանդարտ մահանան: Այս տրամաբանությունը հաստատվում է բառատողի հաջորդ մասի տրամադրությամբ, զգացումով.

Ինձ անբաց թաղեցեք, ինձ անխոս թաղեցեք.

Հուսթյուն, լուսթյուն, լուսթյուն անտահան...

Ինչպես հայտնի է, նպատակի պարագան միշտ էլ համարվել է բայ-ստորոգյալի լրացում: Այդ առումով քննենք հետևյալ նախադասությունը. Նատոն պատի մեջ գտնված պահաբանից հանեց երկու դեղին մեղրամոմ, զգուշորեն, որպեսզի թախտի տախտակները չնոնոան ոտի տակ, մոտեցավ բնած ամուսնուն (*ՆԳԵԺ, 1, 33*): Որոշակիորեն նկատվում է, որ այստեղ նպատակի պարագու երկրորդական նախադասությունը միայն ստորոգյալի լրացումը չէ, որովհետեւ անմատություն կլինեք մտածել, թե մոտեցավ, որպեսզի թախտի տախտակները չնոնոան: Հեղինակը տրամաբանական շեշտը դրել է ստորոգյալի լրացման՝ ձևի պարագայի վրա (զգուշորեն) և նույնիսկ ստորակետներով հատկապես տրոհել է այդ անդամը՝ նրա վրա բևեռելու քնթերցողի ուշադրությունը: Այսպիսով, նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունը դարձել է ոչ թե լոկ ստորոգյալի, այլ մի բառակապակցության լրացում. ինչո՞ւ զգուշորեն մոտեցավ. որպեսզի թախտի տախտակները չնոնոան ոտի տակ (ամուսինը քնած էր):

Ուսումնասիրելով ստորագասական կապակցության մեջ լրացյալի և լրացման շարահյուսական կապերը՝ նկատում ենք, որ երկրորդական նախադասությունը կարող է լրացնել ինչպես գլխավոր նախադասության մեջ մի որևէ կոնկրետ անդամի, այնպես և մի բառակապակցության կամ նախադասությանը ամբողջությամբ:

Երկրորդական նախադասությունները լրացնում են գլխավոր նախադասության մի ամբողջ բառակապակցության հետևյալ բարդ ստորագասական նախադասությունների մեջ.

Վանից հալածվելու ժամանակ նորա բոլոր ինչքը հափշտակեցին, նաև հունարեն գրքերը, թեև մաքր չկար վանում հունարեն կարդացող (*ՄՆԼԵ, 379*): Գուր խավար եմ սիրում, որովհետև գողերը ատում են լույսը (*ՐԵԺ, 3, 157*): Գրեթե զոռով ներս մտա եկեղեցին և զոռով էլ առաջ անցա, որովհետև խոնված բազմությունը լուր միջից անցնելու նախադարձ չէր թողել (*ՄԵԺ, 2, 341*): Սիմոնն աննկատելի կերպով էնպես թափուն դուրս եկավ դա-

տարանից, որ ոչ ոք չնկատի (2ԹԵ, 1, 296), Այո՛, մտերի՛մ ընկեր,
մենք իրար գրկած քափառում էինք տարածության անեզրության
մեջ՝ միլիոն, միլիոն տարիներ, միլիոն դարեր, որոնք անցան մի
վայրկյանի պես, որովհետև մենք երջանիկ էինք (ԱԻԱԷ, 63), եվ
տարին փառասուն անգամ Մշո Մարիների ավագ ֆահանա Տիրայ-
րը, մանր ու բարակ ձայնով, որ ուրիշը չլսի, անեծք է կարգում
նրա անվանն ու տոհմին (ՎԽԳԼ, 1, 142—143)։

Այս ստորագրասական կապակցություններում երկրորդական
նախադասությունները լրացնում են գլխավոր նախադասության
մեջ ընդգծված բառակապակցություններին։ Այս առումով շատ
բնութագրական է մանավանդ վերջին օրինակը, որի գլխավոր նա-
խադասության մեջ հեղինակը հատկապես տրոհել է լրացյալ բա-
ռակապակցության մի մասը (մանր ու բարակ ձայնով), նրա վրա
է բեռել ընթերցողի ուշադրությունը։ Երկրորդական նախադասու-
թյունը, իհարկե, չի լրացնում միայն այդ բառակապակցությանը՝
գլխավոր նախադասության ձևի պարագային, այլ նրան և իր
լրացյալ ստորոգյալին միասին, իբրև մի ամբողջության։ Կարող
ենք հարց տալ՝ ինչո՞ւ էր մանր ու բարակ ձայնով անեծք կարգում
(տրամաբանական շեշտը, անշուշտ, ձևի պարագայի վրա է—
Բ. Վ.)։ պատասխանը կլինի նպատակի պարագա երկրորդական
նախադասությունը՝ որ ուրիշը չլսի։

Անցնել, ինչպես իրիկվա
Ձանգերի երգը տխուր,
Որ կյանքը ողջ երգ թվա՝
Երազի մեջ երգած լուռ։

(ԵԶԵԺ, 1, 322)

Այս ստորագրասական կապակցության մեջ նպատակի պա-
րագա երկրորդական նախադասությունը կարո՞ղ է բացահայտվել
միայն գլխավոր նախադասության ստորոգյալի միջոցով. կարելի՞
է մտածել այսպես՝ անցնել, որ կյանքն ողջ երգ թվա. իհարկե,
ո՛չ։ Երկրորդական նախադասությունը այստեղ կարող է բացա-
հայտվել միայն ամբողջ գլխավոր նախադասությամբ, որին և
ամբողջապես լրացնում է նա։ Ինչո՞ւ անցնել ինչպես իրիկվա զան-
գերի երգը տխուր. դրա պատասխանն արդեն կտա երկրորդական
նախադասությունը, իբրև նպատակի պարագա՝ որ կյանքն ողջ երգ
թվա՝ երազի մեջ երգած լուռ։

Ամբողջ գլխավոր նախադասության լրացում են նաև հետևյալ

ստորագասական կապակցությունների մեջ եղած երկրորդական նախադասությունները.

Նա քննեց խորհրդի համար մի խուլ տեղ. իրենց ջրաղացի փոփրիկ անտառում, որովհետև տանը կարող էին խանգարել նրանց, և գուցե հայրը պատահմամբ կխառնվեր խոսակցության մեջ (ԲԵԺ, 3, 136): Բնի մուտքի վրա սովորաբար կախված է լինում մի փունջ խոտ կամ ծաղիկ, որ համ ղուռը ծածկի շար աչքերից, համ հովանի լինի շոգի դեմ (ՀԹԵ, 1, 382): Այդ երգիկի տակ էր ջուլհակի դագգահը—և այդ տեղից էր նա ձմեռը լույս ստանում կտավ գործելիս, որովհետև միակ պատահանը շատ փոփր էր և դագգահից հեռու (ՆԴԵԺ, 1, 3): Գրանի էլ պակաս թշվառություններ չեն մեր ներկա դրության մեջ, մանավանդ առաջինը մեծ եղբորս անպաշտոն մնալը, որովհետև մեր ամբողջ քնտենիփի միակ հույսը նա էր (ՆԴԵԺ, 2, 187): Զին նստել և այգի գնալ գալն էլ աշխատանք էր համարում, որովհետև պահապանին մի ֆանի հայհոյանք տված կլինե՞ր (ՎԹԿԶԺ, 26): Նրանց լուռ խաղաղություն է պետք, որ կորցրած բառը կարողանան գտնել և ճիշտ մեկնեն խրթին տողի քաֆուն իմաստը (ՎԽԳԼ, 1, 63): Լնացան պարսպի այն կողմում, հեռվում, որ աղմուկ չբարձրանա (Նույնը, 89):

Լեզվաբանության մեջ վերջին տարիներս մի շարք փորձեր են կատարվում նոր տվյալներով և գիտական նոր հիմունքներով որոշելու բարդ ստորագասական նախադասության կառուցվածքը, նրա բաղադրիչների մտային և քերականական փոխհարաբերությունները: Ուսումնասիրելով ժամանակակից ռուսաց լեզվի բարդ ստորագասական նախադասության կապակցությունները՝ Ն. Ս. Պոսպելովը գալիս է նյն հետևության¹, որ դրանք հիմնականում երկու տեսակի են՝ միանդամանի և երկանդամանի: Նա միանդամանի է կոչում այնպիսի ստորագասական կապակցությունները, որոնց մեջ գլխավոր նախադասությունը հարաբերյալ բառերի առկայությամբ, ներգործական սեռի բայ-ստորոգյալով և քերականական այլ ձևերով անկախ չէ, երկրորդական նախադասությունը կարծես ներթափանցում է նրա մեջ իբրև նախադասության մի անդամ: Այսպիսով, ասես ոչ թե երկու, այլ մեկ նախա-

¹ Н. С. Поспелов. О грамматич. природе сложн. предложения, сб. «Вопросы синтаксиса совр. русского языка», М., 1950. О различиях в структуре сложноподч. предложения, сб. «Исследования по синтаксису русск. лит. языка», М., 1956 г. и др.

դասությունն է, որի մի անդամը արտահայտված է սակայն ստորադաս նախադասությամբ: Այստեղ պարզապես երկրորդական նշանակություն է տրվում այդ ստորադաս նախադասությանը: Երկանդամ կապակցության մեջ, ընդհանրապես, որոշ ինքնուրույնություն է տրվում և՛ գլխավոր, և՛ երկրորդական նախադասություններին: Գլխավոր նախադասության մեջ չկան հարաբերյալ բառեր կամ քերականական այլ ձևեր, որոնք աղդարարեն նրա անավարտ լինելը: Երկրորդական նախադասությունը ևս ինչ-որ չափով ինքնուրույն է և ասես զուգակցվում է գլխավոր նախադասությանը իբրև բարդ նախադասության մի այլ անդամ: Այս դեպքում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կատարյալ անկախությանը հատկապես խանգարում է հնչերանգը, որը հենց ցույց է տալիս, որ այդ նախադասություններն ավարտուն չեն և կազմում են շարահյուսական մի ամբողջություն: «Բավական է համեմատել այնպիսի զույգեր,— գրում է Ն. Ս. Պոսպելովը,— ինչպես նա չկա, որովհետև հիվանդ է և նա չկա այն պատճառով, որ հիվանդ է. որպեսզի համոզվենք, որ առաջին օրինակի երկանդամ կառուցվածքի դեպքում ստորադաս նախադասությունը՝ նախադասության առանձին անդամի՝ ծավալուն պարագայի պաշտոն ունի, այն դեպքում, երբ երկրորդ օրինակի մեջ պարագան ասես թե մտնում է ստորոգյալի կազմության մեջ, և բարդ նախադասությունը որոշակիորեն արտահայտված միանդամանի բնույթ ունի»¹:

Ինչպես եկատում ենք, Ն. Ս. Պոսպելովի առաջադրած միանդամանի և երկանդամանի ստորադասական կապակցությունների տեսությունը, որ իր որոշ սաղմերն ունեն դեռևս ուսական դասական լեզվաբանության մեջ, ընդհանուր շատ բան ունի վերջերս զարգացվող «պարտադիր» և «կամավոր» կառուցվածքների տեսության հետ: Այս տեսությունները նոր հայեցակետեր են, որոնք որոշ ճշտում են մտցնում ստորադասական կապակցությունների օրինաչափությունների, գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների փոխհարաբերության մեջ: Չնայած այդ հետաքրքրական նորույթին, այնուամենայնիվ, միանդամանի և երկանդամանի ստորադասական կապակցությունների մասին եղած տեսությունը հնարավորություն չի տալիս բազմակողմանիորեն

¹ Н. С. Поспелов, О грамматич. природе сложн. предложения, с 5. «Вопросы синтаксиса совр. русского языка», М., 1950 г., стр. 335.

քննելու գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների փոխհարաբերությունները:

Ն. Ս. Պոսպելովի տեսությունը որոշ սահմանափակություններ է մտցնում բարդ ստորադասական նախադասության կառույցում լրացման ու լրացյալի շարահյուսական բաղմադան կապերի վերահանման մեջ:

Ստորադասական կապակցության քննության համար կարևոր նշանակություն ունի նաև այն հանգամանքը, թե երկրորդական նախադասությունը կազմությամբ ինչպիսի գլխավոր նախադասության է լրացնում: Կարելի է նշել հետևյալ հիմնական ձևերը.

1. Ստորադասական կապակցությունների մեջ գլխավոր նախադասությունը սովորաբար արտահայտվում է երկանդամ պարզ նախադասությամբ: Օրինակ՝

Քամին խլում է նրա մինքսնան, որ նրա քմփլիկ ծնկները բանա (*ՊՍԱԶ, 37*): Իսկ գեղեցկաշատ բաղեղը կանաչ, որ չի ախորժում տգեղություններ, լուռ մազցում է փառփներն ի վեր (*Նույնը, 221*):

2. Երկրորդական նախադասությունը կարող է լրացնել մի ամբողջ համադասական նախադասության: Օրինակ՝

Ու երբ գնայիր գիշերս անում

Դառնաւ զայլի մի բովիչ խոստում.

Ու վառվեւ հոգիս պարզ ու իմաստուն

Իմ վրանի տակ. սարերի գրկում:

(*ՎՏԵԺ, 2, 42*)

Ուր շարժողություն չկա, այնտեղ կյանք չկա, այնտեղ բազա-վորում է մահը (*ՄՆԸԵ, 442*): Ոմանք նրանից վախենում էին. ոմանք արհամարհում ու ծաղրում. ոմանք էլ պարզապես խորշում էին, որովհետև նա խիստ շար, նախանձ, սնափառ մարդ էր և կովաներ (*ՔԹՈՂ, 557*):

3. Գլխավոր նախադասությունը կարող է լինել և թերի՝ գեղ-չելով գլխավոր կամ երկրորդական անդամները: Օրինակ՝

Եվ գիտեմ, պիտի նորից հայտնվես,

Հիշես էռոսերը վաղուց մոռացված...

(*ՎՏԵԺ, 1, 126*):

Կարծեցի. քե հացի շորը դիտմամբ վեր գցեց, որ կռանա և մի փիչ ավելի կանգնի (*ԱՔԵ, 126*): Նույն աչքերն էին, ինչպես բա-թիկենդանի օրը կտուրի վրա (*Նույնը*):

Բայց թե կես ճամփին իմ սիրտն էլ մեռնի,
Ինձ էլ կտանես Մասիսներն ի վեր,—
Իմացիր, որդիս, ինչ էլ որ լինի՝
Դու պիտի ելնես Մասիսներն ի վեր...
(ՀԳԶ, 64)

4. Գեղարվեստական ստեղծագործություններում և ժողովրդական, խոսակցական լեզվում գլխավոր նախադասությունը հաճախ լինում է միակազմ (բայական և անվանական): Օրինակ՝

Եվ գերեզմանս երբ փակվի ինձ հետ—
Մեղքս կմոռանեմ, սիրո խոսք կսեսնե.—

(ԵԶԵԺ, 1, 292):

Փոփրիկ պատուհաններ՝ կեսը ապակի, կեսը քղթած, փտած դռներ, հողածածկ, տափակ կտուրներ, որոնք ձմեռը տնօրն են ձյունի ծանրության տակ, գարնանը ծածկվում փառքամ կահույնով և անձրևների ծամանակ կաթում, կաթում, կաթում... (ՆԴԵԺ, 1, 3): Մրգեր, մրգեր, մրգեր, որ գույն էին եչում, խոտը հրավառ կանաչ, կանաչի մեջ կարմիր կակաչներ (ՎԹԿՀԸ, 12):

5. Գլխավոր նախադասությունը կարող է արտահայտվել միայն մի կոշականով կամ դարձվածով: Օրինակ՝

Ով փաղցր անցյալ, որին սիրով եմ հիշում միշտ, որքան էլ ներկան լավագույնը լինի նրանից (ՄԵԺ, 5, 298): Բայց արի տես, որ հենց այս անմահական աղբյուրից փչ հեռու, փոստային կայարանի և մասնավոր տների դեպի ձորահովիտը տանող բակերում, բլուրի պես դիզված էին տարիների ընթացքում հավաքված աղբն ու անմաքությունը... (Նույնը, 53): Բայց արի տես, որ այդ այդպես չէ (ՆԴԵԺ, 2, 161):

6. Խոսքի մեջ կարող են զեղչվել գլխավոր նախադասության ոչ միայն երկրորդական, այլև գլխավոր անդամները, և պահպանվել միայն մեկ-երկու բառ: Օրինակ՝ Այնտեղ, որտեղ դու ինձ ուղարկել էիր... (ՄԵԺ, 2, 87): Ի՞նչ եր այս, ո՞ղջ եր... Իսկ նրա՞նք, որ իր հետ էին եկել աշխարհ (ՎԽԳԼ, 1, 39): Նաև այն, քե մարդասեր է, և ավելի այն, որ ռամիկ ու շինականի օգնական է հացով, նաև օրենքի առջև (Նույնը, 163):

Գլխավոր նախադասությունը, ինչպես նկատվում է, կարող է դրսևորվել տարբեր կազմության նախադասությունների ձևով կամ կրճատվել այնքան, որ նրանից պահպանվեն միայն մեկ կամ երկու բառ:

Երկրորդական նախադասությունները ևս ոճավորման կամ այլ պատճառներով կարող են արտահայտվել միայն մեկ կամ երկու բառով. օրինակ՝ Ձուկը՝ իշխան, նեւիր՝ ուղան կարմիր. դրամը՝ պղինձ կամ սպիտակ, որ արծաթն է, կարմիր, որ ոսկին է, ասածուն ուղղած խոսքը՝ աղոթք, գոհը՝ նահատակ, բազավորը՝ արհա... (Վեհ, 1, 7):

Ավելի շատ անուններով ձևավորված այս նախադասության մեջ չկա ծավալուն ոչ գլխավոր և ոչ էլ երկրորդական նախադասություն: Այնուամենայնիվ, մեր լեզվամտածողությամբ անմիջապես որոշվում է այդ ամբողջական բարդության ստորադասական բնույթը, ինչպես և նրա բաղադրիչների գլխավոր կամ երկրորդական լինելը: Սրանք մեկ անգամ ևս ապացուցում են, որ գլխավոր և երկրորդական նախադասություն հասկացությունները պայմանավորված են ոչ այնքան նրանց մտային արժեքով, որքան՝ քերականական ձևավորմամբ: Այն նախադասությունը, որ մյուսի հետ կապակցվում է ստորադասական շաղկապներով կամ հարաբերական բառերով, լեզվամտածողական փորձով ու լեզվական ավանդությամբ դիտվում է իբրև երկրորդական նախադասություն: Նախադասությունը գլխավոր է դիտվում, երբ նրա մեջ առկա են հարաբերյալ բառեր կամ երբ հնչերանգը թելադրում է, որ նրան ստորադասվում է մի այլ պարզ նախադասություն:

8. ՍՏՈՐԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԸ

Բարդ ստորադասական կապակցությունը խոսքի ինքնատիպ միավոր է, նախադասության առանձնահատուկ մի ձև, որ կազմավորվում է շարահյուսական որոշակի օրինաչափություններով: Ստորադասական կապակցության ամենաբնորոշ կողմն այն է, որ նախադասության միտքն արտահայտվում է բաղադրիչների՝ պարզ նախադասությունների լրացյալ-լրացական հարաբերությամբ: Բաղադրիչների՝ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների այդպիսի կապն արտահայտվում է նրանց մտային հարաբերության մեջ և քերականական միջոցներով (ստորադասական շաղկապներ, շաղկապական, հարաբերական ու հարաբերյալ բառեր և այլն):

Բարդ ստորադասական նախադասության արտահայտած միտքը նրա բաղադրիչների մտային որոշակի հակադրության արդյունք է: Այդ հակադրությունն արտահայտվում է մասերի գլխա-

վոր և երկրորդական նշանակություններով, որոնք երբեմն կարող են չհամընկնել գլխավոր և երկրորդական նախադասություն հասկացություններին, բայց որոնք, այնուամենայնիվ, առկա են ամեն մի ստորադասական կապակցության մեջ: Բավական է համադրել պարզ, բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասությունները, որպեսզի զգացվի նրանց որոշակի տարբերությունը ոչ միայն քերականական ձևավորվածությամբ, այլև արտահայտված մտքի կազմավորման առանձնահատկություններով: Օրինակ՝ Իսկ ժամանակը իրենն էր անում (ՊՍԱԶ, 31): Ամիսներն ամսին անցնում են տարիք, և զգում է նա... (Նույնը): Ձևերն են լախս, որ առու-առու՝ կրփց պղտաճված, իրար գիրկ վազեն (Նույնը):

Սակայն պատահում են ստորադասական կապակցություններ, որոնք իրենց արտահայտած մտքով կարծես թե ոչնչով չեն տարբերվում պարզ նախադասություններից: Որոշ լեզվաբաններ, թեև ոչ հրապարակորեն, հակված են այդպիսի նախադասությունները ոչ թե բարդ ստորադասական, այլ պարզ նախադասություն համարելու: Օրինակ՝ Ջիդը միայն սրունքների վրա չէր, որ ազդում էր (ՎԹԿԶԾ, 32): Քե՞զ է՝ որ կփնտրեն (ՎԽԳԼ, 1, 96): Իրոք, այս նախադասություններն իրենց արտահայտած մտքով այնքան մոտ են պարզ նախադասությանը, որ առանց որևէ դժվարության կարելի է նույնացնել դրանք. Ջիդը միայն սրունքների վրա չէր ազդում: Քե՞զ կփնտրեն:

Այո՛, կարելի է այդ կարգի բոլոր նախադասություններն արտահայտել պարզ նախադասությամբ, սակայն, այնուհանդերձ, ինչո՞ւ դրանք արտահայտվել են ստորադասական կապակցության ձևով: Դրա համար, անշուշտ, կան պատճառներ: Եվ այդ պատճառներից առաջինը՝ հատկանիշի ընդգծումն ու սաստկացումն է: Օրինակ՝ Ձյուն էր, որ գալիս էր: Աղաղակ էր, որ լսվում էր ամեն կողմից: Այս նախադասությունները չեն նշանակում՝ Եկողը ձյուն էր, Ամեն կողմից լսվողն աղաղակ էր, այլ՝ Շատ ձյուն էր գալիս, Անքիվ աղաղակներ էին լսվում ամեն կողմից: Առաջին նախադասության մեջ ստորադասական կապի միջոցով արտահայտվել է առարկայի հատկանիշը (շատ ձյուն), երկրորդ դեպքում՝ առարկայի հատկանիշի հետ միաժամանակ արտահայտվել է և առարկայի հոգնակիությունը (անքիվ աղաղակներ):

Նշանակում է, ստորադասությունը շարահյուսական այն ձևերից ու միջոցներից մեկն է հայերենում, որի օգնությամբ արտահայտվում են նաև առարկայի հատկանիշ և առարկայի քերական-

նական թիվ՝ հոգնակիություն: Վերը բերված նախադասությունները միայն իրենց արտահայտած մտքով են նման պարզ նախադասություններին, իսկ ըստ էության, քերականորեն, նրանք միայն և միայն ստորադասական կապակցություններ են: Իսկ դա պատահական չէ լեզվի համար. հայտնի է, որ նույն միտքը, նշանակությունը կարելի է արտահայտել մեկ բառով, բառակապակցությամբ, մի պարզ, բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասության ձևով, նայած թե հաղորդման տվյալ պահին շարահյուսական այդ միջոցներից որն է ավելի նպատակահարմար:

Իրենց արտահայտած մտքով պարզ նախադասություններին նմանվող ստորադասական կապակցությունների դեպքում գլխավոր նախադասության միջից առանձնացվում է որևէ անդամ (ենթակա, խնդիր, պարագա և այլն), իսկ երկրորդական նախադասության միջոցով հատկապես ընդգծվում է այդ անդամը, նրա արտահայտած դերը ամբողջ կապակցության մեջ: Ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ երկրորդական նախադասության միջոցով առանձնացվում է գլխավոր նախադասության այս կամ այն անդամը, և նրա վրա է բեռնվում լսողի կամ ընթերցողի ուշադրությունը:

Լեզվի պատմական վարդաքման ընթացքում մի շարք ստորադասական նախադասություններ բանավոր և գրավոր խոսքի մեջ այնքան հաճախ են գործածվում, որ ամբողջությամբ կամ միայն մի մասով ասանում են դարձվածաբանական արժեք, նշանակություն: Օրինակ՝ Հապա ինչ անեմ, որ չծիծաղեմ (ՄԵԺ, 5, 273): Հարցնողն ով էր, քե ինչ եմ անում (ՍԶԵԺ, 1, 167): Այսպիսի նախադասություններն այսօր էլ շատ սովորական են առօրյա խոսակցության ընթացքում, իբրև ստորադասական կապակցությամբ արտահայտված դարձվածքներ: Այստեղ, սակայն, կարևորը ոչ թե նրանց դարձվածային նշանակությունն է, այլ այն, որ նրանք շարահյուսորեն ստորադասական նախադասություններ են: Եվս մի քանի օրինակ՝

Ինչ մի ասիլ՝ հենց ինքը Արին Արմանալին է (ՀԹԵ, 2, 439): Թագավորն ու քագոնին Լնպես ուրախանում են, Լնպես ուրախանում են, որ աշխարհովը մին են լինում (Նույնը, 467): Լավ, աստված տա. որ էղպես լինի (Նույնը, 484): Մի օր շասավ՝ աչքիդ վերեր սև ունե կա (ՍԶԵԺ, 1, 166):

Խոսքի մեջ ստորադասական կապակցությունները երբեմն օգտագործվում են միջանկյալ նախադասության ձևով՝ մտնելով այլ նախադասությունների մեջ կամ դրվելով առանձին, բայց երան-

հավորելով նախորդ նախադասությունը, տալով որևէ լրացուցիչ տեղեկություն և այլն: Օրինակ՝

Ո՛չ, պիտի գնամ դեպի հեռավոր այն գյուղերը և, ով գիտե, գուցե շատ ուշ վերադառնամ, կամ... (ուզում էր ասել «բոլորովին չվերադառնամ», բայց զգալով, որ լավ չէ վախեցնել ծնողներին, խոսքն ընդհատեց) (Մեծ, 6, 170): Բոլորը (խոսքն ինտերկադա՝ հարսնացու աղջիկ ունեցող մայրերի կամ փեսացու փնտրող հարսնացուների մասին է, իսկ եթե դրանց թվում ընթերցողները դասեն նաև նորատի այրիներին, դրա դեմ էլ ոչինչ չունիմ) շրջապատում են նրան սիրով, փնջությամբ, ամենամեղմամբ (նույնը, 171): Էլ չես տեսնի ինձ առաջվա նման ցանցառամիտ երիտասարդների հետ ընկած, որի համար քո նախատիմն ավելի սաստիկ էր լինում, և երբ չէի լսում քեզ, ուղղակի խոռովում էիր ինձնից, մինչև անգամ երկար ժամանակով: Բայց եթե այժմ տեսնես, թե որքան ես առում եմ այդպիսի երիտասարդներին և որքան զգվում եմ նրանցից... Գուցե այժմ ես նախատեմ քեզ և խոռվեմ քեզնից, եթե ինձ չես (Նշե՛ք, 2, 161):

9. ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՈՐԾԱԾՎՈՂ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ստորադասական տարբեր մակարդակների մեջ հատուկ տեղ են զբաղում այնպիսի բարդությունները, որոնք կազմավորվում են առանձին գործածվող երկրորդական նախադասություններով: Այդպիսի կապակցությունները ոմանք հակված են դիտելու շարահյուսական նոր երևույթ, որ առաջացել է ստորադասական կապակցություններից, բայց այլևս բարդ ստորադասական նախադասություն չէ: Այսպես, օրինակ՝ Գ. Ն. Ուխանովը գտնում է, որ ստորադասական շաղկապներով ու հարաբերական բառերով կազմավորվող ամեն մի պարզ նախադասություն դեռևս երկրորդական նախադասություն չէ: Հենց այդպիսին է նա համարում առանձին գործածվող կամ ներդրյալ նախադասությունները, որոնք թեև կազմավորվում են ստորադասություն արտահայտող ձևական միջոցներով, բայց շարահյուսական անկախ միավորներ են և ըստ էության չեն ստորադասվում որևէ այլ նախադասության: Իրանք պարզ նախադասության նոր որակներ են: Խոսելով ուսե-

քենի բարդ ստորադասական նախադասությունների պատմական զարգացման մասին՝ նա գտնում է, որ այդ զարգացման ամենաբնորոշ կողմերից մեկը երկրորդական նախադասությունների շատ գործածվելու հետևանքով նրանց ձեռք բերած անկախությունն է։ «Այսպիսով, — գրում է նա, — ոչ միայն պարզ նախադասությունն է հիմք ծառայում բարդ կառույցների կազմավորման համար, այլև բարդ կառույցները, իրենց հերթին, ելակետ են ծառայում պարզ նախադասության նոր տիպերի առաջացման համար»¹։

Ժամանակակից հայերենին, մանավանդ ետպատերազմյան շրջանի մեր գրական լեզվին (40—60-ական թվականներ) ևս հատուկ են առանձին գործածվող երկրորդական նախադասությունները։ Սակայն դրանից դժվար է գալ այն հետևության, թե առանձին գործածվող երկրորդական նախադասությունները մեր լեզվում ևս պատմական զարգացման ավելի ուշ շրջանի արդյունք են։ Դեռևս դասական գրաբարի համար շատ բնորոշ էր երկրորդական նախադասությունների առանձին գործածությունը, մի երևույթ, որ արտահայտվում էր և ավելի ուշ շրջանի մեր պատմիչների երկերում, բայց համեմատաբար ավելի նվազ չափերով։ Օրինակներ՝

Վասն արոյ առեալ երանելոյն Մաշտոցի դաս մի մանկտոյ հրամանաւ սրբայի և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալ ի միմեմանց համբուրի սրբութեանն՝ խաղայր զնայր ի հինգերորդ ամի Վոսմշապհոյ արքային Հայոց, և երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի... (Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, է)։ Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր, սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ շանայն տիրել ի վերայ միմեանց (Մ. Խորենացի, Պատմ. Հայոց, 1, Ժ)։ Վասն որոյ և ասեն իսկ, թէ «Ամենայն ուր արացէ զայս՝ կեցցէ ի սոսին» (Ագաթանգեղոս, Պատմ. Հայոց, 17) Քանզի նախգոյն բազաւորն Հայոց Արշակ ունէր միաեկեման զբազաւորութիւնն ի վերայ ամենայն աշխարհիս Հայոց (Ղ. Փարպեցի, Պատմ. Հայոց, դրուագ Ա)։ Քանզի որդի նորայ Սմբատ ընդ մէջ անցեալ, կտրեաց չաւիհ հազար երիվարս, և անցանէր յայնկոյս Արածանոյ... (Յովհ. Մամիկոնեան, Պատմ. Տարսնոյ)։ Արդ՝ զի թշնամիք աստուածաշառութեանն բազում անգամ արշաւեալ կորուսին զերկիրս մեզ... (Սեբեոս, Պատմ., 19)։ Վասն զի էր Անի բազմաբոխ, քաղաքն լցեալ բիր բիրուց արանց, կանանց, ծերոց և տղա-

¹ Г. Н. Уханов. О грамматич. природе «придаточного предложения», ВЯ, 1961, № 2, стр. 87.

յոց, որ հիացումն արեանէր տեսողացն... (*Մ. Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 147*):

Առանձին գործածվող երկրորդական նախադասութիւնները բացարձակ առատութիւնը 5—7-րդ դարերի հայ պատմիչների երկերում և այդպիսի նախադասութիւնների հետզհետե նվազումը ավելի ուշ շրջանի գրական հայերենում վկայում են բոլորովին հակառակ երևույթ հայոց լեզվի պատմական զարգացման մեջ: Դա մեկ անգամ ևս հաստատ է, որ բարդ ստորադասական նախադասութիւնները կազմավորվել են ավելի ուշ, քան պարզ և բարդ համադասական նախադասութիւնները: Բարդ ստորադասական նախադասութիւնները գործածվել են նույնիսկ մինչև 5-րդ դարը, բայց նրանք իրենց կատարյալ ձևավորումը, ժամանակակից իմաստով, չէին ստացել դեռևս 5—7-րդ դարերում: Իրանով պետք է բացատրել երկրորդական նախադասութիւնների կտրվածութիւնը գլխավոր նախադասութիւններից: Ստորադասական կապակցութիւնը դեռևս հեղհեղուկ էր: Առանձնապես բնորոշ է պարագա երկրորդական նախադասութիւնների անկապակցութիւնը: Նրանք ոչ միայն հաճախ էին գործածվում առանձին, կտրված գլխավոր նախադասութիւնից, այլև երբեմն բացակայում էր որոշակի մտային-քերականական կապը ստորադասական կապակցության այդ երկու բաղադրիչների միջև: Լեզվամտածողութիւն պատմական զարգացումը տանում է դեպի ստորադասութիւն կատարյալ ձևավորումը: Եվ պատահական չէ, որ ուշ շրջանի դրաբար երկերում համեմատաբար նվազ է դառնում երկրորդական նախադասութիւնների անկախ, առանձին գործածութիւնը: Աշխարհաբարն արդեն ուներ ձևավորված ստորադասական կապակցութիւն: Եվ եթե 19—20-րդ դարերի հայ գրողների ստեղծագործութիւններում պատահում են առանձին գործածվող երկրորդական նախադասութիւններ, ապա դրա պատճառը բոլորովին այլ է: Առանձին գործածվող երկրորդական նախադասութիւններն առատաւնում են 20-րդ դարակազմի հայ պոեզիայում և առանձնապես ետպատերազմյան գրական արձակում, մի հանգամանք, որը վկայում է շարահյուսական բոլորովին նոր ու ինքնատիպ ձևի կազմավորումը գրական հայերենում:

Շարահյուսական այդ պրոցեսի պարզաբանման համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է ծանոթանալ անկախ, առանձին երկրորդա-

կան նախադասութիւնների գործածության տարբեր ձեւերին և, եթե հնարավոր է, նրա պատճառներին¹:

1. Երկրորդական նախադասութիւնները հաճախ առանձին են գործածվում մասնավորապես երկխոսութիւնների մեջ: Այստեղ արդեն կարող է բացակայել ձևավորված որևէ դիտավոր նախադասութիւն: Երկրորդական նախադասութիւնը տրամաբանորեն չառնում է լրացում մի այնպիսի մտքի, որն արտահայտվում է նախորդ ուրիշի ուղղակի խոսքի, կամ խոսքերի մեջ, բայց քերականորեն և բառացի չի ձևավորվել, կամ զեղչվել է: Օրինակ՝

— Իսկ ես չեմ կամենում համբերատար կռչվել:

— Ինչո՞ւ, — հարցրի նրան:

— Որովհետև համբերում եմ միայն թույլերն ու տկարները

(Մեծ, 5, 241):

— Ա՛ տղա, ո՞ւր է:

— Թե՛ հրեն հրագներն երևում են:

— Ասի՛ տղերք:

— Թե ի՞նչ է:

— Ասի էս գեղ չի:

— Թե՛ բա ի՞նչ են:

— Ասի գելեր են (ՀԹԵ, 1, 400):

Մառային դրկում են թե՛ գնա ոչխար մորթի:

— Ո՞րք:

— Ուր կպտահի (ՀԹԵ, 1, 453):

— Պիտի կարգենք էդ տղային, — ասաց հայրս:

Մորս աչքերը փայլեցին:

— Եթե համոզես (ՎԹԿԶԸ, 59):

2. Երկրորդական նախադասութիւնները հաճախ կտրվում են դիտավոր նախադասութիւնից և գործածվում առանձին՝ նրանց արտահայտած մտքերը հատկապես ընդգծելու, նրանց վրա ուշադրութիւնը բևեռելու նպատակով: Օրինակ՝ Երբեք չի հավատա, որ անմեղ եմ եղել և այդպես էլ դուրս եմ եկել... Ձէ որ մարդիկ չեն հավատում բանտից դուրս եկածի անմեղության (ՍԶԻԺ, 1, 22—23): Ու տեսել է Ավետիքը, որ սրանք գնալով գնում են, մաշվում են՝ սրա զարկը գլխներից անպակաս շենքերում, ավանդե-

¹ Այս մասին հետաքրքրական դիտողութիւններ կան Ջ. Ալեքսանյանի «Ժամանակակից հայերենի երկրորդական նախադասութիւնների մի քանի տեսակների մասին» հոդվածում. տե՛ս՝ Խ. Աբովյանի անվան մանկ. ինստիտուտի «Գիտական աշխատութիւններ» (հայոց լեզվի բաժին), № 2, 1967, էջ 173—175:

ում, ֆաղաֆներում... Որ սրանք մաշվում են հլու հպատակ մեա-
լիս և ելնելիս բնդդիմության, միևնույն է՝ պարավեն թե հաղթեն:
Եվ որ ապրելու իրենց կերպն են որոնում (Վե՛ր, 1, 4): Թվում էր՝
կխենթանա կարոտից, Անին հիշելուց, մաաբերելուց հայրենի Աս-
տեղանի շենում թողած տունն ու տեղը: Եթե, իհարկե, դեռևս
տունուտեղ կար այնտեղ (Նույնը, 9): Հայոց իր գիրը... Որ եղել
էր գինվոր ճակատամարտերում, լույս արեգակի տակ դարձել էր
երգ, իմաստություն, թվերի հաշիվ, սիրո խոսք, նահատակ... Որ
եղել էր հմուտ թարգման օտար ամեն խոսքի, նաև հուսահատ
հեյ վա՛խ, նաև աշխարհին իմանալու միակ հարատև միջոց
(Նույնը, 28): Ամպերն էին խմբվում, մարդիկ գնում էին ամպերի
տակով և չէին նայում վեր: Քանի որ նրանք տիեզերքին էին տե-
ր (Նույնը, 124):

3. Երկրորդական նախադասությունները երբեմն գործածվում
են առանձին՝ միջանկյալ նախադասության ձևով, հաղորդելով
լրացուցիչ, ածանցյալ մի տեղեկություն, կամ հիմնավորելով,
երանգ տալով գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված
մտքին: Օրինակ՝

Ձնայելով այս բուռին, այնուամենայնիվ երևում էր՝ ոչ
միայն նախկին կյանքը չէր ետում տան մեջ, այլև մի ավերիչ
ձեռք ծանրացել էր նրա վրա: Որովհետև տան կտուրը մի կողմից
արդեն ծովել էր, իսկ բաշերի հողը մի ֆանի տեղ թափվել
(Մեծ, 5, 267): Ասում էին, որ նրանից առաջ էլ եղել է մի ուրիշը.
նրա անունն էլ Մարիցա: Այնպես որ շատերը անառակ կնոջ փո-
խարեն Մարիցա էին ասում (Վե՛ր, 77): Աղջկանը հանգիստ
էր. վայել էր կոշտ հողի վրա, տղայինն էր անհանգիստ: Թեև
երկուսն էլ ծանր էին ննջել (Վե՛ր, 1, 53):

4. Երբեմն գրավոր կամ բանավոր խոսքի մեջ գործածվում
է մի պարզ կամ բարդ նախադասություն, բայց նրա ավարտից
հետո, առես հանկարծակի հիշվելով այդ արդեն ավարտուն նա-
խադասությանը լրացնող մի կարևոր ստորադաս միտք, անկախ,
առանձնակի գործածվում է երկրորդական նախադասության ձևով:
Այսպիսի երկրորդական նախադասությունը նախորդ կետում նշված
երկրորդական նախադասությունից տարբերվում է նրանով, որ
մինչդեռ վերջինս գործածվում է միջանկյալ նախադասության
արժեքով, ապա սա որոշակիորեն լրացնում է նախորդ նախադաս-

սությանը, բայց միայն գործածվել է քերականական դադարից, մտային մի կարճատև խզումից հետո: Օրինակ՝

Ձէ. նրանց համար շա՛տ, շա՛տ դժվար կլինի: Մանավանդ որ կինը պատճառավոր է, չի կարող ձի նստել (ՍՋԵԺ, 1, 15): Թե լինէր մինչև անգամ անլեզու հող, այս ամենը ինչպե՛ս և ո՛ր հոգիդ տաներ: Ձէ որ հոգիդ մի օր պիտի պոռքկար... (ՊՍԱՁ, 143): Իսկ դրանք կային, միշտ նավ ու նավակ էր հասնում կիմ ու զնում ցամաք: Քանի որ կարն նամփա էր այսպես և ավելի ապահով (ՎԽԳԼ, 1, 8):

5. Երկրորդական նախադասություններն առանձին գործածվում են իբրև զբերի, պիեսների, կինոնկարների անուններ, պլանի առանձին կետեր և այլն: Օրինակ՝ «Երբ բացվում է մանուշակը» (Ա. Դաբբի), «Թեև նամակը չի տպագրվել», «Երբ չկա հոգատար ձեռք» (Թերթերից):

6. Երբեմն առանձին գործածված երկրորդական նախադասությունները միասին կազմում են մի բարդ ստորադասական նախադասություն: Օրինակ՝

Թե ինչ եղավ հետո, երբ շափարամանից երկու կտոր շափար պակասեց (Նար-Դոս): Այժմ կոիվը ավելի սաստկացավ: Որովհետև կարվեցավ Զորայի վզի հաստ շղթան, որից փաշ էին տված մի անագին գերանի կտոր, որպեսզի արգելեր նրա համարձակ փայլերը (ՐԵԺ, 3, 98): Մեր մեջ առհասարակ շատ օգտավետ գործեր ոչնչացնում են նույնիսկ իրենց հիմնադիրների փառամուտության շնորհիվ: Որովհետև քիչ չէ քիվն այն մարդկանց, որոնք մի հասարակական բարի գործ սկսում և առաջ են տանում ոչ քե նրա համար, որ հասարակությանն օգնեն, այլ որ նրա մեջ երևան և նրանից փառ ու պատիվ վայելեն (ՄԵԺ, 2, 354): Ավետիք գողտի էր բռնում իրեն նետված հայացքները, խոսք էր որոնում ասելու. որ գոնե այդ մարդությունը չկորչեր: Թեև աղջիկները նշան չէին տալիս, քե կասկածավոր են (ՎԽԳԼ, 1, 40):

— Կարծեցի քե ուրիշն է, վախեցա:

— Ինչո՞ւ անպատճառ ուրիշը և ոչ քե ես:

— Որովհետև դու այնքան ուշացար, որ կարծեցի, քե այս քիշեր այլևս չես գալ ինձ մոտ (ՆԴԵԺ, 1, 133):

7. Սակայն միշտ չէ, որ հնարավոր է դառնում «անկախ» երկրորդական նախադասությունների գործածությունը բացատրել քերականական կամ մտային այս կամ այն հարաբերությամբ: Հատկապես վերջին երկու տասնամյակում զգալիորեն ծավալվել է այդպիսի նախադասությունների գործածությունը մեր երիտասարդական արձակուրդում:

Երկրորդական նախադասությունների առանձին գործածությունը ոճական ինքնատիպության կնիք է դնում մեր որոշ գրողների ստեղծագործությունների վրա: Այս առումով խիստ ինքնատիպ է Վ. Խեչումյանի «Գիրք լինելության» երկը: Գրքի ամեն մի էջում կարելի է հանդիպել առանձին գործածվող երկրորդական նախադասությունների, որոնք հաճախ պայմանավորված են ոչ այնքան քերականական ձևերի անհրաժեշտությամբ կամ տրամաբանության թելադրանքով, որքան գրողի անձնական հակումներով ու նախասիրությամբ: Օրինակ՝

Մովամերձ կմնա առժամանակ, խաղողայգի փերին, աղի գովությամբ շնչող մանրիկ շենքում: Քանի որ ամառ է: Իսկ հետո կտեսնի (ՎԽԳԼ, 1, 12): Բայց սրանով էլ չավարտվեց օրը: Թեև գիշերն ինճն էլ խավարում խախտվում էր, առաջանում չորեք-բաթ՝ ձեռները սևի մեջ քաթախելով (նույնը, 83):

8. Երկրորդական նախադասությունների անկախ գործածությունը, սակայն, 19-րդ դարավերջի և հատկապես 20-րդ դարի գրական հայերենում դարձել է այնքան բնութագրական, որ նա առանձին դեպքերում, իրոք, ստացել է շարահյուսական ինքնուրույն արժեք՝ բոլորովին զատ ստորադասական կապակցությունից ոչ այնքան մտքով (նաև մտքով), որքան քերականական ձևերով: Պատահում են առանձին գործածված մի շարք երկրորդական նախադասություններ, որոնք առհասարակ չեն բխում որևէ գլխավոր նախադասությունից կամ չեն կապվում որևէ կոնկրետ նախադասության հետ: Դրանք արդեն մտքեր արտահայտելու շարահյուսական ինքնուրույն ձև են արդի հայերենում: Իհարկե, նրանք բոլորովին չէին կարող կտրված լինել խոսքի մեջ եղած այլ նախադասություններից: Սովորաբար դրանք լինում են խոսքի ընդհանուր տրամաբանությունից ու հաղորդակցման պահից ելնող մտային մի առանձնացված դրսևորում, արտահայտում են հոգու մի ճիշ, մի սուր զգացում, մտային մի բռնկում կամ առկայծում՝ նախորդ մտքերից անջատված ինչ-որ գաղափարով: Օրինակ՝

Թե մի կկանգնեիք, թե մի կկանգնեիք... (ՆԴԾԺ, 1, 56); Եթե տեսնես, թե որքան նա փոխվել է, և լսես նրա հագր... (ՆԴԾԺ, 2; 184):

Ա՛խ, եթե լիներ երկնային աշխարհ,
Եվ թուփ լիներ քո հոգին պայծառ
Այնտեղ, ուր մաքուր երանության մեջ
Ապրում են այնքան լուսե հոգիներ
Եվ ժպտում, որպես աստղերն այն անշեջ,
Ա՛խ, եթե լիներ, ա՛խ, եթե լիներ...
(ՎՏԵԺ, 2, 24)

Թե գիտենայիր ինչքան ցնդքներ
Եվ ինչքան երգեր մեռան իմ հոգում,
Թե գիտենայիր, հեռավոր ընկեր,
Իմ դռն օրերն ու գիշերներն անքուն—
Թե գիտենայիր, ի՞նչ համառությամբ
Կուրծքս դեմ տվի ես հարվածներին—
Որ թափվում էին տարափ առ տարափ,
Ինչպես նենգ հուրով և ինչպես մթին,
Թե գիտենայիր...

(ՎՏԵԺ, 2, 146)

Այսպիսով, անկախ գործածվող երկրորդական նախադասու-
թյունները պատմականորեն նոր երևույթ չեն: Կազմավորվելով
դեռևս գրաբարի զարգացման հնագույն շրջանում՝ նրանք անցել
են ձևավորման երկար ուղի, գործածվել են լեզվա-ոճական տար-
բեր նպատակներով և ունեցել շարահյուսական տարբեր արժեք
գրաբարում ու ժամանակակից հայերենում: Եթե գրաբարի զար-
գացման հնագույն շրջանում ինքնուրույն գործածվող երկրորդա-
կան նախադասութայնները ավելի շատ վկայում են առհասարակ
ստորադասութայն դեռևս թույլ ձևավորման մասին, ապա այդ-
պիսի նախադասութայնները արդի գրական հայերենում հասել են
մինչև շարահյուսական ինքնուրույն միավորի, նախադասութայն
հատուկ տիպի աստիճանի: Սակայն ժամանակակից հայերենում
ինքնուրույն, առանձին գործածվող երկրորդական նախադասու-
թյունները ոչ միշտ է, որ հանդես են գալիս շարահյուսական բա-
ցարձակ անկախ դիրքով և կատարելապես կտրված են լինում
գլխավոր նախադասութայնից: Նրանց առանձին գործածութայնը
հաճախ ունենում է լուրջ ոճական նշանակութայն: Միայն որոշ
դեպքերում առանձին գործածվող երկրորդական նախադասու-
թյունները, իրոք, և՛ քերականորեն, և՛ մտքով որևէ նախադասու-

թյան ստորագասութիւն չեն և արդեն հանդես են գալիս իբրև նախագասության նոր որակ, շարահիշուական նոր երևույթ մեր լեզվի պատմական զարգացման մեջ: Այս դեպքում «երկրորդական նախագասութիւն» տերմինն արդեն չի արտահայտում նրանց բուն էութիւնը: Այսպիսի դեպքերի համար գուցե հարմար լինի խոսել «անկախ ստորագասության» մասին, որովհետև, իրոք, նրանք քերականորեն, միայն ձևով են ստորագաս, կազմավորվում են ստորագասական շաղկապներով կամ հարաբերական բառերով, բայց ունեն անկախ գործածութիւն, շարահիշուորեն չեն կախված որևէ կոնկրետ նախագասութիւնից և չեն լրացնում, չեն ստորագասվում նրան: Եթե այստեղ կարելի է խոսել ստորագասության մասին, ապա դա ստորագասութիւն է ոչ թե կոնկրետ նախագասության, այլ մի ամբողջական խոսքի, այն էլ տրամաբանորեն՝ կապված խոսքի ընդհանուր տրամադրության ու հաղորդման կոնկրետ պահի հետ:

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹԸ

Ավանդական քերականությունը դիտել է երկրորդական նախադասության միայն մի կողմը, այն, որ նա փոխարինում է գլխավոր նախադասության այս կամ այն անդամին: Որոշել երկրորդական նախադասության բնույթը, նշանակել է որոշել, թե նա գլխավոր նախադասության ո՛ր անդամին է փոխարինել: Ըստ այդմ էլ երկրորդական նախադասություններն ըստ բնույթի համարվել են ենթակա, ստորոգելիական վերադիր, որոշիչ, խնդիր և այլն: Ընդունված է եղել, որ երկրորդական նախադասությունները կարող են փոխարինել գլխավոր նախադասության բոլոր անդամներին, բացի ստորոգյալից, որով և համապատասխանորեն կոչվել են պարզ նախադասության բոլոր անդամների անուններով:

Հայերենի, ինչպես և այլ լեզուների ստորադասական կապակցությունների ուսումնասիրությունը, սակայն, ցույց տվեց, որ երկրորդական նախադասություններն իրենց բնույթով ավելի բազմազան են ու հարուստ, քան պարզ նախադասության գլխավոր և երկրորդական անդամները: Այսպես, Ն. Պառնասյանը իր «Ստորադասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում» աշխատության մեջ բացի ավանդական քերականության կողմից դիտված տեսակներից, հատուկ բնութսւթյան է ենթարկում նաև «համեմատության իմաստային հարաբերություն արտահայտող երկրորդական նախադասությունները» (էջ 141—143), «հետևանքի երկրորդական նախադասությունները» (էջ 182—188), ինչպես և «ամբողջ գլխավոր նախադասությանը լրացնող երկրորդական նախադասությունները» (էջ 188—190): Երկրորդական նախադասությունների բնույթի ավելի լայն ընդ-

գրրկում է նկատվում Վ. Առաքելյանի «Հայերենի շարահյուսութիւն» աշխատութեան երկրորդ հատորում, որ նվիրված է հիմնականում բարդ նախադասութեան քննութեանը: Այս հատորում հեղինակը բացահայտում է երկրորդական նախադասութիւնների բնույթի այնպիսի արտահայտութիւններ, ինչպես՝ հետեանքի (էջ 249—259), բաղդատութեան (էջ 262—269), համապատասխանութեան (էջ 269), այլև զուգադիր ու «հարակցական կամ կողմնակի հաղորդման» երկրորդական նախադասութիւններ (էջ 273—274):

Ստորադասական կապակցութիւնների ուսումնասիրութիւնը, անտարակույս, կբացահայտի հայերենի երկրորդական նախադասութիւնների նաև այլ տարատեսակներ, արտահայտման զանազան այլ նրբերանգներ, որոնք լավագոյն ապացոյց են այն բանի, որ երկրորդական նախադասութիւնները չի կարելի սահմանափակել պարզ նախադասութեան անդամների շրջանակներում:

Միաժամանակ պետք է ասել, որ ծագելով հիմնականում պարզ, ինչպես և բարդ համադասական նախադասութեան հիման վրա՝ ստորադասական կապակցութիւնը, սակայն, ձևավորվել է որպես շարահյուսական բոլորովին նոր որակ՝ արտահայտման իր ուրույն միջոցներով ու ձևերով: Ստորադասական կապակցութիւնն առանձին զեպքերում աղերսակցվում է մերթ պարզ և մերթ բարդ համադասական նախադասութեանը, կամ ստանում է այնպիսի արտահայտութիւն, որ առհասարակ դուրս է համադասական ու ստորադասական նախադասութիւնների ճանաչված օրինաչափութիւններից:

Երկրորդական նախադասութիւնների բնույթի քննութիւնը պետք է ընթանա երկու կարևոր հանգամանքների զուգորդմամբ: Մի կողմից պետք է ցույց տրվի, թե երկրորդական նախադասութիւնը իմաստային ինչպիսի՝ փոխհարաբերութեան մեջ է գլխավոր նախադասութեան հետ, իսկ մյուս կողմից՝ թե իմաստային այդ փոխհարաբերութիւնը ձևական ինչպիսի՝ արտահայտութիւն է ստանում: Ուրեմն, մի կողմից երկրորդական նախադասութիւնների արտահայտած մտային արժեքը և մյուս կողմից՝ կապակցման քերականական ձևերը (շաղկապներ, հարաբերական ու հարաբերյալ բառեր, շարահարութիւն): Միայն այդ երկու հանգամանքների զուգորդմամբ կարելի է արտահայտել բարդ ստորադասական նախադասութիւնների ձևի և բովանդակութեան միասնութիւնը:

1. ԵՆԹԱԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Արդի հայերենի ստորադասական կապակցությունների մեջ շատ գործածական են ենթակա երկրորդական նախադասությունները: Շարահյուսորեն նրանք կատարում են գլխավոր նախադասության ենթակայի պաշտոն: Եվ եթե պարզեցվի բարդ ստորադասական նախադասությունը, ապա երկրորդական նախադասության կրճատումից ստացված բառակապակցությունը կտեղադրվի գլխավոր նախադասության մեջ իբրև ենթակա (մեծ մասամբ յերբայական դարձվածի ձևով): Օրինակ՝

Եվ այն, ինչ հայ գյուղացին ձիգ էր տվել դարեհով
Ապարանի կամ Լոռվա հերկում, կալում, խոզանում,

Հիմա արդեն, վարդապետ,

Ծավալվում էր քո շրթից,

Ծավալվում էր... Լոզանում:

(ՊՍԱԶ, 155)

Այս բարդ ստորադասական նախադասության պարզեցումից կստացվի՝ Ապարանի կամ Լոռվա հերկում, կալում, խոզանում հայ գյուղացու ձիգ տվածը հիմա արդեն, վարդապետ, ծավալվում էր քո շրթից, ծավալվում էր... Լոզանում: Ընդգծված երկրորդական նախադասությունը պարզեցված նախադասության մեջ, իբրև մի ամբողջական բառակապակցություն (յերբայական դարձված), դարձյալ ենթակայի պաշտոն է կատարում:

Ստորադասական կապակցությունների մեջ ենթակա երկրորդական նախադասությունները հանդես են գալիս երկու կերպ.

1. Գլխավոր նախադասության մեջ ենթակա բոլորովին չի գործածվում, և նրա դերը լիովին կատարում է երկրորդական նախադասությունը: Օրինակ՝

Դարերինն է, ինչ անեղծ է ու անթերի (ԳՖ, 9): Բայց թե ինչ պատճառով թողեց վանքը և դպրոցը, — հայտնի չէր (ԲԵԺ, 3, 150): Շատ քիչ էր պատահում, որ նա ինքն անձամբ այցելեր վարժարանը և ստուգեր յուր լսածները (ՄԵԺ, 2, 10): Եվ գի՞ր էր արդյոք, որ դաջվում է մագաղաթին (ՎԽԴԼ, 1, 102):

2. Գլխավոր նախադասության մեջ ենթական արտահայտվում է ձևականորեն, այն, նա, այն ամենը և նման հարաբերյալ բառերի միջոցով, որոնք ըստ էության կատարում են լոկ կապակցական դեր: Այդ հարաբերյալ բառերը իմաստավորվում, նյութական բովանդակություն են ստանում ենթակա երկրորդական նախադա-

սությունների շնորհիվ: Նման ստորադասական նախադասությունների պարզեցման դեպքում հարաբերյալ բառերը դուրս են ընկնում, և նրանց տեղը բռնում են երկրորդական նախադասությունների կրճատումից ստացված բառակապակցությունները, իբրև ենթակա: Օրինակ՝

Թումանյանի պալատում
Ով որ քեֆի չի նստել,
Նա չի տեսել դեռ խնդում,
Աշխարհ չի տեսել:
(ՎՏԵԺ, 2, 97)

Այն, որ չի եղել, որ պետք է լինի
Մանկական սրտում—
Հոսում է, որպես լուսավոր գինի—
Հոգու կապույտում:
(ԵԶԵԺ, 1, 73)

Եվ Լեոնիձեի հետ պատահեց այն, ինչ պատահում է մարդկանց մեծամասնության հետ՝ չի հավատում, քայց երագում է (ԴԴԺ, 5, 40): Զի ներվում և այն, ինչը կոչվում է առավելություն (ՊՍԱԶ, 202):

Ենթակա երկրորդական նախադասությունները իրենց արտահայտած բովանդակությամբ բոլոր դեպքերում դրսևորում են մի առարկա, սուբյեկտ, որի հետ ստորոգվում է գլխավոր նախադասության մեջ դրսևորվող որևէ մի հատկանիշ, իբրև գործողություն կամ եղելություն, որակ, որպիսություն, չափ ու քանակ և այլն:

Ենթակա երկրորդական նախադասությունների կապակցության մեջ կարևոր նշանակություն են ստանում անձի և իրի քերականական կարգերը, որովհետև ենթական, որպես սուբյեկտ, միշտ էլ դրսևորվում է կամ որպես անձ, կամ որպես իր՝ այս վերջինի ամենալայն ըմբռնումով:

Երբ ենթակա երկրորդական նախադասությունը գործածվում է անձի նշանակությամբ, գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ գործածվում են անձի իմաստ արտահայտող հարաբերյալ ու հարաբերական բառեր՝ նա-ով, նա-որ և այլն: Հարաբերյալ բառերը միշտ էլ դրվում են ուղղական հոլովով, իսկ հարաբերական բառերը կարող են գործածվել բոլոր հոլովներով, նայած թե երկրորդական նախադասության մեջ ի՛նչ պաշտոն են կատարում:

Նա և ով հարաբերյալ ու հարաբերական բառերով կապակցելու օրինակները.

Բայց ով որսաց հարմար բույսն,
Նա տղամարդ է իսկական:
(ԳՖ, 107)

Ով որ բնդդիմադրության շնորհիվ շունի, նա պիտի բնկնի, անհետանա, ոչնչանա... (ԲԵԺ, 3, 20): Կեցցե նա. ով իր կյանքում փնտրել է միշտ ճշմարտությունը և ցանկացել է օգտակար լինել ժողովրդի համար (ՍՇԵ, 1, 40): Ով այդ բոլորը գիտե, նա կարող է միայն զարմանալ... (Նույնը, 80): Ով որ մեղավոր է. նա էլ պատասխան կտա (ՔԹՈԶ, 248):

Եվ ետև, ում սիրեցի իմ ցավով ու խենթութամբ,
Արբեցին ու մոռացան, ու ինձ ոչինչ չմնաց:
(ՎՏԵԺ, 1, 255)

Սակայն ենթակա երկրորդական նախադասությունները հաճախ կապակցվում են առանց հարաբերյալ բառերի. լուր անձի նշանակություն արտահայտող հարաբերական բառերով: Օրինակ՝

Ով ուզում է շխալվել բռնած գործում,
Ձեռքն է առնում, ինչ խոսք, գործիքն ամենալավ:
(ԳՖ, 10)

Ով չէ հնազանդվում, բող գնա իմ պետությունից դուրս (ԱԻԱԷ, 160): Ասում են սերը նման է գինու, ով մի անգամ խմի. կհարբի և կկորցնի գիտակցությունը (ՍՉԵԺ, 3, 43): Ովքեր մեռել են, չեն լսի նրան (ՊՍԱԶ, 223):

Ով ծաղիկ հաց էր թխում,
Խորովվեց թոնրի ծխում...
(ՊՍԱԶ, 208)

Անձի նշանակությամբ գործածվող ենթակա երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են նաև որ հարաբերական բառով. սա հաճախ այնքան է հեռանում իր նյութական նշանակությունից, որ մոտենում է կամ վերածվում ստորադասական շաղկապի: Այսպիսի դեպքերում անձի նշանակությունը մատնացույց է արվում գլխավոր նախադասության մեջ գործածված նա հարաբերյալ բառի միջոցով: Օրինակ՝

Նա չէ կարող հանգիստ մեռնել, որ հանգիստ չէ ապրել (ԲԵԺ, 3, 26): Ներկայումս ամենից շատ գոռում են այդ մասին

ներանք, որոնց վրա սարսափ են ազդում պրոլետարիատի ռեպու-
ցիոն ձգտումները (ՄՇԵ, 1, 64—65): Խաչեն էր նա, որ աղբյուրեն
չուր առնելը մոռացավ (ՀՇՍԽ):

Ենթակա երկրորդական նախադասություններն ամենից ավելի
գործածվում են իրի առումով: Այս դեպքում իրը, որպես առարկա,
ունենում է բազմազան դրսևորումներ, ըստ որում համեմատա-
բար քիչ են շոշափելի, զգացական նշանակությամբ իրի իմաստ
արտահայտելու դեպքերը, ինչպես՝

Ամեն մարդ իր կյանքը ունի՝ այլոց անհայտ,
ինչ էլ որ որսանք, հետաքրքիր կլինի շատ:

(ԳՖ, 13)

Խառնվեց, ինչ որ մտնումս կար (ԳՖ, 103): Ինչ որ իմն է,
փոնն է, ինչ որ փոնն է, իմն է (ԲԵԺ, 3, 106): Եվ այն, ինչ փաղցր
էր, մափուր էր, երազ,—ննչել է հավետ (ՎՏԵԺ, 1, 13):

Ենթակա երկրորդական նախադասությունների միջոցով իրի
նշանակությունն են ստանում այլազան երևույթներ, հասկացու-
թյուններ, բմբռնումներ, ցանկություն, իղձ, հանգամանք և այլն:
Օրինակ՝

Բավական չէ՞, որ իմ տված խոստումով դու
ևմբողջ կյանքս տնօրինես ի հատուցում:

(ԳՖ, 92)

Ինձ շատ զարմացրեց մանավանդ այն, որ նույնիսկ օրվա
խնդրի մասին նա նորություններ գիտեր և հայտնում էր բանավոր
կարծիքներ (ՄԵԺ, 2, 333): Թե ինչ է գուշակում այդ բոլորը, ոչ
ոքի համար գաղտնիք չէ իհարկե (ՄՇԵ, 1, 164):

Ա՛խ, երանի չէ՞ր բյուր և բյուր անգամ,
Որ կույր ու անգետ լինեի կրկին:

(ՎՏԵԺ, 1, 104)

Մխիթարական էր միայն այն, որ մեր սիրուն զավակներ
ողջ մնացին (ԱԻԱԷ, 68): Կոիվր, գուցե, երկար տներ, եթե չպա-
տահեր այն, ինչից այնպես դողում էր ծերուկը (ՍԶԵԺ, 1, 34):

Ո՞ւմ ինչ, որ նա հիմա ինքն իրեն չի ճանաչի—
Ու ժպիտով ակամա պիտի գերի ու խաչի:

(ԵԶԵԺ, 1, 212)

Ինչպէս նկատուում է, իրի նշանակութեամբ գործածվող ենթակա երկրորդական նախադասութիւնները կապակցվում են որ, քե ստորադասական շաղկապներով կամ իրի նշանակութուն արտահայտող հարաբերական ու հարաբերյալ բառերի միջոցով՝ այն-ինչ, այն ամենը-ինչ և այլն:

Սակայն գլխավոր նախադասութեան համար ենթակա կարող է դառնալ երկրորդական նախադասութեան միջոցով արտահայտված ժամանակի գաղափարը: Այսպիսի կապակցութիւնները կազմվում են ժամանակի իմաստ արտահայտող երբ հարաբերական բառով, սակայն երկրորդական նախադասութիւնը տրամաբանորեն թելադրում է ոչ թե ե՞րբ, այլ առարկային տրվող ի՞նչ հարցը: Համեմատել հետևյալ նախադասութիւնները. երբ մտանք ներս, հայրս լրագիր էր կարդում... (ԴԴԵԺ, 5, 34): Բայց առանձնապես հետաքրքրական է, երբ բժիշկն է գալիս (ՍԶԵԺ, 3, 44): Առաջին օրինակում երկրորդական նախադասութեան համար կտրվի ե՞րբ հարցը, ուստի և նա ժամանակի պարագա է, մի բան, որ հաստատվում է և բարդ նախադասութեան պարզեցմամբ (ներս մտնելիս հայրս լրագիր էր կարդում): Երկրորդ օրինակում կտրվի ի՞նչ հարցը, ուստի երկրորդական նախադասութիւնը ենթակա է (Առանձնապես հետաքրքրական է բժշկի գալը):

Այսպէս, ենթակայի պաշտոնն են կատարում երբ հարաբերական բառով կապակցվող հետևյալ երկրորդական նախադասութիւնները՝

Թե մեր կողմերում, քե այստեղ, հյուրի համար մի առանձին հարգանքի և մտեմնության նշան է համարվում, երբ տանտերը ցույց է տալիս յուր տնային տնտեսութիւնը (ԲԵԺ, 5, 24—25): Երբ այդ սառն տաքածում են իրենց մասին իրենք կաղետներ... դա հասկանալի է... (ՈՇԵ, 155):

Կալ չէ, գիտե՞ք, երբ որ մի
Անհուն կարոտ դառնում է քաղցր
Քամի...

(ԵԶԵԺ, 1, 218)

Մեծ զգաւնալիք էր մեզ համար, երբ Մարանը գնում էր ավագանի ափը, նայում ջինջ ջրերի մեջ և, տեսնելով իր արտացոլումը, ցատկում էր, նորից նայում... (ՎԹԿԶԺ, 53):

Գլխավոր նախադասութեան ենթական կարող է արտահայտվել նաև պայմանի երանգ ունեցող երկրորդական նախադասութեամբ: Այս դեպքում երկրորդական նախադասութիւնը կա-

պակցվում է պայմանի համար բնորոշ եթե, թե, որ, թե որ ստորադասական շաղկապներով: Սակայն նման դեպքերում կարևոր է դառնում ոչ թե գործողության պայմանը, այլ նրանով արտահայտված ենթակայի ձևավորումը, պայմանի առարկայացումը: Սա է պատճառը, որ նման կապակցությունների մեջ երկրորդական նախադասությունը թելադրում է ոչ թե պայմանի պարագային, այլ առարկային հատուկ ի՞նչ հարցը: Համեմատել հետևյալ նախադասությունները. Կփրկեի նրան էլ, եթե ներս տանեի... (ԴԴԵԺ, 5, 37): Ուրիշ բան է, եթե սովից խելագար մի գել իրեն կորցրած գցի փաշկարա վտանգի մեջ... (ՀԹԵ, 1, 395): Առաջին օրինակում երկրորդական նախադասությունը որոշակիորեն պայմանի պարագա է և թելադրում է դրա համար հատուկ հարցեր՝ ո՞ր դեպքում, ե՞րբ. բայց նախադասության պարզեցումից կատարյալ հետևյալը. ներս տանելու դեպքում կփրկեի նրան էլ: Երկրորդ օրինակում ստորադաս նախադասությունն արդեն ենթակա է և թելադրում է առարկայի համար բնորոշ ի՞նչ հարցը: Գլխավոր նախադասության մեջ ենթակա չկա, և այն չի էլ զեղչված, այլ արտահայտված է երկրորդական նախադասությամբ: Դա ավելի որոշակի է դառնում բարդ նախադասության պարզեցմամբ. Ուրիշ բան է սովից խելագար մի գելի՝ իրեն կորցրած փաշկարա վտանգի մեջ չցելը:

Պայմանի առարկայացմամբ, պայմանի երանգով են արտահայտված ենթակա երկրորդական նախադասությունները հետևյալ ստորադասական կապակցությունների մեջ.

Մի սարսափելի տեսարան է, եթե մի ազգի անդամք ինքնյանք հրաժարվում են յուրյանց ազգութենից և, մտանելով մասնավորության կորստական դրոշակի տակ, բնդհանուր մարդկային հարգ ու արժանավորություն համարում են մի մեծ. բայց օտար ազգի ազգության մեջ (ՄՆԸԵ, 350): Եթե աստված արգելեց Ադամին և Նվային՝ ուտել «բարվո և չարի գիտության» ծառի պտղից, այդ անշուշտ, նրա համար էր, որ նախամարդոց աշխերը չբացվեին. և նրանք իրենց մեկությունը շտեմենեին (ՄԵԺ, 5, 294):

Ենթակա երկրորդական նախադասություններն արտահայտվում են նաև ձևի երանգով: Նման դեպքերում գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալն ունենում է ցուցական դերանվամբ արտահայտված մի ձևի պարագա (այնպես), որը, սակայն, խիստ ձևական է, գրեթե զուրկ նյութական բովանդակությունից և ավելի շատ գործածվում է ոձական նպատակներով՝ երբեմն ավելի շեշ-

տելով բայ-ստորոգյալի թեական նշանակությունը: Որոշ իմաստով այդ ցուցական ղերանունը կատարում է և հարաբերյալ բառի կապակցական ղեր, բայց երկրորդական նախադասությունը նրա տրամաբանական լրացումը չէ և իր բովանդակությամբ չի ամբողջացնում ձևի պարագայի նյութական նշանակությունը, այլ պահպանում է իր առարկայական նշանակությունը՝ դրանով իսկ կատարելով ենթակայի շարահյուսական պաշտոն: Ամենից շատ այնպես հարաբերյալը գործածվում է թվալ միադիմի բայի, առանձին ղեպերում նաև այլ բայերի հետ: Օրինակ՝

Մի ֆանի ռուպե ինձ այնպես թվաց, թե հեշոդ ձայնը ոչ մարդկային կրճից, այլ մի կախարդական սրնգից, կամ երգեհոնի միջից է բխում... (Մեծ, 2, 341): Նրան այնպես թվաց, թե գրկել է իր սիրածին և սավառնում է երկնում, և ասողեր երգում են այդ հրաշալի երգը (ԱԻԱէ, 27): Ինձ այնպես է թվում, որ ճա շի ուզում այդ պատվածք մարդ տեսնի (ՍԶեծ, 3, 55): Բայց պատահում է այնպես, որ մայր-սագր, վիզր երկարելով, հարձակվում է մեզ վրա, ու այս անգամ մենք ենք փախչում գլխապատառ (նույնը, 60):

Որոշ ստորադասական կապակցություններում գլխավոր նախադասության մեջ երբեմն գործածվում են առարկայի հատկանիշ արտահայտող փոխանուն ցուցական ղերանուններ, որոնք իմաստավորվում են երկրորդական նախադասության բովանդակությամբ, բայց ոչ թե հատկանիշի, այլ նրա առարկայացված նշանակությամբ¹: Օրինակ՝ Նրանց մեջ կային և այնպիսիներ, որոնք զուրկ չէին բարի զգացմունքներից, որոնք չէին մասնակցում վատ գործի (Բեծ, 3, 45):

Ինչպես նկատվում է, ենթակա երկրորդական նախադասությունները, գործածվելով անձի և իրի իմաստներով, կատարում են գլխավոր նախադասության ստորոգյալի սուբյեկտի ղեր՝ արտահայտելով առարկայի խիստ հարաբերական նշանակություն: Այստեղ իբրև առարկա են գիտակցվում անձը, շոշափելի, զգայական իրերը, այլև առարկայացված ժամանակը, շափ ու քանակը, վիճակը, ձևը և այլն: Իմաստային այս փոխհարաբերությամբ

¹ Ենթակա երկրորդական նախադասությունների իմաստային տարբերակների վերաբերյալ հետաքրքրական դիտողություններ կան Զ. Ալեքսանյանի «Ենթակա երկրորդական նախադասություն» հոդվածում: Տե՛ս Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի «Գիտական աշխատություններ» (Հայոց լեզվի բաժին), 1965, № 1, էջ 64—75:

են պայմանավորվում հենց ենթակա երկրորդական նախադասութ-
յունների կապակցման ձևական միջոցները՝ ստորադասական
շաղկապները, հարաբերական ու հարաբերյալ բառերը:

Ենթակա երկրորդական նախադասությունների կապակցու-
թյան մեջ կարևոր նշանակություն ունի գլխավոր նախադասու-
թյան ստորոգյալի արտահայտությունը:

Երբ ստորադաս նախադասությունն իր արտահայտած մտքով
կապված է գլխավոր նախադասության միադիմի բայով արտա-
հայտված ստորոգյալի հետ, ուրեմն երկրորդական նախադասու-
թյունն ըստ բնույթի ենթակա է¹:

Այսպիսի դեպքերում գլխավոր նախադասության ստորոգյալը
մեծ մասամբ արտահայտվում է գործառական միադիմի բայերով,
այսինքն՝ բայի այնպիսի դիմավոր ձևերով, որոնք որոշ կապակ-
ցություններում սահմանափակվում են լոկ երրորդ դեմքի կիրա-
ռությամբ, եզակի կամ հոգնակի թվերով (հետևել, երևալ, թվալ,
լինել, մնալ, պատահել և այլն):

Ենթակա երկրորդական նախադասությունը ամենից հաճախ
կապակցվում է թվալ միադիմի բայի հետ: Օրինակ՝

Թվում է, որ դու տխրությամբ անքուռ

Ինձ ես որոնում աղոտ աշխարհում:

(ՎՏԾԺ, 1, 189)

Թվում էր, թե գյուղում տղամարդ չկար (ՄԾԺ, 2, 319), կամ—
սառյանին թվում էր, թե խիստ անհյուրընկալ մի տեղ է դա, ուր
դառնյալ պիտի կրե ծանր հիասթափությունը (ՄԾԺ, 5, 107),
Սկզբում ինձ թվաց, թե ականջի պատրանք է... (ՆԴԾԺ, 2, 415):

Արթնացալ իմ մեջ մի պայծառ երազ,

Թվաց՝ նստել եմ մեր հին պարտեզում...

(ԳՍԶ, 12)

Թվալ միադիմի բայի հետ երկրորդական նախադասություն-
ները հաճախ կապակցվում են թեականությունն ընդգծելու համար
գործածվող թե ստորադասական շաղկապով, շարահարությամբ,
երբեմն նաև որ շաղկապով:

Ենթակա երկրորդական նախադասությունները գործածվում
են նաև գործառական այլ միադիմի բայերի հետ: Օրինակ՝

Լավ կլինեք, որ մի բան շղիարհ չգար (ԳՖ, 72), Երևում էր,

¹ Տես՝ Ա. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի բայական դեմքի հար-
ցեր, 2002 ԳԱ «Տեղեկագիր» (հասարակ. գիտութ.), 1962, № 2:

որ այդ անասունները բոլորել էին մի նոխ սեղանի շուրջը (*ՐՆԺ*, 3, 24): Հիմա ինչպես է եղել, որ կողոպտել են դրանց ֆարավանը (*Նույնը*, 119): Քեզ միայն են է մնում, որ կերակուրներ եփես. վասիլիսա (*ՀԹԵ*, 387): Մնում էր, որ ինքս ծանոթանայի այդ կնոջը (*ՄՆԺ*, 2, 337): Նրանց ուրախ տրամադրությունից երևում էր, որ առատաձեռն պիտի լինեն (*ՍԶՆԺ*, 1, 33):

Ենթակա երկրորդական նախադասությունները հաճախ կապվում են գլխավոր նախադասության մեջ եղած «եղանակավորական և ընդհանուր վիճակային իմաստներ արտահայտող»¹ միադիմի բայ-ստորոգյալի հետ (անկարելի է, անհնար է, զարմանալի է, պարզ է, հասկանալի է, հնարավոր է և այլն): Օրինակ՝

Անկարելի է, որ Պլատոնը այդ աստիճան անագնիվ լինի (*ՄՆԺ*, 2, 68): Զէ՛, անհնար է, որ այլևս մնանք նույն հարաբերության մեջ (*ՄՆԸԵ*, 419): Ինչ որ մեծ է, ինչ որ խոշոր է, ուսկի համար զարմանալի է (*ՐՆԺ*, 3, 146): Զարմանալի է, թե ինչու չեն մաքրում (*ՍԶՆԺ*, 1, 16): Ի՞նչ կոչումի և ի՞նչ պարապմունքի մարդ էր դա, հայտնի չէր (*ՐՆԺ*, 3, 168): Արդեն զբերից էլ հայտնի է, որ ոչ մի գազան գելի չափ վնաս չի տալիս մարդուն (*ՀԹԵ*, 1, 404): Հայտնի է, որ Անգլիայում վաղուց արդեն անհայտացել է վերջին գյուղացին, այսինքն գյուղական մանր սեփականատեր-արդյունաբերողը (*ՍՇԵ*, 1, 68): Բայց թե ովքե՞ր էին, որտեղի՞ց էին եկել և ուր էին գնալու, հայտնի չէր (*ՍԶՆԺ*, 1, 27): Ինքնըստինքյան հասկանալի է, թե այդ անբախտությունը ինչ դառնություն կբերեր խաչոյի գերդաստանի վրա (*ՐՆԺ*, 3, 142): Այդտեղից հասկանալի է, թե ինչո՞ւ մեր ժողովուրդը օրստօրե սպառվում է (*ՐՆԺ*, 5, 37): Հասկանալի է, որ լրագիրը շատ բան կսվորեցներ նրան (*ՄՆԺ*, 2, 333): Պարզ է, որ հաղթությունը պետք է լինի ուժեղի կողմը (*ՍՇԵ*, 1, 58): Պարզ էր՝ բնակիչները բաժնվել էին՝ մի կերպ հանգցնելով վառարանը (*ԴԴՆԺ*, 1, 188): Նկատելի է, որ նրանք էլ նայում են մեզ (*ՍԶՆԺ*, 3, 168):

Ժամանակակից հայերենի ստորադասական կապակցություններում ենթակա երկրորդական նախադասությունները հաճախ կապվում են նաև գլխավոր նախադասության մեջ գործածված

1 Ա. Աբրահամյան, *Նույնը*, էջ 45:

կրավորական բայերի հետ: Վերջիններս դրվում են երրորդ դեմքով և դրանով իսկ կարող են դիտվել որպես միադիմի բայեր (լսվում է, վնդվեց, պարզվեց, իմացվեց, հայտնվեց, որոշվեց և այլն): Օրինակ՝

Լսվում է, թե պ. Խուրբաշևը ձեռք է զարկել այժմ պատմություն գրելու (ՄՆԸԵ, 322): Ժողովներով վնդվեցավ, որ յուրաքանչյուր պատվավոր կին հոծարական գնե այդ ժապավենից մի ֆանի գազ... (նույնը, 406): Պարզ լսվում էր, որ այնտեղ, անտառում, դարավոր կաղնիները նակատում էին հողմի դեմ, աղմրկում և գոռում (ԱԽԱԷ, 36): Պարզվեց, որ հայրս չէր զիջի ամենափոքրիկ, ամենաանընդուն պակասությունն անգամ (ՎԽԿՀԾ, 60): Իմացվեց դրանից հետո, թե սև ու մուր հագած ձիավորներն ուղևորվեցին հանդուգն ֆարոգիտոս անող Հեսու անուն մարդու հետքով (ՎԽԳԼ, 1, 156): Իմացվեց սրանից հետո, թե Մշո պարոնտերն արգելի է իջեցրել շուկա... (նույնը):

Ենթակա երկրորդական նախադասությունները գործածվում են նաև գլխավոր նախադասության շեղոք սեռի բայ-ստորոգյալի հետ: Օրինակ՝

Եվ ինչ որ կար չար, ատելի ու վատ,
Անցել է, որպես մշուշը սաշից:
(ՎՏԵԺ, 2, 162)

— ‘Իրտե’f, չի վայելիլ, որ ես ձեզ պտրեմ... (ՄԵԺ, 2, 258):

Պատահել է, որ իմ աշակերտներից միքն հարուստ ծնողների գավակ լինելուն համար, գյուղում գործած շալի փոխարեն մահուղ է հագել (նույնը, 351): Բայց ուրիշ ժամանակ չէր եղել, որ միտք բերեւ կատարվածը (ՎԽԳԼ, 1, 87):

Կրավորական և շեղոք սեռի բայերի հետ կապվող ենթակա երկրորդական նախադասությունների դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ սովորաբար ձևական ենթակայի դեր կատարող հարաբերյալ բառեր չեն գործածվում, թեև դա բացառված չէ:

Արդի հայերենի ենթակա երկրորդական նախադասությունները շատ հաճախ կապվում են գլխավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալի հետ: Այսպիսի դեպքերում ևս գլխավոր նախադասության մեջ, սովորաբար, հարաբերյալ բառեր չեն գործածվում: Օրինակ՝

Ինչ ~~ու~~ գեղեցիկ է, ինչ որ լավ է, մեզ համար չէ (ԲԵԺ, 3, 137): Այն ի՞նչ գերբնական գորություն էր, որ առաջնորդում էր

մի գաղափար կնոջ և մի դեռահաս աղջկա անցնել ամեն փորձանքների, ամեն դժվարությունների միջից և կուրորեն դիմել դեպի մի անհայտ նպատակ (Բժժ, 5, 162): Օրին'դ, նոր չէ, որ ես հանաչում և սիրում եմ ձեզ: Երեք տարուց ավելի է, որ ես առաջին անգամ տեսա ձեզ ձեր վարժարանի դռներում... (Մժժ, 2, 51): Շա՛տ ժամանակ է, տիկին, որ դուք հանաչում եմ միմյանց (նույնը, 82): Միայն դու եղար, որ իմ սիրո դեմ սեր ցույց տվիր ինձ... (ՀԹԵ, 2, 490): Աշխարհը գլխավար հոսում է, բայց ավելում է ու ձևավորվում. և Խճճ է, որ նորից կերտում է ու կաղապարում այս հոյակապ աշխարհը և մեր հոգու շուրջը փռում այս հրաշքն ու հեքիաթը (ԱԽԱԷ, 79): Մյուս կողմից ուրախալի է, որ հարցալնդումը ստորագրել են երկու թշնամացած կողմերի պատգամավորներն էլ (ՄՇԵ, 1, 165): Եվ սրա խորհուրդն էր, որ ամենքն էլ ման բռնեին միասին ու հավասար նստեին սեղան վայելելու (նույնը, 104):

Մանրություն. ենթակա երկրորդական նախադասությամբ ստորադասական կապակցություններ են դիտվում և այնպիսի բարդ նախադասությունները, ինչպես՝ նորա գործունեությունն է, որ այսօր պատգամ է տալիս բոլոր երկագլուղին (ՄՆԸԵ, 441): Միայն Ստեփանիկն էր, որ շատ փոքր էր մասնակցում նրանց աշխատություններին (Բժժ, 3, 94): Ահա այստեղ էր, որ տատանման մեջ ընկավ (ՔՔՈՂ, 551):

Սակայն այսպիսի նախադասությունները պետք է քննել իբրև ստորադասական հատուկ կապակցություններ:

Ինչպես ամեն մի բնույթի, այնպես և ենթակա երկրորդական նախադասությունները կապակցող շաղկապների ու հարաբերական բառերի գործածությունը, ինչպես նկատվում է, պայմանավորված է տվյալ երկրորդական նախադասության արտահայտած մտքով և մտային այն փոխհարաբերությամբ, որ ստեղծվում է ստորադասական կապակցության բաղադրիչների միջև:

Սակայն ենթակա երկրորդական նախադասությունները գերադաս նախադասության հետ կապակցվում են նաև շարահարությամբ, և այս դեպքում հատկապես որոշակի դեր է կատարում նախադասության արտահայտման հնչերանգը: Նրանով ոչ միայն սահմանադատվում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները, այլև ընդգծվում են նրանց մտքի փոխհարաբերության նրբերանգները: Օրինակ՝

Ուտեղացի՞ էր նա, հայտնի չէ, բայց իր ասելով պոլսեցի էր և այնտեղ ամիրա ազգականներ ուներ (Բժժ, 3, 143): Նախազգու-

յաւան չը ալի, բն դյուրառազատութիւն, հայտնի շէր (ՄԵԺ, 2, 75): Ինչ լավ էր՝ պատահեցի՞նք (ՀԹԵ, 1, 435): Աշխարհիս օրենքն է—ծնվել եմք, պիտի մեռնենք (նույնը, 45): Ով ինչքան է տալիս. ով ինչքան է վերցնում, հաշիվ չէ (ՎԽԳԼ, 1, 153):

2. ՍՏՈՐՈԳԵԼԻԱԿԱՆ ՎԵՐԱԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Նախադասութեան ամեն մի անդամ կարող է փոխարինվել երկրորդական նախադասութեամբ, բացի պարզ ստորոգյալից:

Երկրորդական նախադասութեամբ կարող է փոխարինվել միայն բաղադրյալ ստորոգյալի վերադիրը: Եվ անգամ այս դեպքում գլխավոր նախադասութեան մեջ ստորոգելիական վերադիրը բոլորովին չի բացակայում. նա ձեականորեն արտահայտվում է մի հարաբերյալ բառով (ևս, այն, այնպիսի, այնքան, այնչափ. այն մասին, նրա համար և այլն), որն իր նյութական բովանդակությունը ստանում է ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասութեամբ: Եթե պարզեցվի երկրորդական նախադասությունը, ապա հարաբերյալ բառը դուրս կընկնի, և նրա տեղը կբռնի երկրորդական նախադասութեան կրճատումից ստացված բառակապակցությունը (դերբայական դարձվածք, եթե փոփոխվել է բալ-ստորոգյալը): Օրինակ՝ Բայց ցավն այն է, որ նրանց հետ տուժում են ուրիշներն էլ (ՄԶԵԺ, 1, 18): Նախադասության պարզեցումից կստացվի՝ Բայց ցավը նրանց հետ ուրիշներն էլ տուժել են:

Ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությունների կապակցման ձևերը ևս պայմանավորված են մտային այն փոխհարաբերութեամբ, որ ստեղծվում է ստորադասական կապակցության բաղադրիչների՝ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև:

Ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությունները ամենից հաճախ կատարում են գոյական վերադրի պաշտոն՝ արտահայտելով առարկայի ընդհանուր գաղափար: Այստեղ ևս առարկայի գաղափարը դրսևորվում է անձի և իրի քերականական կարգերի միջոցով:

Երբ ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությունը գործածվում է անձի նշանակութեամբ, ստորադասական կապակցությունն ստեղծվում է նա—ով, նա—որ հարաբերյալ ու հարաբերական բառերի միջոցով: Այդ կապակցող բառերը կարող են գործածվել եզակի կամ հոգնակի թվերով: Հարաբերյալ բա-

ռերը մեծ մասամբ դրվում են ուղղական հոլովով, իսկ հարաբերական բառերը՝ ինչպես ուղղական, այնպես և այլ հոլովներով, նայած թե ինչ պաշտոն են կատարում երկրորդական նախադասության մեջ:

Օրինակ՝

Նա է թույլ հավատացողը, որ մտածում է, քե հավատը ամուր է տգիտությամբ (*ՄՆԸՆ, 354*); Այդ նա է, որ տաղանդավոր նկարչի պես ձևավորում է հաթուն-Արխի այգիները և ծառերին տալիս է կախարդական ձևեր... (*ՀՄՆԱ, 121*); Եվ ասում էին՝ հիմա իրենք նրանք են, որ բնավեր են, գնում են օտարի դռներ գործ գործելու (*ՎԽԳԼ, 1, 76*); նա է արդարամիտ և բանիմաց, ով իշխանություն ունի (*Նույնը, 104*):

Ստորադասական կապակցությունների մեջ երբեմն անձի առումը թույլ է արտահայտվում, և այդ պատճառով նա հարաբերյալի փոխարեն գործածվում է իրի նշանակության համար բնորոշ այն հարաբերյալը: Օրինակ՝

Դու ո՞վ ես, մի՞թե այն չես, որ գիշեր-ցերեկ վայում ես ավերակների մեջ և ամայի ուղիների վրա ունայն դեգերում... (*ԱԻԱէ, 32*): Բռնակալն, ասում են, էն է, որ ժողովրդին ազատություն չի տալի, ճնշում է, ազատ խոսողին բռնում է... (*ՍԶԵԺ, 3, 156*):

Ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությունները հաճախ գործածվում են իրի նշանակությամբ: Այս դեպքում առարկայացվում են երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված գործողությունը, եղելությունը, որն է իրավիճակ, հանգամանք, անցք, դեպք և այլն: Իբրև կապակցող բառեր հանդես են գալիս այն հարաբերյալը գլխավոր նախադասության մեջ, որ, թե ստորադասական շաղկապները, կամ ինչ հարաբերական բառը երկրորդական նախադասության մեջ:

Օրինակ՝

Մեր գյուղն էն է, որ հպարտ,
լեռների մեջ միգապատ,
հոր ձորերի քարափին
Ձեռք տված ճակատին
Միտք է անում տխրադեմ,
Ի՞նչ է ուզում, չգիտեմ...

(*ՀԹԵ, 2, 7*)

Բայց զարմանալին այն է, քե նա ինչպե՞ս հասկացավ, որ ես չեմ հավատում (*ՐԵԺ, 5, 158*): Եվ իմ ամբողջ տրագեդիան

այն էր, որ ես լիովին զգում ու գիտակցում էի այդ սոսկալի անկումը (ՆԴԵԺ, 1, 118): Առաջին հարցը, որ ծագում է հասարակական գործչին գնահատելու ժամանակ, այդ այն է, թե ինչ դավանանքի տեր է եղել նա... (ՄՇԵ, 1, 28): Հասկանալու բան չկա, էն կլինի, ինչ որ ամենքը կվճեն (ԴԴԵԺ, 1, 182): Ավելի անտանելին այն էր, որ աշխերը լցվում էին (ԴԴԵԺ, 5, 31): Այս դեպքը հիշելուս պատճառն այն է, գուցե, որ դրա հետևանքով մեր տանը կատարվեցին ուրիշ նշանավոր դեպքեր... (ՄՇԵԺ, 3, 11):

Իրի առումով ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությունները կարող են գործածվել և ժամանակային երանգով: Այդ դեպքում ստորադաս նախադասությունը կապակցվում է համապատասխան երբ հարաբերական բառով. օրինակ՝ Բայց բախտը շատ անգամ կատակներ է անում, և դրանցից զվարճալին լինում է այն, երբ նա շարիֆից փախչող մահկանացուին, նենց նույն փախստյան ճանապարհի վրա, բերում հանդիպեցնում է նույն շարիֆին, որից սա խույս է տալիս (ՄԵԺ, 5, 21):

Իրի նշանակությամբ գործածվող ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են և դարձվածքային նշանակություն ստացած ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ բառակապակցությամբ. օրինակ՝ Այդ թանգարան կոչվածը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ մի հասարակ խույս, ուր պահվում էին եկեղեցական այնպիսի սպասներ, որոնք թե թանկագին և թե փչ գործածական էին... (ՄԵԺ, 5, 121):

Ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս և առարկայի մի այնպիսի հատկանիշ, որի հետ բաղդատվելով արտահայտվում է գլխավոր նախադասություն ենթակայի ստորոգվելիք հատկանիշը: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների բաղդատվող հատկանիշները լինում են երկու տեսակի.

ա) նմանության կամ նույնության

Փոքրիկ աստվածն այդ երկրային նույնն է կարծես,

Տարօրինակ, ինչպես որ կար օրն առաջին:

(ԳՅ, 19)

Իմ հագուստը դեռ նույնն էր, ինչ որ Մարոն, սուրբ ուխտագնացության ժամանակ, մի կերպով կարկատեց ինձ համար (ԲԵԺ, 5, 33):

բ) Տարբերության

Սիրանն այն չէ, ինչ առաջ էր (ՍԶԵԺ, 3, 53): Ուրեմն տեր-տերը այն չէ, ինչ կարծում էի մինչև հիմա (նույնը, 70):

Երբեմն ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասության միջոցով արտահայտվում են գլխավոր նախադասության ենթակայի հատկանիշի կարևորությունը, խստությունը, և դրանով իսկ ընդգծվում է այս կամ այն հանգամանքը: Նման դեպքերում գործածվում են այստեղ, այնտեղ հարաբերյալ բառերը, որոնք, սակայն, արտահայտում են ոչ թե տեղի, այլ առարկայի հատկանիշի աստիճանի, հատկանիշի կարևորության գաղափար:

Օրինակ՝

Խնդիրը նույնիսկ այնտեղ է, որ նա ազնաւ է և պիտի առավել ազնաւանա, եթե նզնի յուր մինչև այժմ բռնած ճանապարհը շարունակելու (ՄՆԸԵ, 429): Բայց խնդիրը այստեղ է, թե ո՞վ տա երկրագործին այն դրամը, որ հարկավոր է նորա լիւա բազուկները գորացնելու համար (ՄՆԸԵ, 405):

Ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությունները կարող են արտահայտել պատճառի, ձևի և այլ հանգամանքներ, որոնք իբրև հատկանիշներ ստորոգվում են գլխավոր նախադասության ենթակային: Այսպիսի դեպքերում գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում են այսպես, նրանից և համապատասխան այլ հարաբերական բառեր:

Օրինակ՝

Հիմա թե ասենք նրանից է, որ գովշի ձագը շատ էր մոտ կապած, ոտնատակ էր տալիս, թե նրանի՞ց, որ հավերք տուն էին քափվում, կտցահարում. դե ո՞նց անենք (ՀԹԵ, 1, 358): Արդյո՞ք այդ նրանի՞ց է, որ ես չափից դուրս արդեն թշվառ էի, թե՞ նրանից, որ նոր տառու դեմ սաստիկ կատաղության գագացմունք էր գարթել իմ մեջ, չգիտեմ... (ՆԴԵԺ, 2, 190):

Որոշ ստորադասական կապակցություններում գլխավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում գործածվում է որևէ կապ, որի խնդիրը, սակայն, արտահայտվում է լոկ ձևականորեն, որևէ հարաբերական բառով: Այս վերջինն իր նյութական բովանդակությունն ստանում է երկրորդական նախադասությանմբ, որն ըստ էության կատարելով կապի խնդրի շարահյուսական պաշտոն, այդ կապի հետ դառնում է գլխավոր նախադասության ստորոգելիական վերադիրը:

Օրինակ՝

Այդ նրա համար էր, որ շարը խափանվի. և նրան «աչք շողեն» (ԲԵԺ, 3, 97): Եթե ես խորհուրդ եմ տալիս ձեզ չհետաքրքրվել

գաղտնիքներով, այդ նրա համար է, որ դուք հանախակի նշմար-
տության չհանդիպեք և ձեր սրտի անդորրությունը իզուր չկորց-
նեք (Մեծ, 5, 294): Օֆելյայի բողոքն այն մասին չէ, թե Համլետն
անբարեսեր է դարձել, այլ անտարբեր... («Քուսմանյանը քննա-
դատ», 82—83):

Ինչպես նկատվում է, ստորոգելիական վերադիր երկրորդա-
կան նախադասությունները գերազանցապես ետադաս են, մեծ
մասամբ կապվում են ստորադասական շաղկապներով ու հարա-
բերական բառերով: Անհամեմատ նվազ են նախադաս և շարա-
հարությունամբ կապակցվող ստորոգելիական վերադիր երկրորդա-
կան նախադասությունները, ինչպես՝

Պիտի տաճարի սեղանին նայես,
Աղոթես, ճգնես, այս է քո բանը...
(ՀԹԵ, 2, 26)

3. ՈՐՈՇԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Արդի հայերենի ստորադասական կապակցությունների մեջ
ամենից հաճախ գործածվում են որոշիչ երկրորդական նախադա-
սությունները, որոնք արտահայտում են գլխավոր նախադասու-
թյան ենթակայի, կամ գոյականով, գոյականաբար արտահայտ-
ված մի այլ անդամի հատկանիշը՝ այս վերջինի ամենաբազմազան
նշանակությունները: Եթե պարզ նախադասության անդամների գոր-
ծածություն մեջ գերազանցապես աչքի են ընկնում ենթական ու
ստորոգյալը (պակասավոր ու միակազմ նախադասությունների
բացառությամբ, բոլոր դեպքերում), ապա ստորադասական կա-
պակցությունների մեջ իրենց հաճախականությամբ մյուս բոլոր
տեսակներին գերազանցում են որոշիչ երկրորդական նախադա-
սությունները: Այս առումով նրանց կարող է մոտ լինել լոկ ուղիղ
խնդիր երկրորդական նախադասությունը: Նշանակում է, որ հա-
ղորդակցման ընթացքում ստորադասական կապակցությունների
մեջ անհրաժեշտ է լինում երկրորդական նախադասությունների
միջոցով հանգամանորեն արտահայտել ոչ այնքան ենթական,
որքան սրան կամ մի այլ առարկայի վերաբերող զանազան հատ-
կանիշներ:

Այս հանգամանքը դարձյալ ցույց է տալիս, որ ստորադասա-
կան կապակցությունը պարզ նախադասության ծավալում չի կա-
րող համարվել, որ պարզ և բարդ նախադասություններն ունեն

արտաքին աշխարհի հարաբերություններն արտահայտելու ինքնատիպ նպատակներ, ձևեր ու շարահյուսական հնարավորություններ:

Պարզ և բարդ ստորագասական նախադասությունների շարահյուսական արժեքի որոշակի տարբերությունները դրսևորվում են և այդ նախադասությունների մեջ գործածված որոշիչ (պարզ նախադասության որոշիչ և որոշիչ երկրորդական նախադասություն) արտահայտած հարաբերություններով: Պարզ նախադասության որոշիչը արտահայտում է առարկայի որակը, որպիսությունը, ինչից լինելը, ինչին վերաբերելը, հատկանիշը՝ կապված տեղի, ժամանակի հանգամանքների հետ: Որոշիչ արտահայտած այդ հարաբերությունները դրսևորվում են համեմատաբար սահմանափակ ձևերով (որակի, որպիսության, չափ ու քանակի, վիճակի, տեղի, ժամանակի, գնի ու արժեքի, վերաբերության, ցուցական, անորոշ և այլն)¹: Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասության ենթակայի կամ մի այլ անդամի հատկանիշն արտահայտում են անհամեմատ հարուստ ձևերով, որոնց թիվը հասնում է շուրջ քսանի: Ուրեմն, որոշիչ երկրորդական նախադասությունները ոչ միայն ավելի հանգամանորեն են արտահայտում ու ընդգծում առարկայի հատկանիշը, այլև ցուցաբերում են այդ հարաբերությունների արտահայտման անհամեմատ հարուստ ձևեր ու իմաստային նրբերանգներ:

Քննելով որոշիչ երկրորդական նախադասությունների արտահայտած իմաստային հարաբերությունները՝ կարելի է նշել հետևյալ հիմնական տեսակները.

Ա. Նկարագրական որոշիչ

Երկրորդական նախադասությունն այս դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ եղած որևէ առարկայի հատկանիշն արտահայտում է հենց այդ առարկան նկարագրելու ձևով: Որոշիչ երկրորդական նախադասությունը սովորաբար անմիջապես հաջորդում է որոշյալին, որին փոխարինում է կապակցող հարաբերական բառը (որ)՝ եզակի կամ հոգնակի թվով: Օրինակ՝

Ուսումնառանի շուրս կողմը տնկված էին մի փանի կարգ-գեղեցիկ ծառեր, որոնք ամբողջ շենքի շուրջ կազմում էին կանոնավոր ծառուղիներ (ՄԾԺ, 2, 343): Հիվանդը, որի երեսին միայն մաշկն ու ոսկորներն էին մնացել, քողեց օրորոցի ծալք և շտկվեց

¹ Տես՝ Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, 1951, էջ 26—27, Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. Ա., 1953, էջ 222—239:

անկողնում (*ՆԴԵԺ*, 1, 192): Բարձր երդիկում, որ մերկացնում էր առաստաղը, նորից սկսեց խաղալ լեռնային ցուրտն ու զգացնել անձրևի խոնավությունը (*ԴԴԺ*, 404): Խանութում կար միայն մի գոգնոցավոր փափրիկ տղա, որն ինչ-որ ծամում էր արագ-արագ (*ՍԶԵԺ*, 1, 22): Գարնանային երկինքը լցվել էր խիտ աստղերով, որոնք բաց-մանիշակագույն ֆոնի վրա մոտիկ ու պայծառ էին երևում (*ՔԹՈԶ*, 226): Իսկ եթե փակ են, պարագծված են մի անպաշտպան տխրությամբ, որ իբրև մոլոր սովեր աղեղվում-իջնում է այտերով, մինչև խոռովկան բերանը (*ՎԽԳԼ*, 1, 6):

Բ. Սոսկ տեղեկության որոշիչ

Որոշիչ երկրորդական նախադասության այս տեսակն իր արտահայտման ձևով մոտ է նախորդ տեսակին, սակայն առարկայի հատկանիշն արտահայտում է ոչ թե նկարագրելով, այլ *սոսկ* տեղեկություն տալով որոշյալի մասին. Սրինակ՝

Նորից դուր բախեցին, և ներս մտավ վարժապետ Բառնիկը, որը զնացել էր Սարգիս աղայի տունը, իմացել, թե նրանք որտեղ են... (*«Ագապի»*, 41—42): Այժմ մենք բնակվում ենք մեր հին տանը, որ մի կերպ կարողացանք ազատել պարտապանների ճանկերից (*ՆԴԵԺ*, 2, 178): Ամրոցամերձ հասարակ մի շենքում, որ դիտարանի զինվորներինն էր. հավաքվեցին տեղապահը, Զանդաղանը, տանեբեքը՝ տեր Զանգակը, սուրհանդակը և մի երկու սեպուհ (*ԴԴՎ*, 401): Տուրնիրի լիդերն է վարպետ Հ. Գասպարյանը, որը շահել է 12 միավոր (*«Սովետ. Հայաստան»*, 1954): Աստեղանի իրենց գյուղում, որ մերձ է Անի մայրաքաղաքին, ժանտախտ է, մահ է տարածում (*ՎԽԳԼ*, 1, 31):

Տեղեկության որոշիչ երկրորդական նախադասությունները ևս անմիջապես հաջորդում են գլխավոր նախադասության մեջ եղած որոշյալին և կապակցվում են որ հարաբերական բառով:

Գ. Բաղդատական որոշիչ

Երբեմն գլխավոր նախադասության ենթակայի, գոյականի կամ գոյականաբար արտահայտված մի այլ անդամի հատկանիշն անմիջապես չի ցուցադրվում, այլ արտահայտվում է բաղդատելով որոշիչ երկրորդական նախադասությամբ դրսևորվող հատկանիշի հետ: Այդ բաղդատումը սովորաբար ունենում է երեք հիմնական ձև. բաղդատվող հատկանիշները լինում են կամ նման, կամ տարբեր, կամ հավասար: Ըստ այսմ բաղդատական որոշիչ երկրորդական նախադասությունները լինում են.

ա) նմանության բաղդատական, երբ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ արտահայտվող հատկանիշները նման են: Օրինակ՝

Նա նույն ժամում նմանում էր մի մարդու, որ սպասում էր իր դատապարտության վճռին (ԲՈԱ, 16):

— Կամաց խոսեմ, չե՞մ տեսնում հայրիկի ատամները ցավում են,—ասաց նա այնպիսի ձայնով, կարծես տանը ննջեցյալ լինե՞ր (ՍԶԵԺ, 1, 64): Նրանց տանը տիրում էր նույն զուսպ կարգապահությունը, ինչ որ դպրոցումն էր (ԶԴԲ, 108):

Ստորադասական այսպիսի կապակցությունների մեջ երբեմն անհրաժեշտ է լինում ցույց տալ բաղդատվող հատկանիշների ոչ թե նմանությունը, այլ պարզապես նույնությունը կամ գրեթե նույնը լինելը: Այսպիսի դեպքերում գլխավոր նախադասության որոշյալից առաջ դրվում է նույն հարաբերյալ բառը: Օրինակ՝

Մծումբի ազդեցությամբ կտրված ֆաղցուն, որ չէր խմորվում ավելի, նույն պատիվը ունի գինիի մեջ, ինչ պատիվ ներհին մարդերի մեջ (ՄՆԸԵ, 354): Իսկ եթե 200 տարու միջոցում այդ փասն տերը դառնա երկու կամ մի, այդպիսի դիպվածում դարձյալ նույն թշվառությունը չէ՞, ինչ որ այժմ ունիս Անգլիո մեջ (նույնը, 411): Այս գործողությունը մահմեդականների մեջ նույն նշանակությունն ունի, որպես քրիստոնեաների մեջ երես խաչակնքելը (ԲԵԺ, 3, 9): Երբեմն տեսնում էի նրան նույն արեղայական կերպարանով, որպես երեսը ինձ «կարնադրյուրի» ձորում (ԲԵԺ, 5, 18—19):

Նմանության բաղդատականի մի տարատեսակը արտահայտում է ոչ թե հատկանիշների անմիջական նմանություն կամ նույնություն, այլ գլխավոր նախադասության հատկանիշի համապատասխանությունը գլխավոր նախադասությամբ արտահայտվող հատկանիշին: Օրինակ՝ Նրանք պետք է անցնեին այն բոլոր փորձությունների միջով, ինչ որ պահանջում էր անապատական կյանքը (ԲԵԺ, 5, 142):

բ) Տարբերության բաղդատական կապակցության միջոցով ցույց է տրվում գլխավոր նախադասության որոշյալ հատկանիշի տարբերությունը երկրորդական նախադասության բովանդակությամբ արտահայտված հատկանիշից: Օրինակ՝

Մարդերի իրավունքը և ազատությունը հավասար է. և եթե մինը ավելի ազատություն և ավելի իրավունք ճարեց յուր համար, քան թե նորա բնկեբեր ունին, ասել է թե ուրիշի սեփականու-

բյուրն գողացավ և հավիշտակեց (*ՄՆԸԵ*, 615): Նրա հայտնվելը այն ազդեցությունը չգործեց, ինչպես առհասարակ լինում է վարպետի ներկայության ժամանակ (*ՐԵԺ*, 5, 28):

գ) Հավասարության բաղդատական կապակցության միջոցով ցույց է տրվում համեմատովող հատկանիշների չափի, աստիճանի հավասար լինելը: Օրինակ՝

Մի՞թե այդ հանցանքները գործող եկեղեցականը նույն պատիժը կրելու չէ, ինչ որ պիտի կրեր մի աշխարհական (*ՄՆԸԵ*, 372): Իսկ սորա փոխանակ, ես իմ ազգի անունով խոստանում եմ ձեզանից յուրաքանչյուր գեներով գնացող անհատին այնչափ հող, որ ինձ կամ իմ ազգի յուրաքանչյուր անհատին պիտի բաժին բնկնի (*ՆՈՒՆԸ*, 409—410):

Առաջին օրինակում շնայած գլխավոր նախադասության մեջ գործածվել է նույն հարաբերյալը, բայց կալմովել է ոչ այնքան նույնություն, որքան հավասարության կապակցություն. նույն բանից հետո տրամաբանորեն հասկացվում է ղեկըված չափ բառը, այսինքն՝ ... նույն չափի պատիժ, ինչ որ պիտի կրեր մի աշխարհական:

Դ. Հետևանքի որոշիչ

Ստորադասական կապակցության այս ձևի մեջ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս այն հետևանքը, որ բխում է գլխավոր նախադասության որոշյալի հատկանիշից: Այսպիսով ստացվում է պատճառ-հետևանքային հարաբերություն գլխավոր նախադասության որոշյալի և որոշիչ երկրորդական նախադասության միջև: Օրինակ՝

Հանգամանքները ձգել էին նրան մի այնպիսի վիճակի մեջ, որ ինքն ակամայից դարձել էր գալլ. գալլի բոլոր անգթությամբ (*ՐԵԺ*, 3, 20): Այս ի՞նչ սովորություն է, որ օտար աղջկա հետ խոսել և ծանոթանալ չի լինում (*ԳՍԸԵ*, 30): Ինքնասած իշխանի այս ներհակ ու ոչ մի կերպ չգործադրելի պահանջը այն հետևանքն ունեցավ, որ նրա մոտ խոսք չէր կարող լինել հիվանդների մասին (*ԴԴՎ*, 174):

Ե. Տեղի որոշիչ

Այս ձևի միջոցով որոշյալի հատկանիշը դրսևորվում է երկրորդական նախադասության արտահայտած տեղով: Ի տարբերություն տեղի պարագա երկրորդական նախադասության, ստորադաս նախադասությունն այս դեպքում լրացնում է ոչ թե գլխավոր նա-

խաղաասութեան բայ-ստորոգյալին, այլ գոյականով կամ գոյակա-
նաբար արտահայտուած մի անդամի: Օրինակ՝

Ես գիտեմ մի եղեմ ծաղկազարդ,
Մի պարտեզ,
Ուր կյանքն է երջանիկ, ու չկա
Հոգս ու ցավ,
Ուր զգվանքն է, քնքուշ, անմարմին
Հովի պես,
Ուր համբույրն է անուշ, մեխակի
Թույնի պես:

(ՎՏԵԺ, 2, 150)

Այստեղ որոշիչ երկրորդական նախադասութիւնները գլխավոր
նախադասութեան մեջ ուղիղ խնդրի պաշտոն կատարող եղեմ և
պարտեզ գոյականների լրացում են:

էն լոռու ձորն է, ուր հանդիպակաց
Ժաշները՝ խորունկ նոթերը կիտած՝
Դեմ ու դեմ կանգնած, համառ ու անթարթ
Հայացքով իրար նայում են հանգարտ:

(ԶԹԵ, 2, 13)

Այս ստորադասական. նախադասութեան մեջ որոշիչ երկրոր-
դական նախադասութիւնը գլխավոր նախադասութեան ձորը գո-
յական վերադրի լրացումն է:

Գլխավոր. նախադասութեան մեջ գործածուած որևէ գոյականի
հատկանիշն արտահայտելով տեղի հարաբերութեամբ, որոշիչ երկ-
րորդական նախադասութիւնները կապակցվում են տեղի գաղա-
փար արտահայտող հարաբերական բառերով (որտեղ, ուր):

Կես ժամ հետո նրանք գտնվում էին մի լեռան բարձրավան-
դակի վրա, որտեղից նկատեցին ձորի մէջ մի ընթացող փառա-
վան (ԲԵԺ, 3, 33): Միայն դպիրը, փառերին պառկած, աչքը չէր
կտրում պարսպից, որտեղ քիչ առաջ մի ստվեր իրեն էր հսկում
(ՎԵԳԼ, 1, 83): Ամրոցի շուրջ օղ էր հլուսել մի լայն ու խոր խրա-
ւատ, որտեղ առաջ ջուր էր եղել (նույնը, 110): Ճաշվա կիթից
հետո ծերունի Սայիդը իր ոչխարները բշեց դեպի այն արոտա-
վայրը, որտեղ տղան արածացնում էր իր հոտը (ԲԹՈՂ, 230):
Թատրոնի բեմն է այն բարոյական անեղ դատաստանը, ուր ար-
դարութիւնը և հանցանքը առանց աշտուրջան ստանում են յուր-
յանց արժանի հատուցումը (ՄՆԸԵ, 390): Ցանկանալով շարունա-
կել մեր պտույտը, մենք իջանք դեպի ձորակը, ուր հոսում էր գյու-

դի լեռնային վտակը (*ՄԵԺ*, 5, 255): Այն տունը, ուր ապրում էր Դավիթ Ֆոմիչը, բաղկացած էր երկու հարկից և գտնվում էր ֆա-
ղափի ամենաբանուկ, վաճառաշահ փողոցում (*ՆԴԵԺ*, 1, 225):
Եվ հետևելով Լիլիթին՝ տեսավ նրան կանգնած ոսկեվառ լճակի
ափին, ուր նազում են ձյունափետուր կառապները (*ԱԻԱԷ*, 175):
Հիշեց հանդիսավոր անդորրը նյո անդաստանների, ուր ծղրիդները
ծղրում են իրենց անվերժանելի լեզվով և ջրերը փրփում փառերի
մեջ (*ԴԴՎ*, 689): Այդ օրերին փակված էր միակ քերքը, ուր նա
կարող է տպագրել իր հոդվածը (*ԳՄԹ*, 1, 20):

2. Ժամանակի որոշիչ

Որոշիչ երկրորդական նախադասության այս տեսակով գլխա-
վոր նախադասության որոշյալի հատկանիշն արտահայտվում է
ժամանակային հարաբերությամբ: Այս դեպքում երկրորդական
նախադասությունը կապակցվում է ժամանակի զաղափար արտա-
հայտող երբ հարաբերական բառով: Ժամանակի պարագա երկ-
րորդական նախադասությունից տարբերվում է նրանով, որ լրաց-
նում է ոչ թե գլխավոր նախադասության բաշխորոգյալին, այլ
գոյականով կամ գոյականաբար արտահայտված մի այլ անդամի:
Օրինակ՝ Պիտի գա օր, երբ այն պառավ Ասիան պիտի մանկանա
(*ՄՆԸԵ*, 442): Նա հանկարծ մտաբերեց այն բախտավոր օրը, երբ
Ամալիան յուր սիրելի ամուսինը կլինի (*ՄԵԺ*, 2, 37—38): Մտա-
ծում էր իրենց տան վրա, էն օրերի վրա, երբ ազատ խաղում էր
հանդերում ու լիսսիրտ հաց ուտում, մտածում էր էն երեկոների
վրա, երբ հերն ու մերը կովում էին իրեն ֆաղափ բերելու համար...
(*ՀԹԵ*, 1, 324): Օրն էլ ամառվա էն տափ օրերից է լինում, երբ
ամեն մարդ ուզում է ճաշից հետո մի փիչ ֆնի (*ՀԹԵ*, 2, 352): Նոր
էի արթնացել, և վաղ այգաբացի այն պահն էր դեռնա, երբ ավելի
շատ շաղված միտք կա գլխում, ֆան բերանում խոսք (*ՎԻԳԼ*,
1, 72):

Ժամանակի որոշիչ երկրորդական նախադասությունները եր-
բեմն կապակցվում են նաև երբ հարաբերական բառին հաճախ
փոխարինող, ուստի ժամանակային հարաբերություն ևս արտա-
հայտող որ ստորադասական շաղկապով: *Օրինակ՝*

Լինում են բոլորներ, որ մարդը կերակրվում է իր սիրտը
մաշելով և սպառելով (*ԲԵԺ*, 3, 17): Եղան օրեր, որ նա կորցրեց
ամբողջ հույսը:

է. նպատակային որոշիչ

Որոշիչ երկրորդական նախադասութեան այս տեսակը, լրաց-
նելով գլխավոր նախադասութեան ենթակային, գոյականով կամ
գոյականաբար արտահայտված մի այլ անդամի, ցույց է տալիս,
թե նա ի՞նչ նպատակի է ծառայում: Ի տարբերություն նպատակի
պարագա երկրորդական նախադասությունների, որոնք լրացնում
են գլխավոր նախադասութեան բայ-ստորոգյալին, սա հարմար է
կոչել նպատակային որոշիչ, որովհետև ցույց է տալիս ոչ թե գոր-
ծողութեան նպատակը, այլ այն, թե որոշյալ գոյականը որեւէ
նպատակի համար ինչ նյութ է դառնում, ինչ նպատակի համար
է գործածվում: Օրինակ՝ Միաժամ նա սպասում էր ավելի խոբը
ուղարկված հետախույզներին, որ պիտի շփվեին նախարարների
կարավաններին և լուր բերեին նրա մասին (ԴԴՎ, 403): Այստեղ
երկրորդական նախադասությունը լրացնում է հետախույզներ գո-
յականին և ցույց է տալիս, թե նրանք ինչ նպատակի են ծառայում
(պիտի շփվեին նախարարների կարավաններին և լուր բերեին նրա
մասին):

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները նույն բնույթն
ունեն նաև այս ստորադասական կապակցություններում.

Վերջապես պատշաճ համարեցի գրել այս նամակը, որով և
կնորոգվի մեր խզած համակագրությունը (ՄՆԸ, 603): Պակասում
էր միայն մի լուսապսակ, որ յուր մեջ ամփոփելով այդ հո-
ղաստեղծ աւարածին, դարձներ նրան երկնային (ՄԵԺ, 2, 363):
Օդ չկար, որ շնչեր, և շնչածն էլ բաղնիքի տաք գոլորշու պես մի
բան էր, որից քիչ էր մնում որ խեղդվեր (ՆԴԵԺ, 1, 41): Չունենա
գոնե մի հասիկ ծառա, որին փողոց ուղարկեն (ՆԴԵԺ, 2, 197):
Դեռ անցյալ տարի գյուղացիները համագումարներ ունեցան և մի
միություն ստեղծեցին, որ պետք է գիտակցություն ու կազմակեր-
պություն մտցներ ագրարային շարժման մեջ (ՍՇԵ, 1, 162): Եվ
գոյություն չունեւ, բացարձակապես գոյություն չունեւ պետական
կամ հասարակական ոչ մի հիմնարկ, որ խնամեր խենթերին...
(ՎԹԿԶ, 125): Մտածում է Հակոբը, տնփում է հողացավ ունե-
ցողի նման և հագում այնպիսի մի հագով. որով ուշադրություն
են հրավիրում կամ ուզում են իմանալ՝ հարեանք քնա՞ծ է, քե՞ն ոչ
(ՍՁԵԺ, 1, 14): Նախատեսած էլույթները վերջանալու վրա էին,
երբ գոյություն ստացվեց, որով Տելեֆոն Մանուկը ձայն էր խնդրում
(ԶԴՔ, 52):

Նպատակային նյութի որոշիչ երկրորդական նախադասու-

թյունը կապակցվում է որ հարաբերական բառով, մեծ մասամբ գործիական հոլովով, որ ավելի է ընդգծում այդ նպատակի համար նյութ, միջոց, գործիք դառնալու հանդամանքը:

Ը. Ուժի, կարևորության որոշիչ

Երկրորդական նախադասության այս ձևով ցույց է տրվում դիտավոր նախադասության որոշյալի ուժը, կարևորությունը, արժեքը որևէ գործողության, եղելության, իրավիճակի համար: Օրինակ՝ Առաջվա զգացմունքը մի թեթև փամի էր, որ հագիվ շարժում էր ծառերի կատարները, բայց այժմյան զգացմունքը մի անեղ փոթորիկ է, որ հետզհետե սաստկանալով, սպառնում է անագին կաղնիներ հիմնիվեր տապալել՝ անարգել առաջ սլանալու համար (ՆԴԾԺ, 2, 319—320): Այս ստորադասական կապակցության մեջ եղած երկրորդական նախադասություններից առաջինը ցույց է տալիս, որ նախկին զգացմունքը եղել է թույլ, որևէ կարևորություն չի ունեցել, իսկ նորը ուժեղ է, ավելի մեծ չափի ու կարևորության:

Ուժի և կարևորության որոշիչ երկրորդական նախադասություններով են ստեղծվել հետևյալ ստորադասական կապակցությունները.

Այո՛, պարտական իսկ ենք մեծարել և հարգել հանճարը և բանականությունը, այն աստվածային բուրաները, որոնցից առաջին անգամ դուրս թռան ազատության կայծերը (ՄՆԸԾ, 369): Խորհրդակցությունը ղեկավարում էր հառևան խարազ Պետոյի այրի կինը՝ Օսանը, որ հայտնի էր իր լեզվագարությամբ և առանց որի գործոն մասնակցության թաղում ոչինչ չէր կատարվում (ՆԴԾԺ, 1, 11): Դա այն զարհուրելի սպարապետն էր, որ իր մահից հետո շարունակում էր սարսափ գցել թշնամիների մեջ և սիրտ էր տալիս իր ժողովրդին (ԴԴՎ, 407): Քահանա ունիեմ, որ վարդալ չգիտե. փահանա ունիեմ, որ հայերեն չէ կարող խոսել (ՄՆԸԾ, 337): Մինչև այժմ հայերի համար գրվել են միմիայն մի սխոլաստիկական կրոնական չնչին վեներու վերա, որոնք ժողովրդի համար եղած թե չեղած միևնույնն են (Նույնը, 600):

Թ. Վերաբերության որոշիչ

Երբեմն որոշիչ երկրորդական նախադասությունը լրացնում է գլխավոր նախադասության մեջ գործածված մի բայանուն գոյականի՝ ցույց տալով նրա վերաբերությունը այս կամ այն գործողության, եղելության և այլադան երևույթներին: Այսպիսի նա-

նադասութիւնները պետք է կոչել վերաբերության որոշիչ երկրորդական նախադասութիւններ¹։ Օրինակ՝

Ամբողջ բանականութիւնը թույլ չէ տալիս ընդունելու նախիջնանի այն գանգատը, թե շունի արծաթագլուխ՝ ֆաղափի և ազգի այս և այն օգտակար գործը հառաջացնելու համար (*Մեծ, 193*)։ Այսօր ֆենարկվում է այն կարևոր հարցը, թե նրանցից ո՞րը ինչպե՞ս պիտի գործեն կյանքի ասպարեզը մտնելուց հետո (*Մեծ, 5, 8*)։ Նա չէր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, թե երբեք-ցե կարող է յուր մօր աշխատանքին երևալ (*Մեծ, 2, 61*)։ Թառ եղալ էն կնոջ ուսին ու ականջի տակին սկսեց երգել մի հրաշալի երգ, թե ինչպես են ապրում նրա բույրերն էնտեղ երկնքում (*ՀԹԵ, 2, 398*)։ Այսուհետև այլևս չհամարձակվես ինձ մի որևէ հարց առաջարկելու, թե ինչո՞ւ ուշացա, որտե՞ղ էի և այլն (*ՆԴԵԾ, 1, 163*)։ Ես գիտեցի էի դատարան այդ դատը տեսնելու, հակառակ մորս պատվերին, որ այդպիսի տեղեր չգնամ (*ՎԹԿԶԶ, 170*)։ Այդ մի թուղթ էր անեցի վաճառական Տիգրան Հոնենցի հոր՝ Սմբատուրենց Սուլեմայի կնիքով, թե պահելու է վերցրել հին իշխանական տան մեծ մուրական զարդի մնացորդը (*ՎԽԳԼ, 1, 164*)։

Այս ստորադասական նախադասութիւնների մեջ որոշիչ երկրորդական նախադասութիւնը վերաբերական հարաբերությամբ կապակցվել է գանգատ, հարց, միտք, երգ, խնդր, պատվեր, թուղթ (գրութիւն) բայանուն որոշյալների հետ։ Ստորադաս նախադասութիւն վերաբերական նշանակութիւն կապակցման համար գործածվել է թե ստորադասական շաղկապը, որը, ինչպես հայտնի է, բացատրական նշանակութիւնից զատ, արտահայտում է նաև վերաբերական նշանակութիւն։

Կարելի է նշել որոշիչ երկրորդական նախադասութիւնների իմաստային և այլ ու այլ հարաբերութիւններ, բայց այսքանն էլ բավական է ցույց տալու, որ այդ ստորադաս նախադասութիւնները մյուսների համեմատությամբ ավելի բազմազան են, բազմերանգ և ամենից ավելի գործածական ժամանակակից հայերենում։

Ինչպես ցույց են տալիս օրինակները, որոշիչ երկրորդական նախադասութիւնները զլիաՎոր կամ գերադաս նախադասութիւն

¹ Որոշիչ երկրորդական նախադասութիւնների բայանուն լրացյալ ունենալու մասին հետաքրքրական դիտողութիւններ են արել Մ. Աբեղյանը և Վ. Առաքելյանը։ Տես՝ Մ. Աբեղյան, *Հայոց լեզվի տեսություն*, 1965, էջ 629, Վ. Առաքելյան, *Հայերենի շարահյուսություն*, Հ. Բ., էջ 129—130։

հետ կապվում են այնպիսի ստորադասական շաղկապներով ու հարաբերական բառերով, որոնք համապատասխանում են ստորադասական նախադասության բաղադրիչների մեջ ստեղծված մտային փոխհարաբերությանը: Իբրև կապակցող բառեր հանդես են գալիս *ու*, *քե*, *քան* ստորադասական շաղկապները, *ու*, *ով*, *ինչ*, *որպիսի*, *ինչպիսի*, *եբբ*, *ուր*, *որտեղ* և նման հարաբերական բառերը, որոնց հետ գլխավոր նախադասության մեջ կարող են գործածվել հարաբերյալ բառեր՝ *նույն*, *միևնույն*, *այնպիսի*, *նույնպիսի*, *այնտեղ*, *ամենը* և այլն: Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները հազվադեպ կարող են կապակցվել նաև շարահարությանը, մանավանդ չափածո ստեղծագործությունների մեջ: Օրինակ՝

— Ճամփա կա՝ ծով է տանում,
Ճամփա կա՝ այգի,
Ճամփա կա՝ ափ է հանում
Նավակն իմ կյանքի:

(ՀՇՍԽ)

Նույն որոշիչ երկրորդական նախադասությունը միաժամանակ կարող է լրացնել գլխավոր նախադասության տարբեր գոյականների, այսինքն՝ ունենալ բազմակի որոշյալներ. օրինակ՝ Վայ այն ծառին, վայ այն բուսականին, որի առմատը անընդունակ է յուր հատակից ընդունելու և պատրաստելու յուր հյութը, յուրյան քառուքյունը պահող կենսական ուժը և գոռուքյունը (ՄՆՀԵ, 417):

Լինում է և հակառակը, երբ գլխավոր նախադասության նույն որոշյալ գոյականն ունենում է երկրորդական նախադասություններով արտահայտված բազմակի որոշիչներ, որոնք տարբեր ձևերով, իմաստային տարբեր երանգներով են արտահայտում լրացյալի հատկանիշը: Օրինակ՝ Այս տանն է պատկանում այն գեղեցիկ ջրաղացը, որ գտնվում էր գյուղից դուրս, որի անիվները տարվա տարբեր եղանակներում անդադար բանում էին (ԲԵԺ, 3, 93):

4. ՀԱՏԿԱՅՈՒՑԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամանակակից հայերենի ստորադասական կապակցությունների մեջ ամենից նվազ կիրառություն ունեն հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները: Բերևա մի կողմից այս, մյուս կողմից որոշ երկրորդական նախադասությունների հետ

ունեցած մասնակի նմանությունն է պատճառը, որ ժամանակակից հայերենի շարահյուսական մի շարք ուսումնասիրությունների մեջ առանձին չեն դիտվել հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները: Նույնիսկ հայերենի շարահյուսության այնպիսի հմուտ ուսումնասիրող, ինչպիսին Մ. Աբեղյանն էր, ոչ մի ակնարկ չի անում այս բնույթի երկրորդական նախադասությունների մասին: «Աշխարհաբարի շարահյուսություն» աշխատության մեջ, «Վերագիր խոսքեր» վերնագրի տակ՝ նա բավականին մանրամասն քննում է որոշիչ և բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները (առաջնությունը տալով կապակցման ձևերին), բայց ոչ մի խոսք չի ասում հատկացուցչի մասին: Սակայն, քննելով խնդիր երկրորդական նախադասությունները, նա բերում է այնպիսի օրինակներ, որոնց մեջ կան մի շարք ենթակա երկրորդական նախադասություններ, իսկ մեկը ըստ բնույթի հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություն է. Ով չի եկել, նրա գիրքը վեցրու.— Չեկողի գիրքը վեցրու²:

Հայ քերականներից առաջինը Գ. Սևակն է, որ շարահյուսության իր դպրոցական դասագրքում առանձին քննության է ենթարկել հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները³:

Իրոք, որքան էլ արդի գրական հայերենում սակավ գործածական լինեն հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները, այնուամենայնիվ նրանք իրենց արտահայտությունն են գտնում և՛ գիտական, և՛ գեղարվեստական գրականության, ինչպես և բանավոր խոսքի մեջ: Նրանք բնութագրում են գլխավոր նախադասության մեջ գոյականով կամ գոյականաբար արտահայտված այս կամ այն անդամը, ինչ-որ շափով որոշում նրա հատկանիշը և դրանով իսկ մոտ են, նման որոշիչ երկրորդական նախադասություններին: Սակայն հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները որքան էլ հատկանիշ արտահայտելու լինեն, այնուհանդերձ ունեն իրենց մտային և քերականական առանձնահատկությունները, իրենց ինքնությունը, որով և տարբերվում են ինչպես որոշիչ, բացահայտիչ, այնպես և այլ բնույթի երկրորդական նախադասություններից:

Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունը, լրացնելով գլխավոր նախադասության ենթակային կամ գոյականով, ինչ-

1 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 610—618:

2 Նույնը, էջ 619:

3 Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, 1951, էջ 68—69:

պես և գոյականաբար արտահայտված մի այլ անդամի, ցույց է տալիս նրա պատկանելությունը կամ վերաբերությունը մի այլ առարկայի, այս վերջինի ամենալայն իմաստով: Նրա տարբերությունը որոշիչ և բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններից արտահայտվում է և կապակցման քերականական ձևերի մեջ, մանավանդ երբ գործածվում են հարաբերական ու հարաբերյալ բառեր: Իբրև կանոն, հարաբերյալ բառերը գրվում են հատկացուցչին հատուկ սեռական հոլովով: Օրինակ՝

Հայացքը նրանց, ում պիտի որ դու
Ըստ հին օրինաց եղբայր կոչեիր,
Կամ աչդ տալիր, կամ աչ պաշեիր,
Հայացքը նրանց դադում է հիմա
Եվ ալրում է քեզ եղինջի նման...

-(ՊՍԱԶ, 164)

Այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ բառեր չկան, դարձյալ հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունն արտահայտում է սեռական հոլովին հատուկ հարաբերություն: Եթե պարզեցվի բարդ ստորադասական նախադասությունը, ապա երկրորդական նախադասության կրճատումից ստացված դերբայական դարձվածք կկազմավորվի դերբայի սեռական հոլովաձևով: Օրինակ՝ Նա հույս չունեւ, թե կվերադառնա այնտեղից և մյուս անգամ կտեսնի իր բարեկամին (ԲԵԺ, 3, 49): Նախադասության պարզեցումից կստացվի՝ Նա այնտեղից վերադառնալու և մյուս անգամ իր բարեկամին տեսնելու հույս չունեւ:

Իրենց մտային հարաբերությամբ հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս.

Ա. Պատկանելություն

Սրանք մեծ մասամբ գործածվում են անձի առումով, ուստի և կապակցվում են ով, ով որ, որ հարաբերական բառերով, որոնց հետ գլխավոր նախադասության մեջ կարող է գործածվել նա հարաբերյալ բառը սեռական հոլովով: Օրինակ՝

Կողքովն ով որ անց է կենում՝
Քաշում է փեշն ու հարցնում,
Թե չե՞ն տեսել մեկն ու մեկին...

(ՀԹԵ, 1, 201)

— Մեծ, աչքդ ինչ տեսնի, նրա սկիզբն եմ ես, միտքդ ուր
հասնի, նրանից առաջ եմ ես... (ՀԹԵ, 1, 340): Ով նրա անունը
կտա, գլուխը կտրել կտաս... (նույնը, 444):

Ջիզյարին գյուլլա դիպլի,
Քեզ սիրի ով որ, աղջիկ,
(ՀԹԵ, 2, 53)

— Վա՛յ, կանչեց Օհան, էդ քո խոսքը չէր,
էդ ով քեզ ասավ, լեզուն պապանձվե՛ր:
(նույնը, 105)

Զգում եմ՝ սրտիս մեջ
Միում է ալիք առ ալիք
Արյունը նրանց, որ ելել սեզ՝
Գնում են դեպի կյանքը գալիք...
(ԵԶԵԺ, 1, 172)

Բ. Վերաբերություն

Վերաբերական հարաբերությունն արտահայտող հատկացուցիչ
երկրորդական նախադասությունները, ընդհակառակն, գործած-
վում են մեծ մասամբ իրի առումով, ուստի և հաճախ կա-
պակցվում են համապատասխան որ, թե ստորադասական շաղ-
կապներով:

Աշխարհագրական անվանակոչություններ չեն պատճառ, որ
եվրոպան եվրոպա է դարձել, իսկ Ասիան՝ Ասիա, ու հետ է մնա-
ցել (ՄՆԸԵ, 441): Ահա ինչն է պատճառը, որ նա այնքան անզգա
էր դարձել դեպի իր շրջակայի կատարվող գործողությունները...
(ԲԵԺ, 3, 21): Դա նշան էր, թե չպետք է գթալ (նույնը, 42):
Իսկ նա տվածս ուրացավ, ասաց՝ չես տվել, վկա չկա. որ տվել ես
(ՎԵԳԼ, 1, 150):

Գ. Ժամանակային հատկացում կամ վերաբերում

Այսպիսի երկրորդական նախադասությունները հատկա-
ցուցի պաշտոն են կատարում ժամանակային հարաբերությամբ,
ցույց են տալիս հատկացյալի այնպիսի հատկանիշ, որ հատուկ
է կամ վերաբերում է այս կամ այն ժամանակին: Նման դեպքե-
րում երկրորդական նախադասությունը լրացում է դառնում գլխա-
վոր նախադասության մեջ ժամանակի նշանակություն ունեցող
մի գոյականի (օր, տարի, ժամանակ և այլն) և նրա հետ կա-

պակցվում է մեծ մասամբ ժամանակի գաղափար արտահայտող երբ, մասամբ նաև ինչ հարաբերական բառերով: Օրինակ՝

Իսկ այն օրից, երբ նա թողեց նորանց և դեմքը դարձուց դեպի բնության հյուրընկալ գիրկը, հարաբերություններ փոխվում են (*ՄՆԸԵ*, 440): Անցան ժամանակները, երբ մարդիկ ոգևորվում էին վերացական և միստիկական բաներով... (*Նույնը*, 374): Բայց էն օրվանից, երբ երիտասարդ Դիվանան տեսնում է գեղեցիկ Քանաֆառային, սիրահարվում, փոխվում, դառնում է բոլորովին ուրիշ մարդ (*ՀԹԵ*, 2, 341): էն օրվանից, ինչ դու հեռացել, իջել ես երկիր, նա շարունակ դարդ է անում (*Նույնը*, 398):

Այստեղ եղած ստորադաս նախադասությունների մեծ մասը հավասարապես կարող է դիտվել և որպես որոշիչ երկրորդական նախադասություն:

Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները հաճախ լրացնում են գլխավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալի գոյական վերագրին: Օրինակ՝

Դա արդեն պարզ նշան էր, որ բովանդակությունը կասկածավոր է (*ՐԵԺ*, 3, 158): Այժմ ժամանակն է, որ ես հեռանամ (*ՀԹԵ*, 2, 380): Այն ժամն է, երբ նա սովորաբար երևում է պատշգամբում (*ՍԶԵԺ*, 3, 53):

Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունը կապվում է և գլխավոր նախադասության մեջ գործածված հարադրական բայի հետ՝ լրացնելով գոյականով արտահայտված նրա առաջին բաղադրիչին: Օրինակ՝ Մայրս հոգ տարավ, որ հարսանիքն անցնի շֆեդ, ոչ մի բան պակաս չլինի (*ՎԹԿԶԸ*, 62): Եվ նա սեղանին դնելով մագաղաթն մի թուղթ, նշան տալու, թե իբր կարդում էր, ընդառաջ է գնում Գրիգոր Եպիսկոպոսին (*ՎԽԳԼ*, 1, 137):

Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունը հաճախ լրացնում է գլխավոր նախադասության ենթակային: Օրինակ՝

Վախ կար, որ որդուն կարող էին զինվոր տանել և բշկ դեպի նպանդանոց (*ՆԴԵԺ*, 1, 227):— Ավետիֆ, մի պատմաու կա, որ կայծակորոտմունքից այդպես եղար, վախեցար (*ՎԽԳԼ*, 1, 92):

Ընդհանրապես հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունների համար հատկացյալ են դառնում շատ սահմանափակ թվով գոյականներ. ինչպես՝

1. Հույս.— Նա միայն հույս ունի, թե ահա կառնու ապրան-
քը կվաճառե... (ՄՆԸԾ, 439): Ես այժմ ամեն կերպ աշխատում
եմ այդ հիմար դրությունից դուրս գալու և հույս ունիմ, որ զա-
նազան զգացմունքներով ինձ այդ կհաջողվի (ՆԴԵԺ, 2, 162—
163): Հույս ունեմ, թե զեթ մի փանի ուրվի կստանա իր վաղուց
արդեն հարյուրներե անցած ապառիկ ռոնկի հաշվին վաղվա և
մյուս օրերի ծախսերի համար (ՆԴԵԺ, 1, 195): Բայց ոչ մի
հույսի նշույլ չէր երևում, որ Ակոբը թողնի ազավնիները և խա-
ղաղ գրադվի իր արհեստով (ՎԹԿՀԾ, 201):

2. Նշան.— Այս նշան էր, որ փոքորիկը հեռու չէ (ՄԵԺ, 2,
325): Սեդրակը սուլում է կրկին. դա նշան է, որ կարող եմ
'իջնել (ՍԶԵԺ, 3, 169): Եվ այդ նշան էր, որ փիշ առաջ էր գլխա-
շորն ընկել տիրոջ գլխից (ՎԽԳԼ, 1, 48): Իսկ այդ նշան էր, որ
ուժ էր գալիս վրան, վերքի ցավն էր տանում (Նույնը, 53):

3. Պատճառ.— Այդ էր պատճառը, որ կամեցա շուտով վե-
րադառնալ մեր խուցը (ԲԵԺ, 5, 137): Բայց ի՞նչ կար նրա
սրտում, ի՞նչ էր պատճառը, որ նա այդպես քափառում էր երկրե
երկիր (Նույնը, 157): Եվ այդ է պատճառը, որ այդ գործի հիմ-
նադիր նա համարում է միայն վերջին ժամանակի այս ու այն
գործչին... (ՄԵԺ, 2, 375): 'Իրքի ամբողջությունը չէր պատճառը,
որ թշնամու ոտք չէր ծեծում այստեղ (ՀԹԵ, 1, 301): Եվ այդ
պատճառ էր լինում, որ նա փախչեր ինձնից (ՎԹԿՀԾ, 73):

4. Պայման.—

Լավ, պատրաստ եմ հիմա ևեթ
Ընկերակցել, խոսել քեզ հետ
Այն պայմանով, որ շարունակ
Ցույց տամ ինչի եմ ընդունակ:

(ԳՅ, 77)

Ես նրա մատից, փնած ժամանակը, կհանեմ էն կախարդա-
կան մատանին, միայն մի պայմանով, որ խոսք տաս միասին
փախչենք ու ամուսնանաս ինձ հետ (ՀԹԵ, 2, 350): Ազդատների
հետ ճաշի էր նստում, բարեգործություններ էր անում, պայմանով,
որ ոչ ոք չիմանա (ՎԹԿՀԾ, 15):

5. Հանգամանք.— Ինձ շատ էր մտատանջում այն հանգա-
մանքը, թե ինչ էր բուն պատճառը, որ ես այս աստիճան ընկել
էի (ՆԴԵԺ, 1, 119): Բայց ամենից ավելի ինձ տանջում, հուսա-
հատեցնում է այն հանգամանքը, որ նրա խելքն այլևս գլխին չէ

(ՆԴԵԺ, 2, 177): Եվ այդ հանգամանք, որ շենք կարող սփռվել նրան, ճնշում է մեզ (ՍԶԵԺ, 3, 164):

6. Առիթ, գիտակցություն, ժամանակ, կարծիք, մտահոգություն, սովորություն և այլն:

Այս առիթ տվեց, որ հարաբերություններն ավելի սրվեն, մանավանդ նրա և Լեոնի մեջ (ՎԹԿՀԺ, 45): — Դե հմի արդեն ժամանակն է, որ ձեզանից հեռանամ (ՀԹԵ, 2, 418): Մայրս չէր հիշում, թե արդյոք եղե՞լ է մի ժամանակ, երբ Հակոբը գոյություն չի ունեցել (ՎԹԿՀԺ, 56): Այսպիսի մի տխուր հիասթափությունից հետո կարծիք չկար, որ մայր իշխանուհին այլևս պիտի մերժեր Ամալյային յուր դրամական օժանդակությունը (ՄԵԺ, 2, 61): Բայց սովորություն կար, որ բոլորն էլ իրենց մանուկներին գրկած՝ գնում էին նրա ձեռքը համբուրելու (Նույնը, 121):

Ինչպես նկատվում է, հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունը շատ նման է որոշչին: Նա ևս մեծ մասամբ գործածվում է էտադաս և, ինչքան հնարավոր է, մոտ իր հատկացյալին:

5. ԲԱՑԱՀԱՅՏԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները ևս ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության մեջ գոյականով արտահայտված որևէ անդամի հատկանիշը և այս առումով շատ նման են որոշիչ երկրորդական նախադասություններին: Այդ նմանությունը, մանավանդ իրի առման դեպքում, այնքան մեծ է, որ հաճախ նույն երկրորդական նախադասությունը կարող է դիտվել և՛ որոշիչ, և՛ բացահայտիչ: Այնուամենայնիվ, այդ երկուսի միջև կա մի կարևոր տարբերություն: Որոշիչ երկրորդական նախադասություններն արտահայտում են որոշյալի պատահական, կամ ոչ էական նշանակություն ունեցող, այդ առարկան ոչ լիովին բնութագրող հատկանիշ: Ինչպես ասվել է, այդ հատկանիշն անգամ կարող է արտահայտվել առարկայի սոսկ նկարագրությամբ, նրա մասին որևէ տեղեկություն հաղորդելու միջոցով և այլն:

Ի տարբերություն որոշիչ երկրորդական նախադասության, բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս իր լրացյալ գոյականի մի այնպիսի էական, կարևոր հատկանիշ, որը բացահայտում է նրա էությունը, բնութագրում է առարկան

և դրանով իսկ տարբերակում այլ առարկաներից: Օրինակ՝ Ադրյուրի առաջ դրված էր անագին կոնդից փորած նավակ, որ անասունների բմպանակն էր (ՄԵԺ, 2, 340): Դեռ ու դեն է շարժում երկար շոշափուկները, որ մենք բեղեր ենք կոչում (ՀԹԵ, 1, 381):

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունը, ընդգծելով առարկայական նշանակությամբ բացահայտյալի որևէ էական, կարևոր ու բնութագրող հատկանիշ, ըստ էության այդ գոյականի մի նոր արտահայտությունն է, հետևապես ինքը ևս առարկայի նշանակություն է արտահայտում՝ գործածվելով անձի կամ իրի իմաստով:

Անձի նշանակությամբ գործածվող երկրորդական նախադասությունների մեջ ավելի որոշակի է արտահայտվում բացահայտման հանգամանքը, ուստի և չեն կարող շփոթվել որոշիչ երկրորդական նախադասությունների հետ: Օրինակ՝

Ես ինձ եմ ուզում, լսում ես, կին,
Ինձ, որ չեմ լինի էլ ուրիշ անգամ,
Որ վաղը պիտի հող դառնամ կրկին
Ու անցնեմ անդարձ ու աշխարհ շքամ:
(ԵԶԵԺ, 1, 61)

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններն անձի նշանակությամբ գործածվելիս գլխավոր նախադասության հետ կապակցվում են համապատասխան ուր, ով հարաբերական բառերով (ուղղական կամ թեք հոլովներով), երբեմն նաև որ ստորադասական շաղկապով, որի մեջ, այսպիսի կապակցություններում, զգացվում է աղերսն ու ծագումնաբանական կապը որ հարաբերական դերանվան հետ: Օրինակ՝

Նրանցից մեկը, որ փոքր ինչ առողջ էր, ստաշացավ և խոսեց (ԲԵԺ, 3, 119): Բայց ինձ, որ պաշտում եմ ձեր մեջ այդ մեծ առաքինությունը, քույլ տվեք հետաքրքրվել և սովորել, թե ինչպես է նա մարմնացել ձեր մեջ (ՄԵԺ, 2, 361): Երիտասարդներից մի փոքր հեռու նստած էր ավանի փոստատան կառավարիչը, որ մոտ հիսնամյա, բաբեղեմ, խելով աչքերով և գորշավուն մորուխով մի մարդ էր (ՄԵԺ, 5, 291):

Իմ գուռը բաց է, Եկեք բոլոր
Անուղիներդ՝ բաց է հոգիս,
Ով թափառում է ուղեմուրը,
Ում սիրտը չունի քուն ու հանգիստ...
(ՎՏԵԺ, 2, 79)

Այս մարդկանց մէջ կար մեկը, որ մեր փաղափ բարձրագոյն դպրոցի մաթեմատիկայի ուսուցիչն էր (ՎԹԿՀԺ, 75):

Ես, որ երկնային կյանքս թողեցի—
Լսո՞ւմ ես, Մարի,— Ի՞նչ արի ես ինձ:
(ԵԶԵԺ, 1, 59)

Իրի առումով գործածվելիս՝ բացահայտիչ երկրորդական նախադասութիւնները գլխավոր նախադասութեան հետ կապակցվում են որ, քե ստորադասական շաղկապներով կամ որ, ինչ, երբ հաբարական բառերով: Օրինակ՝

Նույն միջոցին հայտնվեցավ Սառան, բերելով իր հետ մի գեղեցիկ մետաքսյա փող կարմիր գույնով, որ կազմում էր փուրդ կնոջ գլխի ամենաթանկագին զարդը (ԲԵԺ, 3, 132—133): Տիրուհին ամենից առաջ շտապեց մեզ համար պատրաստել քեյ, որ վաստակած ճանապարհորդի համար ամենադուրեկան քմայելիքն է լինում (ՄԵԺ, 2, 339): Ու ծաղիկը կանգնում պատմում է իր գլխին եկածը, քե ինչպես ինքը գերի էր եղած Սպիտակ դին (ՀԹԵ, 1, 493):

Ես էսքան տարի
Ինչ որ քեզ արի,
Բոլորն ուրացար,
Փողապաշտ դարձար...
(ՀԹԵ, 2, 96)

Թողի ամենն, ինչ ունեի՝ կյանքս դարձավ հովի նման,
էշխո ելավ, ճամփես կտրեց՝ Հնդստանի ծովի նման...
(ԵԶԵԺ, 1, 229)

Հատակին ահագին գորգ է փռված, զարդ ու գույները հեփիաք և տեսիլք..., իսկ մեջտեղում երկու գլուխ սար, որ Արաբատն է, մեծ ու փոքր Մասիսը (ՎԽԳԼ, 1, 163):

... Ունեին նաև մի ուրիշ հանցանք,
Որ ահավոր էր:
— Զիտե՞ք թե որք.

Երբ մարդ ոչ մի կերպ չի կարողանում
Հնդմիշտ մոռանալ մի հիմար անուն՝
Իր իսկ անունը և ազգանունը:

(ՊՍԱԶ, 203)

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասութիւնները գլխավոր նախադասութեան հետ առանձին դեպքերում կապակցվում են և շարահարութեամբ: Օրինակ՝

Այս ուսուցիչը երկու բանով տարբերվում է ուրիշներից՝ օւլայած սպիտակ օծիք ունեւ և նստում էր սպիտակ իշու վրա

(ՎԹԿԶԸ, 75), Բայց նա ունի և իր հոգսը—շիինի թե մի հիմար-
բան պատահի և հանկարծ գործից հեռացնեն իրեն, կամ տանտերը
սենյակի ֆեհն ավելացնի... (ՍԶԵԺ, 1, 10):

Երբեմն երկրորդական նախադասությունը իր լրացյալին բա-
ցահայտում է նրա հատկանիշի սահմանափակումով: Այսպիսի
երկրորդական նախադասությունները կարելի է կոչել սահմանա-
փակման բացահայտիչ: Օրինակ՝

Երբ մեր վիճակը այդպես է, մնում է մեկ բան միայն գայ-
լերից ազատվելու համար, որ մենք էլ գայլերի նման ատամներ
և ճանկեր ունենանք (ԲԵԺ, 3, 115): Այսօրվա իմացավ Սառյան,
որ աղջկան կոչում են Զավո, որ նա տիկին Խուրշիդի աղախինն
է, որին ինքն առաջ ճանաչում էր (Նույնը, 129): Ես միայն մի բան
գիտեի, որ նրանցից հեռանալ չէի կարող, չէի կարող թողնել փո-
ղոցում (ԴԴԵԺ, 5, 34):

Ինչպես որոշիչ, հատկացուցիչ, այնպես և բացահայտիչ երկ-
րորդական նախադասությունները դառնում են լրացում գերադաս
նախադասության մեջ գոյականով կամ դոյականաբար արտա-
հայտված որևէ անդամի: Սակայն բացահայտիչ երկրորդական
նախադասությունները շատ հաճախ լրացնում են նաև անձնական,
ցուցական, որոշյալ և այլ դերանունների, որոնք կարող են առար-
կայի զաղափար արտահայտել: Օրինակ՝

Ես, պատկերն աստծո, որ կարծում էի՝
Մոտ եմ հայելուն սուրբ ճշմարտության,
Երկնի փայլի մեջ անաղարտության
Ինձ դասում էի շարքն անմահների...

(ԳՅ, 37)

Լալան պատրաստվում էր իր եղբոր պարանոցին փաթաթվել և
նրա առջև բացել իր սիրտը, բոլորը պատմել նրան, թե ինքը սիրում
է, վաղուց սիրում է Վարդանին... (ԲԵԺ, 3, 163):

Էն ժամանակ աստված գիտի,
Ով մեզանից կլինի փռշման.
Մե՞նք, որ կենենք անեղ մարտի.
Թե դուր, որ մեզ արիք դուշման...

(ՀԹԵ, 2, 130)

Դուցե մասամբ նիշտ է այդ, բայց այս էլ կա, որ ես դեպի-
նչ մի գործ ձգտում չեմ զգում (ՆԴԵԺ, 2, 163):

Դու, որ ժպտում ես հիմա, որ վառել ես այդ
սնդուրյունդ հրեղեն-ամենքի համար,—
Նայիր մի պահ քո հրե աչքերով զվարթ
Դեպի երկիրն իմ մոթ, իմ երկիրը մառ...
(ՆՁԵԺ, 1, 169)

Գոյականով կամ դերանվամբ արտահայտված բացահայտ-
յալը կարող է գրվել ինչպես ուղղական, այնպես և բոլոր թեք
հոլովներով, ըստ որում երկրորդական նախադասությունը կա-
պակցող հարաբերական բառը (որ, ինչ) հոլովով երբեք չի համա-
ձայնում նրան:

Հայրս, մինչև անգամ, մի փոքրիկ հացկերույթ էր սարքել
հյուրասիրելու ինձ համար նշանակված վարժապետին, որ մեր
բաղաձի ամենագիտնական փահանան էր (ՄԵԺ, 2, 364): Բոլոր
ժամանակ ես գրադվում էի միայն մի հաշվով.—ով և երբ պիտի
այցելեմ մեզ, ում և երբ պիտի այցելենք մենք, ով ունի խնջույք,
ով պարահանդես, երբ պիտի պարենք, երբ ուրախանանք (ՄԵԺ,
2, 365): Հյուր ընկա Անդրեաս ֆեռու տունը, որ մի հին ու փորձ-
ված հովիվ էր (ՀԹԵ, 1, 386): Հարցրել էր Ավետիքի ով լինելը,
իմացել էր գալու պատահարը, այն, քե ինչպես նրան վեր էին
հանել կոկորդը խեղդելով (ՎԽԳԼ, 1, 16): Ու գիտե՞ր նաև, որ
օտարի ստիպման հակառակ՝ ինքն ու իր նմանները, որ ժողովուրդ
են, խմբվում. ամբողջանում են իրենց ապրած կյանքի ծայրի-
ծայր սահմաններում (Նույնը, 39):

Սակայն եթե պարզեցնենք բարդ ստորադասական նախադա-
սությունները, երկրորդական նախադասության կրճատումից
ստացված դերբայական դարձվածք կազմավորող դերբայը կամ
կրճատումից հետո մնացած գոյականը հոլովով ու թվով կհամաձայ-
նեն իրենց լրացյալ գոյականին՝ բացահայտյալին: Օրինակ, վերը
բերված նախադասությունների կրճատումից կստացվի՝ Հայրս,
մինչև անգամ, մի փոքրիկ հացկերույթ էր սարքել հյուրասիրելու
ինձ համար նշանակված վարժապետին՝ մեր բաղաձի ամենագիտ-
նական փահանալին: Բոլոր ժամանակ ես գրադվում էի միայն մի
հաշվով՝ մեզ ում և երբ այցելելով... ում մոտ խնջույքի լինե-
լով...

Ընդհանրապես այն բոլոր երկրորդական նախադասություն-
ները, որոնք գոյականի լրացում են, միտում ունեն անմիջապես
կից լինելու իրենց լրացյալին, որովհետև գլխավոր նախադա-
սության մեջ այլ գոյականներ լինելու դեպքում կարող է տար-

առամութիւն առաջանալ լրացման ու լրացյալի փոխհարաբերութեան մեջ, ուր կշիռովի լրացյալը: Բացահայտիչ երկրորդական նախադասութիւնների կապակցութեան մեջ ևս նկատուում է այս միտումը: Սա է պատճառը, որ բացահայտիչ երկրորդական նախադասութիւնները սովորաբար ետադաս, երբեմն և միջադաս կիրառութիւն ունեն, որովհետեւ անմիջապէս հետեւում են իրենց լրացյալ գոյականին կամ դերանվանը: Սակայն ժամանակակից հայերենում բացահայտիչ երկրորդական նախադասութիւնները կարող են գործածվել և նախադաս շարադասութեամբ: Օրինակ՝ Ուր մի վիշտ—և այն էլ ծանր վիշտ—կրժում է նրա սիրտը և մտաւանջութիւն է պատճառում նրան,— այդ ես գիտեմ, այդ ես պարզ տեսնում եմ (ՆԳԻՇ, 2, 168—169):

Ինչպէս պարզ նախադասութեան, այնպէս և ստորադասական կապակցութիւնների մեջ բացահայտիչն արտահայտում է նաեւ այլ հարաբերութիւններ: Բացահայտումը կարող է կատարվել նաեւ բացահայտյալի արտահայտած իմաստի մասնակիացման և մեկնելու միջոցով. ըստ այսմ, բացի բուն բացահայտիչից, լինում են նաեւ մասնակիացնող և մեկնական բացահայտիչ երկրորդական նախադասութիւններ:

Մասնակիացնող բացահայտիչ երկրորդական նախադասութիւն

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասութիւնն այս դեպքում լրացնում է զլխավոր նախադասութեան մեջ գործածված տեղի կամ ժամանակի պարագաներին: Նա իր արտահայտած համապատասխան հարաբերութեամբ կոնկրետացնում, մասնակիացնում է զլխավոր նախադասութեան ստորոգյալի գործողութեան տեղը կամ ժամանակը, որ արտահայտված էր բացահայտյալի միջոցով, սակայն ընդհանուր ձևով: Օրինակ՝ Իրիկնապահին, երբ անց էին կենում սարերը, մի անգամ էլ երևաց գյուղը հեռու մշուշում (ԶԹԵ, 1, 312): Եթէ պարզեցնենք այս բարդ ստորադասական նախադասութիւնը, կստացվի՝ Իրիկնապահին, սարերն անց կենալիս, մի անգամ էլ երևաց գյուղը հեռու մշուշում: Այստեղ իրիկնապահ բառը լոկ ընդհանուր ձևով է ցույց տալիս գործողութեան ժամանակը, իսկ երկրորդական նախադասութիւնը կամ նրան փոխարինած դերբայական դարձվածք բացահայտում է, ավելի կոնկրետացնում այդ ժամանակը, պահը՝ իրիկնապահին՝ սարերն անց կենալիս....

Ժամանակի պարագան կոնկրետացվում, մասնակիացվում է այսպիսի ստորադասական կապակցությունների մեջ.

Ամեն օր, երբ հայրս վերադառնում էր տուն. անպատճառ մի նոր և ինձ հաղորդելու արժանի նորություն էր բերում (*ՄԵԺ*, 2, 366—367): Իրիկուններն էլ, երբ բանը վերջացնում էր, անկողին չունեն, կրակի առաջին, մոխրի վրա էր պառկում (*ՀԹԵ*, 2, 464): Աշնան մի օր, երբ մի գյուղից մյուս գյուղն էր գնում նա, մշուշը ծածկեց նեղ արահետը (*ԱԻԱԷ*, 73): Մի առավոտ, երբ նա նստած էր հյուրանոցի համարում և մի գիրք էր թերթում, հանկարծ դռան մոտ շտապ ոտնաձայներ լսեց (*ԴԴԵԺ*, 5, 41): Առավոտը, երբ թեյից հետո խաղում ենք, նա գնում է տնից... (*ՍԶԵԺ*, 3, 32): Ամեն առավոտ, հենց որ Ազադին ներս էր մտնում բակը և կամ ուսանողներով լցված միջանցքը, բոլորը դեմքով շրջվում էին նրա կողմը (*ԳՍԹ*, 1, 19): Քիչ հետո, երբ շունչը տեղը բերեց, պառկած տեղից նայեց և կրակ տեսավ սրահի մեջտեղում (*ՎԽԳԷ*, 1, 14):

Ինչպես նկատվում է, գլխավոր նախադասության ժամանակի պարագան կոնկրետացնող, մասնակիացնող երկրորդական նախադասությունը կապակցվում է ժամանակի հարաբերությունն արտահայտող երբ հարաբերական բառով և որ, հենց որ ու նման ստորադասական շաղկապներով:

Գլխավոր կամ գերադաս նախադասության տեղի պարսպարան երկրորդական նախադասությունների միջոցով կոնկրետացվում, մասնակիացվում է ստորադասական այսպիսի կապակցությունների մեջ.

Ու նայում ես դեպի ցած,

Ուր դաշտերն են մրափում...

(*ՎՏԵԺ*, 2, 68)

Եկա, շիտակ գնացի ներքին մոշուտնին, որտեղ գիտեմ արշի տեղն է (*ՀԹԵ*, 1, 333): Մտնելով պարտեզ՝ պահվում եմ մի անկյունում, ուր մոռի խիտ թփեր կան ու կանեփներ (*ՍԶԵԺ*, 3, 32): Հեռվում, ուր ոլորվում է կապույտ սարերի անվերջ շղթան, երեվում է լեռնաշխարհի վրա փառահեղորեն բազմած Արամազդ լեռը (*ՍԽԶ*, 7): Լեռնաշխարհը կիսող Որոտանի աչ ափին, որտեղ գետը ծունկ է տալիս, բարձունքի վրա գտնվում է Քարակերտ գյուղը (*Նույնը*):

Գործողության տեղը մասնակիացնող բացահայտիչ երկրոր-

դական նախադասությունը ղլխավոր նախադասության հետ կապակցվում է տեղի հարաբերություն արտահայտող որտեղ, ուր հարաբերական բառերի միջոցով:

Մեկնական բացահայտիչ երկրորդական նախադասություն

Երկրորդական նախադասություններն իրենց աշխարհի բնույթով շատ նման են բուն բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններին: Իմաստային առումով տարբերությունն այն է, որ այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը մեկնական նրանգով է բացահայտում իր լրացյալի ով կամ ինչ լինելը և այդ պատճառով հենց կապակցվում է համապատասխան մեկնական բառերով՝ այսինքն, այն է, այս է, ինչ է և այլն: Այս մեկնական բառերի մեջ առկա ցուցական դերանունները (այս, այն) բաց էությամբ կատարում են հարաբերյալ բառերի դեր: Երբեմն էլ մեկնական բառի հետ գործածվում են առանձին հարաբերյալ բառեր (այսինքն՝ նա, նրանք, այն), որոնք նյութական արժեք են ստանում, իմաստավորվում մեկնական բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունների բովանդակությամբ: Օրինակ՝

Բուն ասորիի, այսինքն նոֆա, որ մեր հետ միասին երեք ժողովք ընդունելով մեացին (և ոչ նոֆա, որք սահեցան դեպի նեստուրականություն) մինչև այժմ ընդունում են հայոց եկեղեցու հաղորդությունը (ՄՆԸԵ, 315): Այդ բոլոր անբախտությունների մեջ մի մխիթարություն կա, այն է, որ որքան էլ գողանում են մեզանից, որքան էլ հափշտակում են, դարձյալ մեր ամբարները լիքն են լինում (ՐՆԺ, 3, 114): Այս բոլոր պատմության մեջ միայն մի ուրախալի բան կա, այն է, որ գործը կնետաձգվի, և մենք ժամանակ կվաստակենք լալայի վիճակը տնօրինելու համար (նույնը, 116):

6. ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Եթե որոշիչ, հատկացուցիչ և բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները գոյականի կամ գոյականաբար գործածված այլ խոսքի մասերի լրացում են լինում, ապա խնդիր երկրորդական նախադասությունները լրացնում են միայն և միայն բայերի: Խնդիր երկրորդական նախադասությունները արտահայտում են երկու հիմնական հարաբերություն: Մի դեպքում խնդիր երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գերազուս նախա-

դասութեան բայ-ստորոգյալի արտահայտած գործողութեան կամ եղելութեան ուղղակի առարկան՝ իբրև առարկա կամ առարկայացված մտային իրողութիւն (ուղիղ խնդիր), մի այլ դեպքում՝ այդ գործողութեան կամ եղելութեան հետ անուղղակի կերպով կապված առարկա, այս վերջինի ամենալայն ըմբռնմամբ (անուղղակի խնդիր)։ Անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասութիւնները լինում են՝ հանգման, մատուցման, վերաբերութեան, անջատման, միջոցի և ներգործող։

Ա. Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւն

Որովհետև ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւնը ցույց է տալիս գործողութեան կամ եղելութեան հետ անմիջականորեն կապված առարկա, ուստի, բնականաբար նա կարող է գործածվել անձի և իրի քերականական կարգերով։ Երբ գործողութեան կամ եղելութեան ուղղակի առարկան անձ է, երկրորդական նախադասութիւնը կապակցվում է անձի նշանակութիւն արտահայտող ով, որ հարաբերական բառերի միջոցով, որոնց համապատասխան գլխավոր նախադասութեան մեջ սվորաբար գործածվում է նա հարաբերյալ բառը։ Վերջինս, իբրև ձևական ուղիղ խնդիր, դրվում է հայցական հոլովով և նյութական նշանակութիւն է ստանում երկրորդական նախադասութեան բովանդակութեամբ։ Օրինակ՝

Ում որ հաղթել չէր կարենում,

Շողովելով կանչում էր նա,

Նստեցնում էր իր վրանում

էն կորստյան հորի վրա։

(ՀԹԵ, 2, 122)

Ում կամենում էր, տուն էր բերում, պատվում, նամփու դնում (ՀԹԵ, 1, 337)։ Ո՛վ մարդ, խմիր ու հիշիր նրանց, որոնք ծառավից տանջվում են աշխարհում (ՀԹԵ, 2, 414)։ Այժմ շախտի արհամարհես նրան, ով փորձանքի ժամանակ քանկ էր քեզ համար (Նույնը, 444)։ Փողոցներից անցնողների թիվը իմանալու համար հարկավոր չէր լուսամուտներից դիտել նրանց, որոնք արդեն ծածկվել էին ձյունով, ոտնաձայներից կարելի էր գուշակել (ՎԹԿՀԺ, 119)։

Իրի նշանակութեամբ գործածվող ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւնները կարող են արտահայտել շոշափելի, դժգոյական առարկա: Օրինակ՝

Նրանք տալիս են գլոյտացում այն, ինչ որ պետք է նրա համար, և փոխարենը առնում են այն, ինչ որ գլոյտացին հետո տեղեր տանելու և վաճառելու համար շատ արգելքներ ունի... (ԲԵԺ, 3, 148):

Սակայն իրի նշանակութեամբ գործածվող երկրորդական նախադասութիւնները հաճախ ցույց են տալիս առարկա ամենավերացական նշանակութիւններով, իբրև առարկայացած գաղափար, մտային իրողութեան նյութ, եզրահանգում և այլն: Օրինակ՝

Դուք չձանոթացրիք մեզ մարդկային պահանջների հետ և չտվեցիք այն, որ պետք է ապրելու և հանգիստ ու բախտավոր ապրելու համար (ԲԵԺ, 3, 57): Նա ինքն էլ չէր հասկանում, թե ինչո՞ւ այն փայլուն գոհարները այնքան գրավում էին իրան (նույնը): Ինչ որ չեմ ասե, նա կասե վաղը (ԵԶԵԺ, 234):

Իրի նշանակութեամբ գործածվող ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւնը կարող է արտահայտել նաև առարկա, իբրև մտային գործողութեան արդիւնք կամ հետեւանք: Օրինակ՝

Հասկացա հանկարծ, որ թե՛ մութ, թե՛ լույս՝
Երկուսն էլ չկան, երկուսն էլ—երազ...
(ԵԶԵԺ, 1, 28)

Նա զգաց, որ ծարավից պապակում էր (ԶԹԵ, 1, 331): Նա հասկացավ, որ զիշերը հասել էր (նույնը):

Ես հասկացա ու դիտեմ, որ աշխարհը մի
Երգ է հնչեղ, հրաշունչ-հրաշունչ բամբուլ...
(ԵԶԵԺ, 1, 135)

Անգամ ծեր դոնապան Ալին ուսանողների խոսակցութիւնից կոտակել էր, թե խոսքն ինչի մասին է (ԳՄԹ, 1, 18):

Երբեմն գերադաս նախադասութեան գործողութեան կամ եղելութեան առարկայական օբյեկտը որոշ սահմանափակման մեջ է դրվում. այդ դեպքում գլխավոր նախադասութեան մեջ գործածվում են այսպէս, այնքան, միայն և սահմանափակում արտահայտող այլ բառեր: Երբեմն միայն եղանակավորող բառը կարող է հարադրվել այսպէս, այնքան ցուցական դերանունների հետ.

Մեր երկաւառն լուսւոյան մասին այսպէս միայն արժան ենք համարում ասել, որ դա մի կամայական բան չէր (ՄՆԸԵ, 223):

Միայն այնքան հասկացանք, որ մեզ խրատենք էր տալիս (ՎԹԿՀՃ, 68): Ես գիտեմ միայն, որ ինձ պահողը մայրս է, հորս էլ նա հաց է տալիս, պապիս էլ, տատիս էլ... (ՍԶԵԺ, 3, 16): Ալեքի ու Մարոսի պատմածից ես այնքան եմ ըմբռնում, որ հայրս վիճել է ցեմենտի ռուս կապալառուի հետ... (Նույնը, 29): Զգում եմ միայն, որ այտերիս վրա դողում են ինչ-որ կաթիլներ (Նույնը, 63): Եվ նրա հախուռն խոսքերից մենք այնքան ենք իմանում, որ Զաֆար վարժապետին տառել են բանա (Նույնը, 79):

Իրի նշանակությամբ գործածվող ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասության հետ կապակցվում են մեծ մասամբ որ և թե ստորադասական շաղկապներով: Օրինակ՝

Առհասարակ ձայնից նկատում էի, որ չափազանց ուրախ տրամադրության մեջ էր (ՆԴԵԺ, 2, 416): Ամեն ոք գիտե, թե ինչ դիրք կբռնեն Պետական Դումայում Կովկասի պրոլետարիատի ներկայացուցիչները (ՍՇԵ, 1, 166): Ինքը Վորանին հո երեխա չէ, ամենիքն նաեւաշում է, գիտի, թե ինչ են անում նրանք (ԳՍԹ, 1, 114): Վսուդին առաջին հայացքից հասկացավ, թե ինչ կարող է պարունակել այդ գրաֆիքը (Նույնը, 128): Մերունի Արսենը մինչև այդ լուռ լսում էր, թե նրանց լեզվակոխվր ուր կհասնի (ՔԹՈՂ, 247):

Իրի նշանակությամբ գործածվող ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են նաև ինչ, ինչ որ, որ հարաբերական բառերով, որոնց համապատասխան՝ գլխավոր նախադասության մեջ կարող են գործածվել այն, այն ամենը, այն բոլորը հարաբերյալ բառերը: Օրինակ՝

Զատեմ այն, ինչ դեռ ինքս էլ չգիտեմ (ԳՅ, 25): Այս վերջինները լրացնում էին, ինչ որ պակաս էր թողել Զալալեդինը (ԲԵԺ, 3, 45): Սառան սկսեց պատմել, ինչ որ լսել էր ֆուրդ աղախնից (Նույնը, 135): Ինչ որ կամենա, կարող է կատարել (Նույնը, 160): Երբ նրանք չէին կարողանում տպագրել տալ այն, ինչ որ ուզում էին ասել ռուս հասարակությանը, նրանք դիմում էին ազատ մամուլին (ՍՇԵ, 1, 30): Մենք ասացինք այն, ինչ որ մտածում և գգում էինք Ձեր մասին (Նույնը, 39): Կարիճեն գանգաավեց, պատմեց այն ամենը, ինչ տեղի էր ունեցել իր և տագոր միջև, ինչ նա լսել էր նրանից Տիգրանի մասին (ՔԹՈՂ, 550):

Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւնները, մանավանդ չափաժողովութի մեջ, հաճախ կապակցվում են շարահարուսթյամբ: Օրինակ՝

Իսկապէս որտեղացի՞ էր նա, կամ ի՞նչ տեսակ անցյալ էր ունեցել, այս կողմերում ոչ ոք չգիտեր (*Րեժ*, 3, 150):

Ո՞ւմ եմ երգում. ի՞նչ, թե՞ քեզ, չգիտեմ.

Իմ երգերում ինձ կգտնե՞ս, չգիտեմ:

(*ՅՁԵԺ*, 1, 401)

Ու չիմացավ՝ ինչպէս ննջեց Մովսեսին ծաղկավետ (*ՀՇՍԽ*): Ո՞ւր մնաց ձիավոր գինետերը, աստված գիտի (*ՎԽԳԼ*, 1, 109): Նայելով հարազատ ու նվիրական վայրերին, նա չգիտեր՝ երջանկութեամբ է սպասում իրեն այստեղ, թե՞ դառն հուսախաբութիւն (*ՍԽԶ*, 7):

Գեղարվեստական գրականութեան մեջ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւնները հաճախ արտահայտվում են հեղինակելի խոսքի հետ անմիջականորեն կապված ուրիշի ուղղակի խոսքով, վերջինս գերազանցապէս կատարում է ուղիղ խնդրի և միայն հազվադեպ՝ ենթակայի, որոշի և այլ պաշտոններ:

Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութեան դեր կատարող ուրիշի ուղղակի խոսքի օրինակներ՝

— Կանչիր այստեղ, — ասաց Սառան, — տեսնում ես, գործ ունեմ:

— Ներս չեմ գալիս, ասում է շատ հարկավոր խոսելիք ունեմ, — պատասխանեց աղախինը (*Րեժ*, 3, 128):

— Աղան ասում էր պետք է մի նոր կնիկ բերեմ. արկիներ ասում էր՝ չէ. չարտի բերես (*Նույնը*, 129—130):

Իսկայն դիմելով բոլորին, Զարին ոգևորված հայտնեց.

— Մորաբուռն արեւը վկա, Ղորանին այսօր չի գալու: Մենք նրան նոր միայն տեսանք (*ԳՍԹ*, 1, 21):

Մի փանի բապե մոլլա Ղորանիին լսելուց հետո, հանկարծ ականջ ծակող ձգտողով նա հարցրեց.

— Ովքե՞ր են, ովքե՞ր են այդ անօրեները (*Նույնը*, 22):

Ոչ մի անհղ բայի սեռն ու խնդրառական յուրահատկութիւնները այնքան կարևոր նշանակութիւն չունեն, որքան ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութեան կապակցման մեջ: Այստեղ բայի

խնդրառությունն արտահայտվում է իր ամենաբազմազան նրբերանգներով¹:

Ինչպես պարզ նախադասության ուղիղ խնդիրը, այնպես և ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը հանդես է գալիս իբրև ներգործական սեռի բայի լրացում: Օրինակ՝

է՛հ, վարդապե՛տ, ո՞վ չգիտի,
էլ ուր մնաց դու շիմանա,
Որ հարսնահոբ տնից պիտի
Դուրս գան սրանք ուրախ-խնդուն...
(ՊՍԱԶ, 126)

Արտակն զգաց, որ կրճի տակ մի բան անուշ փվեց (ԴԴՎ, 45):

Հետո ավելացրեց Սառան, թե ինքը շատ կցանկանա մի անգամ գոնե տեսնվել կնոջ հետ (ԲԵԺ, 3, 131): Մոկի տամ տեսնեմ՝ ֆարը վե՛ր է բնկել, կորել (ՀԹԵ, 1, 333): Ես ձգեցի, նա ձգեց, տեսա, որ բան չի դառնում, ձեռս զցեցի, ասի հանկարծ խլեմ (Նույնը): Նրա հայացքը ցույց է տալիս, որ նա առաջուց արդեն հաշտվել է անխուսափելի թշվառության հետ (ՆԴԵԺ, 1, 43):

Բ) Անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասություններ

Անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները լրացնում են գլխավոր նախադասության մեջ գործածված բայ-ստորոգյալին կամ բայական որևէ այլ անդամի, ցույց տալով դործողության կամ եղելության հետ անուղղակի կապ ունեցող առարկաներ՝ այս վերջինի ամենավերացական, ընդհանուր նշանակությանմբ: Ստորադասական կապակցությունների մեջ անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները լինում են.

ա) Հ ա ն դ մ ա ն ա ն ու ղ ղ ա կ ի խ ն դ ի ր

Անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունն իր այս ձևով ցույց է տալիս մի առարկա (նյութական, շոշափելի նշանակությամբ կամ որևէ հանգամանքի, մտքի, երևույթի առարկայացմամբ), որին հանգում է գլխավոր նախադասության մեջ գործածված բայի գործողությունը կամ եղելությունը: Օրինակ՝

¹ Ստորադասական կապակցություններում բալի սեռի և խնդրառութային համեմատաբար մանրամասն քննությունը տե՛ս սույն աշխատության երրորդ մասում:

Սպասում էր նա,
Թե երբ կերևա
Երկնակամարից
Արևը նորից:

(ՀԹԵ, 2, 24)

Հանգաման անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները ուղիղ խնդրի համեմատությամբ սակավ գործածական են և սահմանափակ թվով բայերի լրացում են դառնում: Երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված հանգաման անուղղակի խնդիր կարող է ստանալ մասնավորապես հավատալ բայը: Օրինակ՝

— Դու հավատում ես, որ քո հայրենակիցը կկատարե իր խոստումը (ԲԵԺ, 3, 62): Ես չեմ կարող հավատալ, թե նա կդավանեն ինձ (ՄԵԺ, 2, 68): Բայց այն ժամանակ լիովին հավատում էի, որ չի կեղծում (ՆԴԵԺ, 1, 115): Հավատում էր, որ ինքը երբեք ոչ մի սխալ չի գործիլ (ՎԹԿՀԺ, 30): Եվ աղոթելով հավատում եմ, որ աստված կլսի իմ աղերսը (ՍԶԵԺ, 3, 64): Իսկապես չէր հավատում, թե դառնալու է Ավետիք (ՎԽԳԼ, 1, 24):

Հաճախ հանգաման անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությամբ լրացում է ստանում նաև սպասել բայը: Օրինակ՝

Անհուն սպասում էին, որ գիշերային խավարը քանձառան... (ԲԵԺ, 5, 18): Այժմ անհամբեր սպասում էին, թե ինչ պիտի կատարվի ներսը, խրճիթում (ՆԴԵԺ, 1, 20):

Ջերմ կարոտով սպասում եմ անհամբեր,

Որ մեկը իմ փակ դռները կբանա...

(ՎՏԵԺ, 2, 89)

Սպասում եմ առավոտին, սպասում եմ, որ մայրս ճառ նորից արեի հակինթյա սրինգով (ՎԹԿՀԺ, 25): Նրանք գալիս են և մեզ հետ, սպասում, որ օրը մթնի (ՍԶԵԺ, 3, 167): Նա մի պահ լռեց և ապասեց, որ ցասկոտ բազմությունը խաղաղվի (ԹԹՈՂ, 350): Լռել, սպասում էր, թե ինչ է լսելու այլևս (ՎԽԳԼ, 1, 118):

Հանգաման անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությամբ լրացում կարող են ունենալ նաև ականջ դնել, համաձայնել, հետապնդել, հավատալ, նայել, պատահել, ունկնդրել, ուշադրություն դարձնել և նման այլ բայեր: Օրինակ՝

Եվ ականջ էր դնում, թե ինչպես կարկտախառն հորդառատ անձրևը շփշփոցով թակում էր տոպրակներն ու կապերտը... (ՆԴԵԺ, 1, 40):

... Իջել է այնտեղ մի ծուլ լոռիթյուն սարդոստայնային,
Որ որանջում է՝ ականջ դնելով
Թե ե՞րբ կշտացած գայլերը գոնե պիտի զկրտան...
(ՊՍԱԶ, 225)

Թե Ալեկ ազան և թե մոտիկ ազգականները համաձայնեցին, որ առանց մեծ եղբոր ամուսնանալուն փոքր քույրը կարող էր ամուսնանալ (ՎԹԿԶԸ, 103): — Համաձայնի գոնե, որ ամեն երեկո, նիշտ այս ժամին, կգաս կնվագես պատումանիս տակ (ՆԴԵԺ, 1, 122): Նա էլ հետապնդում էր, որ իբրև հայր մտածի աղջիկ զավակի բախտի և պատվի մասին (ՎԹԿԶԸ, 205): Նավկա վանք չհասած՝ պատահեցին նրան, ում հետով գնում էին տարին բոլոր ու չէին գտնում (ՎԽԳԼ, 1, 131): Ո՞վ է ուշադրություն դարձնում, թե գրկվեցին մեր բոլոր կարողությունից... (ՆԴԵԺ, 2, 176):

Ինչպես նկատվում է, հանգման անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ կապակցվում են որ, թե բացատրական շաղկապներով: Համեմատաբար սակավ, երբ ավելի առկա է հանգող առարկայի նյութական նշանակությունը, գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում են նա, այն, այն բանին և այլ հարաբերյալ բառեր՝ հանգման անուղղակի խնդրին հատուկ տրական հոլովածեով: Օրինակ՝ Տեղական սովետները և տնտեսական կազմակերպությունները պետք է հասնեն այն բանին, որ ամեն մի ձեռնարկություն կատարի և գերակատարի արտադրանքի թողարկման, ինքնաբերական ինքնագնա և նախատեսված մասնահատումների պլանները («Սովետ. Հայաստան», 1953):

բ) Մատուցման անուղղակի խնդիր

Անհամեմատ ավելի քիչ են գործածվում մատուցման անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները: Եթե հանգման անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ չեզոք և սակավ միայն ներգործական սեռի բայերի լրացում են դառնում, ապա մատուցման անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները լրացնում են միայն ներգործական սեռի բայերի, ցույց տալով մի առարկա, որին մատուցվում է որևէ բան: Օրինակ՝

Ես վանքի պահարաններում բավական հրացաններ և վառոդ ունեմ քաֆցրած. հիմա հանել կտամ. պետք է բաժանել, որոնք

ճետելու շնորհք ունեն (ՐԾԺ, 3, 48): Ով էնպիսի սուտ ասի, որ
ասեմ՝ սուտ է, իմ քաղավորության կեսը կտամ նրան (2ԹԾ,
1, 439): Ով բժշկի, իր ֆաշովը մին ոսկի կտամ (Նույնը, 474):

Տալիս եմ երգս լուսե

Ում որ կուգեք:

(ԵԶԵԺ, 1, 217)

Մատուցման անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասու-
թյունները հիմնականում գործածվում են անձի նշանակությամբ
և այդ պատճառով կապակցվում են համապատասխան ով, որ
հարաբերական բառերի միջոցով:

զ) Շ ա հ ի ա ն ու ղ ղ ա կ ի խ ն դ ի ր

Շահի խնդիր երկրորդական նախադասությունը ցույց է տա-
լիս մի առարկա, հոգուտ կամ ի վնաս որի կատարվում է գլխա-
վոր նախադասության մեջ արտահայտված գործողությունը կամ
եղելությունը: Այս բնույթի երկրորդական նախադասությունը ես
դառնում է լրացում սահմանափակ թվով որոշ բայերի՝ ասել,
անել, գործել, երանի տալ, խմել, խոստանալ, շափել, ուզել և
այլն: Օրինակ՝

Նրա հայրը խոստացել էր լավ վարձատրություն, ով որ
նիշտ լուր կբերե (ՐԾԺ, 3, 141):

Օ՛հ, նրան եմ ևս երանի տալիս.

Ում ձեռքն է բերում այսպիսի օգուտ:

(ԳՅ, 56—57)

Ա՛խ, կուգեի ես հարազատ և ընկեր լինել

Նրանց, որոնք մոռացված են բանտերում անել:

Ես կուգեի եղբայր լինել նրանց, որ մթին

Չարչարանքում կորցրել են կրակը շետին:

(ՎՏԵԺ, 1, 218)

Շահի խնդիր երկրորդական նախադասությունները հաճախ
լրացնում են ձայնարկություններով ձևավորված գլխավոր նա-
խադասությունների: Այս առումով հատկապես շատ գործածա-
կան են երանի՝, երենկ՝, վա՛յ ձայնարկությունները: Օրինակ՝

Երենկ նրան, որ իր գործով

կապրի անվերջ, անդադար:

(2ԹԾ, 2, 134)

Ա՛խ, երանի՜ ով մարդ կգա
Ու մարդ կերթա անարատ!
(ՀԹԵ, 2, 145)

Երանի նրան, ով հայրենական տուն ունի հիմա
(ՎՏԵԺ, 2, 56):

Երանի նրանց, որ մեզ քանտիրում
Եվ շարձարանքում դժնի որպես մահ,
Մաշեցին այնքան օրեր հրահրուն,
Գերված թշնամուց անսիրտ ու ագահ,
Երանի նրանց, որ սրտով հռուն
Մնացին տոկուն, հպարտ և անահ...
(ՎՏԵԺ, 2, 119)

Ինչպես հայտնի է, պարզ նախադասության շահի խնդիրը դրվում է տրական հոլովով. նույնպիսի հարաբերություն է ստեղծվում նաև ստորադասական կապակցության զլխավոր և շահի խնդիր երկրորդական նախադասությունների միջև: Սա է պատճառը, որ եթե զլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ բառ է գործածվում (նա), ապա վերջինս դրվում է միայն տրական հոլովով: Եթե հարաբերյալ բառ չկա, միևնույն է, երկրորդական նախադասությունն արտահայտում է տրական հոլովի իրահարաբերություն: Եթե կրճատենք երկրորդական նախադասությունը, ապա նրա պարզ ստորոգյալը կվերածվի դերբայի՝ անպայման տրական հոլովով: Այսպես.

1. Երենկ նրան, որ իր գործով կապրի անվերջ, անդադար:
— Երենկ իր գործով անվերջ անդադար ապրողին: 2. Ա՛խ, երանի՜ ով մարդ կգա ու մարդ կերթա անարատ. — Ա՛խ, երանի մարդ եկող ու անարատ մարդ գնացողին:

Նույնը նաև մյուս նախադասություններում:

4) Վ երաբերության անուղղակի խնդիր

Վերաբերության անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասության միջոցով ցույց է տրվում որևէ առարկա կամ իբրև այդպիսին դիտվող որևէ երևույթ, հանգամանք և այլն, որին վերաբերում է զլխավոր նախադասության պարզ ստորոգյալի կամ բայական որևէ անդամի արտահայտած հատկանիշը:

Վերաբերության անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ չեզոք սեռի բայի լրացում են դառնում: Օրինակ՝

Տարակույս չկա, որ մենք օտար մարդու առջև ցույց չենք տալիս մեր իսկական դրուքները... (ՄՆԸԾ, 611); Քայց ավա՜ղ, որիա՞ն ծանր է մի կին մարդու համար համոզվիլ, քե ինքը դժբախտ է արդեն (ՄԵԺ, 2, 68); Հիմա հերս չիբուխ է փաշում, մերոնք էլ զբայց են անում, քե ինչպես ոռուսն եկավ մեր երկիրը խաղաղություն գցեց, ու օրհնում են ոռուսին, ոռուս սալդաթին (ՀԹԵ, 1, 341); Թաղի կանանց այցը վերջանալուց հետո հավաքվեցին Թորոսի հեռու-մոտիկ բարեկամ կանայք և սկսեցին խելի-խելի տալ, քե ինչ դարման անեն (ՆԴԵԺ, 1, 11); Սաբեթը գանգատ էր տվել շրջագործկոմ, որ իրեն հեռացրել են (ԴԴԵԺ, 5, 27);

Վերաբերության անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները երբեմն լրացնում են և ներգործական սեռի բայերի. այս դեպքում նրանք կարող են դիտվել և որպես ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություն: Օրինակ՝

Վարպետը հարցնում էր, քե ինչ տպավորություն գործեցին նրա վրա արեղաները, նրանց կյանքը, նրանց սովորությունները և այլն (ԲԵԺ, 5, 156); Ունանես քիձեն մեզ պատմում էր, քե ինչպես սկսվեց ներկաքուղու շինությունը (ՀԹԵ, 1, 342);

Այսպիսի կապակցություններում երկրորդական նախադասության բնույթի երկվությունը բխում է ներգործական սեռի լրացչալ բայի խնդրառական բնույթից: Այդ բայերը թելադրում են և՛ ուղիղ, և՛ անուղղակի խնդիրներ. մտածել, հարցնել, պատմել՝ ի՞նչ և ինչի՞ մասին...

Ստորադասական կապակցությունների մեջ վերաբերության անուղղակի խնդիրները կարող են որոշ ընդհանրություններ ունենալ նաև այլ բնույթի, օրինակ, պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունների հետ: Օրինակ՝

Ու դարձյալ վիճում էին, քե ով է շատ աշխատել, ով շատ կերել (ՍԶԵԺ, 3, 23); Ուր դարձյալ վիճում են, քե ո՞ր դպրոցը տանի քինն (նույնը, 66);

Այս նախադասությունների մեջ համանման երկվություն է, որ դարձյալ բխում է լրացչալ բայի բնույթից. վիճել ինչի՞ մասին և ի՞նչ պատճառով, ինչո՞ւ:

և) Անշատման անուղղակի խնդիր

Ժամանակակից հայերենում շատ սակավ են գործածվում անշատման անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները: Դրանք ցույց են տալիս մի առարկա կամ առարկայացվող

որն է երևույթ, հանգամանք, վիճակ և այլն, որ հլակետ է ծառայում գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի, կամ բայական մի այլ անդամի գործողության կամ եղելության համար: Օրինակ՝

Սկսանում եմ նորանից, որ այս օրերում ձեռքս հասավ թիֆլիսի առաջնորդի հանապարհորդության երկրորդ հատորը (ՄՆՋԵ, 248): Բայց միևնույն ժամանակ զգուշանում եմ, որ իմ ներշնչած այդ նորությունները չխեղդեն նրանց մեջ գլուղացու այն հատկությունները (ՄՆԺ, 2, 349): Զգուշացեմ, օրհորդներ, որ ձեր ծաղկող հասակն ապարդյուն չանցնե նման բարդի ծաղին, որ ուռնանում, բարձրանում է մինչև ամպերը, բայց ոչ հովանի է տալիս արևակեզ անցորդին և ոչ էլ պտուղ՝ բնկնող մշակին (նույնը, 372): Եվ առանց քաշվելու, որ ինքն գտնվում է ոչ թե փողոցում, այլ թագավորի պալատում, սկսում է կոկորդովը մին գոռալ (ՀԹԵ, 2, 377): Իմ անուշ, իմ բարի տեր, մի վախենա՛ր, թե ինձ քո ձեռով կվախեցնես (նույնը, 485): Հաջի էֆենդի, կվախենա, որ գա (ՎԹԿՀՃ, 134):

Անջատման անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները գործածվում են մեծ մասամբ իրի նշանակությամբ և կապակցվում են որ, թե ստորադասական շաղկապներով: Իբրև կապակցող բառ գլխավոր նախադասության մեջ երբեմն գործածվում է որն է հարաբերյալ բառ՝ անույալման զրված անջատման հարաբերություն արտահայտող բաղառական հոլովով (այդպես է: օրինակ, վերը բերված նախադասություններից առաջինում):

դ) Մ ի ջ ո ճ ի ան ուղղակի խնդիր

Միջոցի անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս մի առարկա կամ առարկայացված որն է երևույթ, հանգամանք, իրողություն, վիճակ և այլն, որ դառնում է նյութ, միջոց, գործիք՝ գլխավոր նախադասության լրացյալ բայի գործողության կամ եղելության կատարման համար: Օրինակ՝

Թագավորը ծառային կանչում է իր մոտ. սպառնում, որ եթե մյուս օրը գողի անունը չտա, գլուխը կբռչի (ՀԹԵ, 2, 474): Նա սպառնաց, որ պետք է սպանի «կադին» (ԴԴԵԺ, 5, 145): Ես հպարտ էի, որ անա պաշտպանում եմ մի բնույթ աղվա (ՎԹԿՀՃ, 70): Մայրս միշտ մտահոգված էր, որ մի գուցե մի օր էլ հայրս պատահեմ նրանց և կողոպտվեմ (նույնը, 179): Այսպես ամենքին մտաբերեց, մոռացության տալով նրանց մեռած լինելը, խաբելով իրեն, թե իր նման հրաշքով կենդանի են մնացել (նույնը, 92):

Ստորագասական այսպիսի կասկածություններում գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում է նաև հարաբերյալ բառ (ևս), որ դրվում է գործիական հոլովով, ձևականորեն կատարում միջոցի անուղղակի խնդրի պաշտոն, բայց նյութական բովանդակություն է ստանում ու, թե ստորագասական շաղկապներով սկսվող երկրորդական նախադասությամբ: Օրինակ՝

Ջկամիր նամակս սկսանել նորանով, քն ողջ և առողջ էի... (ՄՆԸՆ, 248): Սակայն այս խրհիթը մյուս անակնկից տարբերվում էր միայն նրանով, որ սրտ պատերի կեսը ալիգից էր (կավի և հարդի շաղախից) և կտրանը երդիկ ունեւ, որի զլուխը ծածկված էր կտրած կարասի վերին մասով (ՆԴԵԺ, 1, 3): Վերջապես այդ ամենը վերջանում է նրանով, որ հանկարծ լսվում է մի սուր նիշ (ՍԶԵԺ, 3, 36):

Երբեմն նա հարաբերյալի փոխարեն կարող են գործածվել նաև այլ հարաբերյալ բառեր, օրինակ, այնպես, որը շնայած ունի ձևի պարագայի երանգ, բայց և այնպես կապակցվում է միջոցի անուղղակի խնդրի երկրորդական նախադասության հետ: Օրինակ՝ Բայց մենք ընկերներով այդ հանգամանք բացատրում ենք այնպես, որ նրանք հավանորեն վախեցել են մեզնից (ՍԶԵԺ, 3, 157):

է) Ն ե բ գ ո Ր Ժ ո Ղ ա ն ու ղ զ ա կ ի խ ն գ ի Ր

Անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասություններից ամենասակավ գործածություն ունեն ներգործող անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները: Սրանք դառնում են լրացում գլխավոր նախադասության մեջ եղած կրավորական սեռի մի բայի և արտահայտում են մի առարկայի գաղափար, որ տրամաբանորեն այդ բայի ցույց տված գործողության կատարողն է: Ինչպես պարզ նախադասության համապատասխան անդամը, այնպես և ներգործող անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված առարկան իր գործողությամբ ներգործում է գլխավոր նախադասության ենթակայի վրա, որ տրամաբանորեն իր վրա է կրում այդ գործողությունը: Օրինակ՝

Այս կարծիք հավաստվում է նաև նրանով, որ հանձնաժողովը, հավատարիմ մնալով Դուան ցուցումներին, գրեթե լիովին ոչնչացրեց Կանոնադրության էական մասերը (ՄՆԸՆ, 398):

Շունը մարդուց ավելի է գերադասված

Նրանց կողմից,

Որ կոչվում են մարդ ու անտված...

(ՊՍՆԶ, 215)

7. ՊԱՐԱԳԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես խնդիր, այնպես և պարագա երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի կամ բայական մի այլ անդամի լրացումներ են: Սակայն եթե խնդիր երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գործողության կամ եղելության հետ կապված առարկա, ուղա պարագա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գործողության հետ կապված զանազան հանգամանքներ՝ տեղ, ժամանակ, պատճառ, նպատակ, հիմունք և այլն:

Պարզ նախադասության պարագաների համեմատությամբ՝ պարագա երկրորդական նախադասություններն ավելի հարուստ են: Սրանք ոչ միայն ավելի մանրամասն, բազմակողմանիորեն են արտահայտում գործողության հետ կապված հանգամանքները, այլև դրսևորում են այնպիսի հանգամանքներ, որոնք առհասարակ չեն կարող արտահայտվել պարզ նախադասության մեջ:

Արդի հայերենի պարագա երկրորդական նախադասությունները լինում են՝ տեղի, ժամանակի, ձևի, չափ ու քանակի, պատճառի, պայմանի, նպատակի, հիմունքի և դիջման:

Ա. Տեղի պարագա երկրորդական
նախադասություն

Այս բնույթի երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի կամ բայով արտահայտված որևէ այլ անդամի ցույց տված գործողության տեղը:

Սակայն երկրորդական նախադասություններն արտահայտում են տեղի այլազան հարաբերություններ: Նրանք կարող են ցույց տալ գործողության կամ եղելության անմիջական տեղը: Այս դեպքում ստորադասական կապակցությունն ստեղծվում է այնտեղ-որտեղ (որ) հարաբերյալ ու հարաբերական բառերի միջոցով: Օրինակ՝

Որտեղ տիրում է թշվառությունը, այնտեղ ավելի մեծ թվով զոհեր է տանում մահացությունը (ԲժԺ, 5, 37): Որտեղ աշյունն

է կաթում, էնտեղ փուշ ու սատասկ է դուրս գալի, որտեղ արտասունքն է թափվում, էնտեղ լին է գոյանում (2ԹԵ, 1, 472): Որտեղ որս կար՝ սուս ու փուս գնացինք, որտեղ ան էր՝ կուզուկուզ գնացինք (նույնը, 478): Որտեղ մի ժամանակ հայոց բերդապահներն էին եղել, հիմա. եթե ավերակ չէին անցած—չմոռացված բերդերը, սելջուկ զինվորներ էին նստած (ՎԽԳԼ, 1, 36):

Թե միևնույն հիմա որտեղ որ երգն էր՝
Այնտեղ էլ նա էր,
Թե միևնույն հիմա որտեղ որ երգն էր՝
Այնտեղ էր երգը:

(ՊՍԱԶ, 149)

Երկրորդական նախադասությունը կարող է արտահայտել նաև այն տեղը, ուր ավարտվում է գործողությունը: Օրինակ՝ Ավելի զարմանք մեծացավ, երբ տեսավ հետքը. շրջան անելով եկավ էլի էնտեղ, որտեղից սկսել էր ու գնացել (2ԹԵ, 2, 393):

Երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս և այնպիսի մի տեղ. դեպի ուր ուղղվում է գործողությունը: Այսպիսի հարաբերության դեպքում տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունը կապակցվում է ուր հարաբերական բառով, որին համապատասխան՝ զլխավոր նախադասության մեջ հաճախ գործածվում է այնտեղ հարաբերալը: Օրինակ՝

Դուք մեծ շնորհ արած կլինեիք, եթե հենց այս բոլորին թույլ տալիք ինձ գնալ, ուր որ ես ցանկանում եմ (ԲԾԺ, 3, 92): Եվ չէ՞ որ ուր նրանք են սավառնում, սիրտս էլ հետները այնտեղ է նախրում (ԱԻԱԷ, 37): Դրանք խաշվում—խնդովում են հայրենի տուն կոչվածի անուրոշ սահմաններում, նաև այնտեղ, ուր տանում են կամ որտեղից բերում (ՎԽԳԼ, 1, 4):

Նկատվում է, որ արդի հայերենում ավելի ու ավելի գործածական է դառնում ուր շաղկապը: Երբեմն երկրորդական նախադասությունը թեև արտահայտում է գործողության կատարման բուն տեղը, կամ վախճանակեալը, բայց զլխավոր նախադասության հետ կապակցվում է ոչ թե որտեղ, այլ ուր հարաբերական բառով:

Ուր ոտ կոխես—բաղ է հիմի, շահնշահի բաղը չկա,
Ման եմ գալիս քուշա—քուշա—սիրեկանի թաղը չկա:

(ԵԶԵԺ, 1, 236)

Կանգ եմ առնում այնտեղ, ուր ոչ ոք չի կարող նշմարել մեզ, մինչև անգամ երկնից դիտողը (ՎԹԿԶԶ, 72):

Որտեղ հարաբերականի փոփոարեն ուր հարաբերական բառի գործածությունն առանձին ղեպքերում բխում է ղեղարվեստական, հատկապես բանաստեղծական խոսքի պահանջից, մանավանդ որ ուր հարաբերական բառը կարճ է և ավելի է հարմար խոսքի երաժշտականությանը: Օրինակ՝

Թափվեք իմ երգեր արցունք առ արցունք
Այնտեղ, ուր մարդկանց տանջանքն է լուսմ...
(ՎՏԵԺ, 2, 118)

— Սլացի՛ր, գնա՛, իմ նժույգ, իմ սեր հեղեղն, և խիզախ
սմբակդ դիր, ուր ուր կամենաս (ԱԽԱԷ, 72):

Իհարկե այնտեղ,
Ուր ապրել ես դու երկար ժամանակ—
Ապրել չէր լինի:

(ԵԶԵԺ, 1, 14)

Երկրորդական նախադասությունները կարող են արտահայտել և այն տեղը, որտեղից սկսվում է կամ որի վրայով կատարվում է գլխավոր նախադասության բալ-ստորոգյալի ցույց տված գործողությունը: Օրինակ՝ Մենք մեկնեցինք այնտեղից, ուր այնպես խտացված էր հայրենին: Մենք անցնում էինք այնտեղով, ուր մի ժամանակ հնչել են անեղ մարտերի շեփոհները:

Ստորադասական այսպիսի կապակցություններում գլխավոր նախադասության մեջ գործածված այնտեղ հարաբերյալ բառը համապատասխանաբար դրվում է բացառական և գործիական հոլովներով:

Նման կապակցությունների մեջ երկրորդական նախադասությունները ոչ պակաս շափով կարող են դիտվել և որպես բացահայտիչ, մանավանդ եթե հարաբերյալ բառը իր վրա կրի նախադասության տրամաբանական շեշտը:

Ժամանակակից հայերենի ստորադասական կապակցություններում երբեմն երկրորդական նախադասության արտահայտած տեղի հանգամանքը ղուգորդվում է նաև պայմանի հարաբերությամբ: Օրինակ՝

Որ կողմից որ մի շշնջոց եմ լսում, իսկույն գնդակը հասցնում եմ, տեսաւ զոհր դողողաց և գլուխեցավ գետին (ՐԵԺ, 3, 76):

Որտեղ կատվին պատահում է,
Վեր է թռչում, վրա վազում,
Իրեն մորթին ետ է ուզում:
(ՀԹԵ, 1, 197)

Աշխատանքի հերոսները մատի շարժով նրան ասին.—
Ուր ձեռք մեկնես, այնտեղ հրաշք, այնտեղ մի գյուղ թող կանաչի,
Ուր երևաս, ուր էլ հասնես, մի նոր սերունդ այնտեղ աճի:
(Հ. Հակոբյան, «Թուլեիկ է Շիր կանալը»)

Տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունների մեջ
հրեմն արտահայտվում է համապատասխանության երանգ,
այսինքն՝ երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս մի տեղ,
որ հարմար է, անհրաժեշտ, կամ համապատասխան զլխավոր նա-
խադասության բայ-ստորոգյալի գործողության կատարման հա-
մար: Օրինակ՝

Ուր որ է դրական գորությունը, այնտեղ է և դրական շահը
(ՄՆԸԵ, 423): Դուք կմնաք կիրնի մեջ և չեք շարժվի մինչև առա-
վոտյան լուսաբացը. այն ժամանակ ազատ եմ, որ կողմ կամենաք
գնացեք (ՐԵԺ, 3, 43): Ես մառդիկ կտամ, որ տանեն և ուր որ ու-
զում եմ, այնտեղ հասցենեմ (Նույնը, 130): Կգամ քեզ հետ, գնանք
ուր որ ուզում ես (ՀԹԵ, 2, 397):

**Բ. Ժամանակի պարագա երկրորդական
նախադասություն**

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը ցույց
է տալիս զլխավոր կամ գերադաս նախադասության արտահայտած
գործողության կատարման ժամանակը: Ստորադասական կա-
պակցության այս ձևով մի կողմից զգալիորեն կոնկրետացվում է
նախադասությունների մեջ արտահայտվող ժամանակի հանգա-
մանքը, մյուս կողմից ժամանակի զրոսերման ավելի նոր ու բազ-
մազան ձևեր են կիրառվում:

Պարզ նախադասության մեջ արտահայտվում է երեք ժամա-
նակ՝ ներկա, անցյալ ու ապառնի: Սրանցից համեմատաբար կոնկ-
րետ է առաջինը, որը կապվում է խոսելու տվյալ պահի հետ, իսկ
մնացած երկու ժամանակները խիստ հարաբերական են: Այդ ժա-
մանակները ինչ-որ շախով կոնկրետացվում են եղանակային ձևերի
տարբեր ժամանակներով. օրինակ՝ ժամանակակից հայերենում
անցյալ ժամանակը կոնկրետացվում է սահմանական եղանակի
անցյալի անկատար, անցյալի ապառնի, վաղակատար, անցյալի վա-
ղակատար, հարակատար, անցյալի հարակատար, անցյալ կատար-
յալ և ըղձական, պայմանական ու հարկադրական եղանակների
անցյալի ապառնի ժամանակներով: Սակայն նույնիսկ եղանակային
տարբեր ձևերով արտահայտված քերականական ժամանակները

դեռևս զգալիորեն հարաբերական ու անորոշ են մնում: Այսպես, օրինակ, զննում էի բայը ցույց է տալիս անցյալում ընթացքի մեջ եղած մի գործողություն, բայց անսահման են այդ անցյալ ժամանակի սահմանները՝ սկսած խոսելու պահին միայն մի վայրկյանով, նույնիսկ ավելի պակաս չափով նախորդող ժամանակից մինչև անորոշություն: Նույնը կարելի է ասել մնացած բոլոր անցյալ ու ապառնի ժամանակների մասին:

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները զգալիորեն կոնկրետացնում են գործողության կատարման ժամանակը: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Վ. Առաքելյանը, «Երկրորդական նախադասությունը գլխավոր նախադասության այդ անորոշ ժամանակները սահմանների մեջ է դնում, որոշ ծանոթ երևույթների, գործողությունների միջոցով, այդ անորոշ ժամանակների առանձին պահեր առանձնացնում է իբրև գլխավոր նախադասության ստորոգյալի գործողության կատարման ժամանակ»¹: Այսպես, զննում էի բայը ցույց չի տալիս անցյալում կատարվող գործողության կոնկրետ պահը, իսկ Գնում էի, եբք դու մտնում էիր գրախանութ նախադասության մեջ արդեն որոշակի է դառնում ու կոնկրետացվում զնալ բայի անցյալ ժամանակը:

Սակայն դրանով միայն չի սահմանափակվում ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասության դերը: Նա հաճախ արտահայտում է ժամանակային այնպիսի հարաբերություններ, որոնք առհասարակ հատուկ չեն պարզ նախադասության համապատասխան անդամին՝ ժամանակի պարագային:

Պարզ նախադասության ժամանակի պարագայի և ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասության միջև կա նաև մի այլ էական տարբերություն: Նրանք ձևավորվում են տարբեր տեսանկյունից, ունեն քերականական տարբեր առանձնահատկություններ: Պարզ նախադասության մեջ քերականական ժամանակը դիտարկվում է, ինչպես ասվեց, ելակետ ունենալով խոսելու պահը, որով և ճանաչվում են ներկա, անցյալ ու ապառնի ժամանակները: Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասության դեպքում վերանում է խոսելու պահի ելակետային բնույթը: Ստորադասական կապակցության մեջ ելակետ է առհասարակ ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը, անկախ նրա մեջ արտահայտված քերականական կոնկրետ ժամանակից: Եվ հենց երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված պահով է որոշվում,

¹ Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. Բ., 1964, էջ 179:

կոնկրետացվում գլխավոր նախադասութեան բայ-ստորոգյալի գործողութեան կամ եղելութեան ժամանակը: Օրինակ՝

Երբ աղան տիկնոջ հետ կովում էր, Ձավոն վարագույրի ետեում քաֆնված բոլորը լսում էր (ԲՆԺ, 3, 129): Երբ ներս մտանք, բոլորը համեստությամբ ոտի ելան, ողջունեցին մեզ (ՄՆԺ, 2, 248):

Երկրորդական նախադասութեան ժամանակային աշդպիսի ելակետը երբեմն կարող է լինել այս կամ այն չափով վերացական, բայց և այնպես արտահայտված պահով, վիճակով և այլ համագամանքներով նա կոնկրետացնում է գլխավոր նախադասութեան բայ-ստորոգյալի ժամանակը: Օրինակ՝

Եվ երբ քո հոգին իմաստավորի

Մայր բնությունը իր կամքով անհաս,

Դու ոգիների լեզուն կիմանաս:

(ԳՑ, 27)

Այս բոլորը կրկին ապացուցում են, որ ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասութիւնը չի կարելի համարել պարզ նախադասութեան այս կամ այն անդամի սոսկ ծավալուն աբստրակտութիւնը: Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասութիւնը, փոխարինելով գլխավոր նախադասութեան ժամանակի պարագային և այս առումով շատ նման լինելով նրան, միաժամանակ ունի շարահյուսական իր առանձնահատկութիւնները, մտային ուրույն արտահայտութիւնները, որոնք ոչ սակաւ տարբեր են պարզ նախադասութեան ժամանակի պարագայից:

Բայի եղանակային ձևերի ու ժամանակների կիրառութիւնը, բնականաբար, առավել կարևոր նշանակութիւն է ստանում ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասութիւնների կապակցութեան մեջ: Գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնները մտնում են ժամանակային համապատասխան հարաբերութիւնների մեջ, որոնք արտահայտվում են նույն կամ մոտ բայական ժամանակների միջոցով:

Ընդունված են գլխավոր և ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասութիւնների ժամանակային փոխհարաբերութեան երեք հիմնական ձևեր: Ստորագասական նախադասութիւնների այդ բաղադրիչների մեջ արտահայտված գործողութիւնները բաժանվում են երեք խմբի՝ 1. համաժամանակյա, 2. ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասութեան գործողութեան նախորդմամբ, 3. ստորագաս նախադասութեան գործողութեան հաջորդմամբ:

1. Համաժամանակյա գործողությամբ ստորադասական
կապակցություն

Այսպիսի կապակցություններում ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտվում է մի այնպիսի գործողություն, որ կատարվում է գլխավոր նախադասության գործողության հետ համաժամանակ:

Ժամանակային այսպիսի հարաբերակցությունն արտահայտվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալների քերականական ժամանակների կատարյալ նույնությամբ կամ մերձությամբ ու համապատասխանությամբ: Այսպես, ստորադասական կապակցության բաղադրիչների մեջ ցույց տրված գործողությունների համաժամանակյա լինելը կարող է արտահայտվել.

ա) Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակով: Օրինակ՝

եվ երբ երեկոն հանդարտիկ ու լուռ
Սարերից իջնում, խավարն է պատում,
Նրա բայաթին ողբում է տխուր,
Հնկեր սարերին խոսում, զանգատվում:
(ՀԹԵ, 2, 62)

Երբ հիմա հիշում եմ մեր փողոցը, ամենից ավելի իմ աչքերի առաջ պատկերանում են իմ մանկության ընկերները՝ շները (ՎԹԿԶԸ, 83): Երբ ֆայլում է, ձեռնափայտը միշտ քիսկացնում է գետնին (ՍԶԵԺ, 3, 32): Երբ տեր-հայրը մի բան է խնդրում, ոչ ոք չի մեծում (Նույնը, 133):

բ) Սահմանական եղանակի անցյալի տարբեր ժամանակներով (անցյալի անկատար, անցյալ կատարյալ—անցյալի անկատար, վաղակատար—անցյալ կատարյալ և այլն): Օրինակ՝

Ամեն անգամ, երբ հայտնվում էր այդ երիտասարդը, մեծ ուրախություն էր պատճառում ծերունի հաշոյի տանը (ԲԵԺ, 3, 148):

— Զա՛վո՛ւ. աղբի՛կս. ի՞նչ ասաց տիկինը, երբ ֆեզ ուղարկեց ինձ մոտ (ԲԵԺ, 3, 129): Շատ ուրախացավ, երբ ներսից լսեց իր ընկերուհու ձայնը (ՔԹՈԶ, 550):

Դու եկաւ սպիտակ շորերով,
Երբ ձմռան երեկոն իմ սրտում
Իր թախիծն էր փռում ու տրտում
Ժպտում էր մշուշոտ շորերով...

(ՎՏԵԺ, 1, 150)

Գիշեր էր, երբ Եկան նրանք. մարդիկ բոլորն էլ ֆնել էին (*Րեժ*, 3, 148): Թումաս էֆենդու գալուց մի շաբաթ հետո հայտնվեցավ երիտասարդը, նա հանդիպեց կապալառուին հաշոյի տան դռանը, երբ իր բեռները ցած էր բերում ձիաներից (*նույնը*, 30): Եվ ամեն բան նա վերջացած էր համարում, երբ իրեն-իրեն խոսելով ներս մտավ սև շորերով բարձի պառավը՝ բազազի մերը (*ՀԹԵ*, 1, 317): Այս մտքերի մեջ էի, երբ աղջիկը բարձրաձայն սկսեց լաց լինել (*ԴԴԵժ*, 5, 34): Հագիվ էր նա արտասանել այդ խոսքը. երբ զայրացած բռնեցինք բարձրացան և մեկը ճշաց հիստերիկ ծղբտոցով (*ՍՁՆժ*, 3, 147):

գ) Սահմանական կամ այլ եղանակների նույն կամ մոտ ժամանակներով, ուր սակայն քերականական ժամանակների համապատասխանությունը ստանում է երկրորդական նշանակություն: Ստորադասական նման կապակցություններում երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված գործողությունը, եղելությունը, վիճակը պարզապես ելակետային պահ է, ժամանակի համեմատակետ, որով ճշտվում է գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի ժամանակը: Օրինակ՝ Երբ Ռուբենը վերադարձավ տուն, երեխաները լուռ նստած սպասում էին դատարկված սենյակում (*ԴԴԵժ*, 5, 151): Ստորադասական այս կապակցության մեջ կա գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների քերականական ժամանակների համապատասխանություն (անցյալ կատարյալ-անցյալ անկատար), բայց կարևորը ոչ թե կատարվող գործողությունների համաժամանակյա, համընթաց լինելն է, այլ երկրորդական նախադասության ժամանակը իբրև ելակետ, համեմատության պահ. Ե՞րբ էին երեխաները սպասում. դրա սլատասխանը երկրորդական նախադասությունն է՝ երբ Ռուբենը վերադարձավ տուն:

Երկրորդական նախադասությունների ելակետային պահն է ճնդգծվում ստորադասական այսպիսի կապակցությունների մեջ.

Ինչ թաղեր, երբ կարմիր վերջալույսն է մարում,
երբ տխուր գզվանքով արեգակը մեռնող
Մարերի արծաթե գազաթիկերն է վառում,
երբ մթնում կորչում են ծով ու հող:

Ինչ թաղեր, երբ տխուր մթնշաղն է իջնում,
երբ լուռ են օրվա աղմուկները զվարթ,
երբ շողերն են մեռնում, ծաղիկները—ննջում,
երբ մթնում կորչում են լեռ ու արտ:

(*ՎՏՆժ*, 1, 23)

— Սախկալ-Թուրան կիրճին կհասնեն, երբ արեւը մտնելու մօտ կլինի (ՐՃԺ, 3, 36): Ու մինչ պատրաստվում էին խփել նրան, նա թավշե ծաղիկը ձեռքը վերցնելով ծիծաղում ու ցույց էր տալիս (ԴԴԵԺ, 5, 153): Հազիվ երկու ֆայլ էր արել նա, երբ այս բոլորը կատարվեց (ՍԶԵԺ, 1, 33): Առավոտը եւս քնած եւ լինում, երբ նա սայլը լծում է գնում (ՍԶԵԺ, 3, 27): Եվ երբ հայրս սկսում է լծել, եւ բարձրանում—նստում եւս սայլը և գնում մինչև փողոցի անկյունը (նույնը):

Այնպես դուրեկան,

Այնպես փաշփայիչ

Աշուն էր կրկին, երբ Եվրոպայից

Առոք ու փառոք ետ դարձավ նա տուն՝

Եվրոպան հալթած:

(ՊՍԱԶ, 159)

դ) Երբեմն լինում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների բայ-ստորոգյալների ժամանակային համապատասխանություն, անգամ նույնություն, բայց կարևորը ոչ թե նրանց գործողությունների համընթացությունն է, այլ գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված գործողության պարբերական կրկնությունը, որ պայմանավորված է երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված գործողությամբ կամ վիճակով:

Գործողության պարբերական կրկնությունն արտահայտելու համար գլխավոր նախադասության մեջ երբեմն գործածվում են ամեն անգամ, շատ անգամ, միշտ, շարունակ, մինչև այժմ և նման բառեր: Օրինակ՝

Ամեն անգամ փանի հայում եւս նրա գունատ, նիհարած դեմքին և անկենդան աչքերին, վշտից և կարեկցությունից սիրտս նմվում է (ՆԴԵԺ, 2, 184): Մինչև հիմա էլ, երբ հիշում եմ, սառսուռ եւս զգում, մարմինս փշաֆաղվում է (ՎԹԿԶԸ, 126): Համա էդ ամենից մի բան իմ մտքից սկի չի գնում, ու ամեն անգամ, երբ խոսում եմ սատանաների ու կնանոց վրա, իսկույն միտս է գալիս (ՍԶԵԺ, 1, 166):

Սակայն գլխավոր նախադասության մեջ հաճախ օժանդակ բառեր գործածելու անհրաժեշտություն չի լինում, և գործողության պարբերական կրկնությունն արտահայտվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների արտահայտած մտքերի ուղղակի փոխհարաբերությամբ: Օրինակ՝

Երբ լավ խմիչք մարդ չի ճարում,
Լավ գրուլցն է մխիթարում:
(ԳՖ, 119)

Երբ հարկավոր է խելի բանեցնել, խելի՛ն զուտ ասու է, իսկ
երբ պետք է սուր, մարդ պիտի պատրաստ ունենա նրան իր ձեռ-
քում (ԲԵԺ, 3, 20): Նրանք հիանում են, երբ տղամարդի մեջ նկա-
տում են մի հատկություն, որ բարձր է կանացի ուժից (Նույնը,
163):

Երբ վարդ ամպերի հրդեհն է ղողում,
Իրիկնաժամին նստում եմ մենակ
Կանաչ ատվի մոտ, ուռիների տակ,
Ու հոգնած սիրտս էլ չի դժգոհում:
(ՎՏԵԺ, 1, 77)

Երբ հարցնում էինք, առում էր չեմ տխրում (ԴԴԵԺ, 5, 37):
Երբ սովորականի պես, կոիվ ու շափար մոռացած, օգուտ եմ այդ
դուրբ բանալ՝ մյուս սեղյակները գնալու, դուրը չի բացվում
(ՍՋԵԺ, 3, 17): Հայտնի բան է, որ երբ քեռուս հետ եմ, որսը հաջող
է լինում (ԱՇ, 16):

Ինչպես նկատվում է, այսպիսի նախադասությունները հիմ-
նականում կապակցվում են երբ հարաբերական բառով:

2. Դիտվոր նախադասությանը իր ժամանակով նախորդող
երկրորդական նախադասություն

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը կա-
րող է արտահայտել և այնպիսի դործողություն կամ եղելություն,
որ նախորդում է գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի ար-
տահայտած գործողությանը կամ եղելությանը: Օրինակ՝

Երբ մտավ Աղբակ, կրկին փորձեց իրագործել իր նպատակը
(ԲԵԺ, 3, 39): Երբ օղայի մեջ նրազը վառվեցավ, գլուղական սովո-
րության համեմատ, իսկույն բնորի՛ք ավեցին (Նույնը, 168): Երբ
պառավի հետ ցած իջանք սանդուղիներից, բակում մեզ հանդիպեց
վարպետ Փանոսի կինը (ԲԵԺ, 5, 23): Երբ նա հեռացավ, երկու
փոքրիկները նորից սկսեցին տրտնջալ (Նույնը): Երբ արևը սպի-
տակ ձնի երեսին փոված տեսավ ու աչքերը Մոլուն քառիցը դեպի
Աշտարակ դարձեց, ճոճերը թուլացավ (ՊՊԵԺ, 1, 297): Ու եկանք
էդ թալի դիմացը, մի շան ձեն ընկավ ականջովս (ՀԹԵ, 1, 396):
Էս որ լսում են, հերեմ ու մերը համաձայնվում են... (Նույնը, 467):

Իսկ երբ պառավեց, նա եկավ եղբոր մոտ և հին կահկահասին տեղավորեց հայրական օջախը (ՔԹՈԼ, 243):

Ստորագասական այսպիսի կապակցություններում գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված գործողության ժամանակը որոշվում է երկրորդական նախադասության նախորդող գործողությանմբ կամ եղելությանմբ՝ առանց որևէ երանգի: Սակայն ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները հաճախ գլխավոր նախադասության համեմատ նախորդող գործողություն են արտահայտում մտային որոշ երանգավորումներով:

Այսպես, երկրորդական նախադասությունը կարող է արտահայտել մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որը դառնում է պատճառ գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված գործողության կատարման համար: Այսպիսով՝ երկրորդական և գլխավոր նախադասությունների մեջ ստացվում է ոչ միայն նախորդող-հաջորդող ժամանակների, այլև պատճառ-հետևանքային հարաբերություն: Օրինակ՝

Լացն ու աղաղակը բարձրացավ, երբ նրանք խրհիթների դռները կտրատեցին և ներս մտան (ԲԵԺ, 3, 30): Ահա այդ մտածություններն առաջ եկան բեկի մեջ, երբ նա տեսավ իր կնոջ տխուր-գայրացած դեմքը (նույնը, 126): Հայրապետի տխուր դեմքը ընդունեց խիստ ուրախ արտահայտություն, երբ Սառան սկսեց պատմել նրան իր այն օրվա տեսածը տան պարտեզի ծառերի մեջ (նույնը, 166): Ես միշտ երեակայում էի Ասլանի մեջ ֆառե սիրտ, բայց նա չկարողացավ դիմանալ, երբ երեխան իր սև, փայլուն աչիկներով նայելով նրա երեսին, ժպտաց և թոթովեց մի ֆանի խոսքեր (ԲԵԺ, 5, 37): Բայց ուրիշ ուրախացավ Հյուբբին, երբ տեսավ մեզ (նույնը, 156):

Ուր վերքերը դառնում են երգ,
Ու երգերը դառնում են վերք,
Ու սրտերը՝ ծանր մի քար,
Երբ զինվոր են տանում յարին...

(ՊՍԱԶ, 143)

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը կարող է արտահայտել և մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որ ծառայում է իբրև հիմք կամ հնարավորություն գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի ցույց սված գործողության համար: Օրինակ՝

Բայց ավելի համոզվեցա իմ կարծիքների մեջ, երբ տեսա վարպետ Փանոսի գործարանը (ԲԵԺ, 5, 27): Երբ նա փոքր է շատե

գումար ձեռք ձգեց, հիմնեց իր համար մի փոքրիկ գործարան (նույնը, 31): Որոշեց մի տեղ նստելու համար. երբ ոչինչ չգտավ, հստեց մի կողմում ընկած կտրած սնդուկի վրա (նույնը, 36):

Նախորդող գործողության մի ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները կարող են արտահայտել և պայմանի երանգ, որից կախված է գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի ցույց տված գործողությունը: Օրինակ՝

Եվ երբ հասնեմ նպատակին իմ ցանկալի,
Քող հաղթանակն այդ վայելեմ ես լի ու լի:
(ԳՅ, 22)

Երբ այդ անպիտանին կհեռացնենք այստեղից. ես կբաժանեմ կողոպտուր, և ձեզանից ամեն մեկը կստանա իր արժանավոր բաժինը (ԲԺԺ, 3, 123): Ձին գիլի հոտն առավ թե չէ, ականջները սրում է, փռնչացնում, ու ձեռաց բոլոր ձիերը հավաքվում են մի տեղ (ՀԹԵ, 1, 389): Որ մուրն ընկնի, կգաս (նույնը, 451):

Նախորդող գործողության մի ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների մեջ հրբեմն կարող է արտահայտվել նաև մի այնպիսի վիճակ, դրություն, որով պայմանավորվում է գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի ցույց տված գործողության կատարումը: Օրինակ՝

Երբ նա բուրոսվին պատրաստ էր, դռնապանը բացեց պարսպի գաղտնի դռները (ԲԺԺ, 3, 49):

Ես կգամ, երբ դու կլինես տրտում,
Երբ երազներդ հավետ կմեռնեն,
Ձեռքդ կբռնեմ, ջավդ կըմբռնեմ,
Կվառեմ ուրիշ լույսեր քո հոգում:
(ՎՏԵԺ, 1, 87)

Ստորադասական որոշ կապակցություններում ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունն արտահայտում է մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որին անմիջապես, վայրկենաբար հաջորդում է գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված գործողությունը կամ եղելությունը: Այսպիսի երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասության հետ կապակցվում են ժամանակի կարճատև լինելը և անմիջական անցումն արտահայտող հենց, հենց որ, թե չէ շաղկապներով: Օրինակ՝

Ու հենց շողաց ցուրն արևի,
Անտես, անհետ չթացան:
(ՀԹԵ, 2, 44)

Ես հիմա կլավացնեմ, մի՛ վախիր, հենց որ մատս դնեմ մի
 փիչ հուփ տամ, աստծո շնորհիվ կլավանա (*Բեժ, 5, 22*); Երիտա-
 սարդը տեսավ գեղեցկությունն քե չէ, ֆնից զարթնածի նման խլեց
 յուր ձեռքը Սիմբիրյանի քնից և մի ֆանի ֆայլ առաջ անցավ դեպի
 գեղանին (*Մեժ, 2, 27*); Ձեռքս գցեցի քե չէ, քաթիկը բերավ ուսովս
 պատ տվավ (*ՀԹԵ, 1, 333*); Հենց ոտս փոխեցի, մի քրմփոց եկավ
 (*Նույնը, 336*); Մայիսը գալիս է քե չէ, տուն ու տեղը սարժում
 է քե չէ, սկսում է երգել (*Նույնը, 382*); Հենց որ մտնեմում էին
 մարտական վայրին, մարտիկները կարծես դուրս էին բերում ու-
 ռո քաֆցրած իրենց ուժերն ու աշխույժը, կարծես առողջանում էին
 ու վերակենդանում (*ԴԴԵժ, 2, 186*); Հասնում ենք փողոցի ան-
 կյունը քե չէ, հայրս սայլը կանգնեցնում է (*ՍԶԵժ, 3, 28*);

Այսպիսի երկրորդական նախադասությունները կապակցվում
 են նաև որ ստորադասական շաղկապով: Գլխավոր նախադասու-
 թյան գործողության անմիջական հաջորդումն արտահայտելու հա-
 մար գլխավոր կամ երկրորդական նախադասությունների մեջ գոր-
 ծածվում են մեկ էլ, իսկույն, անմիջապես, հենց, նույն վայրկյանին
 և նման բառեր: Երկրորդական նախադասության ստորադասական
 շաղկապի հետ երբեմն էլ գործածվում են այս (էս), մի բան և այլ
 բառեր, որոնք ցույց են տալիս երկրորդական նախադասության
 մեջ արտահայտված գործողության անմիջական հաջորդումը գլխա-
 վոր նախադասության գործողությանը: Օրինակ՝

Էս որ լսեցին, դես ու դեն ցրված
 Տղերքը ճեպով ձորը ներս մտան...
 (*ՀԹԵ, 3, 61*)

Էն սարի գլխին որ մի բան նկատեց, մին էլ կտեսնես կողմիդ
 դուրս եկավ (*ՀԹԵ, 1, 392*); Երեք տարին որ լրացավ, հենց էն
 գիշեր կգամ ձեզ հարց կտամ (*Նույնը, 460*);

Երկրորդական նախադասությունը կարող է արտահայտել և
 մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որ դառնում է
 ժամանակային սկզբնակետ դիտարկող նախադասության բայ-ստո-
 րոգյալի գործողության կամ եղելության համար: Օրինակ՝

Էն է, ինչ նա դենը գնաց, էս էլ հտ եկա, էլ գիտեմ ոչ ինչ
 եղավ (*ՀԹԵ, 1, 336*); Բայց երբ էշը ճանապարհ էր բնկնում դեպի
 հորս պաշտոնատեղին, փոխվում էր ամեն ինչ (*ՎԹԿԶՃ, 16*): Քանի
 նա չէր հիվանդացել, սանատորիա չէր գնացել, նորիկ կնոնիչը իր

սանձերը շէր թուլացել և այդ աստիճանի ինքնազլուի ու ամբարտավան շէր գործել (*ՔթՈՂ*, 543)։

Ստորագասական այսպիսի նախադասությունների մեջ երկրորդական նախադասությունն արտահայտում է ժամանակի ելակետ, որ պարզ նախադասության մեջ արտահայտվում է բացառական հոլովով և հետո, սկսած կապերով։ Այսպես, վերը բերված առաջին երկու օրինակներում եղած երկրորդական նախադասությունները պարզեցնելով, կստանանք՝ Նրա դենը զնալուց հետո... էջը ճանապարհն ընկնելուց հետո...

3. Գլխավոր նախադասությանը իր ժամանակով հաջորդող երկրորդական նախադասություն

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը կարող է ցույց տալ և այնպիսի գործողություն, որն իր ժամանակով հաջորդում է գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի արտահայտած գործողությանը կամ եղելությանը։ Օրինակ՝

Մի ամբողջ ժամ ևս անցավ, երբ նա եկավ (*ՐՅԺ*, 5, 137)։ Բավական հեռացել էին վարպետ Փանոսի տնից, երբ Ասլանը թողեց գլխավոր փողոցը, որ տանում էր դեպի Բաղաբ (*նույնը*, 160)։ Բայց մինչ կանայի կնասնեին պառչաձմբ, տերտերը դուրս է գալիս տնից՝ փարաչայի փեշերը շտապ-շտապ ուղղելով (*ՍԶԵԺ*, 3, 148)։

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը կարող է արտահայտել մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որը դառնում է համեմատական գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի ավելի վաղ կատարված գործողության համար։ Այսպիսի երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասության հետ կապակցվում են մինչև ստորագասական շաղկապով։ Օրինակ՝

— Եթե ամուր մեջքիս մնաս,
Ոտքդ դնես ասպանդակին,
Մինչև մեկել ոտքդ շուռ տաս,
Կ'ստացնեմ, ասավ ու ձին։
(*ՀԹԵ*, 2, 124)

Եվ նրանք շարունակ վիճում էին, մինչև հորս բերին ներս (*ՍԶԵԺ*, 3, 29)։

Սակայն մինչև ստորագասական շաղկապով կապակցվող ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները հաճախ

ցույց են տալիս մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որ ծառայում է իբրև վախճանակետ գլխավոր նախադասության մեջ **քրտահայտված** գործողության կամ եղելության համար: Օրինակ՝

Էլ չեմ իշնի ես Մարութա սարից,
Միճչև շինեմ մեր վանքը նորից...
(2ԹԵ, 2, 107)

Նրանց այստեղի համեմակացիները կարողացան ետ պահել նրանց այդ ֆայլից, միճչև որ վերջնականապես կորոշվի Կառնոնադրության խնդիրը (*ՄՆԸԵ, 399*): Նա տանում է յուր կյանքի ծանր խաչը, միճչև որ ելուքեղեն խաչ տեկվի նորա գերեզմանի վրա (*Նույնը, 431*): Այդ տեեց մի ֆանի ժամ, միճչև մեր հրազենների պաշարը սպառեցավ (*ՐԵԺ, 3, 92*): Այդ բոլորը ժամանակավոր բնակարան ու օթևան են եղել զանազան տեղերի ժողովուրդների, որ ահ ու վախի ժամանակ ապաստանել են այս տեղերը, միճչև անցել է երկյուղը ու թշնամին (*Նույնը, 301*): Եվ նա հաճախ բռնում էր էս կամ էն հաճախորդի փեշից, կոպիտ ու համառ սկսում էր ֆաշել դեպի խանութը ու բաց չէր թողնում, միճչև որ մաղրդ դուրս էր գալիս համբերությունից (*2ԹԵ, 1, 324*): Տառիկս ասում էր, որ մենք իրենց տանը կմնանք, միճչև զարուկը գա, օրերը տա՝ ֆանան (*ԱՇ, 17*):

Անդարդ իմ օրվան, անտուն իմ կյանքին
Դեռ շատ է գալու և՛ բոց, և՛ աղետ,
Միճչև աղատվի հրկեզ իմ հոգին,
Հարություն առնի մոխրից առհավետ...
(ՎՏԵԺ, 1, 259)

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններն ամենից հաճախ կապակցվում են ստորագասական շաղկապներով: Սակայն կապակցման դերով հանդես եկող երբ հարաբերական բառը ամենագործածականն է: Օրինակ՝

Երբ արևը ցույց է տալիս իրեն մեկ-մեկ՝
Սակավ, ինչպես թույլ ժպիտը
Հիվանդ դեմքին մի աղբատի,
Սկսում են սառույց ու ձյուն դառնալ կաթիլ...
(ՊՍԱԶ, 1:9)

Նրանք արդեն մոտենում էին ֆերմային, երբ ամբողջ թափով կարկուտը շփշփացնելով, գառիվայր գալիս էին ֆուրգոները (*ՔԹՈԶ, 235*): Ավետիֆը շունչ ֆաշեց միայն այն ժամանակ, երբ

բլուրի վերը հասավ (ՎեհԳԼ, 1, 34): Բայց նույն պահին, երբ ծպտում էր ինքն իրեն, ականջեց վազող խումբ ոտնաձայն և ելավ տեղից (նույնը, 39):

Երբ հարաբերական բառից հետո կապակցման դերում ամենից հաճախ գործածվում են հենց, հենց որ ստորադասական շաղկապները: Օրինակ՝

Հենց որ իմացավ էլ Մհեր չկա,
Վեր կացավ կովով Սասունի վրա:
(ՀԹԵ, 2, 96)

Հենց որ մեկին դիպչեւ, ոչ մի հոգի կենդանի չէին թողնի (ԲՆԺ, 3, 31): Հենց անցնում է իր պաշտոնի գլուխը. իսկույն բռնել է տալիս մի ֆանի հանդիպած մարդիկ, որպես հանցավորներ, բանտարկում է և մինչև անգամ գլխատել է տալիս (նույնը, 147): Հենց որ լսում է, թե մի տեղ անհամաձայնություն, վեճ կամ կոիվ

կա, իսկույն դիմում է այնտեղ և խաղաղության հրեշտակի պէս ամենեին հաշտեցնում (ՄՆԺ, 2, 336):

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները հաճախ կապակցվում են նաև մինչև, մինչև որ ստորադասական շաղկապներով: Օրինակ՝

Կրակի մոտ կանգնած՝ երկար նայում էինք այդ գիշերային ուղևորների ետևից, մինչև նրանք բոլորովին անհետացան խավարի մեջ (ԲՆԺ, 5, 162): Բայց ուսերենը դեռ երկար պիտի շարունակեի, մինչև որ այդ լեզվով ազատ խոսելն ու անսխալ գրելը սովորեի (ՄՆԺ, 2, 364): Բայց բավական ժամանակ անցավ, մինչև որ վերադարձավ մի մութրախ ձեռքին (ՆԴՆԺ, 1, 19): Ճամփա պահեցինք, մինչև զարունքը բաց էլավ (ՀԹԵ, 1, 337): Զորամասը չէր զգում այլևս ո՛չ հոգևություն, ո՛չ տառապանք, մինչև որ սկսվում էր էլի երթը (ԴԴՆԺ, 1, 186):

Արդի հայերենում, առավելապես խոսակցական լեզվում և ժողովրդական կենդանի խոսքից վերցրած ձևերի մեջ, ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են նաև որ ստորադասական շաղկապով: Օրինակ՝

էս որ տեսավ Մարա բանակ,
Ջուր կտրվեց ա՛հ ու վախից:
(ՀԹԵ, 2, 129)

Բարձր փետրավորը վրա շհասցրեց գոնե մի խոսք ասի կամ իրենից ձգի արջամկան մորթին, որ զամբյուղն արդեն թռչում էր երկնում (ՀԹԵ, 2, 395): Ա՛ն, կրճկիցդ մի փիչ կտրի, վախիլ մի,

որ քագունի դառնաս, ոտով հո շե՞ս ման գալու (նույնը, 470): Քեզ որ տեսնում եմ, մոռանում եմ ամեն մի հոգնածություն (ՔթՈԶ, 259):

Բանավոր խոսքի մեջ ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները հասնախ կապակցվում են քե չէ ստորադասական շաղկապով, որի միջոցով, ինչպես ասվել է, արտահայտվում է մի գործողությունից մի այլ գործողության անմիջական անցումը: Օրինակ՝

Երբեմն էլ պատ էր դնում, տախտակ էր փաշում. ձուկ էր բռնում մոտակա գետից, ծախում և կարողանում էր քե չէ, ամեն բան էլ ձեռքը գցում էր (ՀթԵ, 1, 289): Հենց տաք գոմի դուռն են հասնում քե չէ, իրար ետևից ներս են թափում (նույնը, 455): Հենց հասնում է ծաղիկը պոկում է քե չէ, մի հողմ, մի փոթորիկ է վեր կենում, փոթորիկ հետ հայտնվում է մի հրեշ (նույնը, 490):

Ստորադասական որոշ կապակցություններում երկրորդական նախադասությունների մեջ ժամանակի պարագայի հետ գրեթե համահասարար արտահայտվում է նաև պայմանի հարաբերություն: Այսպիսի դեպքերում երկրորդական նախադասությունը կապակցվում է քե. քե որ, նույնիսկ՝ երբ ստորադասական շաղկապներով: Օրինակ՝

Թե որ ձեռներս էլ մի բան է ընկնում,
Չենք կարողանում բերան հասցրնենք...
(ՀթԵ, 2, 34)

Գրեթե բացառապես ես, երբ ժողովրդական մի նյութ եմ մշակում, միշտ էլ հիշատակում եմ ու շեշտում, քե տեսե՛ք, որ «ժողովրդականից է» («Թումանյանի քննադատ», էջ 127):

Պայմանի ուժեղ հրանդ ունեցող ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասության հետ կապակցվում են նաև քանի, քանի որ ստորադասական շաղկապներով: Օրինակ՝

Քանի լուսեղեն քո հերը դեռ կար,
(էլ գիդի օրեր—որտեղ եք կորել),
Ես շատ եմ կտեղ որսի միս կնդել...
(ՀթԵ, 2, 105)

Չավոյի տիկինը քանի կենդանի է, չի քողնի, որ աղան այս տևից աղջիկ տանի (ՐԵԺ, 3, 131): Քանի հուր աչքերը լավ էին. ինչո՞ւ չէր գալիս (ՍՋԵԺ, 3, 45): Եվ այնքան ժամանակ, քանի ողջ ես, և նա ողջ է, այդ վեոթինն է ուժը (ՎԽԳԼ, 1, 18):

Սակայն քանի շաղկապով կապակցվում են նաև այնպիսի ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնց մեջ առկա է նաև շափի հանգամանքը: Ժամանակի շափ արտահայտող երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են նաև որքան հարաբերական բառով: Օրինակ՝

Մրով կծածկվես, դու հին ճախարակ,

Որքան այս լամպը ծխա սեղանին:

(ԳՖ, 40)

Քանի Վառոն խոսում է, բոլորը լուռ են, իսկ երբ նա վերջացնում է, նորից ձայներ ու ձեռներ են բարձրանում (ՍԶԵԺ, 3, 146):

Հնացած պետք է համարել ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների առաջ-քան շաղկապական բառերով ստեղծվող կապակցությունը: Օրինակ՝

Նա աղբատ է, բայց այդ աղբատությունը միայն կարող է լարել նրա ջերքեր, նորա գործունեությունը, աղբատությունը միայն կարող է սքափեցնել նորան, հառաջ քան թե հասել էր մինչև նորա կորստական ելքը (ՄՆՂՆ, 429): Բայց մարդը, հառաջ քան թե պիտի գոյանա, հառաջ քան թե պիտի ապրի, հառաջ քան թե պիտի ֆենե և իմաստասիրե յուր անձը..., կարոտ է նյութի (Նույնը, 434):

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները սակավ կապակցվում են նաև շարահարությամբ: Օրինակ՝

Տասը քայլ հազիվ փոխել էր նա, հանկարծ ձեկները թուլացան, գետնին փոկեցավ և գրկեց մի ավեզարդ ծեռունի (ՐՆԺ, 3, 24): Ես եմ գնում—կարասր լիքն օձ է դառնում, սրանք են գնում—ոսկի (ՀԹԵ, 1, 448):

Հազիվ ծանրացան արտահանությունները,

Քնեց արեղան յուր կոշտ անկողնում...

(ՀԹԵ, 2, 22)

Արամյանը դեռ գլուխը չէր դրել բարձին, աչքերը փակեց (ՔԹՈԶ, 259): Ճեղք էր բացվում քնի և արքնության միջև՝ իսկույն մտաբերում էր Նանարին (ՎԽԳԼ, 1, 53):

Ինչպես նկատվում է, ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ գործածվում են նախադասական հետդաս շարահարությամբ: Հազվադեպ են միջադաս ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները.

Իրենց տանը, երբ սովորում էր, գնում էր տաշաիցը հաց էր առնում, կնուհիցը պանիր էր հանում, ոտելով գնում խաղալու...

(2ԹԾ, 1, 317): Հաջի սեղանի մոտ էլ, երբ այդ աշխարհի հայացքն
ընկնում է վրաս, ես ուտելը թողնում եմ ու մոռս կողմը նայում
(ՍԶԾԺ, 3, 12):

Արդի հայերենում որոշիչ և ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններից հետո ամենից շատ պորժածվում են ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները:

գ) Ձևի պարագա երկրորդական նախադասություն

Ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունը լրացնում է գերադաս նախադասության բայ-ստորոգյալին, կամ բայական որևէ անդամի՝ ցույց տալով նրա արտահայտած գործողության ձևը: Ավանդական այս մոտեցումը, սակայն, ունի որոշ պայմանականություն՝ այն առումով, որ ինչպես մի շարք խնդիր ու պարագա երկրորդական նախադասություններ, այնպես և ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունը հաճախ լրացնում է ոչ միայն գերադաս նախադասության մեջ գործածված որևէ բայի, այլ այդ բային ու նրա հետ կապված մի ամբողջ բառակապակցության: Առանց այդ բառակապակցության կամ բայի հետ կապված որևէ լրացման, հաճախ անիմաստ է դառնում զխավոր և երկրորդական նախադասությունների մտային փոխհարաբերությունը: Օրինակ՝

Մայրեր,

Մանուկներ

Մերկացան իրենց արդուզարդերից,

Հագանք քուրձ,

Ինչպես հագնում են զրահ:

(ՊՍԱԶ, 97)

Այստեղ պարզ նկատվում է, որ ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունը լրացնում է զխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալին և նրա խնդիր լրացմանը միաժամանակ. տրամաբանական հարցը կլինի. ինչպե՞ս էլու՞մ հագանք, և դրա պատասխանը կլինի ամբողջ երկրորդական նախադասությունը. Ինչպե՞ս հագնում են զրահ:

Իհարկե, ավելի հաճախ ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունը լրացնում է լուրջ գերադաս նախադասության բայ-ստորոգյալին. ինչպես՝

Արդի հայերենի ստորադասական կապակցությունների մեջ ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ արտահայտվում են բաղդատման եղանակով: Այսպիսով գլխավոր նախադասության գործողության ձևն արտահայտվում է բաղդատվելով երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված գործողության այս կամ այն ձևի հետ: Բաղդատման միջոցով դրսևորվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ արտահայտված գործողության ձևերի նմանությունը կամ տարբերությունը:

Այսպիսով՝ բաղդատական ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները լինում են.

ա) նմանության ձևի պարագա, որի միջոցով ցույց է տրվում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ եղած գործողության ձևերի նմանությունը կամ նույնությունը:

Այսպիսի կապակցություններ ստեղծվում են նմանության իմաստ արտահայտող այնպես-ինչպես, այսպես-ինչպես, այդպես-ինչպես հարաբերյալ ու հարաբերական բառերի միջոցով: Օրինակ՝

Այժմ նեսուլին հիշելիս էսպես եմ մտածում ու աշխատում եմ արդարացնեմ, լավացնեմ ու նորից սիրեմ էնպես, ինչպես սիրում էի էն ժամանակ (ՀԹԵ, 1, 413): Նա մանկան պատրաստվեց այնպես, ինչպես նորափեսան է պատրաստվում իր հարսանիքին (ՎԹԿԶԺ, 6): Մինչ այդ ինձ քվում էր, թե բոլորս ինչպես կանք, այդպես էլ կմանք (Նույնը, 64): Ինչպես նաճաչում եմք՝ ում կովն ինչպես է բառաչում, ում շունն ինչպես է հաչում, այնպես էլ գիտենք ում զույն ինչ ծայն է հանում (Նույնը, 167):

Հարաբերյալ բառը մատնացույց է անում գլխավոր նախադասությանը հաջորդող ստորադաս նախադասության գոյությունն ու նրա բաղդատական բնույթը և այդ պատճառով երբեմն տրոհվում է՝ դրվելով գերադաս նախադասության վերջում: Իսկ եթե թևերն իջեցնում է, կպցնում է մարմնին, թևի ձեներ խլանում է, էնպես, ինչպես երե մառդ սեղմիս զրնգող ամանին—ձեներ խլանա (ՀԹԵ, 1, 331):

Ստորադասական որոշ կապակցություններում, սակայն, հարաբերյալ բառը երբեմն չի գործածվում, և բաղդատական նմանու-

թյան ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունը կապակցվում է միայն ինչպես հարաբերական բառով: Օրինակ՝

Այս ու ասաց Մեհրաբ յուզբաշին, Աղասու պաշտոն դեմքը մթնեց, ինչպես մի սև ամպ հանկարծ ծածկում է գարնան արևի երեսը (ՀԹԵ, 1, 309):

Եվ սիրտը նրա ցավից կուշ եկավ,
Ինչպես դյուղացու սիրտն է կծկվում,
Երբ ամռան կեսին կարկուտ է զալիս¹:
(ՊՍԱԶ, 163)

Երբեմն ինչպես հարաբերյալ բառի փոխարեն գործածվում է բարբառային ոնց (որ) հարաբերական դերանունը. Ես էլ շունչս փոռս գցեցի, ոնց որ մեռած եմ (ՀԹԵ, 1, 334): Եվ ոնց սկսվեց, այնպես էլ գնաց (ՊՍԱԶ, 165):

Նմանություն բաղդատական ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները հաճախ կապակցվում են նաև այնպես-որպես, նույնպես-որպես հարաբերյալ ու հարաբերական բառերով, կամ միայն որպես հարաբերական բառով: Օրինակ՝

Հիմա Ջավոն այնպես է ասում, որպես Սառան է ասում (ՐԵԺ, 3, 132): Ես նրան նույնպես պառկած գտա, որպես թողել էի (ՐԵԺ, 5, 139):

Որպես ծաղիկն է անխոս դուռնատվում
Ցուրտ շվաքի մեջ արևից հեռի,
Այնպես թող սերը մեռնի իմ սրտում,
Որ քաղցր կյանքիդ տխրանք չբերի...
(ՎՏԵԺ, 1, 36)

Բաղդատական կապակցությունների մեջ երբեմն գերադաս նախադասության գործողությունն իր ձևով նմանեցվում է երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված գործողության ձևին, բայց այդ նմանությունը իրական չէ, այլ թվացող, երևութական: Այսպիսի ստորադաս նախադասությունները կոչվում են կարծեցյալ նմանության ձևի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք կապակցվում են համապատասխան կարծես, կարծեմ, ասես, իբրև և նման շաղկապական բառերի միջոցով, որոնց հետ զխավոր նախադասության մեջ հաճախ գործածվում է այնպես հարաբերյալ բառը: Օրինակ՝

¹ Նման նախադասությունները դիտվում են և որպես համադասական կապակցություններ (բաղդատության-բաղճյուսական): Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965 թ., էջ 662—663:

եղ բոլոր պատմությունը թեև հայտնի էր իրան. ուշադիր
լսեց, իբրև թե նոր էր իմանում (ՀԹԾ, 1, 294): Այնպես են նրան
խաղաղ ծխում, կարծես աշխարհի երեսին ոչ պատերազմ կա, ոչ
անհանգստություն (ԴԴԵԺ, 1, 187):

Հետո քայլը զգուշորեն այնպես փոխում,
Իր ոտները չի կամենում ասես թրջել
Անեբեկույթ շուր ու ցեխում:

(ՊՍԱԶ, 124)

բ) Տարբերության ձևի պարագա: Բաղդատական կապակցու-
թյան այս ձևով ցույց է տրվում դերադաս նախադասության գոր-
ծողության ձևի տարբերությունը երկրորդական նախադասության
մեջ արտահայտված գործողության ձևից:

Նմանության ձևի պարագայի համեմատությամբ նվազ գոր-
ծածություն ունեն տարբերության ձևի պարագա երկրորդական
նախադասությունները: Սրանք են մեծ մասամբ կապակցվում են
այնպես-ինչպես հարաբերյալ ու հարաբերական բառերի միջոցով:
Օրինակ՝

Ավա՛ղ, երկնային ոչ մի գորեղ թև
Չի կարող այնպես սավառնել...
Ինչպես թևերը երկնային ոգու

(ՀՅ, 60)

Ու ինձ թվում էր. որ եթե նա տանք լինե՛ր, ամեն բան այնպես
չէր լինի. Ինչպես եղավ (ՍԶԵԺ, 3, 20):

Ինչպես երևում է վերը բերված օրինակներից, տարբերու-
թյան ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունների կա-
պակցման դեպքում զլխավոր նախադասության ստորոգյալն ար-
տահայտվում է բայի ժխտական, իսկ երկրորդական նախադա-
սության ստորոգյալը՝ դրական խոնարհման ձևերով, կամ ընդ-
հակառակն:

Արդի հայերենում շատ գործածական են և հետևանք արտա-
հայտող ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները:
Սրանք արտահայտում են մի այնպիսի գործողություն կամ եղե-
լություն, այսինքն մի այնպիսի հատկանիշ, որ բխում է գերադաս
նախադասության բալ-ստորոգյալի ցույց տված գործողության
ձևից: Հետևանքի ձևի պարագա երկրորդական նախադասությու-
նները կապակցվում են ուր ստորադասական շաղկապով, որի հետ
գերադաս նախադասության մեջ անպայման գործածվում է գոր-
ծողության ձև արտահայտող այնպես հարաբերյալ բառը: Օրինակ՝

Ա՛խ, Թանգարանին զաժժած ենք այնպես,
Որ տոներին ենք լույս աշխարհ տեսնում,
Այն էլ կարծես թէ հնուադիտակով...
(ԳՖ, 33)

Այնպես նուզված էի, որ շնկատեցի մեր տանեցիներին (ԴԴԵԺ, 5, 35): Երեխաներն այնպես էին կապվել նրա հետ, որ չէին ուզում հիշել իրենց մորը (նույնը, 144): Բա մի կտոր շաֆարի համար էնպես կտան, որ ասամք պոռոշումը քաղվի՞ (ՍԶԵԺ, 3, 15): Դասաւանն այնպես է լոռում, որ շնչառություն անգամ չի լսվում (նույնը, 129): Այդ ինչպե՞ս ե՛ք գանել, որ կեսը չի դուրս եկել (նույնը, 134):

Եվ նույնիսկ նրա օդը շնչելիք
Ապականեցին շուրջ բոլոր այնպես,
Որ նա շնչելիս—օդի փոխանակ—
Մանրած ապակու փշրանք էր կարծես
Բռնի կուլ տալիս...

(ՊՍԱԶ, 163)

Բացի մինչև այժմ նշված բաղդատական և հետևանքի ձևի պարագա երկրորդական նախադասություններից, ժամանակակից հայերենում պետք է նկատել նաև համապատասխանության ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները: Սրանք ցույց են տալիս մի գործողության կամ եղելության այնպիսի ձև, որի համապատասխան կատարվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը կամ եղելությունը: Համապատասխանության ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են ալնպես-ինչպես հարաբերյալ ու հարաբերական բառերով, որոնցից առաջինը երբեմն սղվում է: Օրինակ՝

Նա գործում է այնպես, ինչպես քելադում Լն նրան բնության անկախ օրենքները (ՆԴԵԺ, 2, 189): Միայն քե տես, ամեն բան արած լինես էնպես, ինչպես ասում եմ (ՀԹԵ, 2, 386): Թող ապրի ամեն մարդ, ինչպես ուզում է (ԱԻԱԷ, 152): Հիմա ձեզ եմ հարցնում, ազդիս, կրթեցե՞ք այնպես, ինչպես ասածուն հանելի է (նույնը, 160):

Ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները, բացի վերը նշված ձևերից, գլխավոր նախադասության հետ սակավ կապ ունենալով կապակցվել են ինչ-որ հարաբերական բառի միջոցով: Օրինակ՝ Ուրախանա՛մ, ինչ որ մենք ուրախացանք (ՀԹԵ, 1, 398):

Ձեկի պարագա երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ գործածվում են հտադաս շարադասությամբ: Նախադաս ձեկի պարագա երկրորդական նախադասությունները համեմատաբար քիչ են: Օրինակ՝

Ոնց որ երկու փահլեան պիճդ իրար բռնեն, բռնել ենք ու աչի աչի ենք գցել (ՀԹՆ, 1, 334):

Եվ որպես վճիտ լճերն են ցուում
Ջրտում աշնային-մշուշների տակ,
— Դու էլ, սի՛րտ, մնա հարության գալուն
Տրտմությամբ անշար, ե՛ր խոր, ե՛ր հստակ...
(ՎՏՏԺ, 2, 77)

Դ. Չափի ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասություն

Չափի ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի լրացում են լինում և ցույց են տալիս նրա արտահայտած գործողության չափի ու քանակը: Որոշ հեղինակներ այս բնույթի ստորագաս նախադասությունների քննարկման մեջ են ընդգրկում այն բոլոր երկրորդական նախադասությունները, որոնք առհասարակ չափի ու քանակի նշանակություն են արտահայտում¹: Մինչդեռ հայտնի է, որ այդպիսի նախադասությունները կարող են լրացնել նաև որևէ գոյականի, ածականի կամ մակբայի՝ կատարելով որոշիչ կամ հատկանիշի աստիճան արտահայտող երկրորդական նախադասության դեր: Ճիշտ այնպես, ինչպես պարզ նախադասության մեջ չափի ու քանակ արտահայտող ամեն մի բառ չափի ու քանակի պարագա չի համարվում, այլ համապատասխանաբար՝ որոշիչ, վերադիր և այլն, չափի ու քանակ արտահայտող երկրորդական նախադասությունները ևս կարող են համարվել ոչ միայն պարագա, այլև որոշիչ, վերադիր և այլն:

Մ. Աբեղյանը, ինչպես ասվել է, չափի ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները քննարկում է ձեկի պարագա երկրորդական նախադասությունների հետ միասին, ցույց տալով նրանց արտահայտած նշանակությունների երեք հիմնական ձևեր՝ բաղդատական, հետևանքի ու բացաբարձության:

Իրոք, ժամանակակից հայերենի ստորագասական կապակցությունների մեջ հաճախ են գործածվում բաղդատման ձանապար-

¹ Ն. Պառնասյան, նույնը, էջ 133—140:

հով արտահայտված, ինչպես և հետեանք արտահայտող շափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները:

Բաղդատական կապակցության դեպքում գերադաս նախադասության ցույց տված գործողության կամ եղելության շափ ու քանակն արտահայտվում է՝ բաղդատելով՝ երկրորդական նախադասության հետ: Ստորադասական կապակցության երկու բաղադրիչների մեջ նույն ստորոգյալը չկրկնելու նպատակով երկրորդական նախադասության ստորոգյալը հաճախ զեղչվում է:

Բաղդատական կապակցությունները շափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությամբ ձևավորելիս ունենում են արտահայտման երեք հիմնական ձև՝ նմանության, տարբերության և հավասարության:

Նմանության բաղդատական կապակցություններում իրար նման են լինում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ եղած գործողության շափը կամ քանակը: Գլխավոր նախադասության մեջ միշտ էլ գործածվում է շափի հարաբերություն արտահայտող որևէ հարաբերյալ բառ՝ այսֆան, այդֆան, այնֆան, որոնց հետ, սակայն, երկրորդական նախադասության մեջ հաճախ գործածվում են ոչ թե շափի, այլ նման ձևի նշանակություն արտահայտող ինչպես, որպես և այլ հարաբերական բառեր¹: Օրինակ՝

Նվ սիրտս ինչու լուսացավ այսֆան,
Ինչպես լուսնյակից՝ անտառը մթին:

(ԳՖ, 40)

Նա այնֆան տխրեց, որպես իր սիրունուն կուրցրած մի սիրահար (ՐՆԺ, 5, 142):

Տարբերության բաղդատական կապակցությունների մեջ, ընդհակառակն, ցույց է տրվում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ արտահայտված շափ ու քանակի տարբերությունը: Կապակցությունը ստեղծվում է մեծ մասամբ շափի հարաբերություն դրսևորող այնֆան-որֆան հարաբերյալ ու հարաբերական բառերով, բայց գլխավոր կամ երկրորդական նախադասություններից մեկն ու մեկի ստորոգյալն անպայման արտահայտվում է բայի ժխտական ձևով: Օրինակ՝

¹ Նման նախադասությունների մեջ կա շափի և ձևի հանգամանքների համադրում:

Սիրո մասին այնքան են գրել, որքան և ոչ մի բանի մասին աշխարհում (*ՍԶԾԺ*, 3, 43): Անձանորից շեն պահանջում այնքան, որքան լավ բարեկամից:

Հավասարության բաղդատական կապակցությունների միջոցով ցույց է տրվում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների համեմատով չափ ու քանակների հավասար լինելը: Օրինակ՝

Բազմապատկեք օրերը ձեր,
Ինչքան այստեղ կան կաթիլներ:
(ԳՅ, 55)

Իսկ հորենացու հետ այնքան ծանոթ էր, որչափ մի հմուտ ֆուրգիչ... (*ՐԾԺ*, 5, 31):

Արդի հայերենի ստորագասական կապակցություններում երկրորդական նախադասությունները հաճախ արտահայտում են մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որը զրոսկորվում է իբրև գերադաս նախադասության բայ-ստորոգյալի գործողության կամ եղելության չափ ու քանակի հետևանք: Այսպիսի կապակցությունները ստեղծվում են չափ ու քանակի հարաբերություն արտահայտող այսքան, այդքան և ամենից շատ՝ այնքան հարաբերյալ բառերով, երկրորդական նախադասության մեջ՝ որ ստորագասական շաղկապով: Կապակցությունը կարող է ստեղծվել նաև շարահարությանբ: Օրինակ՝

— Դե թող հիմի գնա խավար
Հորում փթի, էնքան մնա:
(ՀԹԵ, 2, 122)

Եվ այնքան գրավեցա, որ մտածեցի թողնել մեղավոր աշխարհը և մտնել անապատ (*ՐԾԺ*, 5, 138): Տանում են ամբողջում պահում պատվում բազմվորին վայել պատվով ու էնքան են խոսում նրա փառաբանություններից, էնքան են գովում, որ իրենց գեղեցիկ փույր սիրահարվում է վրեն (*ՀԹԵ*, 1, 501): Այնքան ծուլանում եմ, որ առավոտը ոչ ուզում եմ անկողնիցս վեր կենալ և ոչ տնից դուրս գալ (*ՆԴԾԺ*, 2, 162): Շատերին այնքան էր պատանել ամեն տեղ, որ ծանոթ էր կարծվում (*ԴԴԾԺ*, 5, 52): Ուրախությունն այնքան էր գրկել նրան, որ նա տարված չնկատեց մութենի ներկայությունը (*Նույնը*, 147): Թափսոց գտնելն այնքան ուշացավ, որ ամպը համայն սևավորվեց, կիսվեց երկու ծանր բաժնի, երկու բշնամի ամպ դարձավ (*ՎԽԳԼ*, 1, 90):

Սրանց նման են և այնպիսի ստորադասական կապակցությունները, որոնց մեջ երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս մի այնպիսի հատկանիշ, որ, իբրև հնարավորություն, բխում է գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված գործողության շափ ու քանակից: Այսպիսի ստորադասական կապակցությունը կարելի է կոչել հնարավորության շափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասություն: Սրանք ևս կապակցվում են այնքան հարաբերյալով և որ ստորադասական շաղկապով: Օրինակ՝

Իսկ քիչ ժամանակ հետո նրանք պատրաստ կլինեն այնքան, որ կկարողանան իմ տեղը բռնել (*ՄԾԺ*, 2, 354): Գոնե համարձակ լինեք այնքան, որ անահ նայեք շուրջը, նայեք վերև (*ՎԽԳԼ*, 1, 85):

Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս մի այնպիսի հատկանիշ, որին համապատասխանում է գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ բառով արտահայտված շափ ու քանակը: Այսպիսի կապակցությունը կարելի է կոչել համապատասխանության շափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասություն: Օրինակ՝

Այս պայմաններն այնքան փոխվում են, որքան փոխվում են նրանց պահանջները (*ՐԾԺ*, 3, 20): Ու որոշեցի անողոք լինել դեպի նա նույնքան, որքան անողոք եղավ նա դեպի ինձ (*ՆԴԾԺ*, 1, 117):

Ստորադասական կապակցություններում տարրորոշվում են և սահմանափակման շափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները: Սրանց միջոցով որոշ սահմանափակում է մտցվում գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի արտահայտած հատկանիշի՝ շափ ու քանակի մեջ: Սահմանափակման նշանակությունն արտահայտվում է նախ այնքան հարաբերյալի միջոցով, որի հետ հաճախ զործածվում են և միայն, լոկ եղանակավորող բառերը կամ սահմանափակում արտահայտող այլ բառեր. երկրորդական նախադասությունը կապակցվում է որ ստորադասական շաղկապով կամ որքան հարաբերական բառով: Օրինակ՝

Ես կզենեմ այստեղ այնքանը միայն, որքան վերաբերում է մեր տեսած Կոուց անապատին և Վանա ծովակի մեջ գտնված մյուս երկու անապատներին (*ՐԾԺ*, 5, 144): Նանաի գնացած ճամփան այնքան էր հայտնի, որ հիմա շարժվում էր Մուշ, ապա, երևի. Սասուն (*ՎԽԳԼ*, 1, 121):

Երկրորդական նախադասությունները արտահայտում են նաև գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի ցույց տված գործո-

դության կամ եղիլության ժամանակի չափը: Այսպիսի ստորադասական կապակցությունները սահղծվում են շափի հարաբերություն արտահայտող այնքան հարաբերյալ բառով (գլխավոր նախադասության մեջ) և ժամանակի հարաբերություն արտահայտող մինչև, մինչև որ ստորադասական շաղկապներով (երկրորդական նախադասության մեջ): *Օրինակ՝*

Ձեզանից ամեն մեկը քաճկամ կլինի փառաժառերի ետևում և այնքան կսպասե, մինչ որ ամբողջ փառավանը կլցվի կիրճի մեջ (*Րեժ, 3, 41*): Սահաւոր գործն այնքան եւո գցեց. մինչև արեւ մտավ և բոլորովին մթնեց (*Նույնը, 42*): Առանց դուրս գալու սրտի պատերից, այդ զգացմունքները, ինչպես լավան երկրի ներսը, բորբոքվում են, ետում այնքան, մինչև որ իրենք իրենց դարձյալ հանգստաւում են, խաղաղվում (*ՆԴԵԺ, 2, 160*): Ու կանգնում է այնքան, մինչև որ մի դատարկ կառք է անցնում կողմի փողոցով, ձայն է տալիս կառապանին և նստում գնում դեպի փողով (*ՍԶԵԺ, 3, 55*):

Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները հազվադեպ կապակցվում են նաև շարահարություններ: *Օրինակ՝* էնքան արի, հրացանի ծերը փոքին դեմ առավ, չախմախը ձեռքս գցեցի (*ԶԹԵ, 1, 333*):

Ե. Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություն

Մ. Աբեղյանն իր «Աշխարհաբարի շարահարություն» աշխատության մեջ պատճառի, պայմանի, նպատակի պարագա և զիջական երկրորդական նախադասությունները համարում է հիմունքի պարագայի տարբեր դրսևորումներ ու քննարկում «Հիմունքի խոսքեր» ընդհանուր վերնագրի տակ¹:

Մ. Աբեղյանը որոշ նկատառումներով իրավացի է՝ պատճառի, պայմանի և նպատակի պարագաների մեջ տեսնելով հիմունք արտահայտելու իմաստային ընդհանրությունը: Իրոք, այդ երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս նյութական կամ բարոյական մի կովան, պատճառ, պայման կամ նպատակ, որոնք հիմք են հանդիսանում գլխավոր նախադասության արտահայտած գործողության կատարման համար: Սակայն, արդի հայերենի ստորադասական կապակցություններում կան և այնպիսի երկրոր-

¹ Տես՝ Մ. Աբեղյան, *Հայոց լեզվի տեսություն*, 1965, էջ 644—652:

զական նախադասություններ, որոնք ցույց են տալիս որևէ հիմունք գլխավոր նախադասության գործողության կամ եղելության կատարման համար, բայց չեն կարող համարվել ո՛չ պատճառի, ո՛չ պայմանի և ո՛չ էլ նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություն: Այդպիսի նախադասությունները շարահյուսական ինքնատիպ բնույթ ունեն և կոչվում են հիմունքի պարագա: Այս պատճառով հենց անհրաժեշտություն է առաջանում արդի հայերենի ստորադասական կապակցություններում առանձին բնույթի երկրորդական նախադասություններ դիտել մի կողմից պատճառի, պայմանի ու նպատակի պարագա և մյուս կողմից՝ հիմունքի պարագա ստորադաս նախադասությունները:

Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս նյութական կամ բարոյական մի դրդապատճառ, որ հիմք է ծառայում գերադաս նախադասության արտահայտած գործողության կամ եղելության կատարման համար: Նրանք ենթակա, ստորոգելիական վերադիր, որոշիչ և մի քանի այլ բնույթի երկրորդական նախադասությունների նման մտքային բաղմբերանդություն չունեն և սահմանափակվում են լոկ պատճառի հարաբերությամբ:

Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են՝ որովհետև, քանի որ, քանզի, թե ինչ է, ինչ է, չէ՛ որ, թե, իբր(և) թե, չիմի թե, որպես թե շաղկապներով, շաղկապային բառերով ու բառակապակցություններով:

Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունները հարաբերական բառերով համարյա չեն կապակցվում, իսկ բազմադան ստորադասական շաղկապներից մի քանիսը գրեթե բացառապես կապակցում են պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություններ: Այդպիսին է մասնավորապես որովհետև ստորադասական շաղկապը, որը պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությանը բնորոշ շաղկապն է: Օրինակ՝ Որովհետև ուրիշ բան չկար, ձիերի թամբերը միմյանց վրա դարսելով, վրանի առջև կազմվեցավ մի ամբիոն (ՐՇԺ, 3, 9): Նրանք իրենց համար ճոր փառք և անուս ստեղծելու հետամուտ չեղան, որովհետև այդ անդուքյունը կրել էին արդեն իրենց նախնիք (ՄՇԺ, 2, 7): Եվ որովհետև այդ խորհրդավոր պահաբանը գտնվում էր իմ հանդեպ, ուստի իմ ֆենական հայացքները թափառում էին նաև նրա շուրջը (ՄՇԺ, 5, 302): Որովհետև արդեն գիշերվա տառնեկուսն էր, այդ պատճառով էլ ամենքն էլ վեր կացան, սեղմեցին տանտիւրոջ

ձեռք, դուրս եկան... (ՆԴԵԺ, 1, 130): Եվ որովհետև ես համար-
յա բոլորից փոքր եմ, նստել եմ առաջին նստարանին... (ՍԶԵԺ,
3, 71):

Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունների
կապակցության դեպքում՝ ստորադասական շաղկապների հետ գե-
րադաս նախադասության մեջ գործածվում են հետևություն,
հետևանք, եղբարհանգում, կարծիք արտահայտող ուստի, հետևա-
պես, այսպես, հսկանաբար, բայց Լեւոյթին, կամ այն պատճառով,
շեղծիկով այն բանի, այն բանի հետևանքով, նրա համար հարաբեր-
յալ բաները՝ կապելով:

Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունների
կապակցման համար բնութագրական է նաև փանի որ ստորադա-
սական շաղկապը.

Քանի որ դու նորից ես մեզ հայտնվել, Տե՛ր,

Հարցնում ես՝ ի՞նչ ընթացք ունեն գործերը մեր,

Փանի որ դու նայել ես ինձ միշտ բարեհաճ,

Ահա՛վասիկ նորից կանգնած եմ քո առաջ:

(ԳՆ, 19)

Այսպես լինելով բաների կարգը, իմարկե ոչ ոք չի ցանկանում
հանդես գալ քառորդաբեմի վերա, փանի որ այնտեղ ոտք կոխողը
գրեթե հասարակաց անարգության պիտի հանդիպի (ՄՆԸԵ, 39):
Այնուամենայնիվ, չէ կարելի մեղադրել հեղինակին, փանի որ շատ
կողմերից է նրանից առաջ բացված ու տուրված սխալ ուղին
(նույնը, 624): Փանի որ հակառակորդները դեռ չէին շոշափել
իրար, անկարելի էր գուշակել, թե որքան էր քննամիտ հեղու կամ
մոտ (ԴԴԵԺ, 1, 123): Եվ փանի որ չկար մեկը, որին դիմեր այրող
հարցմունքի պատասխանն ուտանալու, նա ականջները սրեց՝ ու-
սալու գոնե մի ականակ, մի բառ Անահիտի մասին (ԴԴՎ, 169):

Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունը հայ նոր
գրական լեզվի զարգացման սկզբնական շրջանում, գրաբարի
հետևողությամբ, հաճախ կապակցվում էր փանի ստորադասական
շաղկապով: Այժմ այդ շաղկապով ստորադասական կապակցու-
թյուններ են ստեղծվում ոճավորման նպատակներով, երբեմն գի-
տական որոշ աշխատություններում, իսկ ավելի հաճախ՝ չափածո
գրական ստեղծագործությունների մեջ: Օրինակ՝

Վարձկան երկրագործ մշակները կախված են յուրյանց ֆեո-
մերից, փանգի էրե սա զլանա գործ տալ նոցա, մշակը պիտի սո-
վաման մեռներ (ՄՆԸԵ, 408):

Ու եկեղեցիք պահքի մեջ մտան՝

Սգալորվեցին

Ամբողջ շորս ամիս,

Քանզի քայլում էր մաքառումն ինքր

Իբրև գինովցած մի Բարեկենդան:

(ՊՍԱԶ, 56)

Ու բանասարկության մացառն իր փշով

Հոգի բզկտում, խոցում է մարմին,

Քանզի ոսոխ է փտածը թարմին

Եվ հասարակը ազնվազարմին,

Քանզի չի պրծել ու չի վերջանա

Նրանց դարավոր վիճարկությունը:

(ՊՍԱԶ, 160)

Եվ հակառակը, պատճառի պարագա երկրորդական նախա-
դասությունները կարող են կապակցվել թե ինչ է կամ ինչ է թե
ստորադասական շաղկապով: Օրինակ՝

Իսկ բթաշունչ ձմռան քամին

Չարանում է իր մտքի մեջ ու կատաղում,

Ինչ է թե տես,

Հարսանքատան դուռն են ահա իր դեմ փակել:...

(ՊՍԱԶ, 125)

Վերջին շրջանում ժենյա Թաբխանովնան և Վոամր, նկատե-
լով Հայկոյի պասսիվությունը, մի անգամ ուժեղ հարձակում էին
գործել նրա վրա, թե ինչ է իմացել նա (ԲԹՈՂ, 555):

Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունների
կապակցման համար բնորոշ է նաև չէ՞ որ շաղկապական բառը:

Ինչո՞ւ ես այդպես դու ինձ նախատում,

Չէ՞ որ դու ինքդ ձեր տանից փախար,

Չէ՞ որ դու ինքդ, իմ գիրկը եկար...

(ՎՏԵԺ, 2, 116)

Գոնե իրանց համար հոգ տանեին նզնավորները, չէ՞ որ նրան-
ցից շատերը կերակրվում էին միայն բույսերով, իսկ այդ անա-
պատը բուրոսվին զուրկ էր բուսականությունից (ԲԻԺ, 5, 136):
Մի՞թե դեռ պետք է բացատրել ձեզ. չէ՞ որ դուք էիք առաջինը, որ
ինձ հիշեցրիք (ՄԵԺ, 2, 46): Չէին ուզում ասել. չէ՞ որ հետևանք
վատ կլինի (ՍՋԵԺ, 3, 75): Ինչպե՞ս րվար... չէ՞ որ արդեն յոթը
տարի էր անցել (ՀՇՍԽ):

Ու վեր թռավ... ուզեց զարկել՝ բայց ետ քաշվեց նա կրկին.

Ձե՞ս որ չքնաղ խեղազարեն շատ էր նման եղնիկին:

(ՀՀՍԽ)

Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունները շատ հաճախ կապակցվում են ամենարեղձանբական նշանակություն ունեցող որ ստորագասական շաղկապով: Օրինակ՝

Ձի տրտնչում, որ անցել էս դու,

Անհայտացել էս օրերում մեռած,

Որ չկաս արդեն, դարձել էս երազ,

Անդարձ ու անհաս, հեռու և հեռու...

(ՎՅՆԺ, 1, 174)

Աննիկ, շնեղանան, որ մենք այսպես գաղտնի ենք խոսում («Ագապի», 50): Հաճախ անիծել եմ, որ մարմին եմ առել այս ներհակ ու շար ուժերով լի աշխարհում (ԱԽԱ, 67): Նրանք անիծում էին իրենց բախտը, որ չէին կարողանում լիովին վայելել մեծ մարդու ներկայությունը (ԴԴՎ, 271): Ինչու ուրախ չե՞ս, որ ապրում ենք ու հանդիպել ենք իրար (ԵԶՆԺ, 1, 274): Ապա ժամկոչին նկատողություն էր անում, որ զանգը քիչ տվեց. լուսաբաժին հայհոյում էր, որ եկեղեցու մեջտեղի կանթեղը շուտ պրծավ և այլն (ՎԹԿՀԶ, 27): Դրա համար էլ Լս ուրախ եմ լինում, որ նա տանը չի լինում (ՍԶՆԺ, 3, 19): Ու հանդիմանում է հորս, որ չի կարողանում իր բաժինը ստանալ, որ քույլ է... (Նույնը, 174):

Երբեմն որ ստորագասական շաղկապի հետ գերադաս նախադասության մեջ գործածվում է նրանից հարաբերյալ բառը, որը իր բացառական հոլովածեղով արդեն արտահայտում է պատճառի հարաբերություն: Բայց կատարում է լոկ կապակցական դեր և նյութական նշանակություն է ստանում երկրորդական նախադասության միջոցով: Օրինակ՝

Այս հակառակաբանությունը ծագում են նորանից, որ հեղինակի գրվածքը խակ մտածողության արդյունք է լինելով, չունի գաղափարների քննադատ միություն (ՄՆԸՆ, 255):

Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են նաև ընդհանրական, բազմադան նշանակություն ունեցող թե ստորագասական շաղկապով: Օրինակ՝

Ես խորին ավստասեմով սկսեցի իմ մտնում դատապարտել ինձ, թե որքան ապարդյուն կերպով ես վատնել էի իմ պատանեկության ամենաթանկ ժամանակը (ԲՆԺ, 5, 143): Իսկ այժմ ես բոլորովին զարմանում էի, թե ինչպես նույն հայրս խորին ակնա-

ծությամբ, աշխեր ճառախոս տեսչին հառած, լսում էր նրան... (ՄԵԺ, 2, 368): Մնում է զարմացած, քե Չախշալս քագավորը ինչ-
ֆան հարուստ պետք է լինի, որ ոսկին, ակն ու մարգարիտը կոտով
է չափում (ՇԺԵ, 1, 442): Դու զարմանում ես, քե ինչպիսի եղա-
նակով էի գրել նամակս (ՆԴԵԺ, 2, 161): Եվ աստծուն նորից լսելի
եղավ Խայամի զղշումն ու իմաստալից խոսքը, զարմացավ, քե
ինչպե՞ս մի հոգեղեն կարող է այդպես խելացի խոսել (ԱԻԱԷ, 155):
Հայրս բողոքում է, քե ինչու իր վարած հողը պապս ցանել է տվել
իրենց համար (ՍԶԵԺ, 3, 24):

Նրբեմն երկրորդական նախադասությունն արտահայտում
է գործողության ոչ իրական կամ թվացող, երկբայական պատճառ:
Նման դեպքերում գործածվում են իբրև քե, շլինի քե, որպես քե
շաղկապական բառերը՝ Օրինակ՝

Նրբեմն էլ ձիու առաջն է ընկնում ու փախսը տալիս, իբրև
քե վախենում է... (ՇԺԵ, 1, 189): Էդ ի՞նչ է, աղջիկս, ինչի՞ց էդ-
պես վախեցաւ. շլինի՞ քե դե կա կանգնած դռան ետևը, ուզում է
ենգ փախցնի (ՇԺԵ, 2, 443):

Հնացած պետք է համարել պատճառի պարագա երկրորդական
նախադասությունները ինչու որ, մանավանդ (որ) շաղկապանկում
ու շաղկապական բառերով կապակցելը՝ Օրինակ՝

Այո՛, վերաբերություն չունին, կրկնում եմ ես, ինչու որ դու՛
արժանի չե՛մ վերաբերություն ունենալու եվրոպական ազգերի հետ,
անցանել այն փրկության կամուրջը, որից անցնում են ուրիշ ազ-
գեր (ՄՆԸԵ, 618—619): Ահա այսօրինակ քղթակցությունները նա-
մակաբաշխը պահում է առանձին զգուշությամբ, մանավանդ որ
այդ մասին խնդրում են նամակ ստացողները (ՄԵԺ, 5, 297):

Ստորադասական որոշ կապակցություններում, առավելապես
«Հյուսիսափայլի» շրջանի հեղինակների երկերում, գլխավոր նա-
խադասության մեջ շաղկապի դերով գործածվում է պատճառի
նշանակություն արտահայտող պատճառ բառը, առանց հարաբեր-
յալի, իսկ երկրորդական նախադասությունը կապակցվում է առանց
շաղկապի՝ Օրինակ՝

Այն ազգը, որ չունի կրիտիկա, չունի և մատենագրություն.
պատճառ, մատենագրություն առանց կրիտիկայի, միևնույն է. ինչ-
պես մարմինն առանց հոգու (ՄՆԸԵ, 399): Այո՛, ցանկանում եմ
առավել ժողովրդացած տեսնել նորա լեզուն, պատճառ, տեղ-տեղ
ավելի մոտ է հին լեզվին, քան քե ժողովրդական բարբառին
(Նույնը, 342):

Բոլոր երկրորդական նախադասություններից ամենաշատը պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունն է կապակցվում շարահարմարությամբ: Կապակցման այս ձևը, ինչպես հայտնի է, հատուկ է մասնավորապես չափածո ստեղծագործություններին և ժողովրդական կենդանի խոսքին: Օրինակ՝

— Վե՛ր կաց, Կողբաղի՛ն, հեռու կանգնիր դու,
Իմ հոր ոսկին է, ես եմ շափելու:

(Հթե, 2, 111)

Դու այսուհետև կմնաս ինձ մոտ, քեզ նման փառերը պետք են ինձ (Բեժ, 3, 92): Այո՛, ի՞նչ հարկ կա խառնություն դնել գյուղերի մեջ. դրանցից ամեն մեկում ապրում են մեր եղբայրներն ու փոքրերը (Մեժ, 5, 50): Պետք չէ քրեքել անցյալը. նա միշտ դառն է լինում ներկայի համար (ՆԴեժ, 2, 166): Մեծ խումբ չենք կարող ուղարկել՝ կենկառվի (ԴԴեժ, 5, 121): Լուսությունը դաժանագույն պայման էր, ոչ մի ծիծաղ, ոչ մի խոսք. այսպես էր պահանջում հայրս (ՎԹԿՀԾ, 13): Գիշերն էլի լավ էր՝ երազի մեջ կտեսներ (ՀՀՍԽ): Բրուտ Բիշարի տանը երկար մնալու հարկ չեղավ. ոչ տանտերն էր կամենում, ոչ Ավետիք (ՎԽԳԼ, 1, 71):

Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունները, ինչպես նկատվում է բերված օրինակներից, հաճախ դործածվում են թե նախադաս և թե հտադաս շարահարմարությամբ: Նվազ գործածական են միջադաս պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունները. ինչպես՝ Արեգակի վերջին նառագայքները, կարծես կատաղի մրբիկից վրեժխնդիր լինելու համար, որ այնօր խանգարեց նրանց տվեջան խաղաղությունը. այժմ լուսավորել էին ծովակի եզերքը պայծառ, ծիրանագույն լուսավորությամբ (Բեժ, 5, 133):

Արդի հայերենում պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունները երբեմն կտրվում են զլխավոր նախադասությունից և գործածվում առանձին: Օրինակ՝ Բայց քվում է, քե ծերուկը տեղից չի շարժվում ավելի ջուտ իր փայտե ոտքի պատնառով: Չէ որ այնպես դժվար է փայտե ոտով ու հենակով ֆայլել ձեզ մայրի վրա (ՍՀեժ, 1, 31):

2. Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություն

Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունները քույց են տալիս նյութական կամ բարոյական որևէ պայման, որի առկայությամբ է որոշվում գերադաս նախադասության արտահայտ-

տած գործողության կատարումը: Գերադաս նախադասության հետ նրանք կապակցվում են մեծ մասամբ ստորադասական շաղկապներով, որոնցից ամենաբնորոշն ու ամենից գործածականը եթե շաղկապն է: Անգամ այն դեպքում, երբ այդ շաղկապով կապակցվում են այլ բնույթի երկրորդական նախադասություններ (որոշիչ, ենթակա և այլն), նրանք հաճախ կրում են պայմանի մտային երանգ:

Իսկ եթե մի հին մագաղաթ բացես,

Ա՛խ, բոնն է ամբողջ երկինքը կարծես:

(ԳՖ, 60)

Ես մեծ հոծառությամբ կգնայի, Եթե Ասլանը ներսից չկանչեր (ԲԵԺ, 5, 139): Այդ բոլոր տանելի կլինե՞ր, Եթե մեզ բույլ տային փոքր-ինչ ֆենլու (Նույնը, 140): Ես պատրաստ կլինեի բաժանել նրա ցավերը, Եթե նա իր սրտի գաղտնիքը հայտնելու լինե՞ր ինձ (Նույնը, 157):

Եթե սեր չկա, ինչի՞ համար

Պիտի շարշարվես շար աշխարհում...

(ՎՏԵԺ, 1, 258)

Տաֆ էր և բարեկարգ կլինե՞ր, Եթե չկրե՞ր ինչ-որ քաֆցնող ձեռքի հետքեր (ԴԴԵԺ, 1, 189):

Եթե պահանջե՞ր,

Ինչո՞ւ նահանջեց,

Լացով ու հայցով ինչո՞ւ շտանջեց...

(ՊՍԱԶ, 169)

Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունները հաճախ կապակցվում են նաև թե ստորադասական շաղկապով: Օրինակ՝

Թե կախարդական թիկնոց ինձ տային,

Ես կթռչեի երկրներ օտար...

Օ՛, չէի զիջի թիկնոցն այդ անպին,

Թե արքան նույնիսկ իր ծիրանին տար:

(ԳՖ, 61)

Թե ինձ համար կրակ պահած չունենայի,

Անհանգրվան, անապաստան կմնայի:

(ԳՖ, 74)

Իր վարդապետի մթին վեղարով
Թե ուզեր՝ գուցե և նա էր կարող
Հարկադիր մարտին միջամուխ լինել...
(ՊՍԱԶ, 98)

— Ա՛խ, քե շառնեմ,
նս կմեռնեմ...
(ՊՍԱԶ, 110)

Թե լինէիր մինչև անգամ անլեզու հող,
Այս ամենը ինչպե՞ս և ո՞ւր հոգիդ տաներ:
(ՊՍԱԶ, 114)

Բանավոր խոսքի մեջ պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունները հաճախ կապակցվում են որ ստորադասական շաղկապով: Դա իր արտահայտությունն է գտնում և գեղարվեստական խոսքի մեջ, հատկապես երկխոսությունների դեպքում: Օրինակ՝

Բայց որ աշխարհում ժառանգ ունենանք,
Մենք էլ նրանով անմեռ կմնանք:
(ՀԹԵ, 2, 98)

Որ այդպես է, հապա ինչպե՞ս դու եկար ներս (ԳՅ, 75): Մի մարդի գործ որ աստված չհաջողի, աղամուրդին ի՞նչ կարող ա անել, ձին ի՞նչ մեզավոր ա (ՊՊԾԺ, 1, 296): Դու որ ինձ հմար բարեխոս չէիր ըլել, աստո՞ծ էլ քեզ էս բանին ռաստ չէր բերի... (ՄԾԺ, 5, 38): Մարդ ի՞նչ կաներ, որ շատ էլ ուզեր (ՀԹԵ, 2, 29): Շատ որ անեն, անից կհեռանամ, մեռակ կապրեմ (ՍԶԾԺ, 3, 163):

Ժամանակակից հայերենի ստորադասական կապակցությունների մեջ առանձնահատուկ արտահայտություն են ստանում հակադիր նշանակություն արտահայտող պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունները, որոնք կապակցվում են քե չէ, ապա քե ոչ ստորադասական շաղկապներով: Այդպիսի բարդ ստորադասական նախադասություններն սկսվում են մի պարզ (երբեմն նաև բարդ) նախադասությամբ, որին հետևում է հակադիր պայմանի նշանակություն ունեցող ստորադասական շաղկապը, իսկ սրան հաջորդում է բուն գլխավոր նախադասությունը: Թե չէ, ապա քե ոչ շաղկապի հետ տրամաբանորեն կրկնվում է նախորդ նախադասությունը, սակայն ժխտական նշանակությամբ: Օրինակ՝

Աստված կսիրես, դիր ուրիշ բանի,
Թե չէ էս խախին լեղաճաք կանի:
(ՀԹԵ, 2, 101)

Տրամաբանորեն սա նշանակում է Աստված կսիրես, դիր ուրիշ բանի, իսկ եթե ուրիշ բանի չդնես, էս խալխին լեղաճափ կանի:

Իմաստային համանման փոխհարաբերություն է արտահայտվում նաև հետևյալ ստորադասական նախադասությունների մեջ.

— Ասի այ մարդ, գլխիցս փաշվի, էդպիսի բաներ մի՛ խոսիլ. թե չէ ոչխարի էլած կաթն էլ կցամափի (ՀԹԾ, 1, 346): Իմ փուշը տուր, թե չէ դես թռչեմ, դեն թռչեմ, լռշիկդ առնեմ, դուրս թռչեմ (նույնը, 432): Ետ տարեմ իրեն տվեմ, թե չէ աշխարհն փոխ կխայտառակի մեզ էդ անպիտանը (նույնը, 473): Երեկ չգիտեմ, թե ես տանն եմ և նայում եմ իրեն, ապա թե ոչ աշխարհս առաջ անձնատուր չէր լինի իր տխուր մտածումներին (ՆԴԾԺ, 2, 170): Սովորեցեմ, որ մարդ դառնափ, թե չէ գիր չիմացողին ամեն մարդ կխաբի (ՍԶԾԺ, 3, 76):

Սակայն թե չէ շաղկապի հետ երբեմն գործածվում է լրիվ ձևավորված երկրորդական նախադասությունը. այդ դեպքում նրան տրամաբանորեն հարակցվում է նախորդ նախադասությունը, և այսպիսով պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունն արտահայտվում է այդ երկուսի բաղադրումից կազմված համադասական նախադասությամբ: Օրինակ՝ Աչիդ առնելուն պես պետք է թվանդ բացվի, թե չէ որ ուզեցիր նշան դնես, մինչև աչիդ նպես, նա սառն անց կացավ (ՀԹԾ, 1, 357): Այստեղ տրամաբանորեն արտահայտվում է հետևյալ միտքը՝ Աչիդ առնելուն պես պետք է թվանդ բացվի, իսկ եթե աչիդ առնելուն պես թվանդ չբացվի և ուզեցիր նշան դնես, մինչև աչիդ նպես, նա սառն անցկացավ:

Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունը իր արտահայտման ձևով և գլխավոր նախադասության հետ ունեցած մտային փոխհարաբերությամբ շատ նման է ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությանը: Բարդ նախադասության պարզեցման ժամանակ տարբեր բնույթի այդ երկրորդական նախադասությունները վերածվում են անկատար դերբայի երկրորդական ձևով արտահայտված դարձվածների (կամ միայն դերբայի): Օրինակ՝ Թե շատ ունեմ, շատ բան կտամ ձեր լսողին (ԳՖ, 10): Հենց որ սխալվում եմ, ուղղում է (ՍԶԾԺ, 3, 72): Այս նախադասությունների պարզեցումից կստացվի՝ Շատ ունենալիս շատ բան կտամ լսողին: Սխալվելիս՝ ուղղում է:

Սակայն լինում են ստորադասական կապակցություններ, որոնց մեջ պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունն

ունենում է խիստ ընդգծված, որոշակի ժամանակային երանգավորում: Այսպիսի պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են ժամանակի հարաբերություն արտահայտող երբ հարաբերական բառով և մինչև, մինչև որ, քանի որ ստորագասական շաղկապներով: Օրինակ՝

Ով իմանա՝ ուր ընկանք,
Քանի օրվա հյուր ընկանք,
Սերն ու սիրտն էլ երբ չկա,
Կրակ ընկանք, զուր ընկանք:
(ՀԹԵ, 1, 149)

Ոչ մի ազատ կառավարություն, ոչ մի ազատ ճեմասրբություն չէ կարող փրկել մարդը ստրկությունից, մինչև որ այդ մարդը հողի վերա իրավունք ունեցող շնոստովանվի (ՄՆԸԵ, 421): Մինչև որ գոյություն ունի բռնակալությունը, ժողովուրդների անմեղ արյունը ծովի պես կհոսի՝ դժբախտացնելով ու ամայացնելով երկիրը (ՄՇԵ, 1, 160): Բայց սա ի՞նչ խաղաղություն է, երբ հրացաններն ուսներին, պարկերը մեջքից կախ՝ էլի գնում են ու գնում (ԴԴԵԺ, 1, 183): Քանի դու կեղծում ես, քեզ ոչ ոք չի հավատա:

Սակայն ինչպե՞ս չհեռանաս,
Երբ կացի՞նն է բունդ տաշում,
Երբ սղոցն է ճուղքդ մաշում...
(ՊՍԱԶ, 213)

Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություններն արտահայտվում են և տեղի երանգով: Այսպիսի դեպքերում նրանք կապակցվում են տեղի հարաբերություն արտահայտող ուր, որտեղ հարաբերական բառերով, որոնց հետ գլխավոր նախադասության մեջ կարող է դործածվել այնտեղ հարաբերվալը: Օրինակ՝

Ուր որ չկա հոգու ինքնուրույն ներգործություն, այնտեղ կա հոգու ստրկություն և նմանողական ձգտողություն... (ՄՆԸԵ, 351—352): Այնտեղ, ուր կոպիտ ուժը մտածում է ամբացնել մի ճշմարտություն, խորտակում է նրան... (նույնը, 352): Բայց Երուսաղեմի հայ վանքը բովանդակ հայ ազգի սեփականությունն է, որտեղ էլ նա գտնվի (նույնը, 400):

Օ՛, երգ իմ, թռչում ես...
Գիտեմ, որ — ուր էլ որ թռչես —

Երգիս մեջ կզգա ջերմ ողջունս
Ընկերը, կամ քույրը հրկեզ...
(ԵԶԵԺ, 1, 172)

Սրանց նման են այնպիսի ստորագասական կապակցու-
թյունները, որոնց պայմանի պարագա երկրորդական նախագա-
սությունները ձևավորվում են որևէ վիճակ արտահայտելու մի-
ջոցով: Օրինակ՝

Որ այդպես է, ետ քարձրու դու
Իմ հասակը պատանեկան...
(ԳՅ, 13)

Սիրտը սրտի հետ շեք կապի երբեք,
Երբ սրտաբուխ չէ խոսքը լիովին:
(ԳՅ, 34)

Բայց աղոթքից այդ ի՞նչ օգուտ
Թե հնոցի
Ահեղ բոցին

Կույր է տրված հայոց աշխարհն,
Ազգը հայոց՝ ցախի պես խառն...
(ՊՍԱԶ, 218)

Պայմանի պարագա երկրորդական նախագասությունների
մեջ երբեմն արտահայտվում է և զիջման գաղափար, որին հետե-
վում է գլխավոր նախագասության գործողության պայմանի կա-
տարումը: Երկրորդական նախագասությունը կապակցվում է ինչ
էլ որ, ով էլ որ շաղկապական բաժերով, որոնց անմիջապես
կցվում է երկրորդական նախագասության բայ-ստորոգյալը: Այս-
պիսով ստացվում են կայուն կապակցություններ՝ ինչ էլ որ լինի,
ինչ էլ որ անեմ. ով էլ որ լինի և այլն:

Որ չգուց-էլոր ինչ էլ որ անեմ,
Որ մի սասունցի սուր շառնի իմ դեմ:
(ՀԹԵ, 2, 90)

Ինչ էլ քի էշխդ. գոգա՛լ, երգս ուրախ պիտի ասեմ:
(ԵԶԵԺ, 1, 225)

Երբեմն պայմանի պարագա երկրորդական նախագասու-
թյունները գործածվում են եղանակավորող նշանակությամբ, եր-
բեմն էլ՝ առանց գլխավոր նախագասության, փաստորեն իրենք
են կատարում գլխավոր նախագասության դեր՝ ստանալով ստո-
րադաս նախագասությամբ լրացում: Օրինակ՝

Եթե գիտենալիք, տե՛ր, քե՛ որքան լավ տղամարդիկ փչացան

այն կովի մեջ (*ԲՆԺ, 3, 90*)։ Եթե ուզում են իմանալ, ամենաթանկ բանը սիրտ բաց անելն է, բայց պետք է դիմացինը այդ գնահատի (*ՔԹՈԶ, 548*)։

Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունները կարող են կապակցվել նաև շարահարությանը։ Օրինակ՝

Ես խո գոռով չեկա, չէին ուզում, չէին կանչի. փողն էլ հո գոռով չառա, չէին ուզում, չէին տա (*ՆԴՆԺ, 1, 24*)։ Քելիս րլեր, ձեռաց ո՛նց վազ կտար (*Նույնը, 27*)։ Սիրելի աղաս, մի գաղտնի՛ ծանրացել է սրտիս վրա, և վնոեցի քեզ ասել, բայց դու ուրիշի՛ն այն երբեք և երբեք չպիտի ասես—լինի դա անձնվեր ընկեր, քե քեզ անհուն սիրող կին (*ԱԻԱԷ, 162*)։ Իսկ գնալու եղար, ու շուրջ շերվա ճամփու կհասնի ապահով (*ՎԽԳԼ, 1, 70*)։ Գրի մարդ ու մատյան երևաց երկիրս՝ ինձն էլ, գիրն էլ սուրբ Կառապետում կամ Առաքելոց վանքում ստուգման են ենթակա (*Նույնը, 71*)։

Ինչպես նկատվում է, պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունները գործածվում են թե նախադաս և թե հտադաս շարահարությանը։

Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունների կապակցության մեջ կարևոր նշանակություն ունի գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալների եղանակային ձևերի ու ժամանակների համապատասխանությունը։

Արդի հայերենում պայմանի պարագա երկրորդական նախադասության ստորոգյալը մեծ մասամբ արտահայտվում է ըղձական, իսկ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը՝ պայմանական եղանակի ապառնի ժամանակի բայերով։ Օրինակ՝

Եթե բռնոր գրելու լինեմ, մի ամբողջ գիրք կդառնա (*ԲՆԺ, 5, 144*)։ Եթե Մարկ Փոլադիչը կարողանա, Արամյանին վաղուց մեջտեղից կվերացնե (*ՔԹՈԶ, 549*)։

Երբեմն երկրորդական նախադասության բայ-ստորոգյալն արտահայտվում է ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակով, իսկ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը՝ ըղձականի նշանակությունն ունեցող կամ հարկադրական եղանակի ապառնի ժամանակի բայով։ Օրինակ՝

Զարմանալու չես (= չես գարմանա), եթե ասեմ, քե այդ բավական հաստափոր գիրքը շտեմարան է զանազան սխալների (*ՄՆԸՆ, 249*)։ Զպետք է զարմանա, եթե տեսնեմ, որ այստեղ կյանքը պահպանում է իր սպեցիֆիկ հայ գավառական կերպարանքը (*ՎՏՆԺ, 2, 199*)։

Գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների ստորոգյալները հաճախ արտահայտւում են սահմանական եղանակի նույն՝ ներկա կամ անցյալի անկատար ժամանակներով: Օրինակ՝ Համեմայն դեպս երկու եղանակներն էլ ցանկալի են, երկու տեսակ կոիվն էլ առաջադիմական է, եթե կովողները շեն դադարում կովողներ լինելուց, եթե նրանց հաջողվում է հարվածներ հասցնել հին կարգերին և ազատ քաղաքի նորերը (ՄՇԾ, 1, 29), Իրենցից որք ենքս էր գալի՝ քաղաքացու մի որեէ շուր հագին կամ կրկնակոշիկները ոտներին, էս ու էն կողմից սրախոսում էին, ծիծաղում, ուրախանում (2ԹԾ, 1, 366—367), Երբ մի հոստումնական մարդ կգար (=գալիս էր) մեր գեղը, ում տանն էլ ու վեր գար (=վեր էր գալիս) կգնայի գոռով դոնաղ կբերէի (=գնում էի, բերում էի) մեզ մոտ (ՄԾԺ, 5, 276),

Երբեմն երկրորդական նախադասութեան բայ-ստորոգյալն արտահայտւում է սահմանական եղանակի ներկա, իսկ գլխավոր նախադասութեան բայ-ստորոգյալը՝ հրամայական եղանակի բայով: Օրինակ՝ Եթե մի բան շես դառնում, սուրիշ գործի անցիր (ԴԴԾԺ, 5, 243):

Է. Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասութեան

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասութեան միջոցով ցույց է տրվում այն նպատակը, որի կատարմանն է միտում գլխավոր նախադասութեան արտահայտած գործողութիւնը: Ուրեմն նա ևս զրդապատճառ ու հիմք է հանդիսանում լրացյալ բայի ցույց տված գործողութեան կատարման համար: Հաճախ դա մի բարոյական շարժառիթ է, մի իղձ կամ ցանկութիւն, որի կատարմանն է ձգտում գլխավոր նախադասութեան գործողութիւնը: Սա է պատճառը, որ նպատակի պարագա երկրորդական նախադասութեան բայ-ստորոգյալը միշտ էլ արտահայտւում է ըղձական եղանակի բայով, իսկ գլխավոր նախադասութեան բայ-ստորոգյալը՝ այլ եղանակներով ու ժամանակներով, նայած թե նրա արտահայտած գործողութիւնը կատարվել է, կատարվում է, կամ պիտի կատարվի երկրորդական նախադասութեամբ արտահայտված նպատակին հասնելու համար: Օրինակ՝

ես լուռ կբաղնի իմ ցավը միակ,
 Զվարթ կծպտամ բախտավորի պես—

Երբեք չեմ բանա սրտիս մութ փակը,
Երբեք չեմ հայտնի իմ տանջանքը քեզ:
Որ պայծառ ծալտաս կյանքի երեսին,
Որ ոչ մի տրտունջ սիրտդ չհուզե,
Որ չմտորես իմ ցավի մասին,
Որ քո թունավոր խոսքը չկասե...

(ՎՏԵԺ, 1, 36)

Լուսերեսը փողհարեց, որ բերդապետին տեղեկացնեն նախա-
հարձերի գալուստը (ԴԴՎ, 52): Բայց հիմա բերանս փակում եմ,
որ շտենի ինչ եմ ուտում (ՍՁԵԺ, 3, 12):

Բաց ես քույլ հողմային քո նծույզները կարմիր,
Որ երգենեն կյանքը հին ու քաղաքները մարմար:

(ԵՁԵԺ, 1, 162)

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունների
համար բնութագրական է որպեսզի ստորադասական շաղկապը,
որ հետզհետե ավելի ու ավելի նվազ է գործածվում գեղարվես-
տական գրականության մեջ՝ դառնալով ավելի հատուկ գիտական
ու հրապարակախոսական լիզվին:

Եվ որպեսզի շալրի իրեն,
Աշխատում է թիչ դիպցնել ոտքը գետնին
Ու շատ մնալ օդում՝ թռած...

(ՊՍԱՁ, 134)

Նա խաղաղություն է ցանկանում և պայքարում է հանուն
խաղաղության, որպեսզի ստեղծագործական եռանդուն աշխա-
տանք ծավալի կոմունիզմի հոյակապ շենքի կառուցման համար
(«Սովետ. Հայաստան», 1953): Պարթևները պատերազմ չէին
առել, ետ էին փառվել երկրի խորքը, ինչպես սովորություն ունեին
քջևամու հարձակման դեպքում, որպեսզի պատրաստվեն փոխա-
դարձ հարձակումների (ԼԵԺ, 1, 355):

Երբեմն ենթակա և խնդիր երկրորդական նախադասություն-
ները սխալմամբ կապակցվում են որպեսզի ստորադասական
շաղկապով: Օրինակ՝ Անհրաժեշտ է, որպեսզի այդ պատվավոր
գործին ներգրավեն ոչ միայն բիոլոգները, ագրոֆիզիկոսները,
հոդագետները և բուսաբանները, այլև մաթեմատիկոսները, էլեկ-
տրատեխնիկները... («Սովետ. Հայաստան», 1953): Նա ուզում էր,
որպեսզի իրեն նիշտ հասկանան:

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները
իրենց գերադաս նախադասության հետ մեծ մասամբ կապակցվում
են որ ստորադասական շաղկապով: Օրինակ՝

Քո հեռու երկրի ուղին չգիտեմ,—
Գուցե ես ինքս ստեղծել եմ քեզ,
Աստվածացրել եմ, որ քեզ աղոթեմ,
Հրամայել եմ, որ վրաս իշխես:
(ՎՏԵԺ, 1, 32)

Ես ծածուկ փախա մեր տանից, որ ծնողներս չարգելեն (ՐԵԺ, 4, 137): Ափսոս ա, որ էս լաշին (գեղուղեշ) չիմարոցը առաջին երկու ատածանի մի տուն չըլի, որ եկող գնացողը նրա հովհար քախտաբանդումը նստի, մի սհաթ էլա ֆեֆ ֆաշի (ՄԵԺ, 5, 275): Տղան կանգնեցրեց նրան մի ծաղի տակ և նրա քեր ցնցելով սաստեց, որ ձայնը կտրի (ԴԴԵԺ, 5, 34):

Ա՛խ, ինչո՞ւ անվերջ շահենց հոգիդ,
Ու ուրիշ հագուստ նա տեսներ հոգիդ,
Ու ազատվելիդ սքեմից քո սև,
Ու դրսից նույնպես լինելիդ լուսեղ՝
Վանքից աշխարհի գիրկը դառնայիր,
Ամենամարդդ նոր մարդանայիր...

(ՊՍԱԶ, 169)

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները հաճախ կապակցվում են նաև թե ստորադասական շաղկապով: Այսպիսի կապակցությունների մեջ երկրորդական նախադասությունը երբեմն կարող է արտահայտել հնարավոր, բայց չիրականացված նպատակ: Օրինակ՝

Եկան քաշեցին՝ թե զոռով տանեն,
Թափ տվավ մարդկանց գցեց դես ու դեն...

(ՀԹԵ, 2, 39)

Այստեղ նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություն մե ցույց է տրվում, որ զոռով տանելու նպատակը չի իրականացվում: Նույնը նաև հետևյալ նախադասության մեջ՝ Չարչարվեց, ֆոթուկը պոկեց ու ոնց որ մարդը խտտի, խտտեց բերավ, թե վրաս գցի (ՀԹԵ, 1, 335), որից ենթադրվում է, որ ֆոթուկը բերելու, վրան գցելու նպատակը չի իրացվելու:

Սակայն թե ստորադասական շաղկապով կապակցվող երկրորդական նախադասությունը կարող է երբեմն ցույց տալ նաև դժվար իրագործելի, բայց հնարավոր նպատակ, որին միտում է գլխավոր նախադասության արտահայտած գործողությունը: Օրինակ՝

Հագար մանեք չունեւ, թե տար հոգին ազատեւ (2ԹԵ, 1, 451): Ավետիֆն ականջում էր նրա դժվար հեկիներ և հիմա, նրանից անհանգստացած, շարունակ աչք էր ածում շուրջը, թե հովիվներ երևան, նախիր տեսնի, հոտ տեսնի մակաղած (ՎԽԳԼ, 1, 23): Ճիշտ է, մի անգամ եղավ, բաղնիսից էր ելել Էտմիջօրեին, գնում էր, թե հասարակաց նաշարանի հասնի, և դատարկ. պատի տակ խեղճացած նեղ ճամփա էր փայլափոխի (Նույնը, 162):

Երբեմն թե շաղկապի հետ հարակցվում է գուցե եղանակավորող բառը, երբ երկրորդական նախադասության արտահայտած նպատակը երկբայական է, դժվար իրականացվող: Օրինակ՝

Եկ, ոսկին տանենք, աղջիկներ տանենք,
Զոքենք առաջին, պաղատանք անենք,
Գուցե թե գրա,
Մեզ սրի չտա...

(2ԹԵ, 2, 115)

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունը բարբառային որոշ ձևերում կապակցվում է թե ինչ ա. ինչ ա ստորադասական շաղկապներով: Օրինակ՝

Էն փողը, որ խարջելու ես, թե ինչ ա՝ տանդ վրա մի ատած ավելացնես, լավն էն ա, որ խարջես ու էս ընխի գլխումը ուտում ու գիտություն մտցնես (ՄԵԺ, 5, 275): Էս խոսքի միջումը մեր Վանին հորթի եղիցը վազելով եկավ, որ մեր մոտից անց կենա՝ թե ինչ ա, հորթի առաջը կտրի ու վրեն նստի (Նույնը): Երբ մի հուսումնական մարդ կգար մեր գեղը, կգնայի գոռով ղռնաղ կրեքեի մեզ մոտ, թե ինչ ա, աշխարհի էն լավ-լավ բաներիցը մին երկու բերան խոսա, լսենք, բան իմանանք (Նույնը, 276): Շատ վախտ էլ ականջներս ծածկում ի հու փախչում. ինչ ա՝ խեղճի լացն ու արտասուքը շտեսնեմ (Նույնը, 278):

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունը հաճախ գործածվում է հտադաս շարադասությամբ, որովհետև նրա արտահայտած գործողությունը տրամաբանորեն հետևում է պիտավոր նախադասության ցույց տված գործողությանը՝ իբրև ձգտման կետ, նպատակակետ: Սակայն երկրորդական նախադասությունը ոչ սակավ գործածվում է նաև նախադաս շարադասությամբ, երբ գործողության նպատակի վրա է դրվում նախադասության տրամաբանական շեշտը, և առավելապես նրա վրա է բեկովում ուշադրությունը:

Անհամեմատ սակավ են շարահարությանը կապակցվող նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները. ինչպես՝

Խանդութ խանում դրկել է մեզ՝ իր գովքն
անենք Դավթի մոտ,
Պատմենք անտես էն սիրունի անքուն սերը
ու կարոտ:
(ՀԹԵ, 2, 132)

Ը. Հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասություն.

Ինչպես նկատվեց, պատճառի, պայմանի և նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություններն արտահայտում են համապատասխան նյութական կամ բարոյական հիմունք, դրսևորում են որևէ դրդապատճառ գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված գործողության կամ եղելության համար: Սակայն արդի հայերենում պատահում են նախադասություններ, որոնք ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության գործողության կամ եղելության մի այնպիսի հիմունք, որը չի կարելի վերագրել ո՛չ պատճառի, ո՛չ պայմանի և ո՛չ էլ նպատակի պարագային: Այդպիսի նախադասությունները համապատասխանում են պարզ նախադասության հիմունքի պարագային: Զարմանալի է, որ արդի հայերենի շարահյուսական ուսումնասիրությունների մեջ չեն քննարկվում հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունները: Մ. Աբեղյանը «հիմունքի խոսքեր» խորագրի տակ քննարկում է պատճառի, պայմանի, նպատակի պարագա և զիջական երկրորդական նախադասությունները¹:

Անտարակույս է, որ արդի հայերենում կան հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված հատկանիշի (գործողություն, եղելություն, եզրահանգում, կարծիք և այլն) հիմունքը, հիմնավորում են որևէ եզրահանգում, կարծիք, հատկանիշ՝ ամենալայն ըմբռնմամբ:

Հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են ստորադասական շաղկապներով (որ, քե չէ, քանի որ, որովհետև) և հարաբերական բառերով (ինչպես որ, որքան և այլն):

Որ ստորադասական շաղկապով կապակցվող հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասություններ.

¹ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 644—652:

Երևի նա այդ փողն էլ է վերջացրել, որ արդեն վերադարձել է այստեղ (*Մեծ, 2, 75*)։ Եսման որ արյուն է տվել, ինչքան ուզում է գնա, մերն է (*Նույնը, 363*)։ Չախչախ թագավորը ինչքան պետք է հաբուստ լինի, որ ոսկին, ակն ու մարգարիտը կոտով է չափում (*ՀԹԵ, 1, 442*)։

Առաջին օրինակում երկրորդական նախադասությունը հիմնավորում է գլխավոր նախադասության մեջ արված ենթադրությունը (փողը վերջացնելը) նրանով, որ արդեն վերադարձել է այստեղ։ Ըստ որում դա ոչ պատճառ է և ոչ էլ այլ պարագա, այլ հիմունք, առանց այլևայլ երանգավորումների։ Նույնը նաև երկրորդ ու երրորդ օրինակներում. ի՞նչ հիմունք կա մերը լինելու համար. այն, որ էսման արյուն է տվել։ Ի՞նչ հիմունք կա Չախչախ թագավորի շատ հաբուստ լինելու համար. այն, որ ոսկին, ակն ու մարգարիտը կոտով է չափում։

Երբեմն երկրորդական նախադասությունը գլխավոր նախադասության գործողությունը, եղելությունը կամ մի այլ հատկանիշ հիմնավորում է որոշ սահմանափակությամբ և այդ պատճառով կապակցվում է սահմանափակման գաղափար արտահայտող որևէ հարաբերական բառով։ Օրինակ՝

Որքան հիշում եմ, այդ օրից արդեն արթնացավ իմ մեջ ազատ խորհելու և ազատ գործելու բնական եռանդը (*Մեծ, 2, 368—369*)։
Եվ, որքան նկատել եմ, ամեն անգամ բան չի ստանում (*ՍԶԵԾ, 1, 31*)։
Եվ նրանք, որքան իմացավ ինքը, մահ գտան, նահատակվեցին (*ՎԽԳԼ, 1, 129*)։

Այսպիսի կապակցությունների մեջ երկրորդական նախադասությունները շատ մոտ են միջանկյալ երկրորդական նախադասություններին, բայց ոչ մի կերպ չի կարելի ասել, թե նրանք երանգավորման համար են գործածվել միայն։ Նախ՝ այդ նախադասություններով հիմնավորվում է գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված հատկանիշը, և ապա նրանք ունեն կապակցման բերականական ուրույն ձև՝ որքան հարաբերական բառը։

Երկրորդական նախադասությունները երբեմն արտահայտում են մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որի համաձայն, կամ որի համապատասխան ձևով դրսևորվում է գլխավոր նախադասության ցույց տված գործողությունը, եղելությունը կամ մի այլ հատկանիշ։ Այսպիսի հարաբերակցության դեպքում հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունը՝ կապակցվում է ինչպես, որպես հարաբերական բառերով։ Օրինակ՝

Տեր Հովսեփի հայրը, ինչպես ինքն ասաց, հիսունվեց տարեկան էր և ֆահանայի որդի (*Մեծ, 2, 332*)։ Կեղեկներ հրամայեց տեղապահին, որ հրամանատարությունը ստանձնի, ինչպես որ կարգել էր նախարարը (*ԴԴՎ, 402*)։ Գոգոն տնից դուրս, հարևանների համար, մեր տան ծառան էր, բայց իսկապես նա մեր տան դիրեկտորն էր, ինչպես հայրս էր ասում (*ՎԹԿՀՃ, 38*)։ Վարպետ Փանոսը, որպես պատվիրել էինք, նախապես հոգացել էր մեր մասին և մեր ձիաները ուղարկել էր այստեղ (*Րեծ, 5, 142*)։

Հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունը հաճախ արտահայտվում է պատճառի որոշակի երանգով։ Օրինակ՝ Այդ կղզին կատարյալ դրախտ կարելի էր դարձնել, որովհետև ջրի աղբյուրներ կային (*Րեծ, 5, 136*)։ Այստեղ, օրինակ, երկրորդական նախադասությունը ոչ թե պատճառ է արտահայտում, այլ հիմունք. այստեղ խոսվում է այն մասին, թե կղզին կատարյալ դրախտ կարելի էր դարձնել ոչ թե այն պատճառով, այլ այն հիմունքով, որ ջրի աղբյուրներ կային։ Ջրի աղբյուրներ լինելը նիմք է տալիս մտածելու, որ կղզին կատարյալ դրախտ կարելի է դարձնել։

Պատճառի երանգ ունեցող հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասության հետ կապակցվում են պատճառի հարաբերություն արտահայտող որովհետև, թե չէ, չէ որ ստորադասական շաղկապներով։ Օրինակ՝

Բայց Հյուսիսի դյուրական գավազանի փողի մեջ գործ դրած թուղթը ոչինչ հաջողություն չէր լուստանում, որովհետև ես իսկույն նկատեցի, որ նրա կարդալու միջոցին Ասլանը բոլորովին գունաթափվեցավ (*Րեծ, 5, 158*)։ Այստեղ տներ չկային, որովհետև ոչ շների ձայն էր լսվում և ոչ նրազի լույս էր երևում (*նույնը, 160*)։ Նրեի ոտը խիստ ցավեց, որովհետև հանկարծ կանգ առավ, մի ակնթարթում գինու գավն ու աղլուխի կապոցը դրեց գետնին, մի մեծ ֆար վերցրեց և արյունով լցված աչքերով պատրաստվեց շարտելու երեխաների վրա (*ՆԴԵԾ, 5, 56*)։ Ինչո՞ւ ես այդպիսի բաներ ասում, Մուշեղ, չէ՞ որ էո խառնվածքին հատուկ չէ մարդկանց ներկայությամբ նրանց հասցեին էժան գովեստներ շռայլել (*ՔԹՈՂ, 546*)։

Հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունները հազվադեպ կարող են կապակցվել նաև շարահարությամբ. ինչպես՝ եվ այդ ֆահանաները, որ բարձրացած են ձողերի գլխին, և այդ դիակները, որ ընկած են նրա շուրջը, բոլորն էլ բարի մարդիկ էին. ես ճանաչում եմ նրանց (*Րեծ, 3, 26*)։

Թ. Հակառակ հիմունքի պարագա և զիջական երկրորդական նախադասություններ

Հայերենի քերականագիտության պատմության մեջ այս բնույթի երկրորդական նախադասությունները քննարկվել են կամ իբրև զիջական¹ կամ իբրև հակառակ հիմունքի պարագա² երկրորդական նախադասություններ: Երկու դեպքում էլ դրանք հավասարապես դիտվել են որպես ստորադասական նախադասություններ, որոնք ցույց են տալիս մի հիմունք, որևէ հատկանիշ, որը չի ստանում իր քնական հետևանքը, և գլխավոր նախադասության գործողությունը, եղելությունը կամ մի այլ հատկանիշ դրսևորվում է հակառակ այդ նախադրյալ հատկանիշի:

Մինչդեռ զիջական և հակառակ հիմունքի տերմինները, ինչպես և թելադրում են այդ բառերի արտահայտած նշանակությունները, նույնը լինել չեն կարող: Հայերենի ստորադասական կապակցություններում զիջական և հակառակ հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունները շարահյուսական որքան և մոտ, այնուամենայնիվ իրարից տարբեր հարաբերություններ են արտահայտում: Օրինակ՝

Ձեռ դավաճանի իմ նվարդին,
Որքան էլ դյութես, օ՞, Շամիրամ...

(ՎՏԵԺ, 1, 219)

Այս ստորադասական կապակցության մեջ երկրորդական նախադասությամբ արտահայտվում է բարոյական մի հիմունք (Շամիրամի անշալի դյութելու հանգամանք), բայց գլխավոր նախադասությունը դրսևորվում է ոչ թե դրանից բխող մի հետևանքով, այլ դրան կատարելապես հակառակ մի հատկանիշով (չեմ դավաճանի իմ նվարդին): Նույնը նաև հետևյալ նախադասության մեջ. Ձեռյաժ պահակները բշում են՝ բայց կանայք, երեխաները չեն հեռանում (ՍԶԵԺ, 3, 159): Երկրորդական նախադասությունը թելադրում է մի հիմունք, պատճառ (պահակների բշելը), որին պետք է հետևեր մարդկանց հեռացումը, բայց գլխավոր նախադասության մեջ ցույց է տրվում մի գործողություն, որ կատարվում է հակառակ դրան (կանայք, երեխաները չեն հեռանում):

Ստորադասական այսպիսի կապակցությունների մեջ երկրոր-

1 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 650—652:

2 Ն. Պառնասյան, Ստորադասական կապակցություններ..., 1961, էջ 172—182.

դական նախադասությունները իրապես կարելի է կոչել հակառակ հիմունքի պարագա: Սովորաբար նրանք են ստորադասական կապակցության ելակետը, նրանց վրա է ընկնում տրամաբանական շեշտը:

Նույնը չի կարելի ասել այնպիսի կապակցությունների մասին, որտեղ տրամաբանական շեշտն ընկնում է գլխավոր նախադասության վրա, ցույց տալով մի գործողություն կամ եղելություն, որ կատարվում է ոչ թե հակառակ երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված հատկանիշի, այլ զիջման եղանակով: Թրինակ՝

Հայտնվի՛ր, թեկուզ ես գրկվեմ կյանքից (ԳՖ, 29):

Ինչպես նկատվում է, այսպիսի նախադասություններում բոլորովին էլ հակառակ հիմունքի հանգամանք չի արտահայտվում: Խոսողը խնդրում է հայտնվել զիջման հիմունքով (թեկուզ և ինքը գրկվի կյանքից):

Հակառակ հիմունքի պարագա և զիջման երկրորդական նախադասությունները իրենց արտահայտած մտային հարաբերությամբ գրեթե նույնանում են սահմանափակման և զիջման ներհակական կապակցությունների հետ.

Զհագեցան սրերն, իհարկե,
Սակայն իսկապես դրվեցին պատյան...

(ՊՍԱԶ, 99)

Բավական է առաջին պարզ նախադասության մեջ ավելացնել շնայած, թեև, քեպետ և նման ստորադասական շաղկապներ, և նախադասությունն անմիջապես կարտահայտի ստորադասություն: Նշանակում է, նման դեպքերում համադասությունը կամ ստորադասությունը ոչ թե մտային, այլ քերականական, ձևային տարբերությամբ են արտահայտվում: Բնորոշ է, որ երբ հակառակ հիմունքի պարագա կամ զիջական երկրորդական նախադասությունները լինում են նախադաս, գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում են բայց, սակայն, այնուամենայնիվ, այնուհանդերձ, բայց և այնպես և նման համադասական-ներհակական շաղկապներ: Թրինակ՝ Ուրբան էլ նրա սիրտը տխուր և վիճակը աննախանձելի էր, այսուամենայնիվ գեղեցիկ և գրավիչ երևալու ցանկությունը երբեք չէր նվազելու նրա մեջ (ՄԾԺ, 2, 78):

1. Հակառակ հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունները հաճախ կապակցվում են թեև, թեպետ ստորադասական շաղկապներով: Թրինակ՝

նա թեկ շխոսեց իմ հետ, բայց իմ հասակին նայելով, երեսը շծածկեց (*ՐճԺ*, 5, 23): Քունը տանում էր թեկ, բայց նա մտածում էր էն փոքրիկ աղջկա վրա, որ ժպտալով իրեն նվիրեց գոգին դրած կոշիկները (*ՀԹԵ*, 1, 376): Թեկ մայիս էր, բայց ամենուրեք ձնծաղիկն էր սպիտակին տալիս (*ՔԹՈՂ*, 230): Կարկուտը թեկ մանրացավ, բայց սաստկությամբ տեղում էր, երկինքը շարունակում էր առնալ (*Նույնը*, 233):

Իսկ շահելը րեպետ դադարում,

Բայց և ուշքն է գլխին ժողվում...

(*ՊՍԱԷ*, 113)

Հակառակ հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունները հաճախ կապակցվում են նաև թեկուզ ստորագական շաղկապով, որ ժամանակակից հայերենում ստանում է նաև կուզես ձևը: Օրինակ՝

Վճռիր, մի սոսկա վտանգից մաշվան,

Թեկուզ և անցնես գիրկն անէության:

(*ԳՅ*, 41)

Գնա կուզես Ֆրանգաստան, ամենամեծ քույրեր տես,

Սրտիդ ուզած տեղը միակ—սիրեկանի թաղն է էլի:

(*ԵԶԵԺ*, 1, 236)

Թեկուզ սիրի, գիրկդ ընկնի, դնես օսկի դափազի մեջ,

Կնկա էշիւր հոգի հանող անհանգչելի ցավ է էլի:

(*ԵԶԵԺ*, 1, 237)

Հակառակ հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունների կապակցման համար բնորոշ են նաև չնայած (որ), չնայելով (որ) ստորադասական շաղկապները: Օրինակ՝

Չնայելով որ ես ոչ մի կերպ չեմ ուզում նրանց անձնատուր լինել, բայց նրանք ակամա հափշտակում են ինձ: Եվ զարմանալի է, չնայելով որ այդ հուզմունքները ծանր, շատ ծանր են լինում, բայց այնուամենայնիվ մի անբացատրելի րեքևություն են տալիս (*ՆԴԵԺ*, 2, 179): Եվ չնայած նրանք երեկով են, բայց չեն կարողանում ինձ հաղթել (*ՍԶԵԺ*, 3, 35): Չնայած հիմա լավ զգեստներ է հագել, մազերն ավելի խնամքով է հյուսել, բայց մտածկոտ է և մեր խաղով բոլորովին չի հետաքրքրվում (*Նույնը*, 53):

Որ շաղկապը կարող է հարադրվել չնայելով, չնայած շաղկապական բառերին կամ ստորակետով տրոհվել նրանցից:

Հակառակ հիմունքի պարագան երբեմն արտահայտվում է շափի հարաբերությամբ (գործողության կամ այլ հատկանիշի շափ) և այդ դեպքում երկրորդական նախադասությունը կապակցվում է համապատասխան որման էլ, ինչպես էլ ստորադասական շաղկապներով: Եվ այսպես, հակառակ հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունը հաճախ կապակցվում է որման էլ ստորադասական շաղկապով: Օրինակ՝

Որման էլ գիշերն ասավոր իշնի,
Եվ ուր էլ զնամ՝ գլուխ զնելու,
Հարադատ մի հող ես չեմ գտնելու
Սև ճանապարհիս օրերում դժնի:
(ՎՏԵ, 1, 123)

Ֆաթթան բեկը, իրավ է, մեզ կողոպտում է, բայց դարձյալ չենք կարող մերժել նրա բարեկամությունը. որման էլ կեղծ լինե՞ր (ՐԵԺ, 3, 112): Աշխարհը որման էլ ոչինչ, որման էլ ունայն լինի, դարձյալ մի փանամյա երիտասարդ աղջկա համար շատ հրապույրենք ունի յուր մեջ (ՄԵԺ, 2, 361): Որման էլ նրանք գինված լինեին գորեղ գործիքներով, չեն կարող ոչ հին սառույցը հալել, ոչ էլ փառացած կոշտերը մաղել (ՄԵԺ, 5, 153): Եվ այնուհետև որման էլ տեսուչն ստիպում է, բարկանում, սպանում, ոչ ո՞ր ոչինչ չի ասում (ՍԶԵԺ, 3, 126): Ես ու Սամսոնը որման էլ բարձրանում ենք ոտի ծայրերի վրա և աշխատում մի բան տեսնել, ոչինչ չի երևում կանանց ակեկոծվող բազմության մեջ (Նույնը, 147):

Որման մնա՞ք մենք նկուն.
Որման խավա՞ցն է՞լնի խո՞ղ,
Միրանավոր մեր հողուն
Դու պահապան զորավոր...

(ՎՏԵԺ, 1, 263—264)

Արդի հայերենում հաճախ են պատահում նաև ինչպես էլ ստորադասական շաղկապով կապակցվող հակառակ հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունները: Օրինակ՝

Բայց չի հաղթի, ինչպես էլ որ իզուր ջանա:

(ԳՑ, 73)

Ինչպես էլ լին դուքաններում ոսնկ-ոսնկ մրգեր բլին շարած՝
Անմահական մրգերի տեղ—շահնշահի բաղն է էլի:
(ԵԶԵԺ, 1, 236)

Ինչպես էլ խառ, ատլաս հագնի, երեսը ալ գողալ անի—
Աբլորներին հոգի հանող սիրեկանդ հավ է էլի:
(ԵԶԵԺ, 1, 237)

Երբեմն հակառակ հիմունքի պարագան արտահայտվում է պայմանի ու ժամանակի որոշակի երանգավորմամբ, ուստի և երկրորդական նախադասությունը կապակցվում է համապատասխան երբ հարաբերական բառով կամ ստորադասական շաղկապով: Օրինակ՝

Երիտասարդը ամբողջ մարմնով դողաց, երբ նկատեց, որ կոբրեյ է գիշերի մեծ մասը, երբ կարող էր բավական ճանապարհ կտրել (Բեժ, 3, 21): Նա պիտի ապրի անույս, անհույս կյանքով, չփված, մենակ և արհամարհված: Արհամարհված այն ժամանակ, երբ նա ինքը ամենևին էլ չի կամեցել բռնակալի կիներ լինել, խուսափել է (ԳԴՎ, 266): Այն ժամանակ, երբ կուսակցությունն ու կառավարությունը խնդիր են դնում անընդհատ ավելացնելու բնակչության սպասարկման համար անհրաժեշտ ապրանքների թողարկումը, կոմբինատը շարունակ թերակատարում է արտադրական պլանները («Սովետ. Հայաստան», 1953):

Հակառակ հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են նաև հակառակ այն բանի, փոխանակ, փոխանակ որ, լինի և այլ ստորադասական շաղկապներով ու շաղկապական բառերով: Օրինակ՝

Եվ փոխանակ որ ինքը պիտի դրամ ստանա դուրսից, այժմ ինքը պիտի տա (ՄՆԸԵ, 422):

Ասաց—կյանքը ամեն տեղ կա,
լինի ուրախ թե տխուր...

(ԳՍԶ, 38)

2. Զիջական երկրորդական նախադասությունները արտահայտում են հիմունք, կարևոր մի հանգամանք, որի առկայության դեպքում միայն, զիջական երանգավորումով, կարող է զրոսկորվել գլխավոր նախադասության զործողությունը, եղելությունը կամ մի այլ հատկանիշ:

Զիջական երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասության հետ հաճախ կապակցվում են զիջման հիմնավորում ծառայող մի պայմանի երանգով և կապակցվում են պայմանի նշանակություն արտահայտող միայն թե ստորադասական շաղկապով: Օրինակ՝

Թող ամեն ինչ լինի այնտեղ հիմնակործան,
Միայն թե դա ոչ մի վնաս չբերի մեզ:

(ԳՖ, 50)

— Այս անգամ պիտի աշխատեմ բոլորովին շխտել, միայն թե
դու կարողանաս ինձ հետաքրքրող հարցերն առաջարկել այդ գլու-
ղացուն (*Մեծ, 5, 258—259*):

Ինչ որ կուզես՝ ա՛ռ, տա՛ր, ամա՛ն.
Վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման,
Դառը դատած դեղին ոսկին,
Միայն թե գթա մեր խեղճ ազգին,
Մի՛ կոտորիր, մի՛ տար մահու,
Վերև աստված, ներքևը՝ դու...

(*ՀԹԵ, 2, 109*)

Ու ասաց ուշացած. միայն թե ինքն իր ձայնը լսեր (*Վե՛ր, 1, 72*): Եվ թող Հետուն ննչեր փչ հեռու, միայն շելներ տեղից, առաջ
չրնկներ, վաղածամ չտաներ Ավետիֆին իր հետ: Ու թող վանական
ձեռնավորները լցվեին շեն, միայն սրանց հունձը շխտիանեին
(*Նույնը, 101*):

Զիջական երկրորդական նախադասությունների կապակցման
համար բնորոշ է նաև ինչ էլ (որ) շաղկապը, որին անմիջապես
հարակցվում է բայ-ստորոդյալը, և երկրորդական նախադասու-
թյունը հաճախ ստանում է դարձվածքի արժեք: Օրինակ՝

Ինչ էլ հագնեմ, տառապանքը միայն կզգամ
Այս երկրային անձուկ կյանքի:

(*ԳՅ, 83*)

Բայց նա, ուսուցիչ,
Ինչ էլ որ լինեք,
Պիտի որ դառնար մեռած խաղերի
Առաջին դպիր,
Միակ քերական...

(*ՊՍԱԶ, 171*)

Զիջական երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նա-
խադասության հետ կարող են կապակցվել նաև ստորադասական
այլ շաղկապներով (ֆանի որ, թե և այլն): Օրինակ՝

Ասի՛ հիմի թե իրեն գտնեմ էլ ոչ, էս հո որս է ու որս (*ՀԹԵ, 1, 336*): Բայց ֆանի որ դա չեղավ, լավ էր գոնե բարկացրի
(*ՍԶԵԺ, 3, 34*):

Հակառակ հիմունքի և զիջական երկրորդական նախադասու-
թյունները բավականին գործածական են արդի հայերենի ստո-
րադասական կապակցություններում:

8. Այլ բնույթի երկրորդական նախադասություններ

Մինչև այժմ քննարկվել են այնպիսի երկրորդական նախադասություններ, որոնք այս կամ այն չափով համապատասխանում են պարզ նախադասության շրջանակներում դիտվող նախադասության անդամներին՝ ենթակա, ստորոգելիական վերադիր, որոշիչ, հատկացուցիչ, բացահայտիչ, խնդիր և պարագա:

Սակայն արդի հայերենում կան մի շարք ստորադասական կապակցություններ, որոնք կամ առհասարակ դուրս են մնում պարզ նախադասության մեջ դիտվող նախադասության զխավոր և երկրորդական անդամներ ընդհանուր հասկացությունների սահմաններից, կամ որոնց մեջ եղած երկրորդական նախադասությունները բոլորովին չեն համապատասխանում պարզ նախադասության մեջ եղած որևէ անդամի: Այդպիսի ինքնատիպ նախադասություններ են հատկանիշի աստիճան արտահայտող, հետևանքի, բաղդատության, համապատասխանության, հարաբերակցման, կապի խնդրի, կողմնակի անդամ երկրորդական նախադասությունները և ստորադասական այնպիսի նախադասությունները, որոնք տրամաբանորեն հավասարազոր են պարզ նախադասության:

Ա. Հատկանիշի աստիճան արտահայտող երկրորդական նախադասություն

Հայ քերականագիտության պատմության մեջ կամ բոլորովին չեն դիտվել այս երկրորդական նախադասությունները, կամ համաձուլվել են ձևի, չափ ու քանակի և այլ բնույթի երկրորդական նախադասությունների մեջ: Այսպես, օրինակ, Մ. Աբեղյանը, «Աշխարհաբարի շարահյուսության» մեջ քննարկելով ձևի և չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները, բերում է և այսպիսի օրինակներ. Նա նույնչափ հարուստ է, որչափ դու: Նա այնպես մութն է խոսում, որ ես բան չեմ հասկանում: Բոլոր այս ծրագիրներն այնքան ընդարձակ էին, որ նույնիսկ նրա համառոտ կազմությունը խլեց կամսաբանի ազատ ժամերը¹:

Այս բարդ ստորադասական նախադասությունների մեջ երկրորդական նախադասությունները, իրոք, ունեն ձևի և չափ ու քանակի նշանակություն, երանդ, բայց նրանք ի տարբերություն ձևի և չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների՝

1 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 140, 142, 143:

ցույց են տալիս ոչ թե գործողության ձև, կամ շափ ու քանակ և լրացնում բայ-ստորոգյալին, այլ հարուստ, մուր, բնդարձակ ածականներին՝ ցույց տալով նրանց արտահայտած հատկանիշի աստիճանը:

Նույնպիսի մոտեցում է նկատվում նաև Ն. Պառնասյանի «Ստորադասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում» աշխատության մեջ: Հեղինակը շափի պարագա երկրորդական նախադասությունների շարքում բերում է և այնպիսի օրինակներ, որոնք գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի լրացում չեն և ըստ էության ցույց են տալիս ածականի կամ մակբայի արտահայտած հատկանիշի շափը, աստիճանը. Հենում էին նրա ականջին ֆո վերջին խոսքերն այնքան անեղ, որ նա ցնցվում էր ամբողջ մարմնով: Օղն այնքան թեթև էր, որ Գարեգինն անմիջապես մոռացավ ճանապարհի հոգնածությունը: Երկար տատանումից հետո նա ծեծեց մի դարբաս, սակայն այնքան կամաց, որ հագիլ թե ներսում գտնվող մարդիկ լսեին նրան: Այս բնույթի որոշ նախադասություններ հեղինակը համարում է «համեմատության իմաստային հարաբերություն արտահայտող նախադասություն»², ինչպես. նրա աշխատում էին այդ գեղեցկության վրա այնպես ֆեֆուշ ու ջիճջ, ինչպես ցողի կաթիլը մայիսյան վարդի թերթիկի ծայրից ծալում է առևին:

Ի տարբերություն այլ հեղինակների, Ն. Պառնասյանը նկատում է, որ այսպիսի կապակցություններում երկրորդական նախադասությունը լրացնում է ոչ թե գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալին, այլ որևէ ածականի կամ մակբայի: Այսպես, հեղինակը գրում է. «Ուր շողկապով միացող շափի երկրորդական նախադասությունների բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ նրանք ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության գործողության կամ որևէ հատկանիշի (ընդգծումը մերն է—Բ. Վ.) շափը, նրա՝ այդ շափով դրսևորվելուց լսողաջանած հետևանքը նկարագրելու միջոցով»³: Ավելին. հեղինակը շափի պարագա երկրորդական նախադասությունների մեջ որոշակի տարբերակում է մտցնում, գրելով.

«Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները կարող են ունենալ երկու իմաստ.

1 Ն. Պառնասյան, Ստորադասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում, 1961, էջ 134—135, 136:

2 Նույնը, էջ 141—142:

3 Նույնը, էջ 136:

1. Յուլյց տալ, թե ինչ չափով, ինչքան է կատարվում գլխավոր նախադասության գործողությունը:

2. Ինչ քանակով, ինչքան է դրսևորվում գործողության որևէ հատկանիշը, ձևը»¹:

Այսպես, որոշակի տարբերություն մտցնելով չափ արտահայտող երկրորդական նախադասությունների միջև՝ ն. Պառնասյանը, այնուամենայնիվ, չի նկատում նրանց շարահյուսական տարբերությունը, տարվում է այդ նախադասությունների տրամաբանական, իմաստային կողմով և մոռանում գլխավորը՝ քերականական առանձնահատկությունը: Քննարկենք նման հարաբերություն արտահայտող երկու պարզ նախադասություններ. նա շատ է կարդում: Վաղը շատ բուրավետ ծաղիկ է: Այս նախադասությունների մեջ երկու դեպքում էլ շատ մակրայր արտահայտում է չափի, աստիճանի գաղափար, որ նրա ոչ թե շարահյուսական, այլ բառային, ձևաբանական առանձնահատկությունն է: Բայց առաջին նախադասության մեջ այդ բառը կատարում է չափի պարագայի պաշտոն՝ լրացնելով բաց-ստորոգյալին, իսկ երկրորդ նախադասության մեջ նա լրացնում է բուրավետ ածականին, ցույց է տալիս նրա արտահայտած հատկանիշի աստիճանը: Իր լրացյալի հետ միասին նա կատարում է ոչ թե չափի պարագայի, այլ որոշիչ շարահյուսական պաշտոն՝ լրացնելով ծաղիկ գոյականին:

«Պարագա» տերմինը ինչպես պարզ, այնպես և բարդ ստորադասական նախադասության մեջ շարահյուսական որոշակի հասկացություն է. որ կապվում է բայի, նրա արտահայտած գործողության կամ եղելության հետ: Անհրաժեշտ է ստորադասական կապակցությունների մեջ ևս պարագա երկրորդական նախադասությունները որոշակիորեն տարբերակել այն ստորադաս նախադասություններից, որոնք թեև արտահայտում են տեղի, ժամանակի, ձևի, չափ ու քանակի նշանակություն, բայց լրացնում են ոչ թե գործողություն կամ եղելություն արտահայտող որևէ բայի (բաց-ստորոգյալ կամ այլ անդամ), այլ առարկայի, գործողության կամ եղելության հատկանիշի գաղափար արտահայտող որևէ գոյականի, ածականի կամ մակբայի:

Հայ քերականագիտության մեջ այժմ տեղի կամ ժամանակի հարաբերություն արտահայտող, բայց գոյականի լրացում հանդիսացող երկրորդական նախադասությունները երբեք պարագա չեն

¹ Նույնը, էջ 134:

դիտվի, այլ՝ որոշիչ, Սակայն նույն հետևողականությունը տարբերակում չի մտցվում ձևի և չափ ու քանակի նշանակություն ունեցող, բայց բայի լրացում և ածականի կամ մակբայի լրացում հանդիսացող երկրորդական նախադասությունների մեջ:

Ժամանակակից հայերենում առանձին, ինքնատիպ բնույթ ունեն այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք ցույց են տալիս առարկայի կամ գործողության հատկանիշի չափն ու աստիճանը:

Այդպիսի երկրորդական նախադասությունները լրացնում են զլխավոր կամ գերադաս նախադասության մեջ գործածված ուրե՛կ ածականի կամ մակբայի և նրա հետ միասին կատարում որոշիչ, ձևի, չափ ու քանակի պարագայի, ստորոգելիական վերադրի և այլ ու այլ շարահյուսական պաշտոններ: Օրինակ՝

Այդ մտածություններն այնքան խառն, այնքան անկապ էին, որ անկարելի էր նրանցից մի որոշ եզրակացություն դուրս բերել (ԲժԺ, 5, 18): Այնքան մեղանուշ, այնքան դյուրիշ էր նվագած եղանակը, որ Ջուլետտան կարծում էր, թե սրտի լարերի վրա էր նվագում (ՆԴԺԺ, 1, 12): Այս ամենը նա կատարեց այնպես արագ, որ մոտի՛կն հասնելուց արդեն գտնվում էր յուր նախկին դիրքում (ՄԺԺ, 5, 300):

Առաջին երկու օրինակներում երկրորդական նախադասությունը առարկայի հատկանիշի աստիճան է արտահայտում (լրացնում է խառն, անկապ, մեղանուշ, դյուրիշ ածականներին) և լրացյալ բառերի հետ միասին կատարում է ստորոգելիական վերադրի պաշտոն: Վերջին օրինակում երկրորդական նախադասությունը գործողության հատկանիշի աստիճան է արտահայտում (լրացնում է արագ մակբային) և իր լրացյալի հետ միասին կատարում է ձևի պարագայի պաշտոն:

Հատկանիշի աստիճան արտահայտող երկրորդական նախադասությունները զլխավոր նախադասության հետ կարող են կապակցվել երկու կերպ.

1. Ձևի հարաբերությամբ. օրինակ՝ Մերձակա հրդեհը այնպես սաստիկ բոցավառվեցավ, որ փայլակի արագությամբ լուսավորեց բլրի ստորոտը (ԲժԺ, 3, 18): Եվ այս ամենն այնպես արագ կատարվեց, որ անկարելի էր մի բան անել (ՀԺԺ, 1, 356):

Այսպիսի ստորադասական կապակցություններում զլխավոր նախադասության մեջ գործածվում է այնպես հարաբերյալ բառը:

2. Չափ ու ֆանակի հարաբերությամբ. *օրինակ՝* Երբեմն նա այնքան փաղցր էր, որ կարծես թե շրթունքներից մեղր էր կաթում... (*Րեժ*, 5, 20): Կոկորդիս ցավը բոլորովին անցել էր, մի ֆանի օրից հետո ինձ այնքան առողջ էի գտնում, որ կարող էի տնից դուրս գալ (*Նույնը*, 33): Բայց այս ծրագրերն այնքան ընդարձակ էին, որ նույնիսկ նրանց հաճառոտ կազմությունը խլեց Կամասարյանի՝ Մոսկվայից մինչև Կովկաս հասնելու միջոցում ունեցած ազատ ժամերը (*Մեժ*, 5, 14):

Ստորագասական նման կապակցություններում գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում է չափի հարաբերություն արտահայտող այնքան հարաբերյալ բառը:

Գլխավոր նախադասության մեջ եղած հատկանիշի չափն ու աստիճանն արտահայտվում է մի շարք եղանակներով, որոնցից հատկապես կիրառվում է բաղդատումը: Եվ ինչպես որոշիչ, ստորոգելիական վերադիր, ձևի, չափ ու քանակի և այլ բնույթի երկրորդական նախադասությունների դեպքում, այնպես և այստեղ բաղդատման հետևանքով զրոսկորվում են հատկանիշների նմանություն, տարբերություն կամ հավասարություն: Օրինակ՝

Իսկ ի՞նչ ունեին: Լոկ ձայն կլկան.—

Մերթ այնպես մեղմիկ,

Ասես թե դինով լցնում են կուլան.

Մերթ այնպես զնգուն,

Ասես թե կիրճում հովն է շնկշնկում.

Մերթ այնպես խաղաղ,

Կաքավն է ասես սաղմոսում «կղա».

Մերթ այնպես հուրդուն,

Ասես ընկել ես ջաղացի շրտուն:

(*ՊՍԱԶ*, 15)

Ուրեմն արածս այնքան վատ բան չի եղել, ինչպես կարծում էի (*ՍԶեժ*, 3, 51): Վանականների տված բաժինն ավելի փչ էր, քան եթե գնային ցամաքով՝ Արևելքով, Բերկրիով և անցահարկ տային բերդապահ սելջուկներին, այդ փաղափ տերերին (*ՎԽԳԷ*, 1, 8): Այնքան շատ էին խմբվել նրա շուրջը, որքան և մի օր առաջ:

Երկրորդական նախադասությունները հաճախ արտահայտում են նաև գլխավոր նախադասության մեջ գործածված որևէ առարկայի կամ գործողության հատկանիշի աստիճանից բխած հետևանքը: Օրինակ՝

Ա՛խ, տեսի՛ն այնքան վեհ էր, ահարկու,
Որ ես ինձ թղուկ զգացի անզոր:

(ԳՖ, 37)

Բայց կուրսումն այնքան ծանր էր վարդապետի զգայուն սրտի համար, որ նա ոչնչով չէր կարողանում մխիթարել իրան (ԲՆԺ, 5, 32): Այդ թաղումը կատարվեց այնքան արագ, որ շատ շատերը ոչ մի հնարավորություն չունեցան՝ զնալու Յասնայա Պոլյանա (ՎՏՆԺ, 2, 210): Պապիս բեդերն այնքան երկար էին, որ հասնում էին մինչև ականջները (ՎԹԿՀՃ, 28): Սիրտս լիքն է այնքան և մտերես այնպես ցրիվ ու շոբերս այնպես ցեխոտ, որ չեմ կարողանում հավանական սուտ հնարել (ՍԶՆԺ, 3, 58):

Այսպիսի ստորագասական կապակցություններն ստեղծվում են զլխավոր և երկրորդական նախադասությունների պատճառահետևանքային փոխհարաբերությամբ: Դրանց մեջ կարելի է տարբերակել և այնպիսի երկրորդական նախադասությունները, որոնք արտահայտում են ալելի շատ հնարավորություն, քան թե հետևանքի նշանակություն: օրինակ՝ Այդ մարագն այնքան մեծ է, որ ամեն մեկը իրենը լցնելով՝ դեռ բավական տեղ է մնում շարժվելու, ձմռանը փայտ դարսելու (ՍԶՆԺ, 3, 172):

Հատկանիշի աստիճան արտահայտող երկրորդական նախադասությունները հաճախ լրացնում են հարցական բնույթ ունեցող զլխավոր նախադասությունների: Օրինակ՝

— Անտոնիո, մի՞թե այնքան հպարտ ես, որ չես համաձայնի ինձ հետ մի զբոսանք կատարելու ծովի վրա (ՆԴՆԺ, 1, 123):
— Անտոնիո, մի՞թե այնքան հպարտ ես, որ թույլ չես տա գլուխս դնեմ ծնկանդ վրա (Նույնը):

Բ. Հետևանքի երկրորդական նախադասություն

Հետևանքի երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս մի այնպիսի հատկանիշ՝ գործողություն, եղելություն և այլն, որ բխում է ամբողջ զլխավոր նախադասության բովանդակությունից և մասնակիորեն չի կապվում նրա որևէ անդամի հետ:

Հետևանքի երկրորդական նախադասությունները, հետևաբար, պետք է որոշակիորեն տարբերել հետևանք արտահայտող ձևի, չափ ու քանակի պարագա, որոշիչ, հատկանիշի աստիճան արտահայտող և այլ բնույթի երկրորդական նախադասություններից: Օրինակ՝

Այս ի՞նչ, ի՞նչ էր արել ինքը, ի՞նչ մեղք էր գործել, որ ամուսինն այդպես խայտառակ կերպով վռնդում էր յուր մոտից (ՆԴԵԺ, 1, 138): Այդ վեները երբեմն այնպես են վշտացնում ինձ, որ ինչ է մնում լաց լինեմ (ՍԶԵԺ, 3, 171): Վերջի՞նի յուր վրա թողած ազդեցությունը այնքան է ներգործող, որ յուր նախկին մտածմունքներին վերադառնալու համար իգուր պիտի լինե՞ր այժմ դիմել հուշատետրի օգնության (ՄԾԺ, 5, 27): Երկու շաբաթ շաբունակ Հուսիկն այնքան վաղ էր գնում գործի, այնպես ուշ վերադառնում, որ հաբեանները չէին հանդիպում նրան (ԲՍԱ, 12):

Այս բոլոր օրինակներում երկրորդական նախադասություններն արտահայտում են հետևանք, սակայն տարբեր ձևով. առաջին օրինակի մեջ երկրորդական նախադասության արտահայտած հետևանքը բխում է ամբողջ գլխավոր նախադասության բովանդակությունից, ուստի և նա հետևանքի պարագա է: Մինչդեռ երկրորդ օրինակում հետևանքը բխում է գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված ձևի հանգամանքից (այնպես են վշտացնում, որ...), երրորդ օրինակում՝ չափի հանգամանքից (այնքան է ներգործում, որ...), չորրորդ օրինակում՝ հատկանիշի չափից (այնքան վաղ էր գնում և այնպես ուշ վերադառնում, որ...) ուստի և այդ երկրորդական նախադասությունները հետևվանք արտահայտելով հանդերձ՝ ոչ թե հետևանքի պարագա են, այլ, համապատասխանաբար, ձևի, չափի պարագա և հատկանիշի աստիճան արտահայտող երկրորդական նախադասություններ:

Հետևանքի երկրորդական նախադասությունը ինչ-որ շարժում աղերսակցվում է հետևանք արտահայտող այլ բնույթի երկրորդական նախադասությունների հետ: Ավելին, ինչպես իրավացիորեն նկատել է և Ն. Պառնասյանը¹, հետևանքի պարագա երկրորդական նախադասությունները մասամբ առաջացել են ձևի պարագա երկրորդական նախադասության կապակցման ձևերի շարադասության փոփոխությամբ, երբ գլխավոր նախադասության ձևի պարագան մատնանշող վերջահար հարաբերյալ բառը (այնպես) տեղափոխվել է երկրորդական նախադասության մեջ և հարադրվել իրեն անմիջապես հաջորդող որ ստորադասական շաղկապին: Օրինակ՝ Նա իր երգով դուրսում էր այնպես, որ ողջ շրջապատը ֆաբացած լսում էր: Եվ՝ Նա իր երգով դուրսում էր, այնպես որ ողջ շրջապատը ֆաբացած լսում էր: Եթե առաջին օրինակում երկրորդական նախադասության արտահայտած հե-

1 Ն. Պառնասյան, նույն աշխատությունը, էջ 127—128:

տեանքը բխում էր ստորոգյալի ձևի պարագայից (այնպես էր դյուքում), ապա երկրորդ նախադասության մեջ վերացել է ձևի ելակենտային հանգամանքը, և երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված հետևանքն արդեն բխում է ամբողջ գլխավոր նախադասության բովանդակությունից:

Հետևանք կարող է արտահայտվել նաև համադասական նախադասության մեջ. օրինակ՝ Վերջապես մի շորհորդ տեղ դու ակամա կանգնում, նայում ես կիրճի երկու կողմից օդի մեջ կախված միակտուր ամբարտակներին, որոնք, կենդանակերպերի նման, զնալով մոտենում են միմյանց և այդպիսով հորինում մի բնական կամուրջ՝ կիրճի անդունդում որոտացող գետակի վրա

(Մեծ, 2, 330): Գրեթե նույնպիսի միտք է արտահայտված և հետևյալ ստորադասական նախադասության մեջ. Հինգ-վեց մեծ ու փոքր բարձերը դարսված էին միմյանց վրա սիմետրիկ ձևով այնպես, որ կազմում էին մի տեսակ սիմետրիկ բլուր (Շեք, 2, 51): Վերջին օրինակում երկրորդական նախադասությունը ձևի պարագա է, որ կդառնա հետևանքի երկրորդական նախադասություն, եթե այնպես հարաբերյալ բառը գլխավոր նախադասությունից տեղափոխվի երկրորդական նախադասության մեջ և հարակցվի որ ստորադասական շաղկապին՝ այնպես որ¹:

Նշանակում է՝ հետևանքի երկրորդական նախադասությունը հետևանք արտահայտող համադասական, ինչպես և այլ բնույթի երկրորդական նախադասություններից տարբերվում է ոչ թե արտահայտած մտքով, այլ քերականորեն, կապակցման շարանյութական միջոցներով ու ձևերով:

Լրացնելով ոչ թե այս կամ այն կոնկրետ անդամին, այլ ամբողջ գլխավոր նախադասությանը՝ հետևանքի երկրորդական նախադասությունների կապակցման դեպքում հարաբերյալ բառեր գրեթե չեն գործածվում: Կապակցությունը ստեղծվում է հիմնականում ստորադասական շաղկապներով (միակ բացառությունը որ հարաբերական բառն է):

Հետևանքի երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ կապակցվում են որ ստորադասական շաղկապով: Օրինակ՝ Ների՛ր, պարո՛ն, հաստագլուխ ես եղած, որ մինչև այժմ շհասկացար (ՄՆԸԵ, 425):

Որ ստորադասական շաղկապով կապակցվող հետևանքի երկրորդական նախադասությունները հաճախ լրացնում են հարցա-

¹ Ն. Պառնասյան, նույնը:

կան գլխավոր նախադասութեան, որի միջոցով արտահայտվում է մի անորոշ, կամ հարցմամբ ժխտվող պատճառ: Այսպիսով, գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների միջև ստեղծվում է պատճառա-հետեանքային հարաբերութիւն: Օրինակ՝

Ո՞վ ես դու, որ անգոր եմ քո դեմ
Եվ գերի դիվային քո կամքին...

(ՎՏԵԺ, 1, 102)

Ինչո՞վ եմ ես մեղավոր, որ ինձ աշխարհ բերեցին... Մի՞թե միայն տանջվելու համար (ՐԵԺ, 5, 37): Է՛, խեղ ըլի, Բեռի Խեչան, ի՞նչ կա. ի՞նչ է պատահել, որ դու փաղափ ես եկել (ՀԹԵ, 1, 367):

Դու ֆանի՞ գլուխ ունիս քո ուսին,
Որ վեր ես կենում փախում նրա հետ:

(ՀԹԵ, 2, 63)

Անգութ, ի՞նչ էի արել քեզ, որ երջանկության բարձրություն-
քից ինձ այնպես հանկարծ ցած գլորեցիր (ՆԴԵԺ, 2, 166): Ի՞նչ է
պատահել արդյոք, որ հորս աչքերը փակ են (ՍԶԵԺ, 3, 29): Ի՞նչ
կա մեր երկիր, որ կմնաս (ՎԽԳԼ, 1, 63): Ի՞նչ է մտփինդ, որ հացդ
աճուտել կմնա (Նույնը, 150):

Ինչո՞ւ է կյանքը հաճախ այնպիսի շար խաղեր խաղում,
Որ մտածելիս մարդու սրտի մեջ արյունն է պաղում:

(ՊՍԱԶ, 167)

Հետեանքի երկրորդական նախադասութիւնները կարող են նկատակցվել նաև որ հարաբերական բառով, և այս դեպքում առանձնապես երևում է, որ երկրորդական նախադասութիւնը ոչ թե որևէ անդամի, այլ ամբողջ գլխավոր նախադասութեան լրացում է: Օրինակ՝

Այդ տեսակ թղթակցությունները, գլխավորապես, ստացվում են փաղափային փոստով, որից երևում է, որ նրանց հեղինակներն ապրում են նույն փաղափում (ՄԵԺ, 5, 296): Այդ վեցերի միջոցին երբեմն հիշում են իմ շափար ուտելը, որից ես ամաչում եմ սաստիկ (ՍԶԵԺ, 3, 191):

Հետեանքի երկրորդական նախադասութիւնները հաճախ կատակցվում են այնպես որ բաղադրական շաղկապով: Օրինակ՝

Իշխան Պլատոնի պարտով վերցրած փողերից շատ փչ բան էր մնացել, այնպես որ սիրահարները ստիպված էին վաղընդ-

փույթ վերադառնալ Կովկաս՝ օտար երկրում սովամահ չկորչելու համար (*Մեծ, 2, 61*)։ Ցավն սկսել էր դեռ նախընթաց օրը, բայց այդ առավոտ ավելի սաստկացավ, այնպես որ հա չկարողացավ ոչ ոքի ընդունել (*ՍԶեժ, 1, 44*)։ Երեկոյան դեմ ցավն ավելի սաստկացավ, այնպես որ պարոն Դանիելյանը մի բաժակ թեյ չկարողացավ խմել (*նույնը, 46*)։

Հետեանքի երկրորդական նախադասությունների կապակցման համար բնութագրական է նաև ուստի ստորադասական շաղկապը՝ *Օրինակ՝*

Եթե ես նորան չտամ հարյուր, ուրիշ տեղ ես պակաս գնով չէ պիտո գտանեմ, ուստի և հարկադրված վճարում եմ այժմ հարյուր (*ՄՆԸԵ, 425*)։ Ատում էր ինչպես անհոգություն. նույնպես և ամեն ծայրահեղություն, ուստի և խույս էր տալիս այնպիսի բնկերներից, որոնք ներկայացնում էին խսկական ուսանողի տիպ (*Մեծ, 5, 11*)։ Միծաղը մոռակում էր նրա հոգին, ուստի փախչում էր փողոցներից, որ չլսի (*ԴԴԵժ, 5, 146*)։

Ուստի ստորադասական շաղկապով կապակցվող երկրորդական նախադասությունները հաճախ արտահայտում են ոչ թե գլխավոր նախադասությունից բխող մի հետևանք, այլ մտային հետևություն, եզրահանգում։ *Օրինակ՝*

Երկար շեր ապրի շունն էլ ինձ նման,
Ուստի տրվեցի ես կախարդութան...

(ԳՑ, 25)

Դուք, իհարկե, գիտեք ով է արել այդ բանը. ուստի պետք է հենց հիմա ազնվորեն հայտնեք ինձ անողի անունը (*ՍԶեժ, 3, 124*)։

Հետևության երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են նաև հետևապես և, հետևաբար և, ուրեմն և ստորադասական շաղկապներով։ *Օրինակ՝*

Ժամանակը վազում է հառաջ. ուրեմն և ժողովուրդը պիտո է վազե (*ՄՆԸԵ, 327*)։ Այն ժամանակ ֆրանսիական և անգլիական կառավարությունները կզրկվին նրանց վրա ներգործելու հնարավորությունից, հետևաբար և կանգ կառնի նրանց կրոնի և ազդեցության պրոպագանդը (*նույնը, 399—400*)։ Դժբախտաբար երիտասարդն էլ յուր կամքի տերն էր, ուրեմն և հեշտ չէր ետ կասեցնել նրան յուր ընտրած ճանապարհից (*Մեծ, 5, 17*)։ Սակայն

սոսիների մասին ասածս բացառիկ նշանակություն ունեւ, հետևապէս և դու ուրիշ կերպ պիտի հասկանայիր (նույնը, 263):

Արդի հայերենի ստորադասական կապակցութիւնների մեջ հետևանքի երկրորդական նախադասութիւններն առանձնահատուկ նշանակութիւն են ստանում իրենց մի շարք հատկանիշներով:

Դրանցից առաջինն այն է, որ, ինչպես ասվել է, այդ նախադասութիւնները լրացնում են ոչ թե որեւէ կոնկրետ անդամի, այլ ամբողջ գլխավոր նախադասութեանը: Երկրորդ կարևոր առանձնահատկութիւնն այն է, որ այս կարգի ստորադասական կապակցութիւնների մեջ տրամաբանորեն փոխվում են «գլխավոր» և «երկրորդական» հասկացութիւնները: Ըստ էութեան գլխավոր կոչված նախադասութիւնը դառնում է հիմունքի կամ պատճառի պարագա՝ երկրորդական նախադասութեան բովանդակութեան համար: Երրորդ կարևոր առանձնահատկութիւնն այն է, որ ժամանակակից հայերենում հետևանքն արտահայտվում է լոկ երկրորդական նախադասութիւնների միջոցով: Պարզ նախադասութեան մեջ չկա համապատասխան անդամ (հետևանքի պարագա): Սա լավագոյն ապացուցներից մեկն է, որ բարդ ստորադասական նախադասութիւնը չի կարելի դիտել իբրև պարզ նախադասութեան սոսկական ծավալում՝ նույն անդամների ընդարձակ արտահայտութեամբ:

Գ. Բաղդատական նախադասություն

Ինչպես արդեն ասվել է, հատկանիշների բաղդատումը կարելիոր նշանակութիւն ունի արդի հայերենի բարդ ստորադասական նախադասութիւնների կապակցութեան մեջ: Բաղդատման ճանապարհով են հաճախ կապակցվում ձևի, չափ ու քանակի պարագա, որոշիչ, հատկանիշի աստիճան արտահայտող, ստորոգելիական վերադիր և այլ բնութի երկրորդական նախադասութիւնները: Սակայն այդ բոլոր դեպքերում համեմատութեան մեջ են դրվում կամ գործողութեան, կամ առարկայի հատկանիշները: Մինչդեռ հայերենում կան ստորադասական նախադասութիւններ, որոնց մեջ համեմատվում են գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների արտահայտած գործողութիւնները, կամ այդ նախադասութիւնները ամբողջովին:

Այս նախադասութիւնները հանգամանորեն քննել է Վ. Առա-

քելյանը՝ ցույց տալով նրանց կապակցման առանձնահատկություններն ու քերականական ձևերը: Մինչ այդ Ն. Պառնասյանը ևս համառոտակիորեն ներկայացրել է այդ նախադասությունների կապակցման ընդհանուր պատկերը: Ե՛վ Վ. Առաքելյանը, և՛ Ն. Պառնասյանը այդ նախադասությունները քննարկել են «Պարագա երկրորդական նախադասություններ» ընդհանուր վերնագրի տակ, սակայն այս դեպքում դրանք իրավացիորեն չեն համարել պարագա, այլ ստորադասական հատուկ կապակցության մեջ՝ որպես «բաղդատական երկրորդական նախադասություն»¹, կամ «համեմատության իմաստային հարաբերություն ցույց տվող երկրորդական նախադասություն»²:

Բաղդատական նախադասությունների կապակցման ձևերի քննություն է կատարել նաև Գ. Գարեգինյանը՝ արդի հայերենի շաղկապների ուսումնասիրության մեջ³:

Բաղդատական երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ կապակցվում են ինչպես հարաբերական բառով՝ ցույց տալով գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների համեմատվող ընդհանուր հատկանիշների նմանությունը: Օրինակ՝

Ինչպես մի հեղեղ վեր կենար հանկարծ,
Երկնքի մթնած ամպերից իջներ,
Ինչպես փոթորիկ սաստիկ սրընթաց,
Գլուղից սլացան մի խումբ կտրիճներ:
(ՀԹԵ, 2, 64)

Բայց նաև նման չէ մի գետը մյուսին, մի լեռը մյուս լեռան, մի աղբյուրի ջրիկը երկրորդ աղբյուրի ջրին, մի տաղանդը մի այլ շնորհի, ինչպես այլ են ու տարբեր ամեն տեղի սովորույթը, եզան լուծն ու սայլի անիվը, հացի տեսակը (ՎԽԳԼ, 1, 6): Բայց այդ էլ է հայոց, ինչպես սահմանն անորոշ այն հողերն են, որտեղ օտարներն են նստած, հյուսիսային ու հարավային, արևմտյան ու արևելյան Հայաստան աշխարհներ կոչվեն դրանք, քե Մեծ ու Փոքր Հայք կամ այլանուն՝ հայանուն գավառներ (Նույնը, 7):

Կյանքում կան բաներ, որոնք չեն քերվում,
Ինչպես չի քերվում արյունը սրտից
Կամ գույնը վարդից:
(ՊՍԱԶ, 202)

1 Վ. Առաքելյան, Նույնը, էջ 262—267:

2 Ն. Պառնասյան, Նույնը, էջ 141—143:

3 Գ. Գարեգինյան, Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, 1963, էջ 338—364:

Ինչպես հարաբերական բառի փոխարեն երբեմն կարող է գործածվել որպես հարաբերականը: Օրինակ՝ Վրանի կազմվածքը պարզ էր, որպես առնաստիկ լինում են խաշնարած ֆրդերի շաղ-
րաները (ԲԵԺ, 3, 122):

Երբեմն գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների հատկանիշները համեմատվում են պայմանականորեն, նմանու-
թյունը լինում է ոչ թե իրական, այլ թվացող: Այսպիսի դեպքերում երկրորդական նախադասությունը կապակցվում է ասես, կարծես, իբր թե. սնց ու և նման շաղկապներով ու շաղկապական բառե-
րով: Օրինակ՝

Վանքի շուքն է մեկ երկարում, մեկ կարճանում,
Ասես կրիա մի վիթխարի՝
Մերթ շոգելով, մերթ մրսելով՝
Իր գլուխն է սև գրահից դանդաղ հանում
Ու ներս տանում:

(ՊՍԱԶ, 116)

Նա իսկույն ետ փաշեց ձեռքը, կարծես իր դեմ վառվեցին
հանկարծ իր բոլոր-բոլոր երազները:

Բաղդատական երկրորդական նախադասությունների մեջ երբեմն արտահայտվում է չափի, աստիճանի երանգ, և այդ դեպ-
քում կապակցությունը ստեղծվում է փան, փան թե ստորադասա-
կան շաղկապներով: Օրինակ՝

Ես ավելի մեծ հոժառուքյամբ կրնդունեի մահը և իմ պատիվը
ինձ հետ գերեզման կտանեի, փան թե իմ ճակատի վրա կրնդու-
նեի դավաճանի սև կնիքը (ԲԵԺ, 3, 358): Նրանք արտաֆնապես
սիրով կրնդունեին այդ որոշումը, փան թե մեծումով կմատենին
իրենց հոգու գաղտնիքները:

Դ. Համապատասխանության երկրորդական նախադասություն

Իրենց արտահայտման եղանակով բաղդատական երկրորդա-
կան նախադասություններին շատ նման են համապատասխանու-
թյան երկրորդական նախադասությունները, որոնք ցույց են տա-
լիս մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, հատկանիշ
ընդհանրապես, որի համապատասխան էլ զրոհորվում է գլխավոր
նախադասության մեջ արտահայտված հատկանիշը, իբրև գործո-
ղություն, եղելություն և այլն:

Այս երկրորդական նախադասությունները ևս առաջին անգամ քննարկել է Վ. Առաքելյանը¹:

Համապատասխանության երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են նայած, նայած թե, նայելով թե շաղկապական բառերով, իսկ գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում են համապատասխանության գաղափար արտահայտող նրա համեմատ, ըստ այնմ, դրա համաձայն և նման այլ բառեր ու բառակապակցություններ: Օրինակ՝

Կրնտկընտոցներն իրար քսելիս, նայած թե որ երակին կամ քևի տեղին է փուլմ, նրա համեմատ էլ ձենը փոխում է (ՀԹԵ, 1, 318): Եվ նայած թե որ կողմից ու ինչպես է քեր սեղմում, նրա համեմատ էլ մին թույլ է գալիս ճոռոցի ձենը, մին ուժեղ, մին զվարթ, մին ճնշված, մին էս կողմից, մին էն (նույնը): Նայած թե որտեղ է գտնվել վայրենի մարդը՝ բաց լեռներում, թե խոր անտառներում, գետափերին ու ծովափերին, թե լեռի, ընդարձակ տափաստաններում, ամեն տեղ էլ հարմարվել է իրեն շրջապատող պայմաններին (նույնը, 417):

Ե. Հարաբերակցման երկրորդական նախադասություն

Արդի հայերենի ստորադասական կապակցություններում երբեմն գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները ձևականորեն կապվում են չափի հարաբերությամբ, սակայն ըստ էության գլխավոր նախադասությունը ցույց է տալիս մի հատկանիշ, որի չափը, աստիճանը, որի արտահայտությունն ընդհանրապես պայմանավորված է երկրորդական նախադասության մեջ դրսևորվող հատկանիշի բնույթից, չափ ու քանակից: Այսպիսով, ստացվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ եղած հատկանիշների ուղիղ համեմատականություն. գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված հատկանիշն աճում կամ նվազում է այն չափով, որքան աճում կամ նվազում է երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված հատկանիշը: Օրինակ՝ եվ որքան ասպարեզը լայնանա, այնքան շահը և հարբսությունը կլայնանա, և որքան շահը և գործունեությունը անի. այնքան և ասպարեզը կտարածվի (ՄՆԸԵ, 436): Այստեղ արտահայտվում են ոչ այնքան գլխավոր նախադասության հատկանիշի չափը, հանգամանքը, որքան այն, թե ինչով է պայմանավորված գլխավոր նախադասության բովանդակությունը (շաֆի և հարբս-

¹ Վ. Առաքելյան, նույնը, էջ 269:

տուրյան լայնացումը սլայմանավորված է ասպարեզի լայնացմամբ, իսկ ասպարեզի տարածումը՝ շահի և գործունեության անով):

Երբեմն էլ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների հատկանիշների հարաբերակցությամբ արտահայտվում է հատկանիշի աստիճանական աճման գաղափար: Օրինակ՝ Քանի գնում է, էնքան լուսանում է, քանի գնում է, էնքան լուսանում է, վերջը դուրս է գալիս մի բացատ (ՀԹԵ, 2, 480): Այստեղ ասորադասության միջոցով արտահայտվում է գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի գործողության բաղմապատկությունը կամ թանձրացականությունը (հետզհետե լուսանալու կամ շատ լուսանալու հանգամանքը՝ կախված երկրորդական նախադասության հատկանիշի փոփոխումից):

Հարաբերակցման ասորադասական կապակցությունների մեջ երկրորդական նախադասությունները հիմնականում լինում են նախադաս և մեծ մասամբ կապակցվում են որքան-այնքան հարաբերական ու հարաբերյալ բառերի միջոցով: Օրինակ՝

Թող գուժկան գիշերն անհաստատ դաժե—
Ուրբան մութը սև՝ այնքան ես համառ,
Երկնիք, իմ երկիր, հավատով անմար,
Սուրբ է բո ուղին և սլակղ վեհ...

(ՎՏԵԺ, 1, 227)

Ուրբան մոտենում էին գյուղին, այնքան աղմուկն ու շշուկը ավելանում էր (ՄԵԺ, 2, 331): Ուրբան շատ եմ մտածում մեր բարեկամության մասին, այնքան սիրտս ավելի ու ավելի է կապվում քեզ հետ... (ՆԴԵԺ, 2, 164): Ուրբան խմում էր գինին, այնքան ավելի էր մոռացվում (ԱԻԱԷ, 167): Ուրբան մոտենում եմ մեծ հրապարակին, այնքան խորանում է լոռությունը (ՎԹԿՀՃ, 160): «Աշխարհը երեսաների համար խաղալիք է»... և որքան երեսան փոքր է, դա այնքան ճշմարիտ է (ՍԶԵԺ, 3, 161): Ուրբան Ավետիսն ու Հեսուն առաջացան դեպի Մուշ, այնքան ավելի հանդիման եկող մարդը և իրար չբռնող խոսքը շատացան (ՎԵԳԼ, 1, 109):

Հարաբերակցման կապակցություններ են ստեղծվում հաճախ նաև քանի-այնքան հարաբերական ու հարաբերյալ բառերի միջոցով: Օրինակ՝

Ու քանի գնում, այնքան անհատնում,
Այնքան ցավոտ են խոհերս դառնում...

(ՎՏԵԺ, 1, 108)

Առաջին օրերն այնքան շէի տխրում, բայց ֆանի օրերն անցնում էին, ֆանի հալչում էր ամառվա ոսկին, ֆանի ֆամին շոյում էր իմ ճակատը և անց կենում, խոր տխրություն էր իջնում իմ հոգու վրա (*ՎթԿՀԸ, 99*): Ռուբենը ֆանի գնում, իր առջև տեսնում էր մի ահավոր անդունդ, որ առաջ կարծել էր մի հասարակ փոս (*ԴԴԵԺ, 5, 151*):

Այս վերջին օրինակում Ռուբենը ֆանի գնում երկրորդական նախադասությունը գլխավոր նախադասության տեսնում էր ստորոգյալի համար տրամաբանական ձևի պարագա է (= հետգհետես տեսնում էր մի ահավոր անդունդ): Այս ձևով են առաջացել ժամանակակից հայերենի այնպիսի կայուն բառակապակցություններ, ինչպես՝ ֆանի գնում լավանում է, ֆանի գնում աչքիցս ընկնում է, ֆանի գնում խելոֆանում է և այլն:

Հարաբերակցման կապակցություն է ստեղծվում նաև ինչֆան-այնֆան հարաբերական ու հարաբերյալ բառերի միջոցով՝ Օրինակ՝

Ինչֆան քիչ բեռ, այնֆան մեծ թափ:
(ԳՖ, 111)

Եվ Նախո բեռու միամիտ մտքով
Ինչպես անցկենար,
Թե ինչֆան դնար.
Այնֆան ավելի հաճախ կհիշվեր
Այն խելոք սանից...

(ՊԱԱԶ, 183)

Ինչպես նկատվում է, այսպիսի ստորադասական կապակցությունների մեջ տրամաբանական շեշտն ընկնում է երկրորդական նախադասության վրա, և նա գործածվում է նախադասու երկրորդական նախադասության մեջ եղած հատկանիշն էլ հենց համարվում է այն հլակետը, որով պայմանավորված է գլխավոր նախադասության հատկանիշի, կամ այդ հատկանիշի համապատասխան աստիճանի արտահայտությունը:

2. Տրամաբանորեն պարզ նախադասությամբ հավասարազոր ստորադասական կապակցություն

Այսպիսի նախադասությունները տրամաբանորեն ոչնչով չեն տարբերվում պարզ նախադասությունից և այդ պատճառով ոմանց կողմից դիտվում են իբրև պարզ նախադասություններ: Օրինակ՝

Երդիկներն են, որ ամեն օր լուսածագին
Քսենիոնների ծուխն են անվերջ երկինք փչում...

(ՊՍԱԶ, 120)

Բավական է այս նախադասությունից վերացվին ստորադասական շաղկապը և գլխավոր նախադասության մեջ եղած օժանդակ բայը, և կստացվի պարզ նախադասություն. Երդիկները ամեն օր լուսածագին բռնիւրների ծուխը անվերջ երկինք են փչում: Մական բանաստեղծը օգտվում է ստորադասական կապակցության ընձեռած հնարավորությունից՝ զատելու նկարագրության հիմնական օբյեկտը (Երդիկները), որը քերականական ենթական է: Անտարակույս, բանաստեղծի կառուցած նախադասությունն իր սրտահայտած մտքով տրամաբանորեն հավասարազոր է պարզ նախադասության, բայց ֆեռականորեն նա բարդ ստորադասական նախադասություն է:

Այսպիսով, անհրաժեշտ է բարդ ստորադասական նախադասությունների շարահյուսության մեջ հատուկ տեղ տալ տրամաբանորեն պարզին հաղակցվող, բայց քերականորեն բարդ ստորադասական նախադասություններին: Ստորադասական այսպիսի կապակցությունների հիմնական նպատակն է լինում ընդգծել խոսակցության տվյալ պահի համար առանձին կարևորություն ներկայացնող ենթական, խնդիրը, պարագան, առանձին դեպքերում՝ նաև ստորոգյալը: Մեր ուսումնասիրությունների ընթացքում չեն պատահել ստորադասական այնպիսի կապակցություններ, որոնց միջոցով առանձնացվեին և ընդգծվեին գլխավոր նախադասության որոշիչը, հատկացուցիչը կամ բացահայտիչը:

Նկարագրվող բնույթի ստորադասական կապակցություններում գլխավոր նախադասության ընդգծվող կարևոր անդամը դրվում է վերջում, ստանալով օժանդակ բայ, իսկ ձևական այդ ստորոգյալին հետևում է ընդգծող երկրորդական նախադասություն: Գլխավոր նախադասության մեջ սպորոգելիական վերադիրը հենց այն անդամն է, որը, կարևոր նշանակություն ունենալով ընդգծվում է երկրորդական նախադասությամբ:

Այսպես՝ ստորադասական կապակցությունների մեջ կարող է ընդգծվել.

1. Նախադասության տրամաբանական ենթական, որ գլխավոր նախադասության մեջ դառնում է ստորոգելիական վերադիր: Օրինակ՝ Վերջապես, դարձյալ Աշոտը: Զարգայան Աշոտն է, ու համարձակ մոտենում է նրան (ՍԶԵԺ, 3, 129): Եթե պարզեցնենք այս նախադասությունը, կստացվի՝ Վերջապես, դարձյալ Աշոտը,

Զարգացան Աշոտն է համարձակ մոտենում նրան, ուր Աշոտը ենթակա է. իսկ գլխավոր նախադասության մեջ նա ստորոգելիական վերագիր է:

Նույնպիսի հարաբերակցություն է արտահայտվում և նման նախադասությունների մեջ.

Եվ միայն հում բերքերը չեն, որ կարող են ցրավել հայ վաճառականի ցածունենությունը... (ՄՆԸՆ, 441): Բայց այս ի՞նչ գորություն էր, որ պատեցնում էր այդ մեքենան և նրան ընթացք և ուղղություն տալիս (ՐԾԺ, 5, 19): Միայն գանգերի աչքերն են, որ վառվում են խավարում (ԶԹԵ, 2, 387): Եվ անհա Սամսոնի առաջարկն ընդունվում է, միայն ես եմ, որ կասկած եմ հայտնում (ՍԶԵԺ, 3, 165): Միայն Հակոբն էր, որ առամները կրնտացնելով արագ-արագ շփում էր սափրած բունքներ (ՔԹՈՂ, 555):

2. Նախադասության տրամաբանական ուղիղ կամ անուղղակի ինդիքը, որ գլխավոր նախադասության մեջ, ընդգծվելու նպատակով, դառնում է ստորոգելիական վերագիր: Օրինակ՝ Միայն Վասիլիսային էր, որ ոչինչ չէր եղել (ԶԹԵ, 2, 390): Եթե պարզեցնենք նախադասությունը, կստացվի՝ Միայն Վասիլիսային ոչինչ չէր եղել:

Նույնն է նաև նման նախադասությունների մեջ.

Կա թե չկա էս խորհրդավոր վարպետի սառնած խաղն է, որ խաղում է մեր գլխին (ԶԹԵ, 2, 365): Այնուհետև ես էլ ոչինչ չեմ տեսել, փառեր են, որ ես, Աշոտն ու Մելիտեն նետում ենք դեպի փողոց, դեպի այն տեղը, ուր երևացել են սովերները (ՍԶԵԺ, 3, 169):

3. Նախադասության տրամաբանական պարագան, որ գլխավոր նախադասության մեջ, ընդգծվելու նպատակով, դարձյալ դառնում է ստորոգելիական վերագիր: Պետք է ասել, որ ստորադասական նկարագրվող կապակցությունների մեջ ամենից հաճախ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել տրամաբանական ենթական և պարագաները: Այսպես՝ կարող են ընդգծվել.

ա) Տրամաբանական տեղի պարագան. օրինակ՝

Տանը նրան ոչ ոք չի սիրում, և միայն դպրոցումն է, որ ես իրեն ուրախ է զգում (ՍԶԵԺ, 3, 124): Այս բնորոշ օրինակում գլխավոր նախադասության մեջ գործածվել են երկու տեղի պարագաներ՝ առանք և դպրոցում: Հեղինակը նրանցից առաջինին առանձին կարևորություն չի տվել և գործածել է պարզ նախադաս-

սության սովորական անդամի ձևով: Սակայն երկրորդ տեղի պարագայի վրա ուշադրությունը բևեռելու նպատակով այն տարել է նախադասության վերջը, հարակցել օժանդակ բայով և այդ պարագան ընդգծել երկրորդական նախադասությամբ:

բ) Տրամաբանական ժամանակի պարագան: Օրինակ՝

Առաջին անգամն էր, որ դուրս էի գալիս փողոցը... (ՐԾԺ, 5, 34): էդ օրը առաջին անգամն էր, որ ես ուշ դարձրի նրանց շո-
րերի վրա... (ՀԹԵ, 1, 411): Առաջին անգամն էր, որ ես այդքան
բարձրից դիտում էի շրջապատը... (ՎԹԿՀՀ, 4):

գ) Տրամաբանական չափի պարագան, որ արտահայտում է
հատկապես գործողության կամ եղելության ժամանակի չափը:
Օրինակ՝

Ուղիղ տասնինը տարի է, որ գտնվում է մեր գյուղում (ՄԾԺ, 2, 336): Երեք օր էր, որ չէի տեսել Բույր Աննային (ՄԾԺ, 2, 358): Երեք ամբողջ տարի է, որ այդ անհասկանալի հիվանդությունը
օր-օրի վրա հալում, մաշում է Սաֆուին (ՆԴԾԺ, 1, 27): Երկու
օր է, որ այլևս կողերի մեջ ծակոցներ չի զգում (Նույնը, 42): Մի
շաբաթ էր, ինչ վրամն անցել էր գործի, կոլտնտեսականները ար-
մանք-զարմանք էին մնացել (ՔԹՈՀ, 222): Երկու օր էր, որ գյուղը
խիստ հուզված էր (Նույնը, 245):

դ) Տրամաբանական նպատակի պարագան. այս դեպքում
ընդգծվող նպատակի պարագան դրսևորվում է նպատակի հա-
րաբերություն արտահայտող կապերի միջոցով: Օրինակ՝

Քո սերը փորձելու համար էր, որ ես ֆեզ արի էն ամեն առա-
ջարկներն իմ ֆաղափում (ՀԹԵ, 2, 346): Մսերը տես, ատուր հա-
մար է, որ բոլորը վրեն կվազեն (ՎԹԿՀՀ, 78):

ե) Տրամաբանական պատճառի պարագան: Օրինակ՝

... Վանահայրը բացատրեց, որ եղածն էլ յուր շնորհիվ է, որ
կա (ՄԾԺ, 3, 120): Այդ նշոցից էր, որ պատանիների մայրը վազեց
ներհնահարկը... (ՎԹԿՀՀ, 93):

զ) Տրամաբանական ստորոգյալը գործածվում է հաղվադեպ
և ոչ միայն նախադասության այդ անդամի կարևորությունն
ընդգծելու, այլև գործողության տևականությունն արտահայտելու
համար: Այսինքն, տվյալ դեպքում ստորադասական կապակցու-
թյունը գործածվում է բայի կերպավորման նպատակով: Օրինակ՝

էն մնալն է, որ մնում է աղջկա մոտ (ՀԹԾ, 2, 392), որ նշանակում է, թե մնում է երկար կամ ընդմիջտ:

Նկարագրվող տիպի ստորադասական նախադասությունները ժամանակակից հայերենում երբեմն ստանում են գրեթե դարձվածաբանական նշանակություն, ինչպես՝ Ու Բանի գնում—ատելությունն սաստկանում է (ՍԶԾԺ, 3, 31), Այդ քանգարան կոշվածը ոչ այլ ինչ էր, երե ոչ մի հասարակ խուց (ՄԾԺ, 5, 121):

Նշված ստորադասական կապակցությունները կազմվում են մեծ մասամբ որ, ինչ ստորադասական շաղկապներով, երբեմն և ոչ այլ ինչ է, երե ոչ զուգադիր շաղկապով:

Է. Կապի խնդիր երկրորդական նախադասություն

Հայ քերականագիտության պատմության մեջ առանձին չեն քննարկվել կապի խնդիր երկրորդական նախադասությունները: Միայն որոշ լեզվաբաններ, խոսելով որոշիչ, պարագա և այլ բնույթի երկրորդական նախադասությունների մասին, նկատել են, որ երկրորդական նախադասությունը երբեմն առանձին անդամի դեր չի կատարում, այլ լրացնելով գլխավոր նախադասության մեջ գործածված որևէ կապի կամ կապական բառի, ըստ էության կատարում է կապի խնդրի պաշտոն: Այսպես, Մ. Աբեղյանը գրում է. «Նպատակի գաղափարն առանձնապես շեշտելու համար գլխավոր խոսքի մեջ դրվում է նրա համար, այն նպատակով. այս դեպքում երկրորդական խոսքն առնվում է իբրև խնդիր: Օրինակ՝ Ես որ քեզ ասում եմ՝ գնանք միասին ամառանոց, նրա համար չեմ ասում, որ միայն քաղաքի շոգերից ազատեմ»¹:

Անդրադառնալով այս խնդրին՝ Ն. Պառնասյանը որոշակիորեն առարկում է. «Այս տեսակետը չի կարելի ձիշտ համարել, քանի որ կապերը նախադասության մեջ երբեք հանդես չեն գալիս առանձին, այլ իրենց խնդրի հետ միասին կազմում են նախադասության մեկ անդամ՝ տվյալ դեպքում նպատակի պարագա»²:

Կարծես հենց այս տարկությունը նկատի առնելով՝ Վ. Առաքելյանը որոշ չափով ճշտում է Մ. Աբեղյանի մոտեցումը: Խոսելով այնպիսի նախադասությունների մասին, որոնք լրացնում են պատճառով, նպատակով կապական բառերի կամ կապերի, նա գրում է. «Այսպիսի երկրորդական նախադասությունը պիտի կո-

¹ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 647:

² Ն. Պառնասյան, Երկր, էջ 158:

չել կապի խնդիր երկրորդական նախադասություն, որը կարելի է ուսումնասիրել նաև խնդիր և պարագա երկրորդական նախադասությունների բաժնում՝ նայած թե ինչ պաշտոն է կատարում կապի խնդիրը իր կապով հանդերձ»¹:

Հայերենի ստորադասական կապակցությունների ուսումնասիրության մեջ կապի խնդիր երկրորդական նախադասությունները, այնուամենայնիվ, առանձին չեն քննարկվում սոսկ այն պատճառաբանությամբ, թե կապի խնդիրը նախադասության առանձին անդամ չէ, իսկ երկրորդական նախադասությունը պետք է անպայման կատարի նախադասության այս կամ այն անդամի շարահյուսական պաշտոն (ենթակա, որոշիչ, խնդիր և այլն): Այս դեպքում, սակայն, տրամաբանական չի դառնում և ստորոգելիական վերագիր երկրորդական նախադասության ընդունումը, որովհետև նա ևս նախադասության ինքնուրույն անդամ չէ, այլ ստորոգյալի լոկ մի մասը:

Ստացվում է այնպես, որ չեն ճշտվում այնպիսի երկրորդական նախադասությունների բնույթները, որոնք լրացնում են ոչ թե զլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալին, այլ որևէ կապի կամ կապական բառի: Տարօրինակ կլինի Արախտի պես խոսում էր այդ դեպքերի մասին նախադասության մեջ արախտի բառաձևը դիտել ձևի պարագա, իսկ դեպքերի բառաձևը՝ վերաբերության անուղղակի խնդիր, պաշտոններ, որ այդ բառերը կատարում են միայն պես, մասին կապերի հետ միասին: Սակայն բարդ ստորադասական նախադասությունների քննության մեջ ցարդ ընդունելի է համարվում նման մոտեցումը՝ երկրորդական նախադասությունների շարահյուսական պաշտոնը որոշելու դեպքում:

Անտարակույս, անհրաժեշտ է արդի հայերենի ստորադասական կապակցությունների քննության ժամանակ հատուկ տեղ տալ կապի խնդիր երկրորդական նախադասություններին, նկատի առնելով, որ նրանք համապատասխան կապերի հետ միասին կատարում են խնդրի, պարագայի և այլ շարահյուսական պաշտոններ:

Արդի հայերենի ստորադասական կապակցություններում կապի խնդիր երկրորդական նախադասությունները համապատասխան կապերի հետ միասին ամենից հաճախ կատարում են այլևայլ պարագաների պաշտոն: Այսպես, նրանք կապերի հետ միասին լինում են.

¹ Վ. Առաքելյան, նույնը, էջ 131.

Ա. Տեղի պարագա. օրինակ՝ Մառաներից մի ֆանիսը, զեն-
քերը առած, վազեցին դեպի այն կողմը, որտեղից քարձացավ
աղմուկը (ՐԵԺ, 3, 118):

Բ. Ժամանակի պարագա. օրինակ՝ Բայց մարտական երբը
այն ժամանակ էր աշխուժանում, երբ սկսվում էին մարտերը
(ԴԴԵԺ, 1, 186): Լսում է Ավետիքը գրույցի այս խոսքը նույնիսկ
այն ժամանակ, երբ շի էլնում կայարանից (ՎԵԳԼ, 1, 152):

Գ. Զափի պարագա. օրինակ՝ նա այն աստիճան ընտանեցած
էր, որ բոլորը վազվզում էին նրա հետ, որպես իրենց գերդաս-
տանի անդամներից մեկի հետ (ՐԵԺ, 3, 148): Տունկերը այն աս-
տիճան անել էին, որ մի ֆանի ֆայլ հեռավորության վրա մար-
դում անկարելի էր տեսնել (նույնը, 152): Նա այն աստիճան հեղի-
նակություն էր վայելում, որ ամենաղժվարին խնդիրներում անգամ
կարող էր մի ֆանի խոսքով հաշտություն կայացնել (ՐԵԺ, 5, 29):

Դ. Պատճառի պարագա. օրինակ՝ Երկար ժամանակ այս խոս-
քուրդը մնացել էր մեր սրտումը բոլորովին անգործ, պատճառ,
որ զանազան հանգամանքներ արգելի էին լինում այս ազգասի-
րական գործին (ՄՆՇԵ, 559): Լալայի եղբայրները սաստիկ ատում
էին այդ հրեշին ոչ թե այն պատճառով, որ նա չափազանց այ-
լանդակ դեմք ուներ, այլ առավել նրա համար, որ սաստիկ ժանտ
և անգույն մարդ էր (ՐԵԺ, 3, 143):

Ե. Նպատակի պարագա. օրինակ՝ Մեր շունը՝ Թոբլանը, միշտ
կապած է լինում պարտեզի ծառերի տակ, նախ նրա համար, որ
պարտեզը գողեր չմտնեն, երկրորդ՝ նրա համար, որովհետև շատ
կատաղի է (ՍԶԵԺ, 3, 55): Այդ հեռագիրը տվել էր, երևի, նրա
համար, որ այլևս չձանձրացնեն իրեն նոր նամակներով ու հե-
ռագրերով (ՆԴԵԺ, 1, 116):

Արդի հայերենի ստորագասական կապակցություններում
հաճախ են պատահում և երկրորդական նախադասություններ,
որոնք մասին, վերաբերյալ, վրա և նման կապերի հետ կատա-
րում են վերաբերության անուղղակի խնդրի պաշտոն: Օրինակ՝

Թե ինչ է տեսությունը, այդ մասին մի ուրիշ ժամանակ
(ՄՆՇԵ, 407): Ի՞նչ էր խոսեցել այնտեղ, կամ ինչո՞ւ այդքան ու-
շացավ, — այդ մասին նա ինձ ոչինչ չպատմեց (ՐԵԺ, 5, 137):

Կապի խնդիր երկրորդական նախադասությունները համապատասխան կապերի հետ կարող են կատարել նաև ստորոգելիական վերադրի, որոշիչ և այլ պաշտոններ: Օրինակ՝

Այս ամենը նրա համար է, որ մարդիկ զգան իրողությունը: Պետք էր լինել նրա պես մարդ, ով հայրենիքի սիրուց վեր ոչինչ չի նախաշույն:

Ը. Նախադասության կողմնակի անդամ երկրորդական նախադասություն

Հայերենի ստորադասական կապակցությունների մեջ երկրորդական նախադասությունները կարող են լրացնել ոչ միայն գլխավոր նախադասության ենթակային, գոյականով արտահայտված այլ անդամի, բայց-ստորոգյալին, այլև որևէ դերբայով արտահայտված անդամի, կամ բայական բաղադրյալ ստորոգյալի դերբայական բաղադրիչին: Օրինակ՝

Իսկ նա մի սիգարա էր փաթաթում, քաշում արագ-արագ, փակում կրպակը, գնում տուն, նախադասություն աչքերը երկնքին, տեսնելու համար, բե ում աղավնիներն են ճախում երկնքում (ՎԹԿՀԺ, 199): Ուրախ-ուրախ վազում եմ բնդառաջ, էլ չմտածելով, որ ժամանակից շուտ է գալիս (ՍԶԵԺ, 3, 28):

Եթե պարզեցնելու լինենք նման բարդ ստորադասական նախադասությունները, ապա երկրորդական նախադասության կրճատումից ստացված դարձվածք լրացյալ դերբայի հետ կկազմի դերբայական մի նոր դարձվածք: Այսպես, վերը բերված օրինակներից կստացվի. ա) ...տեսնելով երկնքում աղավնիների ճախը, բ) ...չմտածելով ժամանակից շուտ գալու մասին: Ինչպես նկատվում է և ամբողջ բարդ ստորադասական նախադասության կրճատումից, այնպես և նրա պարզեցված ձևից, երկրորդական նախադասությունները լրացնում են բայի դերբայական ձևի՝ նրա համար ծառայելով որպես նախադասության կողմնակի անդամ (բերված օրինակներից առաջինում՝ ուղիղ, իսկ երկրորդում՝ անուղղակի խնդիր):

Նպատակահարմար է, որ ինչպես պարզ նախադասության մեջ, այնպես և ստորադասական կապակցություններում դերբայի անմիջական լրացումները կոչվեն կողմնակի անդամներ՝ կողմնակի խնդիր կամ պարագա:

Դերբային լրացնող երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ կատարում են կողմնակի ուղիղ խնդրի շարահյուսական պաշտոն: Օրինակ՝

Նա միփարսվում էր տեսանելով, որ ավելի շատ են այն տերուրյանց պարտները (*ՄՆԸԵ, 428*): Նրա մի հայացքը բավական էր գիտենալու համար, քե որտեղ ինչ էր պակաս, և որտեղ ինչ պետք էր անել (*ԲԵԺ, 5, 28*): Տեսնում են մի խտակ տեղ իր տոպրակը շուտ է տվել, քափել, կիտել անգին ֆարերը, մտածելով, քե էնպես ուշ էլ անց կենող ու տեսնող չի լինի (*ՀԹԵ, 2, 421*): Եվ արժան ուղարկեց մունեսիկներ շատ տեղեր, հայտնելու, որ իր դուստրը պիտի իրեն փեսա բնտրի (*ԱԻԱԷ, 26*): Սարսափահար ես կոացա և նայեցի ներքև՝ ստուգելու համար, քե արդյոք որևէ մեկի վրա ընկե՞լ է (*ՎԹԿՀԺ, 95*): Եվ ես հեռանում եմ; մտածելով, որ տեսուչը նիշտ էր ասում (*ՍԶԵԺ, 3, 157*): Շամս Ազադին շատ լավ խմանալով, որ Ղորանին մենակ չէ... որոշեց «Արևելք» կինո-թատրոնի շենքում հանդես գալ հրապարակային դասախոսությամբ (*ԳՍԹ, 1, 20*):

Ավելի սակավ են գործածվում կողմնակի անուղղակի խնդրի երկրորդական նախադասությունները: Օրինակ՝ Դասարանը զարմացած, ծիծաղազուսպ նայում է մերք տերտերին, մերք Սեդրակին, սպասելով, քե ինչ է լինելու... (*ՍԶԵԺ, 3, 131*):

Երկրորդական նախադասությունները հաճախ կատարում են նաև կողմնակի ձևի, չափի, պատճառի, նպատակի և այլ պարագաների դեր: Օրինակ՝

Հետո հանկարծ թողեց ինձ առանց մի խոսք անգամ արտասանելու, կառք նստեց ու հեռացավ, բստ երևույթին՝ վախեցած, որ ես կարող եմ հետապնդել իրեն (*ՆԴԵԺ, 1, 119*): Տանտիկինը հանկարծ մոտեցավ կաթ բերող կնոջը և խիստ նկատողություն անելով, որ չի կարելի կաթն ուղղակի կաթսայով տալ վիրավորին, բաժակ բերեց և, լցնելով կաթը, ինքը տարավ և դուրեկան ժպիտով տվեց վիրավորին (*ԴԴԵԺ, 1, 188*): Մերունի Արսենը եկել էր մի օր ժամանակ խնդրելու, որ իր տնամերձ այգու բուժումը կատարի (*ԹԹՈԶ, 225*): Անեցիք փոքր զանգ են շինում՝ այնպես համաձույլ խառնելով պղինձ, արծաթ ու բրնձ, որ զարկելիս գնգոցն աշխարհ է բռնում (*ՎԽԳԼ, 1, 42*):

Հայերենի ստորագրական կապակցություններում կողմ-
նակի ենթակա երկրորդական նախադասություններ չեն նկատ-
վում: Դա բնական է, որովհետև նման դեպքերում ստորագրա-
նախադասությունը միշտ էլ լրացնում է մի դերբալի, որը պահան-
ջում է միայն խնդիր կամ պարագա լրացում, բայց ոչ երբեք են-
թակա, որովհետև նրա ենթական արդեն արտահայտված է լինում
ղխավոր նախադասության մեջ:

ԲԱՐԴ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստորադասական նախադասությունը գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շարահյուսական մի բարդ ամբողջություն է, որն ունի կապակցման իր որոշակի օրինաչափությունները, միջոցներն ու ձևերը:

Ստորադասական կապակցության մեջ առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեն նրա բաղադրիչների շարադասությունը, շաղկապների, շաղկապական ու հարաբերական բառերի գործածությունը՝ կապված գերադաս և երկրորդական նախադասությունների մտային փոխհարաբերության հետ: Ստորադասական կապակցությունների մեծ մասի համար խիստ կարևոր են բայի խնդրառությունը, գերադաս և երկրորդական նախադասությունների համաձայնությունը ժամանակային առումով, եղանակային ձևերով և այլն: Սակայն ստորադասական կապակցության մեջ որոշակի դեր ունեն ոչ միայն բայերը, այլև եղանակավորող բառերը, մակբայները, կապերը և այլ խոսքի մասեր: Ենթակա, ստորոգելիական վերագիր, ուղիղ և անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունների ունեցող ստորադասական կապակցությունների համար առանձնակի նշանակություն են ստանում անձի և իրի, իսկ մի շարք ստորադասական կապակցությունների համար՝ գեմքի, թվի ու հոլովի քերականական կարգերը: Բնական է, որ ինչպես ամեն մի նախադասության, այնպես և ստորադասական նախադասության համար, այս վերջինիս համար առանձնապես, մեծ նշանակություն ունի հնչերանդը: Քերականական այս ձևերի ու միջոցների ֆննությունը կարող է պարզաբանել շարահյուսական այն իրապես բարդ բաղադրությունը, որ կոչվում է ստորադասական նախադասություն:

1. ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մտային և քերականական հարաբերակցությունը նախ և առաջ արտահայտվում է նրանց շարադասությամբ: Երկրորդական նախադասությունը ինչ-որ ձևով պիտի կապված լինի իր լրացյալի հետ, նրանք չեն կարող միմյանցից անջատված լինել ծավալուն բառակապակցություններով ու այլ նախադասություններով, այն աստիճան, որ կտրվի նրանց մտային ու քերականական կապը: Այս պատճառով երկրորդական նախադասությունը կամ անմիջականորեն հաջորդում է իր լրացյալին՝ գլխավոր նախադասությանը, կամ նախորդում է նրան, կամ ընդմիջելով բռնում է միջադաս դիրք: Այսպիսով, ըստ շարադասության, երկրորդական նախադասությունները լինում են նախադաս, միջադաս և ետադաս: Օրինակ՝

Ու թե ինչ էր լինելու, չգիտեր: Ու թե ինչ էր անելու, նույնպես չգիտեր (Վեճի, 1, 42): Նեղ շավիղը, որ տանում էր այն կողմը, տեղ-տեղ կորչում էր մացառների մեջ (Բեժ, 3, 64): Ուզում եմ, որ անցյալը գոնե մի րոպե վերադառնա, և ես առատաբուխ ընդ գգացմունքներով հատուցանեմ քեզ քո՝ դեպի ինձ տածած անկեղծ բարեկամության փխարները (ՆԴԵժ, 2, 164):

Երկրորդական նախադասությունների նախադաս, միջադաս կամ ետադաս կիրառությունը, սակայն, ոչ մի կերպ չի կարելի նույնացնել պարզ նախադասության գլխավոր և երկրորդական անդամների շարադասության հետ: Այսպես, օրինակ, պարզ նախադասության մեջ, կաշուն շարադասության դեպքում, ենթական սովորաբար նախադաս է ստորոգյալից և մի շարք այլ անդամներից, բացի բոլորից և հատկացուցից, որոնք նախորդում են նրան: Ընդհանրապես ենթական ելակետ է լինում պարզ նախադասության շարադասության համար: Ստորադասական կապակցության մեջ, ընդհակառակն, ենթակա երկրորդական նախադասությունը մեծ մասամբ ետադաս կիրառություն ունի և սովորաբար դրվում է գլխավոր նախադասության պարզ կամ բաղադրյալ ստորոգյալներից հետո:

Պարզ նախադասության մեջ, կայուն շարադասության դեպքում, որոշիչն ու հատկացուցիչը, սովորաբար, նախադաս են, մինչդեռ ստորադասական նախադասության մեջ, իբրև կանոն,

ներանք դրվում են մեծ մասամբ իրենց լրացյալից հետո (որոշիչ երկրորդական նախադասությունը լինում է միջադաս կամ հտադաս շարադասությամբ, իսկ հատկացուցիչը մեծ մասամբ՝ հտադաս շարադասությամբ)։ Նախադաս որոշիչ ու հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններ շատ քիչ են պատահում։

Սրանք մեկ անգամ ևս վկայում են, որ իրենց շարահյուսական էությամբ չի կարելի երկրորդական նախադասությունները նույնացնել պարզ նախադասության թեկուղ համապատասխան անդամների հետ։

Երկրորդական նախադասությունների շարադասությունը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով, որոնցից առավել կարևորներն են՝ լրացման ու լրացյալի մերձեցումը, երկրորդական նախադասության բնույթի առանձնահատկությունները, ամբողջ ստորադասական կապակցության տրամաբանական շեշտը, երկի ժանրային առանձնահատկությունները և հեղինակի կամ խոսողի անհատական հակումները, որոնցով պայմանավորվում է խոսքի ոճական-շարահյուսական ինքնատիպությունը։

Այնքան բազմազան են լինում գերադաս և երկրորդական նախադասությունների մտային, քերականական հարաբերությունները, որ անհրաժեշտություն է զգացվում ձշտելու, ստույգ ու մեկին դարձնելու ստորադասական կապակցության մեջ արտահայտված ամեն մի կոնկրետ հարաբերություն։ Այդ նպատակով լեզվի մեջ միտում է նկատվում իրար մոտեցնելու գլխավոր կամ գերադաս նախադասության լրացյալը և երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված նրա լրացումը։ Իրա անհրաժեշտությունը մասնավորապես զգացվում է այն դեպքում, երբ երկրորդական նախադասությունը գոյական անդամի լրացում է (որոշիչ, հատկացուցիչ, բացահայտիչ), իսկ գերադաս նախադասության մեջ գործածված են լինում երկու կամ ավելի գոյականներ։ Շփոթությունից խուսափելու համար լրացյալ գոյականը դրվում է գերադաս նախադասության վերջում, իսկ նրան հետևում է լրացում հանդիսացող երկրորդական նախադասությունը։ Օրինակ՝

Ա՛խ, սիրտս թռավ աշխարհն այն հոռու,

Ուր, հին, հնչում ես բարբառ հայրենի...

(ՎՏԵԺ, 2, 43)

Այն, որ երկրորդական նախադասությունը աշխարհն և ոչ թե սիրտ բառի լրացումն է, մատնանշվում է այդ գոյականների շարադասությամբ՝ երկրորդական նախադասությունը հետևում է

աշխարհը գոյականին: Նույնն է նաև հետևյալ ստորագասական նախադասությունների մեջ.

0⁷, գթացեք հիմա.

Այդ ծառերին՝ խաչված բույվարներին ամա,

0⁷, փրկեցեք նրանց հարվածներից ֆամու,

Որ բերում է նրանց մանվան մորմոխ ու մահ:

(ԵԶԵԺ, 1, 345)

Մի անգամ էլ քաղափորը մի հանդես է սարժում, որ երեք օր երեք գիշեր պետք է ֆաշեր (ՀԹԵ, 2, 465): Վերջին ժամանակները ոչ միայն իտալական. այլև եվրոպական և ամերիկյան ամբողջ մամուլը խոսում էր այդ նոր փայլուն աստղի մասին, որ երևացել էր երաժշտական հորիզոնի վրա (ՆԴԵԺ, 1, 125): Մթնշաղին ես եկան սև ամպերը, որ ֆամին ֆշել էր հյուսիսակողմ... (ՎԵԳԼ, 1, 97):

Լրացման և լրացյալի իրարից հեռանալը և ընդմիջվելը այլ բառերով՝ կարող է առաջացնել մտքի տարտամություն: Օրինակ, պարզ չէ, թե ո՞րն է հետևյալ ստորագասական կապակցության մեջ եղած որոշիչ երկրորդական նախադասության որոշյալը. Տունը տուն դարձնողը Հակոբն էր և իր անասուն ընկերը, մի անբաժանելի և ամենացանկալի մասը տան, որի ծայրը կախվում էր մեր տան բոլոր պատերից, անկյուններից, առաստաղից և պարտեզի բոլոր ծառերի նյութերից (ՎԹԿՀԸ, 53):

Երբեմն լրացյալի և լրացում հանդիսացող երկրորդական նախադասության միջև ընկնում է մի միջանկյալ բարդ ստորագասական նախադասություն, որը խրթին է դարձնում ո՞նք և անորոշություն է մտցնում ամբողջ բարդ նախադասության արտահայտած մտքի մեջ. օրինակ՝ Եվ ես չեմ ուզում ասել,— և հիմաբուրյուն է, եթե ասելիքս այդ լիներ միայն,— թե ինչո՞ւ առաջ այնպես էիր, իսկ այժմ—այսպես... (ՆԴԵԺ, 2, 195):

Սովորաբար, երբ հեղինակներն զգում են, որ կարող է շփոթվել լրացյալը, փոխում են նախադասության կայուն շարադասությունը և լրացյալը մոտեցնում լրացում հանդիսացող երկրորդական նախադասությանը:

Օրինակ՝ Նա զգաց բոլոր զարհուրանքը այն երևույթների, որ նույն գիշերն իր համար մնացել էին անբացատրելի (ԲԵԺ, 3, 21): Այժմ պարզ տեսնվում էր հետևանքը այն կոտորածի, որ ամբողջ երեք օր և երեք գիշեր կատարվել էր բարբարոսի ձեռքով (Նույնը, 81):

լրացման և լրացյալի մերձեցման պահանջով են ընդմիջվում գլխավոր նախադասությունները, որպեսզի միջադաս երկրորդական նախադասությունն անմիջապես հաջորդի իր լրացյալին՝ Օրինակ՝

Այն կարծր, որ աշերդ տվեցին,

Քո՛ւյր, հոգուս մեջ ողջագութեմ ու լոնմ:

(ԵԶԵժ, 1, 19)

Ու չճանաչեմք, որ մի ժամանակ աստղերի վրա էր ապրել, հիշեց երկնային կյանքն ու իր անցած երջանկությունները... (ՀԹԵ, 2, 398): Օսանը, որ մեջքը պատուհանի կողմն արած՝ ոչ մեկի մոտ չէր բողբոլում, արագ շուտ եկավ և, ձեռքերն այտերի մոտ բռնած, ներս նայեց ապակուց (ՆԴԵԺ, 1, 20):

Սակայն միշտ չէ, որ երկրորդական նախադասությունը անմիջապես հարակցվում է իր լրացյալին, որովհետև գլխավոր նախադասության անդամները, այնուամենայնիվ, շարադասվում են քերականական որոշակի կարգով և միշտ չէ, որ համապատասխանում են երկրորդական նախադասության դիրքին: Օրինակ՝

Քաղաքի ամբողջ մամուլն ավետեց հուշակավոր ջութակահար Անտոնիո Բոնվինիի գալուստը, որ իր միակ կոնցերտը պիտի տար մեծ քաղաքում (ՆԴԵԺ, 1, 125) նախադասության մեջ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը իր լրացյալից (Անտոնիո Բոնվինի) բաժանվել է գլխավոր նախադասության ուղիղ խնդրով (գալուստը): Իսկ առավոտյան մառախուղի միջից հագնվել երևում էին մի քանի վրաններ, սև կապերտից պատրաստած, շոգ քուրճակներ շարված էին մինը մյուսի մոտ... (ԲԵԺ, 3, 7) նախադասության մեջ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը իր որոշյալից բաժանվել է մի ամբողջ դերբայական դարձվածով (սև կապերտից պատրաստած):

Գլխավոր նախադասության լրացյալը իր լրացումից՝ երկրորդական նախադասությունից, հաճախ բաժանվում ու հեռանում է կոշական բառերով: Օրինակ՝

Դուռն առնալով ես, եղբայր, որ ագռավը և սիրամարգը զանազան թռչուններ են (ԲԵԺ, 3, 139): Իմ դարդն էլ էմ ա, աղա՛ջան, որ մարդ դառնա (ՀԹԵ, 1, 314): Դուռն չես կարող երևակայել, անգին՝ ֆուրիկ, քե ինչ սոսկալի, ինչ անտանելի տանջանք եմ կրում ես... (ՆԴԵԺ, 2, 180—181):

Այնուամենայնիվ, այսպիսի նախադասությունների մեջ, տրամաբանության ուժով, նախադասության անդամների պարզ, որոշակի էապի շնորհիվ չեն շփոթվում լրացում ծառայող երկրորդական նախադասությունն ու իր լրացյալը՝ նշանակում է, գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շարադասությամբ, նրանց հարաբերակցմանն օգնում են այդ նախադասությունների արտահայտած մտքերի օրգանական կապը, առարկաների և երևույթների տրամաբանական առնչակցությունը լեզվական միջոցներով:

Պետք է նկատի առնել այն հանգամանքը, որ երկրորդական նախադասության և իր լրացյալի մերձեցումը հնարավոր է երկրորդական նախադասության գերազանցապես միջադաս և ետադաս կիրառության դեպքում, իսկ առաջադաս կիրառության դեպքում, բնականաբար, այն բացակայում է:

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շարադասությունն այս կամ այն չափով կապված է երկրորդական նախադասությունների բնույթի հետ: Նկատվում է, որ որոշ բնույթի երկրորդական նախադասություններ մեծ մասամբ նախադաս կամ միջադաս կիրառություն ունեն, ուրիշները՝ միայն ետադաս կամ նախադաս և այլն: Այս հանգամանքը ավելի շատ պայմանավորված է լրացյալի խոսքի մասային արժեքով: Համեմատաբար նուրբ կիրառություններ ունեն գոյականի լրացում երկրորդական նախադասությունները (որոշիչ, հատկացուցիչ և բացահայտիչ), որոնք, ինչպես նշվեց վերը, պահանջում են ավելի մերձ կապ լրացյալ գոյականի հետ: Բայ-ստորոգյալի լրացումները (խնդիրներ ու պարագաներ) ավելի ազատ շարադասություն ունեն. լինում են նախադաս կամ ետադաս, իսկ միջադաս կիրառությունը խիստ հազվադեպ է: Շարադասության որոշ տարբերություններ են նկատվում նաև տարբեր տեսակի խնդիր և պարագա երկրորդական նախադասությունների կապակցության մեջ:

Շարադասության մեջ երկրորդական նախադասությունների բնույթի նշանակությունը պարզելու համար մենք հաշվառել ենք երկրորդական նախադասությունների նախադաս, միջադաս և ետադաս կիրառությունները: Հիմք ընդունելով երկբաղադրիչ ստորադասական կապակցությունները՝ նկատել ենք, որ հարյուրական երկրորդական նախադասությունների մեջ նախադաս, միջադաս և ետադաս կիրառությունները ներկայացնում են հետևյալ

պատկերը (վերցվում են առավել գործածական երկրորդական նախադասությունները)։

№	Երկրորդական նախադասության բնույթը	Երկրորդական նախադասության բանալի			
		Բնականորեն	Նախադասական	Միջակայական	Երկրորդական
1	Ենթակա երկրորդ. նախադասություն	100	20	4	76
2	Ստորոգ. վերադիր երկրորդ. նախադասություն	100	2	—	98
3	Որոշիչ երկրորդ. նախադասություն	100	2	8	90
4	Ուղիղ խնդիր երկրորդ. նախադասություն	100	23	1	76
5	Ձևի պարագա երկրորդ. նախադասություն	100	16	—	84
6	Ժամանակի պարագա երկրորդ. նախադասություն	100	51	7	42
7	Նպատակի պարագա երկրորդ. նախադասություն	100	8	1	91
8	Զիջական երկրորդ. նախադասություն	100	60	4	36

Անշուշտ, այս տվյալները չեն կարող սալ երկրորդական նախադասությունների շարադասության մաթեմատիկորեն ճշգրիտ պատկերը, կլինեն հավանական շեղումներ։ Բայց և այնպես այս մոտավոր տվյալները հնարավորություն են տալիս թեկուզ ընդհանուր ձևով նկատելու երկրորդական նախադասությունների շարադասության պատկերը՝ ըստ այդ նախադասությունների շարահյուսական բնույթի։

Նախ և առաջ նկատվում է, որ երկրորդական նախադասությունների մեծ մասը ետադաս կիրառություն ունի (ավելի քան 74 տոկոս)։ Սա նշանակում է, որ 100 ստորադասական կապակցություններից 74-ի մեջ նախ գործածվում է գլխավոր նախադասությունը, և միայն 26-ի մեջ երկրորդական նախադասությունը կամ դրվում է գլխավոր նախադասությունից առաջ, կամ բնդմիջում է այն՝ իբրև միջադաս երկրորդական նախադասություն։ Ուրեմն, գլխավոր նախադասությունը քերականական այդ կարևոր

վոր ձեռով՝ շարադասությամբ առավել կարևոր դիրքում է, քան երկրորդական նախադասությունը:

Նախադաս գործածվում է երկրորդական նախադասությունների շուրջ 23 տոկոսը: Այս թվի մեջ ղգալի մասն ունեն դիջական և ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները. նրանցից առաջինը նախադաս գործածվում է 60 տոկոսով (եստադաս՝ միայն 36 տոկոս), իսկ երկրորդը՝ 51 տոկոսով (եստադաս՝ 42 տոկոս): Այս բացառությունները միանգամայն օրինաչափ են: Զիջման կամ հակառակ հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունը տրամաբանական սկիզբ է, որին հակադրվում է գլխավոր նախադասությունը: Վերջինիս արտահայտած գործո՜ւցությունը կամ եղելությունը (կամ որեւէ այլ հատկանիշ) կատարվում է ի հակակշիռ երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված հիմունքի: Բնական է, որ հաղորդակցման ընթացքում նախ պետք է նշվեր հիմունքը և ապա միայն այն հատկանիշը, որ դրսևորվում է ի հակակշիռ այդ հիմունքի. օրինակ՝

Ինչքան էլ լեն դուքաններում ունեց-ուսնեց մրդեր ըլին շարած,
Անմահական մրդերի տեղ—շահնշահի բաղն է էլի:

(ԵԶԵԺ, 1, 236)

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների նախադաս գործածության գերակշռությունը պետք է հիմնականում բացատրել նրանով, որ նրանք հաճախ ցույց են տալիս մի այնպիսի գործողություն, որ նախորդում է գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված գործողությանը: Ուրեմն այստեղ գործում է ժամանակային հաջորդականության սկզբունքը: Ժամանակի պարագա (ինչպես և այլ բնույթի) երկրորդական նախադասությունը կարող է նախադաս կիրառվել նաև այլ պատճառներով:

Համեմատաբար նվազ տոկոս են կաղմում միջադաս երկրորդական նախադասությունները (շուրջ 3 տոկոս): Աղյուսակում ցույց է տրվում, որ միջադաս չեն գործածվում ստորոգելիական վերադիր և ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները: Պետք է սուսել, որ չի բացառված ձևի պարագա երկրորդական նախադասության միջադաս կիրառությունը. օրինակ, հնարավոր են այսպիսի ստորադասական կապակցություններ՝ ել այնպես, որ ոչ ոք չնկատի. նա մոտեցավ գետեզրին: Սակայն որոշակիորեն կարելի է ասել, որ ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությունները միջադաս չեն գործածվում, շատ նվազ է

ներանց նաև նախադաս գործածությունը (ընդամենը 2 տոկոս),
Հիմնականում նրանք գործածվում են հտադաս (98 տոկոս):

Երկրորդական նախադասությունների շարադասությունը,
բացի շարահյուսական բնույթից, պայմանավորված է նաև ար-
տահայտած մտքի կարևորությամբ: Դա գործուն օրինք է ընդ-
հանրապես բոլոր տեսակի նախադասությունների համար: Հայտ-
նի է, որ, օրինակ, պարզ նախադասության մեջ տրամաբանական
շեշտ կրող անդամը սովորաբար դրվում է նախադասության
սկզբում. օրինակ՝ Դո՞ւ ես գնալու գրքի: Գնալո՞ւ ես դու գրքի:
Դրքի՞ ես գնալու դու: Շարահյուսական նույն օրինաչափությունը
նկատվում է և բարդ ստորադասական նախադասության մեջ: Եթե
հաղորդման տվյալ պահին երկրորդական նախադասությունն
ավելի կարևոր միտք է արտահայտում, և նրա վրա է ընկնում
տրամաբանական շեշտը, ապա երկրորդական նախադասությունը
դրվում է գլխավոր նախադասությունից առաջ: Օրինակ՝ Ձեներ
անջաղ ա դուրս գալիս, էնքան և ծեծել (ՆԴԾԺ, 1, 24), Հե-
տաքրքրական է այս նախադասությունը համեմատել նրան հա-
ջորդող նախադասության հետ, որտեղ նույն միտքը հակառակ
ձևով է արտահայտվել. Իսկապես Մաքրան այնքան էր նվաղել,
որ թույլ հառաչանքի հետ հագիվ էին լավում նրա բերանից դուրս

թռչող խոսքերը: Այստեղ բերված օրինակներից առաջինում հա-
ղորդման կարևոր միտքն արտահայտվում է երկրորդական նա-
խադասությամբ, նրա վրա է ընկած տրամաբանական շեշտը, այդ
պատճառով էլ նա նախադաս կիրառություն է ստացել, նրանով
է սկսվել ստորադասական կապակցությունը: Երկրորդ օրինակում,
ընդհակառակն, հաղորդման համար կարևոր միտքն արտահայտ-
վում է գլխավոր նախադասությամբ, նա է շեշտվում, ուստի և
նրանով է սկսվել ստորադասական կապակցությունը, իսկ երկրոր-
դական նախադասությունը ստացել է հտադաս շարադասություն:

Այսպես, ըստ արտահայտած մտքի կարևորության՝ երկրոր-
դական նախադասությունները նախադաս կիրառություն են ստա-
ցել հետևյալ ստորադասական կապակցությունների մեջ:

Ի՞նչ մաքրիկ էին նրանք, չգիտեի (ՄԾԺ, 2, 366): Մինք հի-
վանդանալիս գրեթե ինքն էլ էր հիվանդանում, էնքան էր սիրում
(ՀԹԺ, 1, 348): Որովհետև դուռն իսկույն բաց չեղավ, նորից ծե-
ծեցին (ՆԴԾԺ, 1, 53): Քիչ էր մնում նշամ հոգեկան կառնվե՞ր մի
ցավից, այն աստիճան այդ մոմենտները դեռևս չեն կորցրել ինձ

համար իրենց սրությունը (*նույնը*, 115): Եվ որպեսզի հեռու մղվի ղավաղիր Բուճը, նայեց մրոտ առաստաղին, գերանները հաշվեց... (*Վեհթև*, 1, 52):

Պատահում են ստորադասական կապակցություններ, որոնց մեջ գլխավոր նախադասությունն ընկնում է երկրորդական, երկրորդական կարգի, երրորդական և այլ կարգի ստորադաս նախադասություններից հետո, երբեմն կորչելով, կամ աննկատ մնալով երկրորդական նախադասությունների միջոցով ստեղծված բարդության մեջ: Օրինակ՝

Բայց սվ տաբինեռով պարել է մեծ փալատում, միշտ միևնույն նեղ փազգի վրա, միևնույն ապականված մթնոլորտի մեջ և գործել շաբունակ լույսից ու օդից զուրկ մի գրասենյակում, որի բոլոր հրապույրը կազմում էն եղել չոր հաշվեմատյանները, երկաթե պահառանը և անմիտ համբիշը, իրեք, որոնք առնչություն ունեին միայն փողի և հաշվի հետ..., իրեք, որոնք մարդու ուղեղը բթացնում էն... այդպիսին, հաբկավ, կառուելով կկարոտի այն ամենին, ինչ որ անարժեք է բնության զավակի համար (*Մեծ*, 5, 239—240): Եվ որովհետև դրա փոխարեն ուզում էր, որ ես անպատճառ իր խաղընկերը դառնայի, ես էլ խոստացա... (*ՀԹԵ*, 2, 443): Երբ մայրս լսում էր, որ Հակոբը եղել է այն վայրերում, որտեղ եղել է նաև իր ամուսինը, հրեմանքից չէր իմանում, թե ինչ անի (*ՎԺԿՀՃ*, 58):

Միջադաս երկրորդական նախադասություններն իրենց արտահայտած մտքով չունեն այն կարևորությունը, ինչ որ նախադաս գործածված երկրորդական նախադասությունները: Միջադաս կիրառության դեպքում ստորադաս նախադասությունը երբեմն արտահայտում է սոսկ մի տեղեկություն, ածանցյալ մի հանգամանք, իսկ ստորադասական կապակցության հիմնական միտքն արտահայտվում է գլխավոր նախադասությամբ: Օրինակ՝

Բանակից հեռու, մի նեղ ձորի մեջ, որ գոգավորվելով բաժանվում էր Ղանկի-Պարայից, բմբուկի ձայն էր լսվում (*ՐԵԺ*, 3, 63): Խաչոն նստած էր. իսկ նրա մեծ ուղի՝ Հայրապետը, որ մնաց հոր մոտ, չիբուխ էր պատրաստում հոր համար (*ՐԵԺ*, 3, 110):

Երկրորդական նախադասությունը կարող է ընդմիջել ոչ միայն գլխավոր, այլև մի երկրորդական նախադասության:

Օրինակ՝ Յանկանում էնք և ուխտելով խնդրում ասածուց, որ մեր հասարակական պատերազմը, որ կատարվում է խոսքի սահմաններում, ամենայն տեղ բնդունի վայելուչ ձև... (ՄՆԸԵ, 353): Եթե դուր աս վանքերի տեղը, որոնցմով լիքն է մեր երկիրը, բերդեր շինեիք,— եթե դուր սուրբ խաչերի և անոթների փոխարեն, որ սպառնեցին ձեր հարստությունը, գնեմք գնեիք,— եթե դուր այն անուշահոտությանց տեղ, որ խնկվում են մեր տաճարներում, վառող ծխեիք,— այժմ մեր երկիրը բախտավոր կլինե՞ր (ԲԵԺ, 3, 56—57):

Ետադաս կիրառության դեպքում երկրորդական նախադասությունները կարող են արտահայտել ածանցյալ, ոչ էական միտք, այնպես, որ որոշողը մնում է գլխավոր նախադասությամբ արտահայտված միտքը: Օրինակ՝ Քաղաքակարթությունն այժմ պահանջում է ամուսինների մեջ կատարյալ ազատություն, որով մարդը պարտավոր չէ կնոջը հաշիվ տալու իր գործերի համար, կինը՝ մարդուն... (ՆԴԵԺ, 1, 135): Սակայն սա բացարձակ օրենք չէ: Ետադաս երկրորդական նախադասությունները կարող են արտահայտել և գլխավոր նախադասության միտքը լրացնող կարևոր հանգամանքներ, առանց որի երբեմն պարզ ու ամբողջական չի կարող լինել գլխավոր նախադասությունը: Օրինակ՝

Ինչո՞ւ ես չաճել չմեռա,
Երբ վառ էր հոգիս ու լեցում,
Երբ պարզ էր օրերի լեզուն
Եվ բերե աղմուկն անօրյա...

(ՎՏԵԺ, 2, 75)

Այստեղ պետք է հիշել այն իրողությունը, որ երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ հտադաս կիրառություն ունեն, իսկ որոշ բնույթի երկրորդական նախադասություններ ունեն բացառապես միայն հտադաս շարադասություն: Այդպես են, օրինակ, հետևանքի երկրորդական նախադասությունները. և դա միանգամայն բնական է, որովհետև նրանց գործողությունը, նրանց արտահայտած միտքն ընդհանրապես նախորդող գլխավոր նախադասության հետևանքն է միայն: Օրինակ՝

Ժամանակը վազում է առաջ, ուրեմն և ժողովուրդը պիտո է վազե (ՄՆԸԵ, 327): Ատում էր ինչպես անհոգություն, եույնպես և ամեն ծայրահեղություն, ուստի և խույս էր տալիս ամեն ըն-

կերներից, որոնք ներկայացնում էին իսկական ուսանողի տիպ
(Մեծ, 5, 11):

Ընդհանրապես ետադաս կիրառությունն ունեն այն բոլոր երկրորդական նախադասությունները, որոնք գլխավոր նախադասությունից բխող հետևանք կամ հետևություն են արտահայտում (որոշիչ, հատկանիշի աստիճան արտահայտող, ձևի, չափ ու քանակի պարագաներ և այլն): Օրինակ՝

էնպես դրան ես քնացնեմ,
Որ չգարբնի էլ հավիտյան:

(ՀԹԵ, 2, 121)

Խանգարվում եմ, ի՞նչ է, քե այս էլ մի տեսակ հիվանդությունն է, որ ակամա գալիս է մարդու վրա (ՆԴԵԺ, 2, 162): Նրա ուղեղին և գզացմունքներին տիրել էր այն կաշկանդումը, որ սովորաբար ազդում է իշխանությանն ներկայությունը վախկոտ մարդկանց (նույնը, 196): Գոգոն կատաղում էր այնքան, որ բերանից փրփուր էր դուրս գալիս... (ՎԹԿՀԸ, 41):

Սակայն ստորադասական կապակցության բաղադրիչների շարադասությունը Հի կարելի որոշել միայն երկրորդական նախադասության դիրքով: Հատկապես չափածո խոսքի մեջ, երբեմն էլ արձակ երկերում, գլխավոր նախադասությունն է ընդմիջում երկրորդական նախադասությանը, և այսպիսով ստացվում են միջարկող գլխավոր նախադասություններ: Դրանք սովորաբար արտահայտում են ոչ էական նշանակություն ունեցող մտքեր և ավելի շատ մոտենում են միջանկյալ նախադասություններին, ունեն կապակցման դեր: Օրինակ՝

Դուք է՞լ եք, տեսնեմ, էնքան մեծ ու խոր,
Ինչքան իմ հոգու թախծոն ահավոր:

(ՀԹԵ, 2, 32)

Որտե՞ղ է, ասավ, էն շոբան Չատին...

(ՀԹԵ, 2, 40)

— Մի ժամի մեջ, կարմիրն ասավ.

Կհասցնեմ 'իավթի կովին.

(ՀԹԵ, 2, 124)

Այդ անծայրածիր աշխարհի կապույտ մոխրում այժմ էլ, գզում եմ, կաթում է այդ վարդենու արյունը, կաթում է արցունքի նման, ցողի նման, կաթում է եղևնու խեժի նման (ՎԹԿՀԸ, 14):

Գլխավոր նախադասությունը երբեմն կարող է երկու կամ ավելի անգամ տրոհվել երկրորդական նախադասություններով:

Սակայն գլխավոր նախադասության անհարկի կտրտումը, ընդ-
միջումը մի շարք երկրորդական նախադասություններով, կարող
է ծանրացնել ոճը և առաջացնել մտքի շփոթի:

Գլխավոր նախադասությունը կարող է լինել միջակա դիրքում՝
ունենալով լրացումներ՝ արտահայտված և՛ նախադաս, և՛ ետադաս
երկրորդական նախադասություններով: Օրինակ՝

Երբ այսպես խոսակցելով գյուղամեջ հասա՜մ, միանձնուհին
ներողություն խնդրեց, որ մեզ պիտի թողնի՝ մոտիկ մի հիվանդի
այցելելու համար (ՄԾԺ, 2, 345):

Այսպիսով, ստորադասական կապակցության բաղադրիչնե-
րի շարադասությունը հիմնականում պայմանավորված է երկրոր-
դական նախադասությունների բնույթի առանձնահատկությու-
ններով և գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների մտա-
յիս փոխհարաբերությամբ, երբ առավել կարևոր նշանակությամբ
բաղադրիչը ստանում է նախադաս կիրառություն: Դրա հետ կապ-
ված է և ստորադասական կապակցության տրամաբանական շեշ-
տը, որն ընկնում է հենց այդ կարևոր միտք արտահայտող նա-
խադասության վրա:

Ստորադասական կապակցության բաղադրիչների շարադա-
սությունը զգալիորեն կախված է նաև երկի ժանրային-սեռային
առանձնահատկություններից ու հեղինակի անձնական հակում-
ներից: Նկատվում է, որ ավելի կայուն շարադասություն ունեն
արձակ երկերը: Սրանց մեջ մեծ մասամբ գլխավոր նախադասու-
թյամբ է սկսվում ստորադասական կապակցությունը, իսկ երկ-
րորդական նախադասությունը ետադաս է, եթե միայն բնույթի
առանձնահատկությամբ ու պահանջով նա նախադաս չի գործած-
վում (օրինակ՝ ժամանակի, պատճառի, պայմանի պարագա երկ-
րորդական նախադասությունները): Ստորադասական կապակ-
ցությունների նման շարադասությունը հատուկ է մասնավորա-
պես քաղաքական, գիտական գրականությանն ու պարբերական
մամուլին: Չափածո ստեղծագործությունները համեմատաբար
ավելի ազատ են շարադասության մեջ, որովհետև այնտեղ հան-
գավորման, չափի ու երաժշտականության պահանջներով գլխա-
վոր և երկրորդական նախադասությունները կարող են հաճախ
փոխել իրենց սովորական շարադասությունը:

Անհրաժեշտ է նկատի առնել այն կարևոր հանգամանքը, որ
շարադասությունը գլխավոր և երկրորդական նախադասություն-

ների որոշակի, արդեն իսկ պատրաստի հարաբերության դրսևորման լուկ արտաֆին ձև չէ: Շարադասությունը այդ հարաբերության արտահայտման բերականական միջոց է: Ավելին, շարադասության միջոցով կարող են արտահայտվել բարդ նախադասության բաղադրիչների բոլորովին հակառակ՝ համադասական կամ ստորադասական հարաբերություններ: Օրինակ՝ Անծրեր դադարել էր, խումբը դուրս եկավ ճամբարից և ուղևորվեց դեպի լեռնագագաթը: Այս համադասական նախադասությունը շարադասական փոփոխությամբ կարելի է վերածել անշաղկապ ստորադասական կապակցության՝ պատճառահետևանքային հարաբերությամբ. ետևից դուրս եկավ ճամբարից և ուղևորվեց դեպի լեռնագագաթը. անծրեր դադարել էր:

Շարադասության միջոցով են ճշտվում նաև գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների ժամանակային հարաբերությունները: Սովորաբար ելակետային է ստորադասական կապակցության նախադաս բաղադրիչի արտահայտած ժամանակը, նրանով է պայմանավորված ետադաս գլխավոր կամ երկրորդական նախադասության բայի ժամանակը: Օրինակ՝

Քեզ հարվածողին որպեսզի զարկես

եվ ունեցվածքդ ու կյանքդ փրկես.

Պիտի զարկողին իր զարկից զրկես:

(ՊԱԱԶ, 72)

Նախադաս երկրորդական նախադասությունների ապառնի ժամանակով գործածված ստորոգյալները (զարկես, փրկես) թելադրել են, որ ետադաս գլխավոր նախադասության ստորոգյալը նույնպես արտահայտվի ապառնի ժամանակով (պիտի զրկես: Հնարավոր չէ ազատ փոխել գլխավոր նախադասության ստորոգյալի ժամանակը (զրկում ես, զրկում էիր, զրկեցիր, զրկեիր և այլն):

Հակառակ պատկերն է նկատվում հետևյալ ստորադասական կապակցության մեջ, ուր գլխավոր նախադասությունն է առաջադաս.

Անզարդ իմ օրվան, անտուն իմ կյանքին

Դեռ շատ է գալու և՛ բոց, և՛ աղետ.

Մինչև ազատվի հրկեզ իմ հոգին,

Հարուստուն առնե մոխրից առհավետ:

(ՎՏԵԺ, 1, 259)

Այստեղ արդեն նախադաս գլխավոր նախադասություններ է պայմանավորված հոտադաս երկրորդական նախադասության բայ-ստորոգյալների ժամանակը¹:

2. ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐԱԳԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԻԱՄՆԵՐԻ ԴԻՐՔԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ստորադասական կապակցության բաղադրիչների շարադասությունը որոշ փոփոխություն է մտցնում գլխավոր և երկրորդական նախադասության անդամների դիրքի մեջ: Հայերենի համար բավականին բնորոշ է այն երևույթը, որը հաղորդակցման ընթացքում առավել կարևորություն ունեցող այս կամ այն անդամը, նույնիսկ մի ամբողջ բառակապակցություն, հոտադաս գլխավոր կամ երկրորդական նախադասությունից պոկվում և բերվում է առաջադաս նախադասության մեջ, և հաճախ նրանով է սկսվում ստորադասական կապակցությունը: Չրինակ՝

Գալի՛ր կուգեմ, որ արագ գա—
Անդարձ է կարոտը երգիս:

(ԵԶԵԺ, 1, 154)

Բանաստեղծի խոսքի առանցքը գալիքն է, որին նա նվիրված էր իր ամբողջ փոթորկուն էության մեջ: Եվ բնական է, որ կազմելով մի այնպիսի նախադասություն, որտեղ այդ կարևոր բառը կայուն շարադասությամբ պետք է լիներ հոտադաս երկրորդական նախադասության մեջ, նա աննկատելիորեն այդ բառը տեղափոխել է առաջ՝ գլխավոր նախադասության մեջ: Ըստ էության նախադասությունը պիտի լիներ՝ Կուգեմ, ուր գալի՛ր արագ գա... Բայց հենց այդ արագությունը, այդ բուռն ցանկությունը շարադասորեն առաջ է քաշել բնութագրող, կենտրոնաձիգ բառը՝ գալի՛ր, որն իր վրա է կրում տրամաբանական շեշտը:

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շարադասության ժամանակ, բնականաբար, առավել կարևոր նշանակու-

¹ Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շարադասության քերականական արժեքի մասին տե՛ս՝ Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. Բ., Երևան, 1964, Ս. Գյուլբուդադյան, Միակազմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1967, նաև՝ Ռ. Հովհաննիսյան, Ուղղակի հարցում արտահայտող ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները հայերենում, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1961, № 1:

թյուն է տրվում ենթակային: Մյուս անդամների համեմատությամբ ավելի շատ նա է փոխադրվում առաջադաս նախադասության մեջ: Շարադասական դիրքի այդ փոփոխության ժամանակ ենթակայի հետ կարող են առաջ բերվել և իր լրացումները, հստկապես որոշիչն ու հատկացուցիչը: Օրինակներ՝

Հովիվները ֆանի օր է ուտելու հաց չունեն (ԲԵԺ, 3, 106): Կինն էլ շատ սակավ էր պատահում, որ հաբեանություն աներ դրացիների հետ (ՀԹԵ, 1, 289): Տան պատուհանները, դռները, պատերը, յուրաքանչյուր աղյուսը, այնտեղ բնկած յուրաքանչյուր մի ծեղ զգում ես, որ անգին է ֆեզ համար, և լուռ ոչ մի կերպ չես ուզում քաժանվել, անշատվել նրանցից բնդմիշտ (ՆԴԵԺ, 2, 176): Այդ հոնոռըր քվում էր, որ ինձ ողբում է լալագին (ՎԹԿՀԾ, 81):

Այս երևույթը հատուկ չէ միայն ժամանակակից հայերենին: Գրաբարում ևս ստորադասական կապակցության համար կարևոր նշանակություն ունեցող անդամը (տվյալ դեպքում ենթական) ետադաս երկրորդական նախադասության կազմից կարող էր նախադաս գլխավոր նախադասություն փոխադրվել: Օրինակ՝ Եւ անգամ ոչ զիտեւ զայլն թէ յորմէ գեղչէ իցէ (Փ. Բիւզանդ, Պատմ. Հայոց, 6, Թ):

Սակայն այդպիսի փոխադրման ժամանակ ետադաս երկրորդական նախադասության ենթական գլխավոր նախադասության մեջ երբեմն շարահյուսական այլ պաշտոն կարող է կատարել: Այսպես, վերը բերված օրինակում ետադաս երկրորդական նախադասության ենթական գլխավոր նախադասության մեջ կատարում է ուղիղ խնդրի պաշտոն:

Նախադասության կարևոր անդամի փոխադրում կարող է կատարվել և հակառակ կերպ. կարող է և ետադաս գլխավոր նախադասության ենթական նախադաս երկրորդական նախադասություն փոխադրվել (երբեմն իր լրացումների հետ): Օրինակ՝ Աբուլնի կապալառուն ինչ տուն որ մտնում է, իրեն տան տեւ է համարում (ԲԵԺ, 3, 144):

Շարադասության այսպիսի փոփոխությունների ժամանակ ետադաս գլխավոր նախադասության ենթական նախադաս երկրորդական նախադասությունների մեջ կարող է շարահյուսական այլ պաշտոն կատարել: Օրինակ, հետևյալ երկու ստորադասական կապակցությունների մեջ ետադաս գլխավոր նախադասության

ենթակաները նախադաս երկրորդական նախադասությունների մեջ կատարում են ուղիղ խնդրի պաշտոն.

Էջին մինչև չծեծես, իր շափր չի նանաչի (ԲԵԺ, 3, 160): Որ էն շունն էլ չոյերը գցես, անտեր, սոված բողնես, հալածես— կվայրենանա, կդառնա գելի պես մի բան (ՀԹԵ, 1, 406):

Պատահում են և ստորադասական կապակցություններ, որոնց մեջ հազիվ սկսվում է գլխավոր նախադասությունը, հանկարծակի պետք է լինում ընդմիջել այն մի կարևոր նշանակություն ունեցող երկրորդական նախադասությամբ: Այսպիսով, ստորադասական կապակցությունն սկսվում է գլխավոր նախադասության մի կարևոր անդամով, ապա՝ մի կարևոր միջադաս երկրորդական նախադասությամբ, և նոր միայն շարունակվում է գլխավոր նախադասությունը: Դա, այսպես ասած, երկրորդական նախադասության արտակարգ ընդմիջում է՝ գլխավոր նախադասության մի կարևոր անդամից, տվյալ դեպքում ենթակայից հետո: Մարանը, որպեսզի ձուն չընկնի իր գավակից, փայլում էր դանդաղ, փոխում էր փայլածփի ձևը, փայլում էր ալիփանման օրորվելով (ՎԹԿՀԺ, 54):

Ստորադասական կապակցությունների մեջ երբեմն նախադաս կիրառություն է ստանում առավել կարևոր նշանակություն ունեցող երկրորդական նախադասությունը, իսկ նրա մեջ էլ առաջ է բերվում տվյալ նախադասության համար կարևորագույն անդամը: Այս ձևով նախադաս երկրորդական նախադասությունն սկսվում է ոչ թե ստորադասական շաղկապով կամ հարաբերական բառով, այլ տվյալ նախադասության կամ ամբողջ ստորադասական կապակցության համար կարևոր նշանակություն ունեցող անդամով: Շաղկապներն ու հարաբերական բառերն ստանում են միջակա դիրք: Օրինակ՝

Այժմ թեև այդ սովորությունը մասամբ վերացել էր, բայց ոսկիներ դարձյալ ստացվում էին (ԲԵԺ, 3, 108): Պատիվն էլ եթե մյուս կողմը դենեմ, փող ունի՞ս դու նրան երեկվա պես միշտ զուգված ու զարդարված պանելու (ՄԵԺ, 2, 32): Գիր որ եղավ, աշխարհս ինչքան մուր կա, կպակսի (ՎԽԳԼ, 1, 13):

Պարզ է, որ այս նախադասությունները կայուն շարադասության դեպքում պիտի սկսվեին ստորադասական շաղկապներով կամ հարաբերական բառերով: Այսպես, օրինակ, առաջին նախադասությունը կունենար հետևյալ ձևը. Թեև այժմ այդ սովորությունը մասամբ վերացել էր, բայց ոսկիներ դարձյալ ստացվում էին:

Այսպիսով, նկատվում է, որ ստորադասական կապակցությունների մեջ ևս գործուն օրենք է շարահյուսական առավել կարևոր բաղադրիչների՝ զլխավոր կամ երկրորդական նախադասությունների առանձին անդամների նախադաս կիրառությունը: Դա նպատակ է հետապնդում այդ կարևոր բաղադրիչների վրա բեռեղու ընկերցողի կամ խոսակցի ուշադրությունը:

3. ՍՏՈՐԱԳԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳԼԽԱՎՈՐ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՄ ՆՐԱ ԱՆԻԱՄՆԵՐԻ ԿՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստորադասական նախադասության կապակցության մեջ նկատվում է շարահյուսական մի կարևոր երևույթ՝ զլխավոր նախադասության կամ նրա մի մասի և կամ առանձին անդամների կրկնություններ, որոնք դրսևորվում են տարբեր ձևերով և տարբեր շարժառիթներով:

Ամենից առաջ նկատվում է, որ կրկնվում են ամբողջ խոսքի համար բնորոշ ու շատ կարևոր նշանակություն ունեցող զլխավոր նախադասությունները: Դա կամ կատարվում է միտումնավոր ձևով՝ այդ նախադասության վրա հատուկ ուշադրություն դարձնելու նպատակով, կամ պարզապես հեղինակի ղգացական աշխարհն ու միտքն այնքան են տարված այդ խոհով, որ նա ակամայից կրկնում է, ասես թե բեռնաթափվելու համար, հոգեկան զեղման համար: Երբեմն էլ կրկնությունը կատարվում է բանաստեղծական ձևի (ստորև բերվող առաջին օրինակում տրիոլետի) պահանջով: Օրինակ՝

Պիտի մեա միշտ ժպտուն ու վառ
Գարնան Թիֆլիսն իմ հեռու սրտում,
Որքան էլ զալիքն իջնի տրտում՝
Պիտի մեա միշտ ժպտուն ու վառ...

(ՎՏԵԺ, 2, 18)

Ձկա մառդ. որի վերա ազդեցություն չգործե քառոնը, չկա մառդ. որ չկարողանա մի օգուտ փաղել այն օրինակներից, որ մառդկային կյանքի փորձերի որպես նետանք դրված էին քառոնաբեմի վրա (ՄՆԸԵ, 390): Մենք ուրախ չենք, որ այսպես է լինում, մենք ուրախ չենք, որ մի ազգություն ճնշում է, հարստահարում է մյուս ազգը և յուր զենքով սահման է դնում նորա հողի վրա... (Նույնը, 443):

Գլխավոր նախադասությունը կարող է կրկնվել ոչ միայն իր

արտահայտած կարևոր միտքը շեշտելու համար, այլև այն պատ-
ճառով, որ ծավալուն ստորադասական կապակցության մեջ նա
ծանրաբեռնվում է մի շարք համաստորադաս կամ ենթաստորա-
դաս նախադասություններով, և եթե դրանց վրա ավելանան նո-
րերը, կկոբչի գլխավոր նախադասության, իբրև լրացյալի, արտա-
հայտած կարևոր միտքը: Ուրեմն, մի շարք ստորադաս նախադա-
սություններից հետո գլխավոր նախադասությունը կրկնվում է՝
նոր ստորադաս նախադասություններով լրացում ընդունելու
համար: Օրինակ՝

Ո՞ւմ մտնո՞վ կանցներ, թե Գողթնից գաղթած
Գերանը չարդած ու սյունը խախտած
Ինչ որ տնակի կիսախավարում,
Գողթնից շատ հեռու, մի խորթ գավառում,
Որտեղ վարակը օտար շարավի
Ուտում էր մարմին ու հոգի կրծում,—
Ո՞ւմ մտնո՞վ կանցներ, և ո՞վ էր կարծում,
Թե պիտի շողա Գողթան շառավիղ,
Պիտի բոցկլտա Գողթան պայազատ՝
Նույնքան հարազատ,

Նույնքան հայ ազատ,

Որքան և նրանք.

Արժանի ժառանգ

Գողթան գավառի հայ գուսանների...

(ՊՆԱԶ, 17)

Այսպիսի դեպքերում գլխավոր նախադասության հետ կարող
է կրկնվել և իր հերթին ստորադասություն ունեցող երկրորդա-
կան նախադասությունը: Օրինակ՝

Ու չէր հիշում, թե երբվանից էր, որ դազգահը, կառծես խո-
րուն մտած, կանգնել էր երդիկի տակ իր ցից-ցից սյուներով,
առանց հիմնածի, որպես մի կմախֆ. չէր հիշում, թե երբվանից էր,
որ ջահրան իր ծոված անիվով ընկած էր անկյունում անգործ,
չէր հիշում, թե երբվանից էր, որ մասրաները փոշեթաթախ ընկած
էին մութ պատի տակ՝ թիթեղյա այն փոփրիկ լամպի հետ, որ գի-
շերները մխում էր դազգահի մոտ (ՆԴԾԺ, 1, 4):

Գլխավոր նախադասությունների կրկնությունը կարող է կա-
տարվել բառացի և կամ որոշ փոփոխություններով (հավելում,
որոշ անդամների զեղչում և այլն): Օրինակ՝

Գիտեմ՝ չի գալու ազատության օր,

Այնպես խոր գիտեմ, թեև անհանգիստ

Երբ տղան գրկում էր աղջկան, նրան քվում էր, որ ամբողջ բնությունը փաթարվել է իրեն կրակե քեւերով, և աղալին քվում էր, որ գրկել է ողջ բնությունը իր բոլոր մրգերով, իր բոլոր արեւաներկ ողկույզներով (ՎԹԿՀԾ, 122—123):

Երբեմն հենց զլխավոր նախադասության ներսում կրկնվում է որևէ անգամ, մի բառակապակցություն՝ մի կողմից դրանք հատկապես շեշտելու և մյուս կողմից ընդդեմելու այդ անդամներին անմիջապես ստորադասվող երկրորդական նախադասության նշանակությունը: Օրինակ՝

Հանկարծ փողոցի վերից լսվեց մի ուրիշ մօր սրտակեղեփ շիվանք, տարածուն, համայնական շիվանք, որ ուրբան մոտենում էր, այնքան խորանում էր, բզկտում, խոշտանգում լսողների ականջը (ՎԹԿՀԾ, 94):

Գլխավոր նախադասության անդամներից ամենից հաճախ կրկնվում է ենթական՝ հիմնականում երկու նպատակով: Առավել հաճախ նա կրկնվում է, ամեն անգամ ստանալով մի երկրորդական նախադասությամբ լրացում, որ զանազան կողմերից բնութագրում է ենթական, բացահայտում նրա նոր հատկանիշներ, նոր կողմեր: Օրինակ՝

Իսկ այն մատենագրությունը, որ անհակտելի կապված չէ մի ազգի հոգու հետ, այն մատենագրությունը, որի մեջ իբրև հայելու մեջ չէ երևում ազգի կյանքը, նորա և ամենանուրբ գծագրությունը, այդպիսի մատենագրություն, թող ներեն մեզ այսպես ասել ճշմարտությունը, նման է ճիզվիթների կրոնավորությանը (ՄՆԸԵ, 339): Սարհատի այն խոսքերը, որ նա արտահայտում էր իր հայրենիքի ավերակների վրա շրջելու ժամանակ, այն խոսքերը, որ նա այնքան անգույք կերպով դուրս բափեց հոր առջև նրա հոգեվարժի բույներում, — այս բոլորը հուսահատ սրտից դուրս բխած հառաչանքներ էին... (ԲԺԺ, 3, 39): Սերը, որ շատերի մեջ ուրախություն և բավականություն է ծնեցնում, որ շատերին խելիք հանում է, շատերի սիրտը լեցնում է մի սրբազան զգացմունքով և փաղցրացնում է նրանց կյանքի դառնությունները, — սերը տխրեցրել էր այդ մարդուն (Նույնը, 156): Ես չեմ կարող հավատալ, թե նա կղավանանե ինձ, նա, որ այնքան շատ

էր սիրում ինձ, և, որ այնքան զոհաբերութիւններ արավ ինձ համար (*Մեծ, 2, 68*):

Գլխավոր նախադասութեան ենթական կարող է կրկնվել և պարզապէս այն պատճառով, որ նրա վրա է բեկեղում ուշադրութիւնը, նա է խոսքի կարեւոր առանցքը, մտքի, հուշի, զգացման զրդապատճառը: Օրինակ՝

Նքե ղուք մի օր մտածած լինեիք հայերեն սովորելու, ղուք մեր գրեթէ կիմանայիք, որ այլ Սկունիների, Ռչտունիների, Արշակունիների և այլոց ցեղերը հարչուրավոր տարիներ սրանից առաջ ջնջվել, անհետացել են... (*Մեծ, 2, 54*): Հոգնութիւնը նրանց դեմքի, ձեռքերի, բաց կրծքերի և բոքիկ ռոտների վրա այնպես էր երևում, կարծես հոգնութիւնը ներկ լինէր քսած նրանց մարմնի վրա (*ՎթԿՀԸ, 88*):

Ստորադասական կառուցութեան մեջ հաճախ կրկնվում է նաև ստորոգյալը: Այդ կրկնութիւնը հիմնականում երկու նպատակ է հետապնդում: Նախ և առաջ ստորոգյալի կրկնութեամբ ստեղծվում է մի քանի երկրորդական նախադասութիւնների առանձին-առանձին ստորադասութիւն, որոնք մեծ մասամբ ցույց են տալիս գլխավոր նախադասութեան մեջ արտահայտված գործողութեան տարբեր օբյեկտներ և հատկապէս մատնանշում են դրանք: Երկրորդական նախադասութիւնը երբեմն կարող է լինել նաև կրկնվող բայ-ստորոգյալի լրացման լրացում՝ մատնանշելով և ընդգծելով նրա այս կամ այն կարեւոր հատկանիշը: Օրինակ՝

Մենք վաղ ուրեմն գիտեինք, որ խավար շրջապատի մեջ բանտարկվածների համար շատ ցավեցուցիչ է ազատ լայսը. գիտեինք, որ հին խելիքը երբեք համաձայնելու չէին խաղաղութեամբ տեղի տալ նոր գաղափարներին, գիտեինք, որ նորը պատերազմով պիտի կանգնեցնէր իր դրոշակը հնության ավերակների վրա (*ՄՆԸԵ, 367*): Եվ այդ պատմութեանից պարզվեց մի բան, ամենաէականը, պարզվեց, որ աստծո հրամանով համարացած մարդը սարսափելի կերպով հայնոյեթի է եղել իր վրա հարձակվող գողերին... (*ՎթԿՀԸ, 131*): Ես ներկ նայեցի և տեսա մեր պարտեզը. տեսա ավազանը, որ փոխացել էր, տեսա Գոգոյին, որ ծաղիկներ էր ջրում... (*Նույնը, 5*):

Գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալի կրկնութեամբ արտահայտվում է ենթակայի հատկանիշի խիստ կարեւորութիւնը,

խոսք կրկնվող ստորագրալի լրացում հանդիսացող երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս այդ ընդգծվող, թանձրացական հատկանիշից բխող հետևանք կամ այլ հանդամանք: Օրինակ՝

Երբ տանն ինն կշտամբում էին, այնպես կշտամբում, որ սիրտս փչում էր, ուզում էի լաց լինել (ՎԹԿՀՃ, 81): Բայց հանդիպելիս նա շիկնում էր, այնքան շիկնում, որ անա, կարծես, պետք է վառվի (նույնը, 71): Դատարկվեց աշխարհը, այնքան դատարկվեց, որ սարսուռ մտավ Ավետիքի մաշկի տակ (ՎԽԳԼ, 1, 64):

Ստորագասական կապակցության դեպքում միայն գլխավոր կամ գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների մեջ կարող են կրկնվել նաև նախադասության այլ անդամներ՝ հիմնականում պահպանելով իրենց շարահյուսական պաշտոնը կամ երկրորդական նախադասության մեջ կատարելով այլ պաշտոն: Այսպես՝ կարող են կրկնվել որոշիչը, հատկացուցիչը, խնդիրը և պարագաները: Այստեղ անհրաժեշտություն չկա մեկ առ մեկ նկարագրել բոլոր տեսակի երկրորդական անդամների կրկնության դեպքերը: Ընդհանուր պատկերը կարող է ներկայացնել և նրանցից մի երկուսի կրկնության նկարագրիրը:

Այսպես, կարող է կրկնվել գլխավոր նախադասության ուղիղ խնդիրը, ստորագաս նախադասության միջոցով ցույց տալով նրա մի այնպիսի հատկանիշ, որը խիստ կարևորություն է ներկայացնում խոսքի տվյալ պահի համար: Օրինակ՝

Երբ համբուրում եմ շրթերը կնոջ,

Երբեք, որ հազար մարդ է համբուրել—

Հավատում եմ ես, որ նրանք քրոջ

Երուններ են կույս—ու մաքուր են դեռ:

(ԵԶԵԺ, 1, 27)

Ե՛ս եմ զբաղատում... ԲԵ՞զ, որ թուրքերի մոտ նամազ ես անում, իսկ հայոց եկեղեցու սեղանի վրա պատարագ ես մատուցել տալիս ռամիկների համակրությունը գրավելու համար... ԲԵ՞զ, որ բոլոր թուրքերի մոտ ասում ես, թե բոլոր հայերը «գավուրներ» են, իսկ հայերի մոտ հայնոյում ես նրանց... ԲԵ՞զ, որ թուրքերի կառավարության առաջ մատնում ես ամեն մի ազնիվ և իր ազգի շաները մտածող հայի... ԲԵ՞զ, որ ավագակների հետ ընկերանում ես և դատարանների առաջ սուտ վկայություն ես տալիս, թե հայերը անիրավացի են բողոքում իրանց հարստահարություն—

ների մասին... ֆե՛զ, որ տասը տեղ պսակվել ես... (*Րեժ*, 3, 159);
եվ եթե կարողանար խոսել, որքան հիշատակաց արժանի ղեպֆեր
կայտմեր մեզ, ղեպֆեր, որոնց հիշատակն այսօր կորել անհե-
տացել է (*Մեժ*, 2, 329); Հայրիկ, էն ծառի նյուպը, որ վերադար-
ծիդ կղիպչի ֆո գլխարկին, էն նյուպը կտրի ու բեր ինձ համար
(*ՀԹԵ*, 2, 464); Զարնում էի, ցավից վեգստում էին միայն մի
ակնքարք, ապա նորից գայիս ֆսվում էին, լիզում էին իմ ու-
ները, այն ոտները, որ խիել էին նրանց (*ՎԹԿՀԺ*, 84):

*Կրկնության ժամանակ բազմազան կիրառություն ունի ժա-
մանակի պարագան: Երբեմն գլխավոր նախադասության ժամա-
նակի սյարագան կրկնվում է՝ ամեն անգամ պահանջելով մի ստո-
րադաս նախադասություն և նրանց ամբողջությամբ արտահայ-
տելով հաղորդակցման տվյալ պահի համար կարևոր մի հատ-
կաճիչի մնացյալ լինելը, հարատևությունը: Օրինակ՝*

Ամեն անգամ, երբ հայում էի նրա զարմանալի պայծառ աչ-
քերին, որոնց մեջ կարծես արևն էր վառվում, ամեն անգամ, որ
լսում էի նրա կենսաբերի՞ն ծիծաղը, որի մեջ կարծես գարնանա-
յին շառանճի վտակ էր ֆչֆչում, ամեն անգամ, որ առնում էի
նրան գիրկս և ակաճիս մոտ լսում նրա կուսական կրծքի
հեֆր... — ինձ տիրում էր այնպիսի մի խենթ զգացում... (*ՆԴԵԺ*,
1, 114—115): Այժմ էլ, երբ ամեն ինչ կորած է, ամեն ինչ խոր-
տակված վերջնականապես ու անդարձ, այժմ էլ, երբ հիշում եմ
այդ մոմենտները, ֆիչ է մնում ճշամ հոգեկան կարեւիւր ցավից
(*նույնը*, 115):

*Ստորադասական կասկակչության մեջ ժամանակի պարագան
կարող է կրկնվել՝ վերաբերական հարաբերություն, մի ժամանա-
կական կամ որևէ գործողության ու եղելության սկզբնական ար-
տահայտելու համար: Օրինակ՝*

Իսկ այն օրից, երբ ազգը կսկսե մշակել հողը, երբ մարդիկ
կդառնան յուրյանց հայրենի, բարեբեր երկիրները, որ այսօր
գրեթե ամալի ու խոպան է, այն օրից կկենդանանա և հայոց վա-
նառականությունը (*ՄՆԸԵ*, 440): Այն օրը, որ նրանք կընկնեն,
այն օրը, որ նրանք կաղֆատանան, դուր նրանց թշնամիների
կողմը կանցնեմ (*Մեժ*, 2, 90): Հին ժամանակները, երբ դեռ
Հնդկաստանում չէին երեացել սպիտակ մարդիկ իրենց հրացան-
ներով, երբ դեռ նրա ճոխ ու բնդարձակ հովիտներում խաղաղ

արածում էին գոմեշների երամակները, երբ դեռ աստղերն էլ մոտ էին երկրին ու չհնաղ, կենդանի արարածներ էին և հաճախ իջնում էին մարդկանց մոտ, ահա էն ժամանակներից եմ պատմում (ՀԹԵ, 2, 393):

Ժամանակի պարադան կարող է կրկնվել գլխավոր նախադասության մեջ, երբ ընդմիջվել է մի ծավալուն երկրորդական նախադասությամբ, և ժամանակի հանգամանքը պետք է վերհիշել գլխավոր նախադասության շարունակության համար: Օրինակ՝

Նույն գիշերը բերդի խաբխույ կառուցվածքներից մեկի մեջ, որ մի ժամանակ ծառայում էր որպես զինվորանոց և ուսնների տիրելուց հետո օսմանցիները բողբել էին կիսավեր և հեռացել, նույն գիշերը այստեղ գետնի վրա աստածված էր մի բազմություն, մի ուշաքափ և ուժակորույս բազմություն... (ՐԵԺ, 3, 72):

Այս նախադասության մեջ երկրորդական նախադասության երկար ընդմիջման պատճառով կրկնվել է ոչ միայն ժամանակի պարադան (նույն գիշերը), այլև տեղի պարադան, բայց արդեն փոխարինված դերանունով (տես՝ Բերդի խաբխույ կառուցվածքներից մեկի մեջ և՛ այստեղ):

Ստորադասական կապակցության մեջ հաճախ կրկնվում են նաև գոյականով արտահայտված դանադան անգամներ (որոշիչ, հատկացուցիչ և այլն), որոնց հետ դործածված երկրորդական նախադասության միջոցով հատկապես ընդգծվում է կրկնված անդամի, իբրև առարկայի հատկանիշի այս կամ այն կողմը: Օրինակ՝

Այն. ինչ այժմ տեղի է ունենում Վիետնամում, ԱՄՆ-ի ագրեսիվ կուրսի տապալման խայտառակ ցուցանիշն է, ԱՄՆ-ի, որ փորձում է գեներալ ուժով իր կամքը թելադրել վիետնամական ժողովրդին («Մովեստ. Հայաստան», 1968): Երկու կանայք լաց էին լինում մի տղամարդու համար, այն տղամարդու, որ այդ երկու կնոջ հոգին էլ լցրել էր սաբսուտով և սիրով (ՎԹԿԶԺ, 18): Բերդիից հետո Գոգոն մայրիկի համար բերեց մեծ, շինական գավաթով բուրֆական կոֆե, այն գավաթով, որով միայն հայրս էր խմում, և նրա մահվանից հետո երբեք չէր գործածված (նույնը, 48):

Ինչպես ասվել է, ստորադասության մեջ բառը կարող է կրկնվել շարահյուսական տարբեր պաշտոններով: Հետևյալ ստորադասական կապակցության մեջ ժողովուրդ բառը առաջին

երկու ղեպքերում գործածվել է իբրև ուղիղ խնդիր, իսկ վերջում՝ իբրև ենթակա. նա տեսնում էր մի ամբողջ ժողովուրդ, և այն ժողովուրդը, որին ինքն էլ էր պատկանում, հավի նման մոռնում են, տունը ավերակ են դարձնում, կայքը հափշտակում են. երգիքը գեթի են տանում, և այդ ժողովուրդը ոչինչ միջոցներ չունի պաշտպանվելու (ԲԵԺ, 3, 34):

Ինչպես տեսնում ենք, նախադասության անդամների կրկնությունը ստորադասական կապակցության ձևավորման շարահյուսական կարևոր միջոցներից մեկն է: Նրա միջոցով մասնավորապես կամ շեշտվում, ընդգծվում է կրկնվող անդամը, իբրև խոսքի համար կարևոր նշանակություն ունեցող մի առարկա, գործողության, հատկանիշի անուն և այլն, կամ կրկնվում է երկրորդական նախադասությունների կապակցման համար, որոնք ընդգծում, մատնանշում են կրկնվող անդամի մի ցայտուն հատկանիշ, կամ այդ հատկանիշի մի մասնավոր կողմ, որ կարևոր է հաղորդման տվյալ պահի համար:

Միանգամայն պարզ է, որ ինչպես ամեն մի նախադասության, այնպես և բարդ ստորադասական նախադասության մեջ պատահում են նախադասության ալլադան անդամների կրկնության շատ դեպքեր: Դրանք բոլորը, բնականաբար, չունեն շարահյուսական նշանակություն և հաճախ գործածվում են ոճավորման նպատակով: Բարդ ստորադասական նախադասության մեջ տվյալ դեպքում կարևոր են գլխավոր կամ երկրորդական անդամների կրկնության այն դեպքերը միայն, որոնք ստորադասական կապակցության համար ունեն շարահյուսական նշանակություն:

4. ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ, ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ՈՒ ՀԱՐԱԲԵՐՅԱԼ ԲԱՌԵՐ

Ամեն մի դարգացած գրական լեզվի համար բնորոշ է բարդ նախադասության կազմի մեջ մտնող պարզ նախադասությունների կապակցությունը շաղկապներով, հարաբերական ու հարաբերյալ բառերով: Նոր կազմավորվող կամ զարգացման ցածր աստիճանի վրա գտնվող լեզուները կամ օգտագործում են միայն պարզ նախադասություններ (նաև միակազմ, ներմարմնավորյալ, բառ-նախադասություններ), կամ շարահարությանը կապակցված բարդ նախադասություններ: Հայերենը, որ հնդեվրոպական զարգացած լեզուներից մեկն է, հարուստ է համադասական և ստորադասական շաղկապներով, ստորադասական կապակցությունների մեջ հաճախ դիմում է նաև հարաբերական ու հարաբերյալ

քառերի գործածությունը: Կապակցման այդ միջոցները բավականին ձևավորված արտահայտություն են գտել դեռևս հայատառ առաջին գրքի՝ «Աստվածաշնչի» թարգմանության մեջ, ինչպես և 5-րդ դարի հայ պատմիչների երկերում:

Շաղկապներ ու շաղկապական ձևեր հայերենում գործածվել են դեռ մինչև զրաբարի ձևավորումը: Եվ իրոք, Մ. Խորենացու, Ագաթանգեղոսի և մեր մյուս պատմագիրների երկերում սքանչելիորեն պահպանված ժողովրդական բանահյուսության պատառիկներում իսկ գործածված են ինչպես համադասական, այնպես և ստորադասական շաղկապներ: Բերենք միայն մի օրինակ, այս անգամ ամբողջությամբ.

Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
Ու հաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց,
Եկ հաւանեաց բանից
Աշագեղոյ դստերս Ալանաց՝
Տալ զպատանիդ.
Ձի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիցազանց՝
Չայոց դիցազանց զարմից
Բառնալ զկենդանութիւն,
Կամ ծառայեցուցանելով
Ի ստրկաց կարգի պահել
Եւ թշնամութիւն յաւիտենական
Ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել:

Մի փոքրիկ հատված, արվեստի ու լեզվական մի կատարյալ պատառիկ, և արդեն չորս շաղկապ. երկուսը՝ համադասական (և, կամ), երկուսը՝ ստորադասական (ու, զի): Շուրջ երկհազարամյա հայկական այս շողարձակ խոսքը վկայում է, որ մեր լեզուն դեռ խոր հնադարում դիմում էր բարդ նախադասություններ կազմելու մշակված ձևերի՝ շաղկապներով ու շաղկապական բառերով:

Նշանակում է, հայերենի բարդ նախադասությունները, որոնց մեջ և ստորադասական կապակցությունն անհնար է ուսումնասիրել առանց շաղկապների, հարաբերյալ ու հարաբերական բառերի, որոնք ունեն հարյուրամյակների պատմություն:

Ա.. Ստորադասական շաղկապների դերը բարդ ստորադասական նախադասությունների կապակցության մեջ

Քերականության պատմության մեջ շաղկապների ուսումնասիրությունը տարվել է հիմնականում երկու ձևով: Մի դեպքում ուշադրության կենտրոնում է եղել շաղկապների արտահայտած իմաստը, մյուս դեպքում՝ նրանց ձևը: Սկսած Դիոնիսիոս Բրակա-

ցու քերականութեան թարգմանութիւնից մինչև անցյալ դարի կեսերը՝ հայ քերականագետները շաղկապներն ուսումնասիրել են լոկ իմաստային առումով՝ ցույց տալով, թե նրանք իմաստային ինչ հարաբերութիւններն են արտահայտում: Այդ հիմունքով էլ խմբավորվել են շաղկապները: Բաղդասար Դպիրը նկատել է շաղկապների իմաստային 20 տեսակ: Չամչյանը՝ 16 տեսակ և այլն: Քերականների մեծ մասը (Մ. Սեբաստացի, Գ. Ավետիքյան և ուրիշներ) ընդունել են շաղկապների 12 տեսակ (բաղճյուսական, տրոհական, մեկնական, սկզբնալորական, պատճառական, մականբերական, բացառողական, անկատարական, համեմատական, թեական, վարանական, թարմատար):¹

Այդպիսի դասակարգումը բացարձակապես նկատի է առնում միայն շաղկապների արտահայտած իմաստային հարաբերութիւնները՝ մոռացութեան տալով նրանց շարահյուսական-կապակցական դերը: Եվ պատահական չէ, որ հայերենի հին քերականութիւններում չկա շաղկապների բաժանում ըստ բարդ նախադասութեան կապակցման երկու հիմնական ձևերի (համադասական և ստորադասական):

Ի հակադրութիւն տրամաբանական քերականագիտութեան, 19-րդ և 20-րդ դարերի ուսումնասիրողների մի մասը մեծ կարևորութիւն տվեց շաղկապների արտահայտած ձևերին՝ ընկնելով մի այլ ծայրահեղութեան մեջ: Հաշվի չառնելով շաղկապների ցույց տված իմաստային հարաբերութիւնները՝ այդ քերականները բարդ ստորադասական նախադասութիւնները և նրանց կազմի մեջ զտնվող երկրորդական նախադասութիւնների բնույթն ուսումնասիրում են ըստ կապակցող շաղկապների ու շաղկապական բառերի: Այս մոտեցումը զգալի է անգամ մեր օրերի շարահյուսական ուսումնասիրութիւնների մեջ: Հատկանշական է, օրինակ, Լ. Ա. Բուլխաովսկու «Ռուս գրական լեզվի դասընթաց» աշխատութիւնը (2-րդ հատոր): Հետեւելով այս ուղղութեանը՝ իր «Հայերենի շարահյուսութիւն» մեծարժեք աշխատութեան մեջ (Բ հատոր) Վ. Առաքելյանը երկրորդական նախադասութիւնների կապակցումը քննում է, հիմնականում, ըստ կապակցող ստորադասական շաղկապների:

Ստորադասական կապակցութիւնների և նրանց մեջ գործածված շաղկապների ուսումնասիրութեան այս երկու մոտեցումներն էլ հավասարապես միակողմանի են: Ինչպես ամեն մի իրողութիւն, այնպես և ստորադասական կապակցութիւններն ու նրանց մեջ

¹ Տե՛ս Գ. Ավետիքյան, Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815 թ.:

շաղկապների գործածությունը պետք է քննել ձևի և բովանդակության միասնության մեջ: Ըստ որում դա ձևի և բովանդակության բավականին բարդ փոխհարաբերություն է: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մտային հարաբերակցությամբ արտահայտվում են պատճառ-հետևանքային, ժամանակային, առարկայական-հատկանիշային, բաղդատական և զանազան այլ իրողություններ: Դրանք ներկայացնում են բարդ ստորադասական նախադասության բովանդակությունը: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ընդհանուր բովանդակությունը, նրանց մտային փոխհարաբերությունը թեև պարզում է կապակցման համապատասխան միջոցներ ու ձևեր (ստորադասական շաղկապներ, հարաբերական ու հարաբերյալ բառեր): Սակայն այդ ձևերը բովանդակազուրկ արտաքին իրողություններ չեն: Շաղկապ իր հերթին և՛ ձև է, և՛ բովանդակություն: Եթե, օրինակ, գլխավոր և երկրորդական նախադասություններով արտահայտվում է պատճառ-հետևանքային հարաբերություն, դա պահանջում է գործածել համապատասխան պատճառական շաղկապ (որովհետև, որ, քանի որ և այլն): Բայց ինչո՞ւ հատկապես այդ շաղկապները, որովհետև նրանք ոչ միայն ձև են, այլև բովանդակություն: Անգամ խոսքից դուրս որովհետև, քանի որ շաղկապներն ինչ-որ շափով արտահայտում են պատճառի իմաստ և հենց դրա շնորհիվ էլ ի վիճակի են լինում դառնալու ձև, միջոց՝ պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունների կապակցման համար: Կապակցման շարահյուսական ձևեր են և որպեսզի, եթե, թեև, թեկուզ շաղկապները, երբ, ուր, որտեղ, ինչպիսի և այլ հարաբերական բառերը, բայց նրանք չեն կարող կապակցել պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որովհետև չունեն պատճառական իմաստ, պատճառի ներքին բովանդակություն: Որպեսզի շաղկապը կարող է կապակցել միայն նպատակի պարագա, եթե-ն՝ պայմանի պարագա և այլ բնույթի, բայց ոչ պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություններ: Այդպես և մյուս շաղկապներն ու հարաբերական բառերը: Այս պատճառով էլ սխալ կլինի շաղկապներն ու հարաբերական բառերը դիտել լոկ որպես կապակցման շարահյուսական ձևեր ու միջոցներ: Դրանք ձև են, բայց իրենց ուրույն, ինքնատիպ բովանդակությամբ: Եվ այդ ներքին բովանդակությամբ է պայմանավորված հենց նրանց այս կամ այն ձև ընդունելը, այս կամ այն կոնկրետ բնույթի երկրորդական նախադասություն կապակցելու ունակ լինելը:

Որու խոշորագույն մտածող Մ. Վ. Լոմոնոսովը իր լեզվաբա-

նական աշխատություններում շաղկապները նմանեցնում է մեխանիկայի կամ սոսնձի, որոնցով միակցվում են մի ամբողջության, մի բարդության առանձին մասերը: Բայց նա ասես թե զգուշանում է անմիջապես և բացատրում, որ շաղկապները իմաստագործական ու միջոցներ չեն սակայն: «Բազմաբարդ նախադասության կամ պարբերության կապակցման մեջ,— գրում է Մ. Վ. Լոմոնոսովը,— ոմանք առաջարկում են հենվել շաղկապների վրա, որոնցով միակցվում են նրանց անդամները, մտածելով, թե նրանցով (շաղկապներով—Ք. Վ.) մտքերը կարող են պարզ արտահայտվել... Բայց ինչի՞ նման կլինի, եթե շարակցես շաղկապները, օրինակ՝ բայց, սակայն, ոչ միայն—այլև, եթե նրանց մեջ ներառված և փնտրված չեն գաղափարներ: Իսկ երբ դրանք անհրաժեշտ չափով հայտնաբերված են, այն ժամանակ շաղկապներն իրենք իրենց կգտնվեն: Ընդ որում խիստ վտանգավոր է գաղափարները (=մտքերը—Ք. Վ.) նախապես որոշված շաղկապներով շարադրելը, որովհետև դրանից հաճախ հարկադրված ու կեղծ դատողություններ են առաջանում»¹:

Մեծ նշանակություն տալով շաղկապների կապակցման դերին՝ Վ. Առաքելյանը մի հետաքրքրական դիտողություն է անում. «Շաղկապների նշանակությունը այնքան մեծ է, որ միևնույն նախադասությունները մի բարդության մեջ կապակցվելով այս կամ այն շաղկապով, տարբեր բնույթի բարդություն են կազմում. օրինակ՝ Մի կին ջուր էր առնում, քանի մարդիկ չէին զարթնել: Մի կին ջուր էր առնում, քանի մարդիկ չէին զարթնել: Մի կին ջուր էր առնում, իսկ մարդիկ դեռ չէին զարթնել»²: Դիպուկ բերված այս օրինակները, սակայն, այլ խորհրդածությունների առիթ են տալիս: Առաջին նախադասության մեջ քանի շաղկապն է արդյոք ստեղծում ժամանակային հարաբերություն, թե, ընդհակառակն, գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ժամանակային փոխհարաբերությունն է թելադրում գործածելու քանի շաղկապ: Պարզ է, որ հաղորդման համար կարևոր նյութը, բովանդակությունն է ստանում համապատասխան ձև և ոչ թե ընդհակառակն: Նույնը պետք է ասել երկրորդ ստորադասական նախադասության մեջ արտահայտված զիջական հարաբերության և երրորդ համագասական նախադասության մեջ եղած հակադրական հարաբերության ու համապատասխանորեն գործածված թեև, իսկ շաղկապների մասին: Յուրաքանչյուր բովանդակության համար մարդիկ

¹ М. В. Ломоносов, Сочинения, т. III, стр. 118.

² Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 83:

դիմում են համապատասխան ձևի ու միջոցի և, ընդհակառակն, յուրաքանչյուր ձևով ու միջոցով դրսևորվում է համապատասխան բովանդակություն: Բայց, այնուամենայնիվ, առաջնայինը բովանդակությունն է, երկրորդայինը՝ ձևը:

Շաղկապները լեզվի պատմական դարդացման արդյունք են: Ձևավորվելով դեռևս նախագրական շրջանում՝ նրանք հարյուրամյակների ընթացքում հնթարկվել են փոփոխությունների. առաջացել են նոր շաղկապներ, որոշ շաղկապներ աստիճանաբար քիչ գործածվելով դուրս են եկել կամ գրեթե դուրս են մնացել հայերենի ընդհանուր բառային կազմից, ճշտվել, ավելի որոշակի են դարձել շաղկապների իմաստային հարաբերությունները և դրա հիման վրա՝ նաև շարահյուսական կիրառությունները:

Շաղկապների, որպես ինքնուրույն խոսքի մասի, բառային կազմի մեջ տեղի ունեցած պատմական փոփոխությունների, նրանց կազմության (մենադիր, կրկնադիր և դուգադիր) և ձևաբանական մի շարք այլ հարցեր մանրամասն քննված են հայ լեզվաբանության մեջ¹:

Հետաքրքրական են պատմական այն փոփոխությունները, որ կատարվել են շաղկապների իմաստային հարաբերությունների ճշտման և դրա հիման վրա՝ նրանց կապակցման սահմանները որոշելու գործում:

Ամենից առաջ նկատվում է, որ շաղկապները նույն արժեքը չունեն իրենց գործածության շափով ու նշանակությամբ: Արդի հայերենում առանձնապես մեծ թիվ չեն կազմում ստորադասական պարզ շաղկապները (որ. թե, քե, քան), անհամեմատ շատ են բարդ կամ այժմ պարզ դիտվող, բայց պատմականորեն բարդ շաղկապները (որովհետև, որպեսզի, եթե, թեև, թեպետ, թեկուզ, շնայած որ, հակառակ այն բանի որ և այլն): Սակայն ինչպես արդի հայերենում, այնպես և գրաբարում անհամեմատ լայն կիրառություն ունեն պարզ շաղկապները: Դա միանգամայն բնական է, որովհետև ծագելով ավելի վաղ, քան բարդ շաղկապները, նրանք պատմական ավելի երկար ուղի են անցել, գործածվել ավելի հաճախ և ստացել մի շարք շաղկապների նշանակություն:

¹ Տե՛ս մասնավորապես՝ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, Ա. Ղափթյան, Հայոց լեզու, Երևան, 1934—1964, Գ. Անակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, Պ. Շաբաթյանյան, Գրաբարի շաղկապները, Երևան, 1960, Գ. Գաբեղյան, Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963, Ս. Աբրահամյան, Ձթեքվող խոսքի մասերը..., Երևան, 1965:

Այս առումով մասնավորապես հատկանշական են որ և քե ստորադասական շաղկապները: Սրանք, հիմնականում ունենալով բացատրական նշանակություն, մեծ մասամբ գործածվել են ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունների կապակցության համար: Օրինակ՝

Բայց զգում է սիրտս, որ նորից կգաս դու,
Երբ իբնի անձրևը ու գիշերը լա՛ւ,
(ԵԶԵԺ, 1, 319)

Իսկ նա շատ հաճախ ինքն էլ էր զգում,
Որ իր հաղթ բազկում
Տալիք հարվածի թափը պակաս է:
(ՊՍԱԶ, 72)

Ես լսում եմ, քե ինչպես առվի ավազի մեջ զնգում է նրա ծանր բահը (ԱԲԵ, 107):

Սակայն որ. քե շաղկապները, բացատրական նշանակությունից զատ ստանալով և այլ իմաստներ, կապակցում են նաև մի շարք այլ բնույթի երկրորդական նախադասություններ: Այսպես՝ նրանք կարող են կապակցել՝

ա) Ենթակա երկրորդական նախադասություններ.

Այն, որ այնպես ցիրուցան էր,
Կամենում էր լինել հավաք.
Այն, որ միայն աղմուկ էր դեռ,
Ցանկանում էր դառնալ նվազ.
Այն, որ հնչյուն, անկապ ձայն էր,
Եղանակ ու երգ էր ուզում,—
Վարարումի ու հորդումի
Ելք էր ուզում:
(ՊՍԱԶ, 63)

Ու թվում է, քե նրա հրգը ուրիշ, մի ուրիշ
Աշխարհից է մոտենում հեռուներին իմ հոգու
(ԵԶԵԺ, 1, 307)

բ) Ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասություններ.

Պայմանն էն էր, որ Գիփուր պեաֆ է տունը մաֆեր, ամանները լվանաւ, ոտնամանները սրբեր... (ՀԹԵ, 1, 313): Ասելն այն է, որ դու զուր ես ասում, քե այս կամ այն միտքը հայտնված է արդեն («Թումանյանը քննադատ», 80):

դ) Որոշիչ երկրորդական նախադասություններ.

Երկար ժամանակ նրան տանջում էր մի համառ միտք, քե որտե՞ղ է տեսել գաջի գույն ունեցող այս դեմքը (*ՆԴԵԺ, 1, 189*): Սուտ հավատ. քե ինքը չի մեռնելու, որովհետև արյան ազգակիցներ ունի... (*ՎԽԳԼ, 1, 93*): Վերջապես եղավ մի օր, որ բախտը երես քեֆեց մոխրագույն գայլից (*ՀՄՆԱ, 87*):

ե) Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններ.

Տարակույս չկա, որ կարդալով այս նամակը, կհասկանան ընթերցողքը մեր դրությունը... (*ՄՆԸԵ, 322*): Այդ էր պատճառը, որ գործարանատերը ստիպված էր փաղափում մի խանութպանի հետ ընկեր լինել... (*ՐԵԺ, 5, 27*): Ես մեծ հույս ունեմ, որ մայր իշխանուհին արդեն ներումն է շնորհել մեզ (*ՄԵԺ, 2, 69*):

զ) Բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններ.

Այս խնդիրը վճռելու համար կրկնում ենք սորանից հառաչ ասածներս, քե մատենագրությունը բանականության պահառանն է (*ՄՆԸԵ, 340*): Միայն այսֆանը հայտնի էր. որ պոլսեցի է, հայ է... (*ՐԵԺ, 3, 168*): Ես, որ այսֆան ժամանակ ձեզ վրա էի մտածում, այժմ անկարելի է, որ հոգվով չափ չվշտանամ... (*ՄԵԺ, 2, 52*):

է) Անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասություններ.

Տեսավ ազնվականը և համոզվեցավ. որ այդ տեսակ ազատություն տալը ազնվականության մասնու դատակնիքի ստորագրել է (*ՄՆԸԵ, 418—419*): Մյուս գյուղացիների նման ինքն էլ հավատում էր, քե նրանք ինչ որ կամենան, կարող են կատարել (*ՐԵԺ, 3, 160*): Հայրս խորապես համոզված էր, որ սրանցից մեկն ու մեկը կփրկի նրան... (*ՎԹԿՀՃ, 57*): Դրա համար էլ միշտ իր արթուն աչքով հետևում է, քե ինչ է կատարվում (*ՔԹՈՀ, 555*):

ը) Պարագա երկրորդական նախադասություններ.

Նամակը նա հանեց իր ծոցից և խրեց չալմայի փաթեթի մեջ, այնպես, որ նամակը կիսով չափ երևում էր (*ՐԵԺ, 3, 60*): Զավոն ամեն օր փառք էր տալիս աստծուն, որ այնպիսի լավ տիկին ունի (*Նույնը, 128*): Բաս իմ կերածը հարամ չի՞, որ աչքս բաց աշտա-

րակցի հեշանենց հեշանի աղջկանը ճանգիցս դուրս բողամ (*Պոեմ*, 1, 294): Որ մտնում են անտառի խորքը, թիկնապահները ետ են ընկնում, ու երկու եղբայր մնում են մենակ (*նույնը*, 356): Էնպես սիրեիր, որ ամեն բանում քո անբաժան ընկերը լինեի, քեզ հետ միասին սեղան նստեինք... (*նույնը*, 442): Ես էս սնաթիս քրովս կտամ, կես կանեմ, թե չես եկել (*Նոյն*, 1, 28):

Պետք է ասել, սակայն, որ պարագա երկրորդական նախադասությունների կապակցման մեջ թե, որ շաղկապները հանդես են բերում իմաստային տարբեր երանգներ և ըստ այդմ կապակցման տարբեր առանձնահատկություններ են դրսևորում: Այսպես, օրինակ, որ ստորադասական շաղկապը հաճախ գործածվում է նպատակի և պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունների կապակցման դեպքում, իսկ թե-ն այդպիսի կապակցությունների մեջ չի գործածվում: Եվ, ընդհանրապես, թե ստորադասական շաղկապը հաճախ փոխարինում է եթե ստորադասական շաղկապին՝ կապակցելով պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որ շաղկապը համեմատաբար քիչ է գործածվում այսպիսի կապակցություններում, այն էլ մեծ մասամբ խոսակցական լեզվում կամ բարբառային ձևերի մեջ:

Այժմ ավելի են ընդգծվում նույնիսկ բացատրական հարաբերությունամբ գործածվող որ, թե շաղկապների իմաստային և կիրառական տարբերությունները: Որ շաղկապով ավելի շատ արտահայտվում են բացատրական որոշ ու հաստատ հարաբերություններ, իսկ թե շաղկապով՝ թեական, անորոշ հարաբերություններ: Օրինակ, համեմատել հետևյալ ստորադասական կապակցությունները.

Թվաց, թե ձյունի ծանրոցից մի նյուղ ջարդվեց: Վեր բարձրանալիս Ավին գգաց, որ մեկը հետևում է իրեն (*ԱՅՆ*, 6):

Թվաց, թե շոգը հանկարծ կոտրվեց,

Թվաց, թե մի հին երգում կատարվեց...

(*ՊՍԱԶ*, 22)

Ընդհանրապես այնպիսի ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները, որոնք արտահայտում են դործողության իրական օբյեկտ, մեծ մասամբ կապակցվում են որ, իսկ ոչ իրական, կամ դեռևս ձեռք բերովի, չհաստատված օբյեկտ արտահայտող երկրորդական նախադասությունները՝ թե շաղկապով: Օրինակ՝

Բայց ղումայում արտասանած իոսֆերի մեջ ասված է, թե հայ ժողովուրդը իսկապես ձգտել է այդ բանին... Ընդհակառակը.

այնտեղ ասված է, որ այդ եղել է պրովոկացիայի միջոց (ՄՇԵ, 1, 174):

Ժամանակակից հայերենում նկատվում է և մի հետաքրքրական երևույթ. հաճախ քե շաղկապ է գործածվում ժխտական նշանակություն ունեցող գլխավոր նախադասություններից հետո: Օրինակ՝

Նա չկարողացավ պարզել, քե Հասմիկը Լևոնի հետ մինչև որտեղ է գնացել, որքան են իրավացի նրանց մասին գյուտում տա-
րածված ասեկոսները (ՆՁ2, 260): Ինքն էլ չզգաց, քե ինչպիսի
ոգևորությամբ բացագանչեց Հասմիկը (ՔԹՈ2, 243):

Թող համփան էլ չիմանա,

Թե ուր կերթամ ես:

(ՀՇՍԽ)

Թե ստորադասական շաղկապ է գործածվում նաև այն դեպ-
քում, երբ գլխավոր կամ երկրորդական նախադասություններն ու-
նեն հարցական երանգ. օրինակ՝

Հիմա եմ, մա՛յր իմ, սրտով հասկացել,

Թե ինչու էիր ինձ այնպես սիրում...

(ՀՇՔ2, 213)

Ո՞ւմ մտնով կանցներ և ո՞վ Եր կարծում,

Թե պիտի շողա Գողթան շառավիղ,

Պիտի բոցկտա Գողթան պայազատ...

(ՊՍԱՁ, 17)

Զնայած որոշ շաղկապների իմաստային հարաբերություննե-
րի, կապակցման շարահյուսական դերի բազմազանությունը, հայե-
րենում միշտ էլ նկատվել է ստորադասական շաղկապների կա-
պակցական դերի կոնկրետացման ու կայունացման որոշակի մի-
տում: Այսպես, զրաբարում ուղիղ խնդիր երկրորդական նախա-
դասությունները հաճախ կապակցվում են ոչ միայն քե, այլև եթե
շաղկապով: Օրինակ՝

... Ոչ գիտե՞ ոք, քե որպիսեաց իրաց պատրաստութիւն հրաշա-
կերտեաց (Մ. Խորենացի, Պատմ. Հայոց, 1, Ժ2): Եւ իբրև ետես
անօրէն իշխանն, եթէ հաշոդեցաւ շարութիւն նորա, սկսաւ այլ ևս
խորհուրդ յաւելոյ, որպէս ոք գի ի հուր բորբոքեալ յաւելու բա-
զում նիւթս փայտից (Նդիշէ, Վասն Վարդանայ..., 1 յեղ.): Բա-
զում խնդանօք տաւեալ հասուցանէր՝ եթէ քազաւորն Արշակ ոչ
կամեցեալ գտօնս Նաւասարդաց առանց քն անցուցանել (Փ. Բիւ-
զանդ, Պատմ. Հայոց, 4, ԺԵ): Յայտ արարեալ, եթէ «Զեմ ես ար-

ժանի պաշտաման, այլ այն՝ որ զիս և ամենայն տիւ լուսաւոր պահէ, և զգայգ ղօղացուցանէ, և երբէք երբէք խաւարեցուցանէ...» (Ե. Կողբացի, Եղծ աղանդոց, 1, 2):

Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում հետզհետե նվազում են եթէ շաղկապի բացատրական իմաստով կիրառութիւնները, նա ավելի ու ավելի է սահմանափակվում իր հիմնական իմաստի շրջանակներում, իսկ ժամանակակից հայերենում վերջնականապես կորցնում է բացատրական շաղկապի նշանակութիւնը և գործածվում մեծ մասամբ պայմանի նշանակութիւնմբ՝ կապակցելով պայմանի պարագա երկրորդական նախադասութիւնների: Թե և եթե շաղկապների հարաբերութիւնների համատեղում (բացատրական նշանակութիւնմբ) նկատվում է աշխարհաբարի զարգացման սկզբնական շրջանում միայն: Մ. Նալբանդյանը, օրինակ, գրաբարի հետեղութիւնմբ քե բացատրական շաղկապի փոխարեն գործածում է եթե. Մենք բողոքում ենք մինչև այժմ հայոց մեջ եղած այս անկարգութեան ընդդէմ: Մեր հոգը չէ, եթե այլ կտորը սխալմամբ անցած է Սահմանադրութեան մեջ (ՄՆԸԵ, 37): Դենեմ, քե հին ազգերը մեռան և հաջորդէ շրդեցին, բայց նոր ազգերը, որ հնի օրերում չկային, նո՞ր ստեղծվեցան, եթե՞ գետնից բուսան (նույնը, 444): Գրական լեզվի հետագա զարգացումը տանում է դեպի այդ շաղկապների ցույց տված հարաբերութիւնների ու շարահյուսական-կապակցական դերի որոշակի սահմանադատում: Եթե շաղկապը հաստատապես ստանում է պայմանի նշանակութիւն և իր մեջ չի համատեղում նախկին բացատրական իմաստը:

Ստորադասական շաղկապների կապակցման դերի կոնկրետացման միտումը հատուկ է մասնավորապես աշխարհաբարին: Մեծ հայագետ Ա. Այտընյանը իր «Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի» աշխատութեան մեջ նկատում է, որ գրաբարում արդեն զի ստորադասական շաղկապի ունեցած լայն նշանակութիւնների մեջ ևս որոշ սահմանափակում էր կատարվում, և որ շաղկապը ավելի ու ավելի հաճախ էր փոխարինում նրան: Ա. Այտընյանը նշում է, որ զի շաղկապի փոխարեն որ ստորադասական շաղկապի գործածութիւնը որքան «ճարտարութիւնմբ ալ բանեցված ըլլա, գրաբարի վարժած ականջներու շատ որոշ աշխարհաբար կը հնչէ...»¹:

¹ Ա. Այտընյան, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի. Վիեննա, 1866, էջ 67:

Նույնը կարելի է ասել նաև որպեսզի շաղկապի կիրառությունների մասին: Գրաբարում այդ շաղկապը բազմիմաստ էր (իհարկե, ոչ եթէ, զի և նման շաղկապների շփոխ) և կապակցում էր ոչ միայն նպատակի, այլև ուրիշ բնույթի երկրորդական նախադասություններ: Որպեսզի շաղկապը գրաբարում արտահայտում էր նպատակի, պատճառի, հետևանքի և բաղդատական հարաբերություններ¹: Սակայն դեռևս գրաբարում նկատվում է այդ շաղկապի արտահայտած իմաստային հարաբերությունների սահմանափակում, իսկ աշխարհաբարում նա գործածվում է հիմնականում նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունների կապակցման համար, եթե չհաշվենք ոճական առանձին կիրառությունները պատճառա-հետևանքային և հատկանիշային նշանակությամբ:

Ժամանակակից հայերենում այժմ էլ շարունակվում է շաղկապների արտահայտած իմաստների և կապակցական-շարահյուսական դերի սահմանափակում ու ճշտում: Այսպես, վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում որ շաղկապի բազմազան կիրառությունների մեջ ավելի ու ավելի են սահմանադատվում որովհետև, որպեսզի շաղկապներին հատուկ նշանակությունները: Հատկապես գիտական, քաղաքական գրականության մեջ, այլև մամուլում, ակնարկների ու պատմվածքների մեջ պատճառի և նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները ավելի ու ավելի հաճախ են կապակցվում իրենց հատուկ որովհետև և որպեսզի ստորադասական շաղկապներով, և որ-ը համեմատաբար հազվադեպ է գործածվում այդպիսի կապակցությունների մեջ:

Այնուամենայնիվ, ժամանակակից հայերենում ստորադասական շաղկապները միատեսակ չեն իրենց կիրառության շփոխումը: Նրանցից մի քանիսը դեռևս պահպանում են իրենց արտահայտած իմաստների բազմազանությունը, իսկ որոշ շաղկապներ արտահայտում են մեկ-երկու նշանակություն միայն: Այժմ էլ բազմազան իմաստ են արտահայտում կազմությամբ պարզ շաղկապները՝ որ, թե, մինչ, քանի, և այլն: Համեմատաբար իմաստային սահմանափակ հարաբերություն են արտահայտում կազմությամբ բարդ, ածանցաբար և քերականական ձևերից առաջացած շաղկապները՝ որովհետև, որպեսզի, ուրեմն, հետևապես, հետևա-

¹ Այս մասին տես՝ Պ. Շախաբաբյան, Գրաբարի շաղկապները, Երևան, 1960, էջ 110:

բար, շնայած, շնայած ուր. շնայելով ուր և այլն: Ինչպես նկատվում է, ավելի կոնկրետ նշանակություններ են արտահայտում պատճառական, նպատակային, հետևության, մեկնական և զիջական հարաբերություն դրսևորող ստորադասական շաղկապները:

Ստորադասական կապակցության մեջ ստորադասական շաղկապների ու հարաբերական բառերի դերը մեծ է այն պատճառով, որ նրանցով ոչ միայն երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են գերադաս նախադասությունների հետ, այլև ազդարարվում է ստորադասությունը: Իբրև կանոն, ստորադասական շաղկապներն ու հարաբերական բառերը գործածվում են երկրորդական նախադասության մեջ: Գլխավոր նախադասությունն իր կազմում կարող է ունենալ միայն համադասական շաղկապ, բայց ոչ երբեք ստորադասական շաղկապ կամ հարաբերական բառ: Բավական է խոսքի մի պատառիկի մեջ գործածել ստորադասական շաղկապ կամ հարաբերական բառ (հատկապես առաջինը), որպեսզի անմիջապես զգացվի, որ նախադասության այդ բաղադրիչը ստորադաս, երկրորդական նախադասություն է: Ուրեմն՝ կապակցող այդ բառերը ստորադասության ցուցիչներ են: Եվ բնական է, որ, այդքան մեծ նշանակություն ունենալով, նրանք հիմնականում գործածվում են ստորադաս նախադասության սկզբում, նրանցով են սովորաբար սկսվում երկրորդական նախադասությունները: Օրինակ՝

Կարծում են նոքա, թե մի օր քո երգին նվազում կզա,—

Զգիտեն խեղճները, որ դու նման ես երկրիդ գետերին.

Քանի կա լյառն Արագած և Բանի աշխարհում դու կուս—

Դժվար թե ցամաքեն երբեք ակունքները քո ջինջ երգերի...

(ԵԶԵԺ, 4. 404)

Նրան քվում էր, թե շատ վազուց աղջկային երագների մեջ երևացել էր այդպիսի մի երիտասարդ: Երբ թերթում էր «Վերթերը».— զբփ ծալփեում մոռացված ծաղիկները և ծամը նրան հիշեցնում էին այն թեթև սերը և հանդիպումները. որ կանուխ շուրացան, ինչպես առապարի ծաղիկները. որոնք վաղ գաւնան և շատ կարճատև շփեղացնում են առապարը... (ԱԲԵ, 633):

Համաստորադաս կապակցության մեջ եղած երկրորդական նախադասություններից յուրաքանչյուրի միտքն ընդգծելու, նրա կարևորությունը ցույց տալու համար կրկնվում են ստորադասական շաղկապներն ու հարաբերական բառերը: Եթե համաստորա-

դաս նախադասութիւնները միմյանց հետ կապակցվելին համա-
դասական շաղկապներով, մտքերի կարեւորութիւնն առանձնապէս
շէր ընդգծվի: Օրինակ՝

Երանի երան, ով հայրենական
խաղաղ հարկի տակ հանգչում է հիմա,
նամ չեն սարսեցնում հողմերը դուժկան,
Ով զաւիր օրվան ծպտում է անահ...
Երանի նրան, ում հաստատ ուղին
Բացված է ազատ և հեռու, և լայն,
Ում չի կասեցնում կասկածը միջին,
Ում քաղցր կոչ է թվում ամեն ձայն...

(ՎՏԵԺ, 2, 56)

Ցանկանում եմ ապրել այնպիսի մի տեղ, ուր մարդկանց հետ
միասին ապրում է նաև նահապետականությունը, ուր կյանքի
պարզության հետ պահպանվում է նաև բարբի մաքրությունը,
սրտի անկեղծությունը (ՄԵԺ, 2, 314): Արդյո՞ք գիտե՞ր նա, որ
ինձը ղողանջում անտառների ազատ երեխան է եղել, որ իր մայրը
այնտեղ է կար տվել իրեն, որ այնտեղ է իր հայրը եղջերուները
խփել կաղնիներին (ԱԽԱՀ, 36): Հոտն ու հետքը կա, ամեն տեղ
են պատմում, քե տեսան, քե լսեցին, քե լուր առան այդ Հետուից
(ՎԽԳԼ, 1, 132):

Կարող է լինել և այնպես, որ համաստորադաս կապակցության
մեջ երկրորդական նախադասութիւններից առաջինը կամ մի քա-
նիսը կապակցվեն ստորադասական շաղկապներով կամ հարա-
բերական բառերով, իսկ մյուսները՝ համադասական շաղկապնե-
րով կամ շարահարության: Այս դեպքում ստորադասական շաղ-
կապներն ունեն լոկ շարահայտական կապակցող դեր և զուրկ են
տճական նշանակութիւնից, չեն ընդգծում երկրորդական նախա-
դասութիւնների արտահայտած մտքերն առանձին-առանձին:

Օրինակ՝

Սերկեկները սրտի թրթիռով
Վերջինն են լքում անխռով այգին
Ու տեղափոխվում, մտնում են սնդուկ,
Ու հաստակաշի ու կողքապնդով
Ջառ խնձորների հարևանութամբ
Պըլլվեն սիրով ու գորովագին
Կանանց պահուստի շորերին փոթ-փոթ
Նվ իրենց բույրը խենթորեն խոռնեն
Նրանց մարմնային բուրմունքին տարփոտ:

(ՊՍԱԶ, 58)

Պուրակում բոլորին տոն էին տալիս ազնավները, թռչունները, որ իրենց էությամբ հոռետես են, և բացի քիչ քե շատ բարձր կոկոռցից, ոչնչի բնությունակ չեն (*ԵԶԵԺ, 4, 520*)։ Միայն ուզում էի, որ միշտ ունենան այդպիսի պապ, բարձրանան նրա ուսերի վրա, գլորվեն նրա գոգում, և պապը նրանց զարմանալի պատմություններ պատմի (*ԱԲԵ, 292*)։ Միայն Աթա ասեւր՝ մի հարգեա՞ծ ծերունի, իբրև տեսիլք նկարագրում էր այն ժամանակը, երբ բազարի տեղն ինքը կամ մի ուրիշ կյոբեսեցի վար կանի. պրիստավ Վասիլի տներից վեր նորից խոտհարհներ կդառնան, և Կանաչ աղբյուրը... նորից կհորդա (*Նույնը, 305*)։

Լեզուն չի սիրում ավելորդ կրկնություններ, այդ թվում նաև ստորագասական շաղկապների ու հարաբերական բառերի կրկնություն, եթե դրա միջոցով նպատակ չի դրվում առանձին-առանձին բնդդեկու երկրորդական նախադասությունների արտահայտած մտքերը։ Ավելին, եթե նախադասության մեջ պետք է լինում երկու անգամ գործածել նույն շաղկապը կամ հարաբերական բառը, բարեհնչյունությամբ, կրկնությունից խուսափելու համար նրանցից մեկը զեղչվում է։ Օրինակ՝

Ա՛ն, արջի փոթոթ, ես քեզ ասում եմ՝ աղջիկ պարոնին ասա, դու գալիս ես դոնադներին ասում, քե բալը թանգ է՛ր (*ՀԹԵ, 1, 32*)։ Խշշում էր ականջը, չէր հասկանում՝ Լեազի աղմուկն էր ձայնարկություն, քե ձորը գլորվող աղբյուրի կարկաշը, որ աղոթալույսին լսելի էր դարձել (*ՎԽԳԼ, 1, 32*)։ Եկ ու իմացի՛ր՝ երդիկի՛ց էր ելած ծովսը, քե բարձրանում էր հոտաղի վառ կրակից, վարանում էր և զայլ տեսած գառան շարուկի նման մոլորվում կես նամիին (*Նույնը, 90*)։

Ավելին, լեզուն խուսափում է կողք-կողքի գործածել արտաբին ձևով, հնչյունային կազմով իրար նման շաղկապներ (թե, եթե), և սովորաբար նրանցից մեկը զեղչվում է։ Այդպիսով ավելի բարեհնչյուն է դառնում խոսքը։ Օրինակ՝

Ջարմանում եմ, քե դու արդեն այդ կոշումը քեզ վրա ես առնում, ի՛նչ հարկ կա այլևս փաշվելու (*ՄԾԺ, 2, 62*)։

— ՕՖ, սիրտս մաշել է, քե իմանա՛մ՝ ինչ եմ փաշում ես դրա ձեռիցը (*ՀԹԵ, 1, 319*)։

Թե ստորագասական շաղկապը հաճախ զեղչվում է, եթե երկրորդական նախադասության մեջ նրան անմիջապես պետք է հաջորդի հարաբերական դերանվամբ (երբեմն նաև այլ դերանուններով) արտահայտված որևէ անդամ։ Օրինակ՝

Քաշում են տանից, քաշում են դռնից,
Ու չես իմանում՝ ուր կողմը թրուկս:
(ՀԹԵ, 2, 37)

Ես այժմ գիտեմ՝ ինչ բան է Ոսկի փաղափր. ինչ է ոսկին և ինչ է երջանկությունը (ՀԹԵ, 2, 348): Ասում է՝ ով գիտի ինչ քաղաք-վորի աղջիկ է (նույնը, 467): Դու ևս ծանոթ ես քվում ինձ, միայն չեմ հիշում. երբ եմ տեսել (ԱԻԱԷ, 62): Ով է իմանում, ինչ է տեսել նա իմ աչքերում (ՎԹԿՀԾ, 9):

Ինչպես նկատվում է, լեզուն որոշակիորեն խուսափում է նույն կամ ձևով նման շաղկապների կրկնությունից, շաղկապը ղեղչվում է անգամ այն դեպքում, երբ նա պետք է գործածվեր հարաբերական դերանվան կողքին, թեև վերջինս այդ նախադասություն մեջ հարաբերական բառի կապակցող դեր չի կատարում:

Շաղկապների, ինչպես և հարաբերական բառերի ղեղչումը մեծ դեր է կատարում խոսքի սահունության, տեմպի և երաշտականության մեջ: Պատահական չէ, որ շաղկապներն ու հարաբերական բառերը ղեղչվում են հատկապես չափածո ստեղծագործություններում, ժողովրդական բանահյուսության և ընդհանրապես ժողովրդական կենդանի խոսքի մեջ: Օրինակ՝

Ես գիտեմ, դու հաճախ ինձ հիշում ես,
Քնելիս ինձ համար աղոթում:

(ԳՍՀ, 36)

Երանի իմանամ մարդու սրտի էս նեղացած ժամանակը դու ինչ ես խոսում (ՀԹԵ, 1, 320): Եկավ տեսավ՝ փետերի տակին մարդ չկա (նույնը, 335): Ասում են՝ աղջիկը մի տան բաժինե ունի (ՍԶԵԺ, 1, 19):

Ստորադասական շաղկապների և հարաբերական բառերի ղեղչումը երբեմն այն աստիճան թուլացնում է ստորադասական կապակցությունը, որ երկրորդական նախադասությունը գլխավոր նախադասությունից չի տրոհվում հնչերանգով (գրավոր խոսքի մեջ՝ տրոհության նշանով) և ասես համաձուլվում է գլխավոր նախադասության հետ: Գլխավոր և երկրորդական նախադասություններն արտաբերվում են մի միասնական հնչերանգով, առանց նախադասությունները բաժանող դադարի: Օրինակ՝

Մին էլ տեսա շուներ կլանչելով գալիս է (ՀԹԵ, 1, 333): Վախենում է փեսեն էլի աղջկանը գործ հանձնի, ու գաղտնիք բացվի (նույնը, 482): Տեսե՛լ ևս տերտերանց բակում ինչքան սառույց

կա (*ՍՁԾԺ, 1, 16*); Երկրորդ օրն էր արդեն բարակ անձրև էր մա-
ղում սրաւամաշ, միալար (*ՆԴԾԺ, 1, 189*); Միանգամից մտաբերեց
ինչ լսել էր. տեսել էր, մտածել (*ՎԽԳԼ, 1, 110*); Հայացքն ընկավ
միայն երկնի աստղակոծակ աստառին և Անին հիշեցրեց. թվաց
տանն է արդեն (*Նույնը, 116*):

Բարդ ստորադասական նախադասութեան պատմական դար-
գացման տեսակետից հետաքրքրական են ստորադասական այն-
պիսի կապակցութիւնները, որոնց մեջ թեև երկրորդական նախա-
դասութիւնները կապակցվում են ստորադասական շաղկապներով
կամ հարաբերական բառերով, բայց դրանք գլխավորից չեն բա-
ժանվում տրոհութեան որևէ նշանով: Շատ բնորոշ է, որ այդպիսի
շտրոհվող կապակցութիւններ են պատահում հատկապես «Հյու-
սիսափայլի» և նրան հաջորդող շրջանի գրողների ստեղծագոր-
ծութիւններում (*Մ. Նալբանդյան, Բաֆֆի, Մուրացան, Հ. Թու-
մանյան և ուրիշներ*): Օրինակ՝

Ավելորդ ենք համարում ասել թե ոչ ոք իրավումն չունի
բռնադատել ուրիշի սրտի վկայութիւնը (*ՄՆԸՆ, 323*): Նղբա՛յր,
դու քեզ նայիր, հայելին կցույցնի քո պատկերը ինչպես իսկու-
թյամբ կաս դու (*Նույնը, 351*): Թող չկտրծվի թե նոցա կարծիքնե-
րը ինչպես ալժմ, նույնպես և առաջ կշիռ ունեին մեր աշխում
(*Նույնը, 463*): Նա արբած, կամ ուշք ու միտքը ցրված մարդու
մամն չգիտեր թե ինչ էր անում (*ԲԾԺ, 3, 134*): Նա պառկած փա-
փուկ խոտերի վրա հետազոտում էր թե որպես սպիտակ ամպերի
պատառիկները շտապով լողում էին օդի մեջ, միանում էին, կու-
տակվում միմյանց վրա (*Նույնը, 152*): Վնեցի որ տանա շինու-
թյունը բողամ... (*ՄԾԺ, 5, 276*): Լավն էն չի՞ որ մեր գեղը հիսուն
վար անոց տղամարդ ավելի ունենա, քան թե հարիւր Նոյի ագգավ
(*Նույնը, 286*): Գրագ կգամ որ սխալվում եմ... (*Նույնը, 295*):
Էնպես չեմ անի որ բռնի (*ՀԹՆ, 1, 335*): Ամա նա ինքը կիմանա թե
ինչի եմ գնացել (*Նույնը, 280*):

Հետաքրքրական է նշել, որ գլխավոր նախադասութիւնից տրո-
հութեան նշաններով չեն բաժանվում հատկապես ուղիղ խնդիր
երկրորդական նախադասութիւնները և մանավանդ այն դեպքում,
երբ նրանց լրացյալ գլխավոր նախադասութիւնը ծավալով մեծ է,
արտահայտված է մեկ-երկու բառերով: Մեզ թվում է, որ սա կա-
տարվում է լրացյալ ներգործական սեռի բայի ներգործուն ուժով:
Հայերենում, ինչպես և մի շարք ալլ լեզուներում, ներգործական
սեռի բայը անմիջապես թելադրում է ուղիղ խնդիր: Եթե մի փոքր

դանդաղի կամ ուշանա գլխավոր նախադասության ավարտն ազդարարող համապատասխան հնչերանգը, ապա նրա մեջ գործածված ներգործական սեռի բայը անմիջապես ցույց կտա նախադասության անավարտ լինելը և կթելադրի տրամաբանորեն հաջորդող մի ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ Նա ասաց... Ես նկատեցի... Հասմիկն ուզում էր...:

Գլխավոր նախադասության մեջ այլ բառերի հետ քերականորեն, հնչերանգով չկապված, կամ թույլ կապված ներգործական սեռի բայը հաճախ իրեն է ձուլում ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը՝ առանց տրոհելու անհրաժեշտության:

Որ, քե ստորադասական շաղկապներով սկսվող ենթակա, խնդիր և այլ բնույթի երկրորդական նախադասությունները գլխավոր նախադասությունից հաճախ որևէ կետով չեն տրոհվում արդի արևմտահայ լեզվում: Օրինակ՝

Ինչ որ ուզեն բող քսեն, իմ կարծիքս այն է որ փաղափականություն մեջ փաղափավարություն չկա (ՀՊԾԺ, 4, 80): Մի կարծիք քե գծեզ ձեր ապագա անգրություններեն գրկելու համար կը գրին (նույնը, 98): Խոսքով հասկցավ որ Սուրբիկ նեղացած էր... Այդ միջոցին Մարեմյանը տեսավ որ իրենց մոտ մի ֆանի հոգով հետ կը տեսնվեր (ԳՋԾԺ, 2, 95):

Երկրորդական նախադասությունների շտրոհվելը, ինչպես ասվեց, կարելի է բացատրել գլխավոր նախադասության մեջ առանձնակի գործածված ներգործական սեռի բայի ձգողական կարողությունամբ: Մյուս կողմից՝ անպայման պետք է նկատել, որ շտրոհվող երկրորդական նախադասությունները ամբողջ ստորադասական կապակցության թուլության հետևանք են: Պատահական չէ, որ նրանք հատկապես արտահայտվում են աշխարհաբարի ձևավորման վաղ շրջանում: Գրաբարը անհամեմատ հարուստ է շաղկապով սկսվող, բայց շտրոհվող երկրորդական նախադասություններով, որը, անշուշտ, ցույց է տալիս ստորադասական կապակցությունների դեռևս կատարյալ, լիովին ձևավորված չլինելը: Օրինակ՝

Ամենայն մարդիկ որ իցեն ի բանակին, մեծ քէ փոքր առ հասարակ, մի՛ ոք իշխեսցէ չերթալ (Փ. Բիւզանդ, 4, ԺԵ): Չեմ ես արժանի պաշտաման, այլ այն որ զիս և զամենայն տիւ լուսաւոր պահէ, և զցայց զօղեցուցանէ, և երբէք երբէք խաւարեցուցանէ... (Ե. Կողբացի, Եղծ աղանդոց, 1, Գ): Եւ ոչ ոք էր որ գայր ի կոչ նորա... (Մ. Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 200): Զի կամս անձանց գոր կամէին՝ գայն կացուցանէին... (Ս. Անեցի, Հաւաք-

մունք ի գրոց պատմագրաց, էջ 96)։ Մոլորեցին յոյն գգառիկն և ոչ վառեցաւ յոյսն յերուսաղեմ յայնմ ատուր վասն որոյ կոտորեցին անօրէնէն ի քրիստոնէիցն ժմ. ոգիս (նույնը, 104)։ Տէր հոգեւոր, լուեալ եմ քէ ազնիւ շուն մի ունիս. բեր տեսցում գնա (նույնը, 113)։

Ստորագասական շաղկապներն ու հարաբերական բառերը չեն տրոհվում նաև այն դեպքում, երբ նրանցով սկսվող երկրորդական նախադասութիւններն ընդմիջում են մի համադասական նախադասութիւն՝ անմիջապէս նրա համադասական շաղկապից հետո, կամ մի այլ երկրորդական նախադասութիւն՝ այն կապակցող ստորագասական շաղկապից կամ հարաբերական բառից հետո։ Օրինակ՝

Եզդիին շատ չէ խոստանում, բայց երբ խոսք տվեց, կատարում է իր խոսքը... (Րեժ, 3, 62)։ Նրանք հման են նոր ոտքի ելած մանուկների, որոնց երե շտապեցնես, կսայթաքեն և կզորվեն նաւապարհի վրա (Մեծ, 2, 350)։ Ավա՛ղ, սիւնյուրա, ներեցեմ ինձ, որ ես չլսեցի ձեզ և թեպետ այլևս չեկա ձեզ մոտ, բայց չմոռացաւ ձեզ, այլապէս ձեր այս նամակն այսպիսի ինձամով չէի պահի ինձ մոտ (ՆԴՅԺ, 1, 127)։

Արդի արեւելահայ գրական լեզվի համար, սակայն, բնորոշ են ստորագասական կուռ կապակցութիւնները, գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների որոշակի սահմաններով, նրանց տրոհմամբ՝ համապատասխան հնչերանգներով կամ տրոհութեան նշաններով։ Արդի գրական հայերենը հաղթահարել է զրաբարին և խոսակցական-ժողովրդական լեզվին հատուկ ստորագասական ազատ կապակցութիւնները ու ավելի որոշակի է ընդգծել երկրորդական նախադասութիւնների ստորագաս դիրքը և զրանք գլխավոր նախադասութիւնից տրոհել է ստորագասական շաղկապներով ու հարաբերական բառերով։ Սա ժամանակակից գրական հայերենի ստորագասական կապակցութեան ամենատառանձնահատուկ կողմերից մեկն է։

Բ. Հարաբերական ու հարաբերյալ բառեր

Ստորագասական կապակցութեան մեջ մեծ է հարաբերական ու հարաբերյալ բառերի դերը։ Հարաբերական բառերը նույն հարաբերական դերանուններն են, որոնք կատարում են ստորագասական շաղկապի դեր՝ երկրորդական նախադասութիւնները կապելով, հարաբերակցելով գլխավոր նախադասութեանը։ Այստեղից էլ այդ դերանունների կոչումը, անվանումը։ Հարաբերական դերանունները

դեռ խոր հնադարում, գրական լեզվի կազմավորման շրջանում, սկսել են կատարել ստորադասական շաղկապի դեր:

Հայ քերականագիտության մեջ, սակայն, «հարաբերյալ բառերի» երկակի հասկացություն է նկատվում: Մի դեպքում հարաբերյալ բառերի տակ հասկանում են գլխավոր կամ գերադաս նախադասության այն անդամը, որի հետ մտքով կապվում և որին քերականորեն փոխարինում է հարաբերական բառը երկրորդական նախադասության մեջ: Օրինակ՝

Երկու երիտասարդները մտան մի փոփրիկ, բայց բավական մաքուր սենյակ, որ կահավորված էր կիսասափական և կիսանվերապական ճաշակով (ՐՆԺ, 3, 339): Մովսիսի կինը կարճ խուզած մագեր ուներ և սպիտակ պարանոց, որի բարակ մուրրու տակ երևում էին կապույտ երակները (ԱՔԾ, 194):

Այս նախադասությունների մեջ հարաբերական բառը նույնն է՝ որ հարաբերական դերանունը, որ շաղկապում է երկրորդական նախադասությունները: Որ հարաբերական բառի համար հարաբերյալ բառեր են համարվում առաջին նախադասության մեջ սենյակ, իսկ երկրորդ նախադասության մեջ՝ պարանոց բառերը, որովհետև որ հարաբերական բառը, իրոք, մտքով կապված է այդ գոյականների հետ և փոխարինում է նրանց:

Սակայն ի՞նչը կարելի է հարաբերյալ համարել, իր երկրորդական նախադասությունը կապվում է մի այնպիսի հարաբերական բառով, որը չի փոխարինում գլխավոր նախադասության մեջ գոյականով արտահայտված որևէ անդամի և մտքով կապվում է միայն բայ-ստորոգյալի, կամ ամբողջ գլխավոր նախադասության և ոչ թե որևէ կոնկրետ անդամի հետ: Օրինակ՝

Նրա սուր և ձգական ձայնը հնչեց, որպես բազեն է մտնելում իր ուսին (ՐՆԺ, 3, 42): Սակայն բարեբախտաբար թե դժբախտաբար այս տարօրինակ դրությունից դուրս ես գալիս, որի միջոցին երբեմնակի սարսափի նման մի տեսակ անբացատրելի սարսուռ ցնցում է ողջ մարմինս (նույնը, 179—180):

Պարզ է, որ այնպիսի նախադասությունների, մանավանդ այնպիսիների մեջ, որտեղ հարաբերական բառը փոխարինում է մի ամբողջ նախադասության, հարաբերյալ բառեր լինել չեն կարող:

Քերականագիտության մեջ, մյուս կողմից, հարաբերյալ են համարվում գլխավոր կամ գերադաս նախադասության այն կապակցող բառերը (մեծ մասամբ ցուցական դերանուններ), որոնք հենց թեւադրում են համապատասխան հարաբերական բառերի գործածություն երկրորդական նախադասության մեջ: Իբրև ընդհանուր կանոն (բացառություն են կազմում ոճական որոշ կիրառություններ),

երկրորդական նախադասութիւնները շարահյուսորեն կատարում են ճիշտ նույն պաշտոնը, ինչ որ ձևականորեն կատարում են հարաբերյալ բառերը գլխավոր կամ դերագաս նախադասութեան մեջ: Եթէ ստորադասական նախադասութիւնը պարզեցնելու լինենք, ապա գլխավոր նախադասութեան միջից դուրս կրնկնի հարաբերյալ բառը, և երկրորդական նախադասութեան կրճատումից ստացված դերբայական դարձվածք կրննի նրա տեղը. օրինակ՝ Մեր փողոցը միաժամանակ այն նանապարհն է, որ միացնում է մեր փողափը ուրիշ փողափների ու գյուղերի հետ (ՎԹԿԶԾ, 75): Եթէ կրճատենք երկրորդական նախադասութիւնը, կստացվի՝ Մեր փողոցը միաժամանակ մեր փողափը ուրիշ փողափների ու գյուղերի հետ միացնող նանապարհն է:

Ինչպես հարաբերական, այնպես և հարաբերյալ բառերը ունեն կապակցական դեր, ըստ որում հլակետը հարաբերյալ բառն է. նա ազդարարում է գլխավոր նախադասութեանը լրացնող երկրորդական նախադասութեան հաջորդումը և մշուս կողմից թելադրում է մի համապատասխան հարաբերական բառ: Այսպես ահա ստացվում են հարաբերյալ ու հարաբերական բառերի համապատասխան զուգադրումները՝ այն-ինչ, նա-ով, նա-որ, այն ամենը-ինչ, այն-պես-ինչպես, այնքան-ինչքան, այնքան-որքան. այնչափ-ինչչափ, այնտեղ-որտեղ, այնտեղ-ուր, այն ժամանակ-երբ և այլն: Օրինակ՝

Անհանձն է ձեզ ծանոթացնել ինձ այն անցյալին, որը, հավատացած եմ, նույնպիսի հիացում պիտի պատճառե ինձ, որպիսին պատճառում է ներկան (ՄԵԺ, 2, 360): Ով որ ընկերին խօսուող է տալիս՝ բողնել որդուն անուսում, նրան կարելի է ապուշ անվանել, նույնիսկ առանց նրան տեսած կամ լսած լինելու (ՄԵԺ, 5, 259): Ուզում եմ և այս անել, և այն, և վազել, վազվզել, և պարել, անդադար պարել, դաշնամուր անել, կոտրել, վիթել, ծեծել, մի խոսքով՝ անել այն ամենը, ինչ որ կամենում եմ, ինչ որ ձեռքիցս կգա (ՆԴԵԺ, 2, 162): Ով ողջ մնա, բող նա պարծենա (ԱԻԱԷ, 45): Պարսիկը նա է, որ շահով դրամ էր տալիս, փոխն առնում էր դրամով (ՎԽԳԷ, 1, 157):

Հարաբերական բառերի հետ հարաբերյալ բառերի գործածութիւնը ստորադասական կապակցութեան ձևավորման բարձր աստիճանի արտահայտութիւն է: Նրանով ավելի ուժեղ է բնագծվում գլխավոր նախադասութեան անավարտ լինելն ու ամբողջ նախադասութեան ստորադասական բնույթը:

Սակայն ստորադասական կապակցութիւնների մեջ միշտ չէ,

որ միասին են հանդես գալիս հարաբերյալ ու հարաբերական բա-
ռերը և միասին կազմում մի կայուն զուգադրություն: Օրինակ՝

Երիտասարդը զսպելով իր շատախոսությունը, որ հառաջ էր
գալիս նրա սրտի վրա ծանրացած տխուր անգգիների տպավորություն-
ներից, շարունակեց... (ՐՆԺ, 3, 91): Գարնան մի գեղեցիկ առավոտ,
երբ ամեն ինչ աշխույժ և դուրեկան է քվում, Անժիկն ու Մինա
բիրբին գնացին դեպի ձորակ (ԱՐՆ, 64):

Ահա ֆենադատ, որ եվրոպացի

եվ ինտելիգենտ լինելով հանդերձ

Ջոկել չգիտե դեռ չորը թացից

եվ ամեն ինչից դողում է անդամ:

(ԵԶԵԺ, 4, 152)

Այս դեպքում հարաբերական բառի գործածությունը սլայմա-
նավորված է, իրոք, գլխավոր նախադասության դոշականով կամ
գոյականաբար գործածված այն անդամով, որի հետ մտքով սեր-
տորեն կապված է հարաբերական բառը. օրինակ՝ վերը բերված
ստորադասական կապակցություններում որ հարաբերական բառը
գործածվել է գլխավոր նախադասության մեջ իրի նշանակություն
ունեցող շատախոսություն և ֆենադատ գոյականներին համապա-
տասխան: Երկրորդ օրինակում երբ հարաբերական է գործածվել
գլխավոր նախադասության մեջ ժամանակի պարագայի դեր կա-
տարող առավոտ գոյականին համապատասխան ձևով:

Պատահում է և հակառակը, երբ գլխավոր նախադասության
մեջ գործածվում է մի հարաբերյալ բառ, իսկ երկրորդական նախա-
դասությունը կապակցվում է ոչ թե համապատասխան հարաբերա-
կան բառով, այլ ստորադասական շաղկապով: Օրինակ՝

Ջարմանալին այն է, որ չարք համեմատաբար ավելի շատ գո-
հեր է բնդունում (ՐՆԺ, 3, 143): Աշխատում եմ այնպիսի հիմքերի
վրա դեել այդ գործը, որ իմ մեռնելուց հետո նա չտկարանա, որ
հողմերն ու հեղեղը շասսանեն նրան (ՄՆԺ, 2, 355): Այն գիտակ-
ցությունը, որ նա պիտի գոհվեր յուր սրբազան կոչումին, նրան
ավելի եռանդ, ավելի ուժ էր ներշնչում յուր քնտրած փշյա հաճա-
պարհով առաջ բնթանալու... (ՆԴՆԺ, 1, 131): Լինեք, այնպես
լինեք, որ ինքը հնձվոր լինեք, նրանց արտը հնձեք, Սոնան հաց
բերեք իրեն, շապիկը փրմեք և փրմած նստեք կողքին (ԱՐՆ, 232):

Հարաբերյալ բառերը հիմնականում ցուցական դերանուններ
են (նա, այն, այնպես, այնպիսի, այնքան, այնչափ և այլն), որոնք
գլխավոր նախադասության մեջ ձևականորեն կատարում են ենթա-

կայի, ստորագելիական վերադրի, որոշչի, խնդրի և այլ պաշտոններ, բայց իրապես իմաստավորվում են երկրորդական նախադասությունների արտահայտած բովանդակությամբ: Հարաբերյալ բառը գլխավոր նախադասության մեջ տրամանական շեշտ կրել չի կարող: Գլխավոր նախադասության մեջ զործածված ամեն մի ցուցական դերանուն հարաբերյալ բառ լինել չի կարող: Ցուցական դերանունը երբեմն հատուկ շեշտվում, ընդգծվում է իբրև նախադասության հաստատուն և ոչ թե ձևական անդամ: Նման դեպքերում եթե պարզեցնենք ստորադասական նախադասությունը, այդ ցուցական դերանունը չի գեղչվի, այլ պահպանվելով կդառնա բացահայտյալ՝ երկրորդական նախադասության կրճատումից ստացված դիրքայական դարձվածի համար: Օրինակ՝

Նրանք, որոնց ուղղակի կոչումն և հոժարակամ պարտականությունն է նիվանդներին կյանք տալ, ընդհակառակն՝ առաջարկում են ունեցած կյանքն էլ խլել... (ՆԴԾԺ, 2, 198):

Ժողովրդական առօրյա խոսքի և բարբառային որոշ ձևերի մեջ նրբեմն հարաբերյալի դերում հանդես է գալիս մի եղանակավորող բառը, որ բաղադրիչն է մի այնպիսի հարաբերյալ կապակցության: Օրինակ՝ էս պիտեմ ածում, էս Ավագն էլ մի բայաթի է վեր փաշել, որ սար ու ձոր գվգվում են (ՀԹԵ, 1, 322): Հիմի մի աշունգվա գիշեր բերել ենք խոզը իր նիստը արել ու զափի դռանը մի կրակ վառել, որ բոցն աստծու ոտներն էրում է (նույնը):

Գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ բառերը երբեմն որոշ երանգ են տալիս ստորադասական կապակցությանը: Մի կողմից նրանք կատարում են շարահյուսական-կապակցական իրենց հիմնական դերը, մյուս կողմից եղանակավորում, հատկապես ընդգծում են ստորադաս նախադասության կարևորությունը, մատնանշում այս կամ այն երևույթը, հատկանշիչ և այլն: Օրինակ՝

Նա այնպես ձևացրեց, իբր թե չի նշմարում Մաշտոցյանին (ՄԵԺ, 2, 33): Մին էլ էն է տեսնում, որ թագավորի մարդիկը գալիս են դեպի պառավի տունը (ՀԹԵ, 2, 392): Աղջկանը այնպես քվաց, որ հայրը նիհարել, չափազանց ծերացել է (ՎԹԿՀԺ, 207):

Սակայն երբեմն պատահում են այս կարգի և այնպիսի նախադասություններ, որոնց մեջ հարաբերյալ բառը ոչ միայն ավելորդ է, այլև տարտամ է դարձնում ամբողջ բարդ ստորադասական նախադասության կառուցվածքը, նրա բաղադրիչների արտահայտած մտքերի փոխհարաբերությունը: Օրինակ՝ Ինքն այնպես էր որոշել, որ Հասմիկի հետ վեր կենա և խիստ փնադատի Վարդանին (ՔԹՈՀ, 551):

Հարաբերյալ բառը կարող է լինել գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված առարկաների, հատկանիշների կամ պարագաների ամփոփում (ամեն ինչ, այն ամենը, այն բոլորը և այլն): Օրինակ՝

Եվ այդ բոլորից հետո, ասա՛, սիրելի՛ս, մի՞թե ես իրավունք ունեմ թեկուզ Լեթադրելու. որ այդ միևնույն հայրս, որ միշտ անփոփոխ է մնացել իմ աշխում (և ես կեռյվեմ, որ չեմ խարվել), իր բնտանիքի երջանկությունը, պատիվը, ապագան, ամեն ինչ, որոնց համար կյանքի ետ ունեմ դրած, այնպես թեթևամտորեն տանուլ տաւ կանաչ սեղանի վրա (ՆԴԵԺ, 2, 176):

Երբեմն էլ հարաբերյալ բառի միջոցով ճշտվում է երկրորդական նախադասության բնույթը. Պատմեց և այլն, որ տեւտեւն ասել էր. թե վկայականը կիրակի օրը կտա (ՆԴԵԺ, 1, 30): Եթե չլինէր այն հարաբերյալ բառը, նրան հետևող երկրորդական նախադասությունը հավասարապես կարելի էր դիտել և՛ որպես ուղիղ խնդիր, և՛ որպես վերաբերություն՝ ածուղդածի՛ր խնդրի (պատմել ի՞նչ և ինչի՞ մասին): Այն հարաբերյալի միջոցով երկրորդական նախադասությունը որոշակիորեն դիտվում է որպես ուղիղ խնդիր (պատմեց ի՞նչը):

Հաղորդակցման ընթացքում այնպիսի մեծ կարևորություն է տրվում հարաբերյալ բառերին և նրանց հետ սերտորեն կապված երկրորդական նախադասություններին, որ այդ կարևորությունն ընդգծելու համար հարաբերյալ բառերը երբեմն հատուկ առանձնացվում, տրոհվում են գլխավոր նախադասության մյուս անդամներից: Օրինակ՝

— Մեծ վերանում քրնած է նա,

էն, որ միջից ծուխը կելնի.

էն ծուխն էլ հո ծուխ չի որ կա,

Գուրչին է իր բերանի:

(ՀԹԵ, 2, 120)

Մենք խոսում ենք պարզ, այնպես, ինչպես առանց կարմրելու կարող էինք մեր բանականության հաշիվ ու համար տալ մեր ասածների համար (ՄՆԸԵ, 375): Նշան դնենք խանչալի սուր բերանին, էնպես, որ գլուխն երկու հավասար մասի բաժանվի... (ՀԹԵ, 1, 305): Սպասավորը սենյակի դռան ետև ածուխով մի գիծ էր փաշում իբրև սուրճի պարտք, այնպես, ինչպես դրսի մարդիկ անում էին դայֆելխաններում (ՎԹԿՀԺ, 188): Առաջանում էր սելշուկը և մանր աշխով շուրջն էր նայում, թևով սրբում էր բե-

րանը, ու այնպես, կարծես հենց նոր էր կուշտ հացից բարձրացել (ՎԽԳԼ, 1, 34):

Հայերենում ստեղծված հարաբերյալ ու հարաբերական բա-
ռերի կայուն զուգահեռները (նա-ով, այնպես-ինչպես, այնքան-
որքան և այլն) ոչ սակավ խախտվում են, երբ պետք է լինում
ոչ թե բաղդատել նրանցով կապակցվող նախադասությունները,
այլ նշել ուրիշ հանդամանքներ՝ տեղ, ժամանակ, գլխավոր նախա-
դասությունից բխող մի հետևանք, հետևություն, մեկնություն և
այլն: Օրինակ՝

Մեր այս խորհրդավոր այցելուների մեջ լինում են հաճախ
այնպիսիները, որոնք խուսափում են նամակաբաշխի ֆենոլ հա-
յացքներից, կամ նրա խորամանկ ու անտեղի ժպիտներից (Մեծ,
5, 302): Քուրը էնքան սիրուն, էնքան շարմաղ է լինում, ինչպես
լուսի կտոր, անունն էլ Լուսիկ (ՀԹԵ, 1, 464): Այդ նիշն այնքան
սարսափելի էր, որ ծերունի հայրը համարյա թե երիտասարդա-
կան կորովով վեր բռավ տեղից և ներս բնկավ (ՆԴԵԺ, 1, 6): Եվ
ոտք դրած ճամփին, այն մառդ արարածի առջև, ով կասկածավոր
քվաց, բացվում է կոբստյան դուռը (ՎԽԳԼ, 1, 127):

Համաստորադասությամբ բարդ ստորադասական նախադա-
սությունների դեպքում բոլոր երկրորդական նախադասությունները
նույն բնույթի են լինում և այդ պատճառով սովորաբար նույն հա-
րաբերյալ բառի հետ ունենում են նույն հարաբերական բառերը
կամ ստորադասական շաղկապները:

Եվ ո՞վ է այս դատապարտողը, որ արդեն երկու անգամ փո-
խել է յուր կրո՞նք, որ տպագրությամբ հրատարակել է «Կաթոլիկ
ծնած եմ և կաթոլիկ պիտի մեռանիմ», որ Տատյան Պողոս բեյին
համար տետրակ գրելով ներկայացրել է Փարիզի արքեպիսկոպոսին... (ՄՆԸԵ, 384—385): Ինչպես զրդին հանկարծ վրա է տալիս,
և ճնճողկներն ահաբեկված այս ու այն կողմից փախչում-լքվում
են մի քսի մեջ, որ ազատվեն, ինչպես ուրուր պտտվում է
երկնքում, և հավի ճուտերը լեղապատռ հավաքվում են մոր քեի
տակը. — այնպես էր Հասան-խանի անից հալածված... Ժողո-
վուրդը փախել լցվել Դսեղա ձորը (ՀԹԵ, 1, 302): Այսպես պետք
է նրանք ամեն օր դուրս բերելն «խամ պահած» անասուններին,
մինչև մի փոքրիկ ընտելանային, մինչև մի փոքր սովորեին դրսի
օդին և լույսին... (ՐԵԺ, 3, 99): Սարհատը իր խումբի հետ էր, երբ
լսեց ֆուդերի կատաղի շարժումը, երբ իմացավ Ջալալեդդինի

սարսափելի դիապորությունը և երբ հայտնի եղավ նրան շնյա-
իրադուլլանի դժոխային խորհուրդը (նույնը, 38):

Սակայն պատահում են և ստորադասական կապակցություն-
ներ, որոնց մեջ եղած համաստորադաս երկրորդական նախադա-
սությունները տարբեր կողմերից, տարբեր ձևով են ստորադաս-
վում նույն դիսպոզիտի նախադասությանը և այդ պատճառով կա-
պակցվում են տարբեր հարաբերական բառերով, կամ նույն հա-
րաբերական բառերի տարբեր հոլովներով և կամ ստորադասա-
կան շաղկապով ու հարաբերական բառով: Օրինակ՝

Այս երկու սահմանների մեջ կան քանձախիտ, կուսական
անտառներ, որ կացնի ձայն շեն լսած, ուր ծառերի փշակներում
բուն է դնում մեղուն, քալաններում ապանով վխտում են երեներ...
(ՀԹԵ, 1, 30): Որոշեց ուղղակի դիմել խանութպան Արելին, որը
իր հանգուցյալ հոր լավ ծանոթն էր, որին իր հայրն էր մադդ
շինել՝ գյուղից փաղափ բերելով (ՍԶԵԺ, 1, 21):

Այս «անհամաձայնությունը» ապացույց է աչն բանի, որ
ինչքան էլ հարաբերյալ բառից կախված լինեն և նրան ինչ-որ
չափով համապատասխանեն հարաբերական բառերը, այնուա-
մենայնիվ հարաբերական բառի դործածությունը, նրա հոլովական
ձևը կախված է երկրորդական նախադասության կառուցվածքից:
Նվ դա միանգամայն բնական է, որովհետև հարաբերական բա-
ռերը ոչ միայն երկրորդական նախադասությունները շաղկապում
են գերադաս նախադասության հետ, այլև կատարում են նախա-
դասության կոնկրետ անդամի պաշտոն: Հարաբերական բառերը
հիմնականում հենց սրանով են տարբերվում ստորադասական
շաղկապներից:

Ստորադասական շաղկապներն ու հարաբերական բառերն
ընդհանուր են միայն շարահյուսական իրենց դերով. երկուսն էլ
երկրորդական նախադասությունները կապում են գերադաս նա-
խադասության հետ: Մնացած բոլոր հատկանիշներով նրանք ար-
մատասկա տարբեր են:

Ստորադասական շաղկապները անփոփոխ բառեր են, չեն
փեքվում, հոդ չեն ընդունում, չունեն քերականական թիվ, նրանց
հատուկ չեն անձի ու իրի. որոշյալի և անորոշի քերականական
կարգերը: Ստորադասական շաղկապները կատարում են միայն
ձևական դեր՝ երկրորդական նախադասությունները կապելով գե-
րադաս նախադասության հետ:

Հարաբերական բառերը, իբրև հարաբերական դերանուններ,
փոփոխվող բառեր են (որը-որի, որին, որից, որով, որում. ով,

ում, ումից, ումով և այլն), ունեն նյութական նշանակություն, որով և երկրորդական նախադասության մեջ կատարում են ենթակայի, որոշի, հատկացուցի, խնդրի և պարագաների դեր։ Օրինակ՝ Խշխաճումին տեսավ, որ ընդդիմաբալու տեղը չէ. յուր առաջ նստած էր այն եղբայրը, որ նանաչում էր յուր անցյալը և ներկան. և որին իմեր պարտական էր յուր բոլոր գոյությամբ (Մեծ, 2—32)։ Այս նախադասության մեջ որ հարաբերական բառը համաստորադաս նախադասություններից առաջինում կատարում է ենթակայի, իսկ երկրորդում՝ անուղղակի խնդրի պաշտոն։

Սակայն երկրորդական նախադասության մեջ գործածված ամեն մի հարաբերական դերանունը շարահյուսորեն հարաբերական բառ չէ, քանի դեռ երկրորդական նախադասությունը չի կապակցում գերադաս նախադասության հետ։ Կապակցական այդ դերով է նա հարաբերական բառի պաշտոն կատարում։

...Ո՞վ գիտե. էգուց ինչ կպատանի (Բեծ, 3, 136)։

Մենք խեղճ, կարճամիտ ու չենք հասկանում՝
Ինչպես է գալիս և ուր է տանում։
(ՀԹԵ, 2, 76)

Գիտե՞ս. սիրելիս, քե որքան սպասեցի քո վերադարձին։
Ընկերս կասի՝ ինչպիսի աշակերտ եմ ես։

Այս նախադասություններից առաջինում ինչ հարաբերական դերանունը կատարում է ենթակայի, երկրորդ օրինակում ինչպես հարաբերական դերանունը՝ ձևի պարագայի, երրորդ նախադասության մեջ որքան հարաբերական դերանունը՝ չափի պարագայի, իսկ չորրորդ օրինակում ինչպիսի դերանունը՝ որոշի պաշտոն։ Սակայն այդ հարաբերական դերանուններից և ոչ մեկը հարաբերական բառ չէ, քանի որ երկրորդական նախադասությունը չի կապում գերադաս նախադասության հետ։ Բերված չորս ստորադասական նախադասություններից հինգը կապակցվել են շարահարությանը. նրանց բոլորի մեջ էլ գեղչվել է երկրորդական նախադասությունները կապակցող քե ստորադասական շաղկապը։

Նախադասության մեջ հաճախ նույն արտաքին ձևն ունեն որ հարաբերական դերանունը և որ ստորադասական շաղկապը։ Ցույց տալով նրանց նմանություններն ու տարբերությունները՝ դրանով իսկ ցույց տված կլինենք ընդհանրապես հարաբերական բառերի ու ստորադասական շաղկապների աղերսն ու տարբերությունները։

Այս նույնանուն բառերի նմանությունը պատահական չէ. որ ստորադասական շաղկապը ծագել է որ հարաբերական դերանվան

անհող կիրառությունից՝ աստիճանաբար կորցնելով դերանվան նյութական նշանակությունը: Դեռ այսօր էլ պատահում են բազմաթիվ երկրորդական նախադասություններ, որոնց մեջ ղեմվար է որոշել. թե որ բառը ինչ խոսքի մաս է՝ հարստերական դերանուն, թե՝ ստորագրական շաղկապ: Օրինակ՝

Բոլորը ծաղր է, բոլորը սուտ է,
Չարն է որ տեր է, շարն ինքն ասումած է:
(ՎՏԵԺ, 2, 7)

Իսկ դու՛մ ծառաներ եմ, որ բանում եմ ձեր տներին այգիներում (ՀԹԵ, 2, 343):

Ստորագրական շաղկապի և հարաբերական դերանվան նմանությունը, ինչպես ասվել է, նրանց շարահյուսական-կապակցական դերի մեջ է:

Մնացած բոլոր հատկանիշներով որ հարաբերական դերանունը և որ ստորագրական շաղկապը տարբեր են:

Ինչպես բոլոր հարաբերական դերանունները, այնպես և որ-ը նախադասության անդամ է լինում, իսկ որ ստորագրական շաղկապը այգւպիսի դերով հանդես չի գալիս: Ստորագրական շաղկապները, այդ թվում և որ-ը, երկրորդական նախադասության մեջ, իրենց կապակցական դերում, հոգ ընդունել չեն կարող: Մինչդեռ որ հարաբերական դերանունը շաղկապական դերի մեջ անգամ հաճախ զործածվում է ք, ն որոշիչ հոդերով, իսկ եթե առանց հոդի է, գլուրդվյալ կարող է ստանալ այդ վերջավորությունը: Օրինակներ՝

Եվ այգւպիսի մի վատաբախտ մարդու համար հեշտ չէ նաև գտնել մի պարոն, որ հոծաբեր ընդունել նորան յուր մօտ (ՄՆԸԵ, 439): Ամալյան, որ կարծես սկսում էր սիրել իշխանին, իբրև մի մարդու, որ անկեղծաբար հագում էր յուր առաջադիմության համար, ուրախությամբ համաձայնեցավ (ՄԵԺ, 2, 57): Բայց չար նախանձը, որ աշխարհում կործանում է ամեն բան, վերջը իմ եղանկությունն էլ կործանեց (ՀԹԵ, 2, 409):

Եվ ուզում եմ, որ այդ տխրությունն աճի
Ու խտանա, մշուշի պես կապույտ ու թնն—
Որ ևս ոչինչ չտեսնեմ մշուշից բացի...
(ԵԶԵԺ, 1, 316)

Ամենքը գիտեն, որ հեշանն իր օրում սուտ խոսել չի սիրում (ՍԶԵԺ, 1, 166): Սալլերի նոոոքը սկսվում էր շատ կանուխ, գարնանային մթնշաղի այն կախարդական ժամերին, երբ քունն այնքան էր փաղցրանում, որ դառնում էր անդիմադրելի (ՎԹԿԶԺ, 1, 81):

Այս նախադասութիւններից առաջին երեքում ուր-ը գյուրու-թյամբ որոշիչ հոդ է ընդունում, ուստի հարաբերական դերանուն է: Վերջին երեք նախադասութիւններում ուր-ը չի կարող ընդունել ը կամ և որոշիչ հոդը, ուստի և ստորագասական շաղկապ է:

Շաղկապը չթերվող խոսքի մաս է, այդ պատճառով էլ ու ստորագասական շաղկապը երկրորդական նախադասութիւնը կապակցում է միայն իր ուղիղ, անվտոյոթ ձևով: Ու հարաբերական դերանունը, ինչպես և առարկայական նշանակութիւն ունեցող ամեն մի դերանուն, կարող է հոլովվել և երկրորդական նախադասութիւնները կապակցել ինչպես ուղղական, այնպես և թեք հոլովներով:

Ու, ինչպես և առարկայի նշանակութիւն արտահայտող ամեն մի դերանվան, հատուկ է թվի քերականական կարգը: Ստորագասական շաղկապներն ընդհանրապես չունեն քերականական թիվ: Երկրորդական նախադասութիւնները կապակցելիս ու հարաբերական դերանունը գործածվում է ինչպես եղակի, այնպես և հոգնակի թվով: Ու հարաբերական բառի թիվը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով.

1. Եղակի հարաբերչալի հետ¹ միշտ էլ գրվում է եղակի հարաբերական բառ: Օրինակ՝

Եվ այս կարոտը, կտրոն այս անդոր,

Ու դառն երգում է դիշեր ու զոր... (ՎՏԺ, 2, 20):

Մի ազգ, ու կորուսանում է յուր ազգութիւնը, դուրս է բնկնում այն կազմվածքից որպես մի փառած անդամ, և հավիտենական կոկորդր անխնա կուլ է տալիս այդպիսի ազգութիւնը (ՄՆԸԵ, 349): Ամենայն մարդ, ու զուրկ է լուսավորութիւնից, հեռանում է և փախչում է այն խոսակցութիւնից, ու դիպչում էր այդ մարդու պակասութիւններին (նույնը, 344): Ինարկե, չի լինիլ այնպիսին, ու աշխարհը զարմացնե յուր հմտությամբ (ՄՏԺ, 5, 298): Մեր փողոցը հին Արեւելի այն նաւապարհի մասնիկն էր, ու ծայր էր առնում հին Հռովմից, գալիս հասնում էր Բյուզանդիայի հին մայրաքաղաքը (ՎԹԿՀԸ, 74):

Եղակի թվով հարաբերչալի հետ ու հարաբերական բառը հոգնակի թվով կարող է գրվել միայն բաղառությամբ. ինչպես՝

¹ Այստեղ հարաբերչալ ասելով՝ մենք նկատի ունենք այն գոյականը կամ գոյականաբար գործածված մի այլ խոսքի մաս, որին փոխարինում է կամ որից մտովի կախված է հարաբերական բառը:

Մի մասը, որոնք լավ էին հախապատրաստվել, ոչ մի անակնկալի չհանդիպեցին: Կեսը, որոնց մեջ կային և զենքի տիրապետող մարդիկ, բարձրացան լեռները: Այստեղ մասս Կես զոյականները հավաքական նշանակություն ունեն, և այդ պատճառով հոգնակի թվով են դրվել և՛ հարաբերական բառերը, և՛ երկրորդական նախադասության բայ-ստորոգյալները:

2. Հոգնակի հարաբերյալի հետ գործածվում է հոգնակի թվով հարաբերական բառ, երբ պետք է լինում հատկապես նշելու հոգնակիությունը և նրանով արտահայտված ամեն մի եզակի առարկայի մասն ունենալը երկրորդական նախադասության արտահայտած ընդհանուր հատկանիշի մեջ: Օրինակ՝

Բայց լինում են այնպիսիներ, որոնք պարունակում են իրենց մեջ քանկագին գաղափիրներ, ումաններ, դրամաներ, հաճախ և ողբերգություններ (*Մեծ, 5, 296*): Դեմքը կարծես բրոնզից էր ձուլված իր դեղնավուն գույնով և ծանր կննիոններով, որոնք ծավալ նստած էին աչքերի տակ և բերանի այս ու այն կողմը (*ՆԴԵԺ, 1, 224*): Իսկ նրանք, որոնք ժամացույց չունեին և էշի գոպն ավելորդ էին համարում, գայրաճում էին... (*ՎԹԿԶԺ, 75*): Շրջկումը և կուսկազմակերպությունները մեծ օգնություն են ստանում գիտա-հետազոտական ինստիտուտների կոլեկտիվներից, որոնց հետ սերտ կապ է հաստատված (*«Սովետ. Հայաստան», 1954*):

3. Որ հարաբերական բառը հոգնակի է դրվում նաև այն դեպքում, երբ եզակի թվով հարաբերյալն ունի մեկից բարձր թվական անունով լրացում. օրինակ՝ Բրիտանիո, Իսլանդիո և Սկոտլանդ մեջ գտնվում են 29, 307, 199 հոգի բնակիչ, որոնց մեջ հարյուր հիսունի չի հասնում հին տգնվական, այսպես անվանված, անգլոսաֆսական տոների քիվը (*ՄՆԸԵ, 407*):

4. Որ հարաբերական բառը հոգնակի թվով է գործածվում նաև այն դեպքում, երբ հարաբերյալները բազմակի են: Օրինակ՝ Այստեղ էր մարագը, հարդանոցը, խոտանոցը, որոնց մեջ պանվում էր անասունները դարմանելու պաշարը (*ԲԵԺ, 3, 95*):

5. Սակայն երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ գործածված մի քանի հարաբերյալները դիտվում են ոչ թե բազմակի, այլ մի ընդհանուր հարաբերյալ, և այդ պատճառով նրանց հետ հարաբերական բառը դրվում է եզակի թվով: Օրինակ՝ Ի՞նչ է նշանակում էս աղմուկն ու ջրխկոցը, որ լսվում է գիշերները (*ՀԹԵ, 2, 364*):

Այս նախադասության մեջ աղմուկն ու շրխկոցը դիտվել են ոչ թե բազմակի հարաբերյալներ, այլ իբրև հարադիր եզակի նշանակությամբ մի ամբողջություն:

6. Ժամանակակից հայերենում շատ տարածված է հոգնակի թվով հարաբերյալի հետ եզակի թվով հարաբերական բառի գործածությունը: Ինչպես բազմակի, այնպես էլ հոգնակի թվով հարաբերյալի հետ հարաբերական բառի թվային այս անհամաձայնությունը պետք է բացատրել նրանով, որ ստորադասական այդ կապակցություններում հաղորդման տվյալ պահի համար կարևորը համարվում է հարաբերյալի այս կամ այն հատկանիշը, նրա էության այս կամ այն կողմը արտահայտելը, որ կատարվում է ամբողջ երկրորդական նախադասությամբ և ոչ թե լոկ հարաբերական բառով: Այսպիսի կապակցություններում հարաբերական բառերն ավելի շատ ձևական բնույթ են կրում, կատարում են մեծ մասամբ կապակցական, շաղկապական դեր, իսկ հարաբերյալի հետ նրանց ունենալիք թվական համաձայնությունը և երկրորդական նախադասության մեջ հարաբերական բառի ինչ անդամ լինելը ստանում են երկրորդական, ոչ էական նշանակություն:

Հարաբերական բառերի ահա հենց այսպիսի կիրառության ճանապարհով են առաջացել ու, երբ, ինչ և նման ստորադասական շաղկապները արդի հայերենում:

Ահա հոգնակի հարաբերյալի հետ եզակի թվով հարաբերական բառերի գործածության մի քանի օրինակներ.

Մենք էն երեք ագռավների ձագերն ենք, որ դու մի ժամանակ սովամահից ագատեցիր (ՀԹԾ, 2, 478): Մի մանկահասակ աղջիկ է նա, եղնիկի վնիտ աչքերով և ոսկե մագերով, որ քրքռում են լուսեղեն պարանոցի բոլորը (ԱԻԱԷ, 57): Իր սիրող սրտի քրթիռները, որ գեղեցկացրել էին նրան, բարձրացրել, վեհացրել, նրա աչքում վեհացրել էին ամեն բան՝ բնություն և մարդ (ԻԴՎ, 474): Լույսի աչքերն էին, որ փալլատակում էին երբեմն զայրությանից... (ՎԹԿՀՃ, 65):

Այսպիսով, բարդ ստորադասական նախադասության մեջ հարաբերական բառերը, կատարելով շաղկապի դեր, միաժամանակ որոշակիորեն տարբերվում են ստորադասական շաղկապներից իրենց նյութական նշանակությամբ և դրանով իսկ պայմանավորված մի շարք էական առանձնահատկություններով:

5. Բայի դերը ստորագասական կապակցության մեջ

Քերականության հոգեբանական դպրոցը լեզվի պատմական զարգացման մեջ բացառիկ նշանակություն տվեց բային՝ դարգացնելով այսպես կոչված «բայականության տեսությունը»։ Ըստ այդ տեսության բայը խոսքի կամ նախադասության առանցքն է, առանց բայի նախադասություն չկա։ Քանի բայ, այնքան նախադասություն։ Հատկանիշ են ցույց տալիս և այլ խոսքի մասեր, օրինակ, ածականը, թվականը, բայց դրանք առանձին նախադասություն կազմել չեն կարող։ Այսպես՝ դաշտը կանաչ, սիրտս հեկեզ կապակցություններն առանձին-առանձին նախադասություններ չեն, բայց բավական է նրանց վրա ավելացնել բայական որևէ ձև, և նրանք կդառնան ինքնուրույն նախադասություններ՝ Դաշտը կանաչ է կամ Դաշտը կանաչեց։ Սիրտս հեկեզ է։ Ուրեմն, առանց բայի նախադասություն լինել չի կարող։ Հոգեբանական դպրոցի կարկստուն ներկայացուցիչներից մեկը՝ լեզվաբանական խարկույվյան դպրոցի հիմնադիր Ա. Ա. Պոտեբնյան, գտնում է, որ նախադասության մեջ կարող են զեղչվել բոլոր անհամները, բացի բայից։ Ամեն մի տիպի նախադասության մեջ նա անպայման փնտրում է բայի առկայությունը, եթե անգամ այն բոլորովին չի արտահայտվել։ Եվ ընդհակառակն, նա գտնում է, որ ենթակայի ներկայությունը պարտադիր չէ, որովհետև բայն ինքն իսկ արտահայտում է գործողություն կատարողի քերականական դեմքը։ Ենթական ըստ էության հաճախ զեղչված է լինում, անգամ այն դեպքում, երբ արդեն արտահայտված է կոնկրետ նախադասության մեջ. օրինակ՝ Նա գնում է։ Ըստ Ա. Ա. Պոտեբնյայի՝ նա ենթական ավելորդ է, որովհետև բայ-ստորոգյալն արդեն ցույց է տալիս, որ գործողություն կատարողը երրորդ դեմքն է (նա)։ Այլ բան է, երբ նախադասության տրամաբանական շեշտն րնկնում է դերանվամբ արտահայտված ենթականի վրա՝ Նա՝ է գնում։ Այս դեպքում ենթական, իրոք, արտահայտված է, և խոսք լինել չի կարող նրա զեղչման մասին։

Բայականության այս տեսության առաջին առարկողներից մեկը եղավ Ա. Ա. Դոբրիաշը, որը, ի հակադրություն հոգեբանական

1 Տես՝ Մ. Աբելյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965 թ., էջ 362։

2 А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике. Воронеж, 1874 г., стр. 10. Овсяннико—Куликовский, А. А. Потебня как языковед—мыслитель, Киев, 1893 г., стр. 26—27.

դպրոցի այդ փաստարկների, նշում էր ուսերհնում և հնդեվրոպական այլ լեզուներում գործածվող անվանական նախադասությունները, որոնց մեջ բայ բոլորովին չկա և հնարավոր էլ չէ վերականգնել:

Անշուշտ, բայականության տեսությունն ունի իր ծայրահեղությունները: Նրանով մոռացության է տրվում մի էական հանգամանք՝ առարկայի և հատկանիշի (գործողության) անքակտելի կապն ու փոխադարձ պայմանավորվածությունը: Աներևակայելի է պատկերացնել շարժում առանց նյութի, հատկանիշ՝ առանց առարկայի: Բայց գաղափարական առումով որքան էլ սա հիմնաբար լինի, այնուամենայնիվ, լեզուն իր ամբողջ կառուցվածքով, քերականական իր բաղմաղան օրինաչափություններով հաստում է, որ բայը, իրոք, խոսքի առանցքն է: Բացառիկ է նրա դերը ոչ միայն պարզ, այլև բարդ նախադասությունների կազմավորման մեջ: Բավական է ասել, որ նախադասության մեջ նրանով է պայմանավորված խնդիրների ու պարագաների գործածությունը, նրանով են հիմնականում ձևավորվում նախադասություններն ըստ արտահայտման եղանակի (պատմողական, հրամայական, հարցական և բացականչական):

Առանձնապես մեծ է բայի դերը բարդ ստորադասական նախադասությունների կապակցության մեջ: Ոչ մի տեղ այնպես պարզ չեն դրսևորվում բայի եղանակների ու ժամանակների բաղմաղան հարաբերությունները, իմաստային նրբերանգները, բայի սեռի արտակարգ ձևուն ձևերն ու արտահայտությունները, որքան բարդ ստորադասական նախադասության մեջ:

Չեխ նշանավոր լեզվաբան Յա. Բաուերը, ուսումնասիրելով սլավոնական լեզուների համեմատական շարահյուսությունը, եկել է այսպիսի եզրահանգման. «Պարզ և բարդ նախադասությունների զարգացման խնդրի կապակցությամբ հարց է առաջանում բայական կարգերի, հատկապես եղանակի, ժամանակի և կերպի մասին: Սլավոնական լեզուների պայմանական եղանակի զարգացումը, օրինակ, չի կարելի ուսումնասիրել առանց հաշվի առնելու բարդ նախադասության որոշ տիպերի, մասնավորապես բացատրական, նպատակային և պայմանական նախադասությունների զարգացման»¹:

¹ Я. Бауэр, Сравнительно-историческое изучение синтаксиса славянских языков, ВЯ, 1963, № 4, стр. 9—10.

Բայի այս բացառիկ կարևոր դերն արտահայտվում է ոչ միայն սլավոնական, այլև բազմաթիվ այլ լեզուներում, մասնավորապես գրաբարում և արդի հայերենում: Հենց միայն ստորադասական եղանակ անվանումը լավագույն ասպեկտներից մեկն է, թե ստորադասական կապակցության մեջ ինչպիսի՞ կարևորություն է տրվել բայի եղանակային ձևերին: Բայի այդ եղանակը նախ և առաջ պայմանավորվել է ստորադաս նախադասությունների կապակցությամբ: Նույնը կարելի է ասել նաև ժամանակակից հայերենի ըղձական և պայմանական եղանակների մասին:

Ա. Բայի եղանակների ու ժամանակների գործածությունը ստորադասական կապակցություններում

Նախադասությունը ամեն մի բառակապակցությունից և դերբայական դարձվածից տարբերվում է հենց նրանով, որ ոչ միայն արտահայտում է հատկանիշ, այլև այդ հատկանիշը վերադրում, ստորոգում է ենթակային: Նախադասության այդ կարևոր հատկանիշին՝ ստորոգմանը մեծ նշանակություն են տալիս եվրոպական խոշոր լեզվաբաններ Ա. Ռիսը և Վ. Մատեզիուսը¹: Նրանք հատուկ քննության են ենթարկում բայի եղանակային ձևերի և ժամանակների դերը նախադասության ձևավորման մեջ:

Ստորադասական կապակցություններում ևս բայի դերը նախ և առաջ կապված է ստորոգելու նրա ունակության հետ: Եթե միայն աեռններով կարելի է կազմել պարզ և նույնիսկ բարդ համադասական, միավորյալ նախադասություններ, ապա ստորադասական նախադասություն կազմելու համար բայի գործածությունն անհրաժեշտ է: Միայն անուններով ստորադասական կապակցություններ գրեթե չեն լինում:

Այլազան է բայի եղանակների ու ժամանակների կարևորությունը տարբեր բնույթի երկրորդական նախադասությունների կապակցության մեջ: Նպատակի, պայմանի, ժամանակի պարագա և զիջական երկրորդական նախադասությունների դեպքում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ գործածվում են կոնկրետ, սահմանված եղանակի ու ժամանակի բայեր: Այլ բնույթի երկրորդական նախադասությունների կապակցման հա-

¹ Այս մասին տե՛ս Грамматика русского языка, т. II, ч. I, изд. АН СССР, Москва, 1954.

մար բայի կոնկրետ եղանակի ու ժամանակի գործածությունը էական նշանակություն չունի:

Արդի հայերենում նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունը միշտ էլ արտահայտվում է ըղձական եղանակի բայով, իսկ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը կարող է արտահայտվել բոլոր եղանակների ու ժամանակների բայերով:

Հեռացիր, աստճո բարկությունը տար.

Որ չկործանե և այս տաճարը

Քեզ հասանելի պատուհանն արդար:

(ՀԹԵ, 2, 29)

Ճաշից հետո մտա իմ առանձնասենյակը. որ հանգստանամ (ՀԹԵ, 1, 369): Գլխաբկս վերցրի. որ տանից դուրս գամ (նույնը, 370):

Ու քայլերով թեթև նա իջնում էր արագ,

Որ համբուրե այնտեղ, հովիտներում ձղձիմ,

Բորբ արևի թողած ոսկիները վերջին..

(ԵԶԾԺ, 1, 149)

Դե հմի դու՛ք ըստեղ պտի բլեի՛ք, որ տեսնեի՛ք, քե մերը ոհց էր գնում տղի առաջը (ՄԾԺ, 5, 279):

Պատահական չէ, որ գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի բոլոր եղանակների ու ժամանակների հետ նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունն արտահայտվում է ըղձական եղանակի բայով¹: Ի՛նչ է ամեն մի գործողության նպատակը, եթե ոչ մի իղձ, մի ցանկություն, որ բնականաբար պիտի արտահայտվեր հենց ըղձական եղանակի բայաձևերով:

Բայի եղանակային ձևերն ու ժամանակները որոշակի նշանակություն ունեն նաև պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունների կապակցման համար¹: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը չի ձևավորվում մի որևէ կոնկրետ եղանակի բայով, ինչպես նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունների մեջ: Այնուամենայնիվ, պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունների կապակցման մեջ վճռական է ըղձական և սահմանական եղանակների դերը: Ըղձական եղանակով կապակցվելիս կարևոր է նաև բայի ժամանակը:

Երբ պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունը

¹ Տես՝ Մ. Աբեղյան, Հայոց լիզվի տեսություն, 1965 թ., էջ 592—598:

կապակցվում է ըղձական եղանակի բայաձևերով, ստորագասական կապակցությունն ունենում է պայմանի ու հետևանքի կամ պայմանի ու հետևության հարաբերություն՝ զանազան երանգներով:

Ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակի բայ-ստորոգյալ ունեցող պայմանի պարագա երկրորդական նախադասության ղեպքում գերադաս նախադասությունը կազմվում է մեծ մասամբ պայմանական, երբեմն նաև հարկադրական եղանակի բայով (բայց պայմանական եղանակի նշանակությամբ) և ցույց է տալիս մի իրական հետևանք կամ մի հետևություն, որ բխում է երկրորդական նախադասության բովանդակությունից: Օրինակ՝

Մենք ֆարավանի առաջը կկտրենք, քեռ ասլս կողմերով գնանք (ՐԾԺ, 3, 33): Էշին երուսաղեմ էլ տանիս, էլի էշ կմնա (նույնը, 149): Ուր էղպես բանի, կգամ կոնիցը կրոնեմ էն Քուտր կզցեմ (ՀԹԾ, 1, 314): Երեք մանեք ունենամ, կտանեմ հացի կտամ, կբերեմ կուտեմ (նույնը, 410): Նորան հերիք է. և յուր պարտքը լի կշողմ կատարած պիտի համարի, եթե կարողանա երկրայինը միայն ֆարոգել... (ՄՆԸԾ, 376):

Դիխավոր և երկրորդական նախադասությունների մտային հարաբերակցությունն այլ երանգ է ստանում, երբ պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունն արտահայտվում է ըղձական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակով: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունն արտահայտում է ոչ իրական, բայց հնարավոր, կամ ցանկալի մի պայման, որին պետք է հետևեր գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված գործողությունը, իբրև նրա տրամաբանական հետևանք: Օրինակ՝

Այդ խաչը բավական է ինձ, գեներալ, դուր մեծ շնորհ արած կլինեիք, եթե հենց այս բոպեիս բույլ տայիք ինձ գնալ, ուր որ էս ցանկանում եմ (ՐԾԺ, 3, 92): Ուր էլ որ լինեիք, տուն վերադառնալու համար նրանք այդտեղից պիտի անցնեին (ՄԾԺ, 2, 363): Եթե մեկը ձեռք տար մեր ճանապարհորդներին, կտեսներ, անշուշտ, որ կրակի նման այրվում է (ՊՊԾԺ, 1, 293): Տո՛, մեկ ուրիշը քո տեղը լինեւ, էեքան բանից հետո էլ արևի երես դուրս չէր գա, բերանը բաց չէր անի (ՔԹՈԶ, 247): Մի օր կարգը կարգին ճամփա կտրեին, կհասնեին Մուշ (ՎԽԴԼ, 1, 89):

Մեր օրերի համար հնացած ձևեր են այնպիսի կապակցու-

թյունները, որոնց մեջ պայմանի պարագա երկրորդական նախադասութեան բայ-ստորոգյալն ունի ըղձական եղանակի նշանակութիւն, բայց արտահայտւում է պայմանական եղանակով: Օրինակ՝ եթէ մի օր եւս կտեն պաշարումը, մեզ անհնարին կլինի դիմանալ (ՐԵԺ, 3, 78): Գուցէ մեզ կհաջողվեր տեղական բոլոր հայերի հետ միանալով ագտտել ֆաղաբը, եթէ առաջուց կտային նրանց բաժականաչափ զենքեր (նույնը, 91): Եւ մեծ պարգև կհամարեի, եթէ շուտով կարճակեիք ինձ (նույնը, 92):

Հետաքրքրական է, որ պայմանի պարագա երկրորդական նախադասութեան և գերադաս նախադասութեան պայմանահետեանբային հարաբերութիւնն արտահայտւում է ըղձական և պայմանական եղանակների արտասովոր դուզադրութեամբ. երկրորդական նախադասութիւնն արտահայտւում է պայմանի հարաբերութիւն, բայց ըղձական եղանակի բայերով, իսկ գերադաս նախադասութիւնը ցույց է տալիս հետեանք, բայց պայմանական եղանակի բայաձևերով: Պետք է ասել, սակայն, որ այդպիսի կապակցութիւններում գերադաս նախադասութեան բայ-ստորոգյալն արտահայտւում է ոչ թէ պայմանական կամ ենթադրական երանգի, այլ հաստատ կատարված, կատարվող կամ կատարելի գործողութիւն: Այսպէս.

Ուր էլ գնամ, ձեզ հավիտյան
Ձեմ մոռանա իմ լացով:
Ինչ էլ լինի, ես կգամ դեռ,
Քաջն անուրազ չի մնա:

(ՀՇՍԽ)

Այստեղ գլխավոր նախադասութեան մեջ հաստատ, շատ որոշակի է ասվում, որ չի մոռանա, կգա, անմուրազ չի մնա:

Սակայն պայմանի պարագա երկրորդական նախադասութիւններն արտահայտւում են նաեւ սահմանական եղանակի բայերով: Այս դեպքում գերադաս նախադասութիւնները մեծ մասամբ արտահայտւում են երկրորդական նախադասութեան բովանդակութիւնից բխող մի հետեւութիւն և մասամբ միայն՝ հետեանք: Օրինակ՝ եթէ մեր հայրերի մեջ կան և այսպիսի մտածողության տեր մարդիկ, ապա ուրեմն, պ. Մարկոսը մի երանելի մարդ է (ՄՆԸԵ, 456): Մուշեղ, եթէ այդ լուրջ եւ ասում, ապա շաւաշար սխալվում եւ: Իսկ եթէ կատակ եւ անում, շատ անհամ է (ԽԹՈՀ, 545):

Բայի եղանակային ձևերն ու ժամանակները առանձնապես մեծ կարևորություն են ստանում ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների կապակցության դեպքում: Երկրորդական նախադասությունը ժամանակային տարբեր հարաբերություններ է ունենում գերադաս նախադասության հետ: Մի դեպքում երկրորդական նախադասությունն արտահայտում է մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որ կատարվում է գերադաս նախադասության գործողության հետ միաժամանակ: Մի այլ դեպքում իր ժամանակով երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված գործողությունը կարող է նախորդել, կամ հաջորդել գերադաս նախադասության մեջ արտահայտված ժամանակին, և այլն: Գերադաս և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակային բազմազան հարաբերությունները հնարավոր է դառնում արտահայտել բայի եղանակային ձևերի ու ժամանակների համաձայնություններ, ինչպես և ժամանակի գաղափար արտահայտող հարաբերական բառերով ու ստորադասական շաղկապներով (երբ, մինչ, մինչև, քանի դեռ, հենց որ և այլն), եղանակային բառերով ու մակբայներով և այլ բառերով (դեռ, իսկ, իսկույն, անմիջապես, ժամանակ և այլն):

Երբ գերադաս և երկրորդական նախադասությունների միջև անհրաժեշտ է ստեղծել գործողության կամ եղելության համաժամանակյա հարաբերություն, ապա այդ նախադասությունների ստորոգյալներն արտահայտվում են նույն եղանակի և նույն ժամանակի բայերով: Օրինակ՝

Գիտե՞ք արդյոք, որ ես
վախենում եմ, երբ դուք
նայում եմ աչքերիս
Հալացքներով բորբոք:

(ԵԶԵԺ, 1, 180)

Այստեղ հնարավոր չէ փոխել զլխավոր կամ երկրորդական նախադասություններից մեկն ու մեկի եղանակը կամ ժամանակը, որովհետև այդպիսով կխախտվի նրանց ժամանակային համապատասխանությունը (վախենում եմ, երբ նայել եմ. կվախեմ, երբ նայեցի և այլն): Բայց միաժամանակ կարելի է փոխել և՛ զլխավոր, և՛ երկրորդական նախադասությունների բայ-ստորոգյալները՝ դրանք արտահայտելով նույն եղանակով և նույն ժամանակով (վախեցել եմ, երբ նայել եմ. շվախեցա, երբ նայեցի և այլն):

Նույնը կարելի է ասել նաև համաժամանակյա գործողությունն արտահայտող ստորագասական հետևյալ նախադասությունների մասին.

Նայեց թե չէ՝ զգաց իր մեջ
Տասը գոմշի ուժ պակասեց:
(ԸԹԵ, 2, 122)

Երբ պատահում էի իմ բնկերներից մեկին, մեր խոսակցության առարկան անպատճառ Գարեգին վարժապետն էր (ՄԵԺ, 2, 374):

Երբ դուք կարդում եմ, աիկին,
Ձեր շրթունքները գունատ նմանվում են հասմիկի:
(ԵԶԵԺ, 1, 177)

Քայց մի՛ վախենաւ, իմ նազելիս, որովհետեւ երբ սիրում եմ, աշխարհի ամենահեզ, ամենաբարի ոգին եմ դառնում (ԱԻԱԷ, 33):

Քայի եղանակային ձևերի ու ժամանակների համաձայնությունն է գրաստորվում նաև այն դեպքում, երբ ժամանակային առումով երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված գործողությունը կամ եղելությունը նախորդում է գերադաս նախադասության գործողությանը կամ եղելությանը: Օրինակ՝

Երբ երկնքի մոլում՝ վերջին աստղը հանգավ,
Նա իր տունը թողեց ու նաճապարհն ընկավ:

(ԵԶԵԺ, 1, 146)

Ստորագասական այս կապակցության մեջ ես անհնար է խախտել բայ-ստորոգյալի եղանակային ձևերի և ժամանակների համաձայնությունը: Դուցե կարելի լինի ասել երբ...աստղը հանգչում էր, նա թողեց ու նաճապարհն ընկավ: Քայց այս դեպքում խախտված կլինի ժամանակային այն կոնկրետ հարաբերակցությունը, որի համաձայն նախա ավարտվել է երկրորդական նախադասության գործողությունը (ժամանակային նախորդում), և նոր միայն սկսվել է գլխավոր նախադասության գործողությունը: Այս վերջին փոփոխությամբ արդեն արտահայտված կլինեն ժամանակային այլ նրբերանգ, ըստ որի գլխավոր նախադասության գործողությունը սկսվել է այն պահին, երբ դեռ չէր ավարտվել, ավարտվելու վրա էր երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված գործողությունը:

Ահա թե ինչ կարևորություն են ստանում բայի եղանակային ձևերն ու ժամանակները գլխավոր և երկրորդական նախադասու-

թյունների ժամանակային նուրբ հարաբերություններ արտահայտելու համար

Բայի ժամանակների համաձայնությունը փոխվում է, երբ հրկրորդական նախադասությունն իր գործողության ժամանակով հաջորդում է գերադաս նախադասության գործողությանը: Այս դեպքում սովորաբար գերադաս նախադասության ստորոգյալն արտահայտվում է սահմանական եղանակի անցյալի անկատար, անցյալի վաղակատար, կամ այլ եղանակների անցյալի ապառնի ժամանակներով, իսկ հրկրորդական նախադասության ստորոգյալը՝ անցյալ կատարյալ ժամանակով: Օրինակ՝

Բարեգալուստի և փոխադարձ հարցուփորձի արարողությունը հազիվ էր վերջացել, որ նորից դուրս բխեցին («Ագապի», 41): Ահա այս սարսափելի անցքը անցել էր, որ Սարհատի խումբը մի գիշեր ղիմեց դեպի Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքը (ԲԵԺ, 3, 50): Բայց մինչ զարմանքից փառացած ամբոխը տեղից կշարժվեր, Օսանն ամենից առաջ վազեց դեպի դուռը և սկսեց ծեծել (ՆԴԵԺ, 1, 21): Ու այդպես վերև տանող դռան մեջ կանգնել, բերդ տանող համփան էր խուզարկու ղիտում Ավետիքը, որ թիկունքից երկու զորավոր քազուկ կոշտ օղակվեցին վզին, խեղդեցին (ՎԽԳԼ, 14):

Ստորադասական որոշ կապակցությունների մեջ հրկրորդական նախադասությունը հաճախ գործածվում է որպես ժամանակի մի համեմատակետ, որից առաջ արդեն կատարվել կամ կատարվում էր գլխավոր նախադասության գործողությունը: Այսպիսի կապակցություններում ղեկավորը և հրկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները դրվում են սահմանական եղանակի անցյալ ժամանակներով (անցյալի անկատար, վաղակատար, անցյալ կատարյալ և այլն)։

Եվ երբ երեկոն մեռնում էր բոցում
Ու իջնում էր պարզ աստղազարդ գիշեր,
Կապույտ ջրերի հեռու զնգոցում
Ես լսում էի թո շշուկը դեռ...
(ԵԶԵԺ, 1, 34)

Կես գիշերից անցել էր, որ զորագունդը իջավ մի ձորահովիտ և մտավ մի շեն (ԴԴՎ, 404): Բուդդհան անցնում էր իր աշակերտներով, տեսավ մեզ, երբ մենք իբար գրկումն էինք (ԱԻԱԷ, 67):

Ու տեսնում էին թո աչքերը թաց,
Ու մթնում էին զույներն իմ հոգում,

Գլխավոր նախադասության հետ ժամանակի պարագա երկ-
րորդական նախադասության կապակցման մեջ բայի եղանակային
ձևերի ու ժամանակների համաձայնության ուրիշ շատ օրինակներ
կարելի է բերել, որովհետև իրապես խիստ բազմազան են ժամա-
նակային այդ հարաբերությունները, իրենց անթիվ նրբերանգնե-
րով, որոնց դրսևորման համար միշտ անհրաժեշտ է լինում հա-
մաձայնեցնել ստորադասական կապակցության բաղադրիչների
ստորոգումը՝ բայի եղանակով ու ժամանակով:

Հաճախ բայի որոշակի եղանակային ձևերով ու ժամանակ-
ներով են կապակցվում նաև գիջական բնույթի երկրորդական և
գլխավոր նախադասությունները:

Ամենից առաջ նկատվում է, որ զիջական երկրորդական նա-
խադասություններն արտահայտվում են ըղձական եղանակի, իսկ
գլխավոր նախադասությունը՝ պայմանական կամ ենթադրական
եղանակի բայերով: Օրինակ՝

Ագապյանի աղջիկը մի փերեզակի ուղում ամուսին չի դառ-
նալ, որքան էլ որ նա հաբուստ լինի (ՄԵԺ, 2, 32); Մեճակ ոտը
ոտի առաջ չէր դնիլ, թեկուզ սպանեիր (ՀԹԿ, 1, 495); Մի կամ եր-
կու մարդից ոմմակը չի վախենալ, թեկուզ հրացան ունենան
(Նույնը, 396); Գեղն ինչքան էլ տանու անես, էլի աչքը անտառում
կլիճի (Նույնը, 406); Բայց նա թեկուզ քահնի լիներ, չէի գնա ես
նրան (ՀՇՍԿ):

Երբեմն էլ զիջական երկրորդական նախադասությունը ձևով
արտահայտվում է հրամայական եղանակի բայով, բայց ըղձական
եղանակի որոշակի երանգով, իսկ գլխավոր նախադասության
ստորոգյալը՝ նույն պայմանական կամ ենթադրական եղանակով:
Օրինակ՝

Ինչ կամիս արա, բայց ժամանակը յուրյանը կառնու (ՄՆԸԵ,
419); Ինչ ուզում ես արա, ձենով չես գտնիլ նրան, շարունակ
էսպես խաբսը կտա (ՀԹԿ, 1, 389):

Եթե գլխավոր և երկրորդական նախադասության կապակ-
ցությունը չի սնեղծվում բայի ըղձական և պայմանական եղա-
նակներով, ապա շատ հաճախ այդ նախադասությունների բայ-
ստորոգյալներն արտահայտվում են նույն եղանակի բայերի նույն

ժամանակներով: Այսպես, գլխավոր և զիջական երկրորդական նախադասությունների բայ-ստորոգյալները կարող են արտահայտվել.

ա) սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի բաշերով. Ուր-
ֆան էլ գողացնում են մեզանից, որքան էլ հափշտակում են, դար-
ձյալ մեր ամբարները լիքն են մնում (ԲՅԺ, 3, 114): Ինչ անում
ենք, չենք անում, մերունը բաց չի բողնում (ՀԹԾ, 1, 333): Եվ
որքան էլ Հակոբը հագում է, շարժվում, կիներ կարծես չի լսում
(ՍԶԵԺ, 1, 14):

բ) Սահմանական եղանակի անցյալի անկատար ժամանակի
բայերով կամ բաղադրյալ ստորոգյալի անցյալ ժամանակով.

Ջնայելով որ Սահրաուն էր պետք և գլխավորը իր խումբի,
բայց բոլորին էլ եղբայր էր կոչում (ԲՅԺ, 3, 38): Այժմ էլ փա-
փագում էր սաստիկ-սաստիկ, բայց որքան աշխատում էր, չէր
կարողանում բարձրանալ (ՀԹԾ, 1, 331): Ջնայած որ ճա աղպես
էր խոսում, բայց զգում էր մի անսանձան սարսափ (ՔԹՈՀ, 255):
Հողը դժվար էր արքնանում, քեպետ ցող էր ցայավում դեմքին
(ՎԽԳԼ, 1, 72):

գ) Սահմանական եղանակի այլ ժամանակներով.

Ուրքան ձեռներում ծանր ու քեքե արին, չկարողացան գնդա-
կի երկու մասերի ծանրությունն իրարից որոշել (ՀԹԾ, 1, 305):
Երկար ու ձիգ տարիներ աշխատել էր գործարանում, քեկ վազուց
էր լրացել բոջակի անցնելու ժամանակը (ԲՍԱ, 17):

Բայի եղանակային ձևերն ու ժամանակները մասնակի կարևո-
րություն ունեն նաև որոշիչ երկրորդական նախադասությունների
կապակցության մեջ: Այսպես, օրինակ, երբ պետք է լինում երկ-
րորդական նախադասությամբ արտահայտել մի այնպիսի հատ-
կանիչ, որ կայուն չէ, ենթարկվել է փոփոխությունների, գլխավոր
և երկրորդական նախադասությունները պետք է անպայման ար-
տահայտվեն տարբեր ժամանակներով. սովորաբար երկրորդական
նախադասության բայ-ստորոգյալն արտահայտվում է անցյալի
անկատար կամ անցյալի վաղակատար ժամանակներով, իսկ
գլխավոր նախադասության ստորոգյալի ժամանակը չի սահմա-
նափակվում և պայմանավորված է հատկանիշի այն վիճակով, որ
անհրաժեշտ է արտահայտել հաղորդման տվյալ պահին: Օրինակ՝

ես չեմ հավատում այդ ջինջ աշքերին
եվ խորունկ ձայնիդ նվագին քնքուշ,
Որ հեշտում Լ. միշտ այնքան մտերիմ
եվ այնքան, այնքան, այնքան փաղաքուշ...
(ՎՏԾԺ, 2, 21)

Մայրս, որ սկզբներում սաստիկ վշտանում էր և համարյա
բե միշտ լաց էր լինում, այժմ, կարծես, հաշտվել էր իր դուրսյան
հետ, և այլևս ոչ մի տրտունջ չեմ լսում նրա բերանից (ՆԴԾԺ, 2,
133): Սարսափեցի. Թաշկինակի վրա արյուն տեսա, որ առաջ եր-
բեք չէի տեսել (նույնը, 185):

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների բայ-ստո-
րոգյալների համաձայնությունը եղանակով ու ժամանակով այն-
քան օրինաչափ է ամեն մի բնույթի երկրորդական նախադասու-
թյան կապակցման դեպքում, որ յուրաքանչյուր շեղում անմիջա-
պես զգացվում է: Օրինակ՝ Նա ետ նայեց, տեսավ զինված մարդ-
կանց բազմությունը, տեսավ ինձ, որ գնում եմ ուղիղ իրեն վրա,
ու սարսափահար տեղիցը թռավ (ԶԹԵ, 1, 372):

Այստեղ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը պետք
է լինել ոչ թե ներկա, այլ անցյալի անկատար ժամանակով՝
... տեսավ ինձ, որ գնում էի:

Բայի եղանակային ձևերի ու ժամանակների անհամաձայնու-
թյան ես մեկ օրինակ՝

Օ՜, հրեղեն շար արեգակ, ում որ նայես՝
Այրում ես դու:
(ՎՏԾԺ, 2, 37)

Արդի հայերենի շարահյուսական օրենքներով այստեղ
խախտված է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների
բայ-ստորոգյալների համաձայնությունը: Գլխավորի մեջ բայը
գրված է ըզձական եղանակի ապառնի, իսկ երկրորդական նախա-
դասության մեջ՝ սահմանական եղանակի ներկա ժամանակով:
Մինչդեռ կամ գլխավոր նախադասության բայը ես պետք է գոր-
ծածվեր սահմանական եղանակի ներկա ժամանակով (... ում որ
նայում ես, այրում ես դու), կամ երկրորդական նախադասության
մեջ բայ-ստորոգյալը պիտի արտահայտվեր պայմանական եղա-
նակի ապառնի ժամանակով (... ում որ նայես, կայրես դու):
Մեծ բանաստեղծը այսպես չի վարվել բանաստեղծության
երաժշտականությունն ու ռիթմը չխախտելու համար: Եթե գլխա-
վոր նախադասության մեջ բայն արտահայտվեր ներկա ժամանա-

կով, դերբայական վերջավորությունների և օժանդակ բայերի կրկնությունը ոչ թե ներդաշնակություն, այլ աններդաշնակություն կառաջացնելու: Մեր օրինակում աններդաշնակորեն կկրկնվեր քղձական և պայմանական հղանակների ապառնի ժամանակների նույն դիմային վերջավորությունը՝ — ես (նայես-կայրես): Այստեղ գտնվել է միայն մի ելք՝ գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի ներկա ժամանակն արտահայտել գրաբարի ձևով (նայես = նայում ես). մի բան, որ այնուամենայնիվ աշխարհաբար չի հնչել և մնացել է որպես բայական եղանակների ու ժամանակների անհամաձայնություն:

Այնքան կարևոր և օրինաչափ է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների բայերի համաձայնությունը, որ բայի եղանակի ու ժամանակի փոփոխությունը կարող է առաջացնել երկրորդական նախադասության բնույթի փոփոխություն: Օրինակ՝ նա որ երևաւ նակատում, հակառակորդի դիրքերում խուճապ կսկսվեր (պայմանի պարագա): Նա որ երևում էր նակատում, հակառակորդի դիրքերում խուճապ էր սկսվում (ժամանակի պարագա)¹:

Բ. Բայական սեռը ստորադասական կապակցությամբ մեջ

Հայերենի ստորադասական կապակցությունների համար կարևոր նշանակություն ունի բայի սեռը. և ոչ մի նախադասության մեջ բայի խնդրառությունն այնքան ձկուն, բազմերանգ ու հարուստ չէ, որքան բարդ ստորադասական նախադասությունների մեջ: Այս պատճառով անհնար է ստորադասական կապակցություններն ուսումնասիրել առանց հաշվի առնելու բայական սեռի քերականական կարգը, ինչպես և անհնար է ուսումնասիրել բայի սեռն ու խնդրառությունը միայն պարզ նախադասության մեջ, առանց հաշվի առնելու սեռային այն նրբերանգները, որոնք արտահայտվում են մեծ մասամբ բարդ ստորադասական նախադասությունների մեջ:

Բայի սեռը մեծ նշանակություն ունի հատկապես խնդիր և ենթակա երկրորդական նախադասությունների մեջ:

Ինչպես պարզ նախադասության մեջ ուղիղ խնդիրը, այնպես և ստորադասական կապակցության մեջ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը հանդես են գալիս որպես մի ներգործական սեռի բայի լրացում: Օրինակ.

¹ Այս երևույթը շատ լավ է նկատել Վ. Առաքելյանը իր «Հայերենի շարահյուսություն» աշխատության մեջ (տես՝ հ. Բ., էջ 85, 183 և այլն):

եյ տեսնում եմ, որ պաշտերիդ, յնեիդ,
կույս երկրիդ վրա—
Ահա իջել է անապակ ու վեիտ
Մի կապույտ հիմա:

(ԵԶԵԺ, 1, 70—71)

Նույն բոլորին զգալ, որ կարկտախառն անձրևը քակում է
վերմակը (ՆԴԵԺ, 1, 40): Մտածում էր՝ ի՞նչ աներ այդ սոսկալի
դրուքյունից ելնելու համար (Նույնը, 52): Ես կուզեի, որ քո սրտում
մնար մի սուրբ հիշատակ (ՎՏԵԺ, 2, 154):

Արդի հայերենում բավականին տարածված երևույթ է բայա-
կան կրկնասեռությունը, երբ նույն բայը տարբեր նախադասու-
թյունների մեջ գործածվում է և՛ ներգործական, և՛ չեզոք սեռի
քերականական արժեքով: Իհարկե, լեզվի մեջ գերակշռում են սե-
ռային այդ արժեքներից մեկն ու մեկը: Կրկնասեռ բայերը մեծ
մասամբ ունեն չեզոք սեռի արժեք, բայց ոչ սակավ գործածվում
են և իբրև ներգործական սեռի բայեր: Այսպիսի բայեր են ժա-
մանակակից հայերենում՝ աշխատել, բուրել, գերազանցել, դպիել,
ծափահարել, հսկել, մարել, նայել, շնչել, սպասարկել, ունկնդրել
և այլն¹:

Բայի կրկնասեռությունը, որպես արդի հայերենի բայի կարե-
վոր առանձնահատկություն, դրսևորվում է նաև ստորադասական
կապակցություններում: Օրինակ՝ ստորադասական մի շարք նա-
խադասություններում աշխատել բայը ուղիղ խնդիր երկրորդական
նախադասություն է պահանջում ուղեմով, ջանով (մի բան
անել) նշանակությամբ, երկմտել բայը՝ կարծել, կանչելը՝ ասել,
նայելը՝ տեսնել, դիտել բայերի նշանակությամբ և այլն: Օրինակ՝

Աշխատում եմ, որ նրանց հետ միասին կրվիմ ե ագնվման
նրանց հոգիները (ՄԵԺ, 2, 240): Ամեն մեկն աշխատում էր, որ
շատ հիանա այս անավուր գեղեցկության վրա (ՀԹԵ, 1, 306):

Ինչում է և հակառակը, երբ մեծ մասամբ ներգործական սեռի
նշանակություն ունեցող բայը ստորադասական կապակցությամբ
մեջ ստանում է չեզոք սեռի նշանակություն. օրինակ՝

¹ Բայերի կրկնասեռությունը, որպես ժամանակակից հայերենի բայի քերա-
կական կարևոր առանձնահատկություններից մեկը, հատուկ դիտել և համա-
կողմանի քննության է ենթարկել պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը իր «Ներածիք աշ-
խատության մեջ» «Բայը ժամանակակից հայերենում», գ. 1, 1962, էջ 702—722:

Ձեր հոգին նուրբ, օսլայած,
Ձեր սիրտը—գուրգուրած շնիկ:
Իսկ ես սովորել եմ, գիտե՞ք,
Որ հոգիս փողոցում քնի:
(ԵԶԵԺ, 1, 334)

Այստեղ սովորել կրկնասեռ բայը գործածվել է վարժվել կրավորակերպ շեղոք սեռի նշանակությամբ. ես սովորել եմ ինչի՞—հոգում՝ ձեր փողոցում քնելուն. և ոչ թե՝ ես սովորել եմ հոգում՝ ձեր փողոցում քնելը: Երկրորդական նախադասությունն այստեղ հանգման անուղղակի խնդիր է և ոչ թե ուղիղ խնդիր: Մինչդեռ այդ բայը ինչպես պարզ, այնպես և բարդ նախադասությունների մեջ հիմնականում գործածվում է ներգործական սեռի արժեքով. սովորել դասը, լեզու, բնագիտություն և այլն¹:

Ատորադասական կապակցությունների մեջ գլխավոր նախադասության ներգործական սեռի բայ-ստորոգյալը գործածվում է իմաստային բազմազան փոփոխություններով՝ պահպանելով, սակայն, ներգործական սեռի արժեքը: Հատկապես բազմազան իմաստներ են արտահայտում ասել և գտնել բայերը: Ասել բայը գործածվում է որոշել, մտածել, իմանալ, ուզենալ, համարել, զգալ և այլ նշանակություններով, իսկ գտնել բայը՝ համարել, զգալ նշանակություններով: Օրինակ՝

Մի տեղ մի լավ մոշուս պատահեց, կանգնեցի, ասի՝ մի փշ մոշ ուտեմ (ԶԹԵ, 1, 333): Ասում եմ՝ հենց լինի, մի փշ հեռանա, վեր կենամ փախչեմ (Նույնը, 335): Ասի քե՛ն ումբեդ քնկնեմ, բայց տեղում կեցած մնացի (ԵԶԵԺ, 1, 232): Ասում եմ՝ տեսնես էս ցրտովը զինվորներն ինչպես են մնում դիրքերում՝ լեռների մեջ, ամայի դաշտում (ՍԶԵԺ, 1, 15): Ամենքն էլ գտան, որ նա արժանի է խիստ պատժի (ԶԹԵ, 2, 413): Նա գտնում էր, որ դա իր գործն է (ՎԹԿԶԸ, 39): Մայրս լոեց, ամաչեց, գտավ, որ ճիշտ էր ասում հայրս (Նույնը): Լիպարիտը նույնպես միացավ Լևոնին, գտնելով, որ հասարակական աշխատանքի մեջ Արուսը կդաստիարակվի և կազատագրվի շատ նախապաշարմունքներից (ԵԶԶ, 270): Մուշեղը Վարդանի ասածներից հետո զղշաց, գտավ, որ իր արած կատակը տեղին չէ (ՔԹՈԶ, 546):

¹ Տես՝ Ա. Արքանմյան, *Նույնը*, էջ 705:

Ստորագրական կապակցութիւններում բաղմամաստ կիրառութիւն ունի նաեւ տեսնել ներգործական սեռի բայը: Գերադաս նախագասութեան միջ նա պահանջում է ուղիղ խնդիր երկրորդական նախագասութիւն ոչ թե իր բուն տեսնել, այլ զգալ, նկատել, իմանալ, գիտենալ, ցոյց տալ և մի շարք այլ նշանակութիւններով: Օրինակ՝

Տեսնում եմ, որ շնորհալի աղջիկ ես (ՐՅԺ, 3, 129): Տեսնում եմ, որ զինին շատ թունդ էր (նույնը, 157): Տեսնում եմ, որ լավ բնիկ ե, փորձված առաջնորդ (ՄԵԺ, 2, 315): Տեսնեմ՝ անտերն էս է ինձ ուտում է (ՀԹԵ, 1, 333): Խոր տեսնեմ, որ հրացանս մտիցս բնիկ է, թողել եմ տանը (նույնը, 335): Ախպե՛ր, ա՛յ, ես հիմի օրինակի համար՝ մինն ասեմ, դու տես՝ մենք էլ հացակեր մարդիկ ենք, բան ենք հասկանում թե՞ չէ (նույնը, 337):

Տեսնում ես, որքան, որքան արագ...

Անցնում է բոլորն ու դառնում հուշ:

(ՎՏԵԺ, 2, 20)

Կամաց խոսեմ, չե՞մ տեսնում հայրիկի առամները ցավում են (ՍԶԵԺ, 1, 45): Տեսնում եմ, որ այս խմորը շատ ջուր կվերցնի (ԹԹՈՂ, 548): Տեսնում եմ, որ դու քո խոսքի տերն ես և ոչ մի կերպ չես ուզում նամակ գրելուց հրաժարվել (նույնը, 549):

Եվ այս բայերը բացառութիւններ չեն. նույն ձևով լսել բայը կարող է գործածվել կատարել բայի, նախադասութեան, մտածել-ը՝ հաշվի առնել, նկատել-ը՝ ասել, պահել-ը՝ բնորոշել բայի-ի նշանակութեամբ, և այլն: Օրինակներ՝

Աղջիկն իր մեջ շատ է նեղանում, տատամսում է. բայց քաղաքը պատվիրում է. որ գորտն ինչ որ ասում է՝ լսի (ՀԹԵ, 2, 443): Շէյխը չի նախադասում, որ նա սպանվածի եղբայրն է կամ կրտսերը եղբի է (ՐՅԺ, 3, 62): Մերունի Մեհրաբը՝ Օվագիմի հայրը, Լոռու ձորերի նահապետը, սկի չէր էլ մտածում, քե հարյուր տարին անց է կացել (ՀԹԵ, 1, 303): Ախր ինչպե՞ս կարելի է, — մեզմ տունով նկատեց Վարդանը, — մարդը հիվանդ է. մի կերպ փրկվեց, գնացել է բուժվելու, իսկ դու ուզում ես նրա անունը պղտորել (ԹԹՈՂ, 549): Աբբաս Առաքինն սկսեց գիրքն արագ-արագ թերթել: Հայրը պահեց նրան. «Կարդա տեսնեմ այդտեղ ինչ է գրում: Սա ի՞նչ է?» (ԳՍԹ, 1, 24):

Կարծել, ասել, մտածել և նման ասացական, զգացական մի

շարք բայերի հետ գերադաս նախադասության կաղմում երբեմն հարակցվում է մի շեղոք սեռի բայ, և այդպիսով ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը դառնում է միաժամանակ և՛ ներգործական, և՛ շեղոք սեռի բայի խնդիր: Դրանով, իհարկե, շեղոք սեռի բայը (օրինակ՝ հավատալ) չի փոխում իր սեռը, բայց ստորադասական կապակցության մեջ շեղոք սեռի բայը ներգործական սեռի բայի խիստ հարակցությամբ ասես ունակ է դառնում կապակցելու ուղիղ խնդրի պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություն: Դա, կարծում ենք, ներգործական սեռի մի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն է, որ դրսևորվում է միայն լարդ ստորադասական նախադասությունների մեջ: Օրինակ՝

Եվ խեղճ ազգը, գործը ավարտելուց հետո ուրախ-ուրախ վերադառնում է յուր տեղը, կարծելով և հավատալով, թե մեծ գործ կատարեց, հայրենիքը փրկեց, հողը փրկեց և պատիվը պահեց (ՄՆԸԵ, 409): Ես կարծում եմ և հավատացած եմ, որ մի օր դու՛ կսիրեմ ինձ (ՄԵԺ, 2, 52):

Ստորադասական կապակցությունների մեջ բայի սեռով է որոշվում ոչ միայն ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը (ներգործական սեռի բայի հետ), այլև ենթակա երկրորդական նախադասությունը, որը գործածվում է մեծ մասամբ գերադաս նախադասության կրավորական (գործածված միջին անդրադարձ սեռային առմամբ), երբեմն էլ շեղոք սեռի բայերի հետ, օրինակ՝ եթե գերադաս նախադասության մեջ ենթական չկա, կամ այն արտահայտված է միայն ձևականորեն, հարաբերյալ բառի միջոցով, ապա կրավորական բայի հետ ենթադրվում է ենթակա երկրորդական նախադասության գործածումն: Օրինակ՝

Այն, որ օրերն ապրեցին և բանաստեղծը երգեց—

Զի խորտակվի սաղնապից ու սարսափից ձեր վշտս:

(ԵԶԵԺ, 1, 336)

Բոլոր խոսք ու գրույցներից հայտնվում էր, որ հայոց հոգևոր պարոնի տեսուչն ու վարժապետները հեռացված և նրանց փոխարեն նորեւն են կարգված (ՄԵԺ, 2, 366): Հակառակի նման ինչ ասում ես, կատարվում է (ԶԺԵ, 1, 488): Նրանք աշխարհի տեսած մարդիկ են, և, անշուշտ, նրանց մեջ կգտնվեն էնպիսիները, որ իրենց կյանքում գոնե մի անգամ եղած են Ոսկի փաղափում (ԶԺԵ, 2, 340): Խոսելով իմացվեց՝ Վսնա ծովափերից էին բոլորը (ՎԵԳԼ, 1, 75):

ենթակա երկրորդական նախադասությունները հաճախ գործածվում են և չեղոք սեռի, մասնավորապես միադիմի բայերի հետ, այնպես որ կարելի է որոշակիորեն ասել, որ գլխավոր նախադասության մեջ միադիմի բայ-ստորոգյալի հետ գործածված երկրորդական նախադասությունները ըստ բնույթի ենթակա են:

Ստորև բերվող օրինակներում գլխավոր նախադասություններն արտահայտվում են «եղանակավորական և ընդհանուր վիճակային իմաստներ արտահայտող»¹, միադիմություն դրսևորող ստորոգյալներով:

Երանի շէ՛ր, որ սովերում մնաւ խոտի (ԳՖ, 19): Հերիք էր ինչ որ առանձնության մեջ տանջվեցի լոսծ (ՀԹԵ, 2, 30): Գուցե ավելի պատշաճ էր, որ երկար լեզվանի կոշեին (Նույնը, 373): Գրեթե անկարելի է, որ քաղցմանիշը տա բնագրի հարազատ բույրն ու հրապույրը («Թումանյանը քննադատ», 81): Հայտնի չէ ո՞ր նկուղից, ո՞ր տնից կամ ո՞ր հաշարանից նրան հառավ կերակրի անուշ հոտը... (ՍԶԵԺ, 1, 21): Միայն Սանասարին էր հայտնի, քե ինչ ճիգ ու ջանքի գնով ինքը հասավ դրան (ԲՄԱ, 21):

Կավ է նկատել Ա. Աբրահամյանը, որ մի շարք դեպքերում, երբ ենթական արտահայտվում է երկրորդական նախադասությամբ, դրանով իսկ թուլանում է գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի դիմային նշանակությունը²: Այդպես, պայմանականորեն միադիմություն են ստանում երևալ, թվալ, լինել, հետևել, մնալ, պատասխանել, ասվել, պարզվել և այլ բայեր: Օրինակ՝

Երևում էր՝ ծանր զեբալով վիրավորված էր նա (ԲԵԺ, 3, 67): Պատահում էր, որ երբեմն նա հիշողություններ էր անում յուր նախկին ուսուցիչ և բարերար Զովաբիձեի մասին (ՄԵԺ, 2, 59): Երևում էր, որ շատ դժվար էր նրա համար քսան ուրվուց զրկվելը (ՆԴԵԺ, 1, 25): Սակայն տակավին լսում էր նրա երգը, և նրան թվում էր, քե լեռնային լանջերի ծաղիկներն են երգում իրենց լեռնուշ շրթներով (ԱԻԱԷ, 27): Հանկարծ պատահում էր, որ դրսից մեկնումեկը մի քար էր նետում պարտեզի պարսպից դուրս ընկած՝ ծանրորեն բեռնավորված մի ծառի ճյուղին (ՎԹԿՀԺ, 404): Ավետիքին թվում էր՝ սարերն ընկած մատակների վրնջոց է հասնում ականջներին (ՎԽԳԼ, 1, 91):

¹ Տես՝ Ա. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի բայական դեմքի հարցեր, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1962, № 2, էջ 43:

² Տես՝ Ա. Աբրահամյան, նույն աշխատությունը:

Ստորագրատեղան կապակցություններում բայի սեռի քննությունը լրիվ չէ լինի առանց լրացյալ բայերի զեղչման երևույթի քննության, մի երևույթ, որ բավականին տարածված է ժամանակակից հայերենում:

Գ. Լրացյալ բայի զեղչումը ստորագրատեղան
կապակցություններում

Հատկապես ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունների կապակցության մեջ միշտ չէ, որ ստորագրատեղան հարակցվում է իր լրացյալ բային: Բայց հայերենում ևս այնքան ուժեղ է գիտակցվում ուղիղ խնդրի կախումը ներգործական սեռի բայից, որ այս վերջինը զանազան պատճառներով հաճախ զեղչվում է:

Մի շարք գեպքերում երկրորդական նախադասությունը ձևականորեն դրվում է գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված մի ներգործական սեռի բայից հետո, բայց ոչ թե նրա, այլ զեղչված մի այլ ներգործական սեռի բայի լրացում է, որը ըստ էության մտովի հարադրվում է արդեն առկա բային: Օրինակ՝ նա ստուգեց, որ ձայնը լսվում է մոտակա ձորից... (ԲՆԺ, 3, 84): Այստեղ, պարզ է, որ երկրորդական նախադասությունը ոչ թե ստուգել բայի, այլ իմանալ բայի լրացումն է, որը մտովի հարադրվում է նրան. նա ստուգեց ու իմացավ, որ ձայնը լսվում է մոտակա ձորից: Կամ՝ Մի ճանաչ մարդ արեւելումի սեւմ էր տվել, քե տաբեք ձեւ տեղը առաջ բերեք (ՀԹԵ, 1, 337): Այս նախադասության մեջ ևս երկրորդական նախադասությունը ոչ թե գլխավոր նախադասության մեջ առկա բայի (տվել էր), այլ զեղչված և սրա հետ հարադրվելիք մի այլ բայի (ասել էր) լրացումն է:

Նույն ձևով են կապակցվել նաև հետևյալ ստորագրատեղան նախադասությունները.

Բեկը մարդ է ուղարկել (ու ասել), քե գալու եմ տանուտերի մոտ հյուր (ԲՆԺ, 3, 101): Մի երբորդն առաւկում էր (ու ասում), քե, ընդհակառակն, ուրիշի գաղտնիքին հետամուտ լինելն անագնիվ գործ է (ՄԵԺ, 5, 291): Առավոտը աչքը բաց է անում (ու տեսնում), որ տասը տոպրակ կողֆ-կողֆի դիմհար տված առաջին շաւած են, գեանին էլ մի հատ կորեկ չի մնացել (ՀԹԵ, 2, 477): Ետ նայեմ (տեսնեմ), որ արդեն գալիս են (ՀԹԵ, 1, 391): Լեյտենանտը կանչեց ոստիկանին (և կարգադրեց, հրամայեց, ասաց). «Աղայե Ղորանիի հետ գնա և տես այնտեղ ինչ է կատարվում» (ԳՆԲ, 1, 32):

Նայիր (ու տես) մի՞թե, մի՞թե դեռ
Ունեմ անխոց տեղ,
Աշխարհը՝ բոց, ես՝ թիթեռ,
Հրեշտակ հանդ:

(ՎՏԾԺ, 2, 22)

Պատահում են և ստորագասական կապակցություններ, որոնց մեջ երկրորդական նախադասությունը ձևականորեն դրվում է մի ներգործական կամ շեղոք սեռի բայի հետ, բայց ոչ թե նրա լրացումն է, այլ մի զեղչված ներգործական սեռի բայի, որը անորոշ գերբայի գործիական հոլովաձևով պետք է լրացներ այդ բային, իբրև ձևի պարագա, կամ ընթացակցվեր նրան իբրև մի երկրորդ գործողություն: Օրինակ՝ էս ծառան ինչքան երդում-կրակն է ընկնում, թե ինքն անմեղ է, բան չի դառնում (ՀԹԾ, 2, 474): Այս նախադասության մեջ ուղիղ խնդիր հրկրորդական նախադասությունը չէր կարող երդում-կրակն ընկնել շեղոք սեռի բայի լրացումը լինելու նա տեղի բայի լրացումն է, որ գործիական հոլովաձևով, ընթացակցական դերբայի նման պիտի հարակցվեր արդեն գործածված բայի հետ. Երդում-կրակն է ընկնում (ասելով), թե ինքն անմեղ է...

Այս կարգի նախադասություններում հաճախ զեղչվում են ասացական, երբեմն նաև մտածական բայերը՝ անորոշ գերբայի գործիական, շատ սակավ նաև այլ հոլովաձևով: Օրինակ՝

Մենք չենք կարող թույլ տալ (մտածելու), թե հայոց ազգը չգիտե այս (ՄՆԸԾ, 433): Խեղճ խոհարարը երդում-կրակն է ընկնում (ասելով), թե ամենաբեռնի մթերքն է առել... (ՀԹԾ, 2, 365): Վեր է կենում, մի նամիպ ընկնում, գնում (մտածելով), թե որտեղ դուրս կգամ՝ դուրս (նույնը, 478): Հակոբը լուռ է, ուզում է առաւիել կնոջը (ասելով), որ իրենց բակում ծառ չի կարող աճել (ՍՋԾԺ, 1, 17):

Ստորագասական կապակցություններ են կազմվում և սրանց հակառակ ձևով, երբ բուն լրացյալ բայը դարձյալ զեղչվում է, բայց դերադաս նախադասության մեջ գործածված բայի արտահայտած գործողությունն է տրամաբանորեն ընթացակցվում զեղչված լրացյալ բայի ցույց տված գործողությանը (անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևով, կամ իր լրացումներով ու լրացման լրացումներով, իբրև մի դերբայական դարձվածով լրացում, մեծ մասամբ իբրև ձևի պարագա): Փերադոս նախադասության մեջ գործածված այն բայը, որի ձևական լրացումն է ուղիղ խնդիր

երկրորդական նախադասությունը, նման դեպքերում հաճախ չեղոք սեռի է, երբեմն միայն՝ ներգործական սեռի: Օրինակ՝

Առաջն են ընկնում, բռնում են, խնդրում (—խնդրելով ասում), թե առանց զենք ու զրահի մենակ ո՞ւր ես գնում, ի՞նչ ես անում, գլխիցդ ձեռք ես վերցրել ի՞նչ է (ՀԹԵ, 1, 504), Եղբայրներիցս ամեն մեկին ուղարկեցին հարևանների և ազգականների տները, վերադարձան (—վերադառնալով հայտնեցին), թե՝ «Էնտեղ չի գացեր» (Նույնը, 97): Ամենքս էլ հայու պահապան,— ապուշ ժպտաց (—ապուշ ժպտալով ասաց) Ավետիքը և դռնդաղ լրջացավ (ՎԽԳԼ, 1, 57): Ի՞նչ է,— ձեռքը մախաղին տարավ (—ձեռքը մախաղին տանելով ասաց) Ավետիքը (Նույնը, 95): Խաղի արին սրան (—սրան խաղք անելով ասացին): «Արեգակից է, շողփը երեսին տվեց» (Նույնը, 80): «Այս ինչի համար ես բերել, Զաբի»,— ապշեց (—ապշելով ասաց) Սուլեյմանը (ԳՍԹ, 1, 28): Ուսանողները ծիծաղում էին (—ծիծաղելով ասում էին): «Տեսե՛ք, միայն այսօր էլ խաշ է կերել և երևի մի լավ կոնծել» (Նույնը, 21): Նա լսում էր Ղուրանիի քաղաքությունները և դժգոհ մտնում (—դժգոհ մտնալով ասում): «Հը՛մ, հը՛մ... Ալլահի դեմ բան է» (Նույնը, 23): Կազին կատաղած դիմեց նրան (—կատաղած դիմելով նրան ասաց): «Տար, տար այս ազարը կրակի մեջ նետիր, վառիր, վառիր» (Նույնը, 25):

Ինչպես տեսնում ենք, այս ստորադասական կապակցությունների մեջ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ քերականորեն կապվել են չեղոք սեռի բայերի հետ (վերադառնալ, ժպտալ, մրմնջալ, ապշել, ծիծաղել, մտնալ, դիմել):

Հնարավոր են այնպիսի ստորադասական կապակցություններ, որոնց մեջ երկրորդական նախադասությունը ձևականորեն կապված լինի կրավորական սեռի, կրավորակերպ չեղոք սեռի կամ միջին անդրադարձ սեռային առման բայերի հետ: Օրինակ՝ Զնդան,— իր մտքերից սքափվեց (—իր մտքերից սթափվելով ասաց) ծեր մոլլան:—Ի՞նչ գնդան: Ալլահի նաճապարհից մարդկանց շեղողներին պետք է այրել խառույկի վրա (ԳՍԹ, 1, 17): Համաձայն եմ.— վերջապես կոտրվեց բեկը: Շատ ուրախ եմ, վաղուց սպասում էի դրան,— կեղծ ուրախությամբ համաձայնվեց նա (ԲԵԺ, 5):

Պարզ և բարդ համադասական նախադասությունների մեջ ուղիղ խնդիր կարող են ընդունել միայն ներգործական բայերը և կրկնասեռ բայերը՝ ներգործական սեռի նշանակությամբ: Եվ միայն

բարդ ստորադասական նախադասութիւնների մեջ է, որ երկրորդական նախադասութիւնը արտահայտւած ուղիղ խնդիրը կարող է կապվել ոչ միայն ներգործական, այլև կրավորական ու շեղոք սեռի, միջին անդրադարձ սեռային առման և կրավորաձև շեղոք սեռի բայերի, այսինքն, ըստ էութեան բոլոր սեռի բայերի հետ: Իհարկէ, ինչպես երևում է բերված օրինակներից, բոլոր դեպքերում ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւնը գերադաս նախադասութեան մեջ առկա կամ ղեղչված մի ներգործական սեռի բայի լրացում է, այնպես որ այստեղ ևս ներգործական սեռը ուղիղ խնդրի ցուցիչ է: Այնուամենայնիւ, այն բոլոր դեպքերը, երբ ուղիղ խնդիրը (արտահայտւած երկրորդական նախադասութիւնը) թեկուզ ձևականորեն կարող է կապվել շեղոք ու կրավորական սեռի բայերի հետ, հատուկ են միայն և միայն ստորադասական նախադասութիւններին: Եւ միայն ստորադասական կապակցութիւնների մեջ են արտահայտւում բայի սեռի և խնդրառութեան քերականական կարգերի կիրառութեան խիստ բազմազանութիւնն ու հարստութիւնը:

Ստորադասական նախադասութիւնների մեջ է լիովին պատկերվում բայի սեռի նշանակութիւնը ստորադասական կապակցութեան բաղադրիչների որոշակի հարաբերութիւնների ստեղծման համար: Այստեղ բոլոր սեռերից հատկապես ուժեղ են ընգծվում ներգործական սեռի բայի նշանակութիւնը, նրա արտահայտչական խնդրառական արտակարգ հնարավորութիւնները:

Այնքան մեծ է ներգործական սեռի բայի ներգործուն ուժը ստորադասական կապակցութիւններում, որ նա զանազան պատճառներով կարող է ղեղչվել, բայց ենթադրվել, գիտակցվել իբրև ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութեան լրացյալ:

Ամենից հաճախ բայը ղեղչվում է, երբ արդեն մի անգամ արտահայտվել է նախորդ նախադասութեան մեջ, և կարիք չկա կրկնելու այն: Օրինակ՝

Հետուն աչիով «չէ» ասաց, նայեց իր ոտներին: Այսինքն՝ ոտով եմ գնալու (Վեթի, 1, 72): Պատմել ու ասել էր՝ «Կորածս մի ջահել այր մարդ է, նրա հետով կերթամ»: Ու միաժամանակ, քե նավկա վանքի մոտ իմացել էին իրեն՝ «Քո որոնածդ ելավ-գնաց Տաւռն» (նույնը, 121):

Երբ նեխս մտա, ամենից մեծը մտիկ արավ ինձ ու ասաց.

— Խեչան Պողոսով տի՛:

Մթամ՝ Խեչան Պողոսովը դո՞ւ ես:

Ես գլխով արի, քե՛ ես եմ:

— Պա-ռուսկի գնայի՞շ, ասում է:

Մքամ՝ ռուսերեն գիտե՞մ:

Ես գլուխս ժամ տվի քե՛ չե՛ (ՍԶԵԺ, 1, 181):

Ժողովրդական կենդանի խոսքի և առավելապես երկխոսությունների մեջ հաճախ լրացյալ բայը բոլորովին չի արտահայտվում, և նրա տեղն ասես թե բռնում է, նրա գոյությունն ակնարկում ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը կապակցող քե ստորադասական շաղկապը: Օրինակ՝

Կնիկը քե.

— Ձենդ կտրի, տեղդ նստի, փարվան կտրողիս մտիկ արա:

Նագարը քե՝

— Անգգամ կնիկ, ինչո՞ւ չես քողնում ես գնամ փարվան կտրեմ բերեմ տունը լցնեմ (ՀԹԵ, 1, 495):

Ջուրն եփ եկավ, փարը կարմրեց: Սա քե՛ վախում եմ (նույնը, 365): Արծիվն էլ քե՛ ես էլ երկնքի երեսն ելա, ներքև մտիկ արի, մի ծխնելույզի միջից տեսա կրակի վրա դրած պղինձ՝ խուփը վրեն (նույնը, 395): Իսկ այդ զարկը, քե «կամ մեռիր, Ավետիփ, ժամդ է, կամ տեր դարձիր այդ գույզի սիրուն» (ՎՆԳԼ, 1, 31): Իսկ պառավը քե՛ «Սա կապրի մեր հայոց սար ու փար» (նույնը, 57): Իսկ Հեսուն քե՛ «Ավետիփ, դու ուրիշն ասա» (նույնը, 94):

Մեկը քե՛

— Ծախիր, կառնենմ: Ի՞նչ ունես ծախելու:

Մի ուրիշը՝

— Անգրեյ մագաղաք կունենաս, տուր առնեմ (նույնը, 143):

Արդի հայերենում գործածվում են և այնպիսի ստորադասական կապակցություններ, որոնց մեջ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը քերականորեն չի կապվում որևէ բայի հետ, բայց մտքի զորությանը, տրամաբանորեն միշտ էլ ենթադրվում է այդ լրացյալ բայը: Ստորոգյալի, լրացյալ բայի գեղչումով ավելի բարեհնչյուն է դառնում խոսքը, արագանում է նախադասության տեմպը. խոսքը ավելի է հարմարվում շարժառիթի ստեղծագործությանն ու տրամախոսությանը: Օրինակ՝

Այ պաղ ջրեր, դուլալ ջրեր,
Որ գալիս եք սարերից,
Գալիս անցնում հանդ ու չուեր,
Յարս էլ խմե՞ց էդ ջրից:

(ՀԹԵ, 2, 43)

Այս ստորադասական կապակցության մեջ վերջին երկրորդական նախադասությունը (Յարս էլ խմե՞ց էդ ջրից), որն ըստ բնույթի ուղիղ խնդիր է, քերականորեն չի կապվել որևէ բայի հետ, նրա բուն լրացյալը, որ ասել բայն է, հասկացվում է լոկ տրամաբանորեն (Այ պաղ ջրեւ, գուլալ ջրեւ... ասացե՛ք յարս էլ խմե՞ց էդ ջրից):

Այդ ձևով են կապակցվել և հետևյալ բարդ ստորադասական նախադասությունները.

Ետո ի՞նչ: Ետո էն, որ իրե՛ք հատ են ու շատ էլ չար (ՆՊԵԺ, 1, 16): Եա՛ հա, Եա՛ չէ. Եա՛ հա, Եա՛ չէ. վերջը էդ հայր... դարձավ ինձ ու ասավ՝ գնա (ՍԶԵԺ, 1, 182): — Սառույց ջուր չկա՞... — Բայց չխմեց: — Ե՛րբ կերթանք (ՎԽԳԼ, 1, 55): — Դու գիտես: — Բուտն ուզեց գլուխ խոնարհել: Հետուն նայեց անթաքթ, աչքը խստացավ (Նույնը, 72): — Ուր կսպասես, ես կերթամ քեզմ: — Բայց չգնաց (Նույնը, 98):

Գլխավոր նախադասության մեջ կարող է զեղչվել միայն բազադրյալ ստորոգյալի հանգույցը՝ նախորդ որևէ նախադասության կամ ետադաս երկրորդական նախադասության մեջ այս կամ այն ձևով արտահայտված լինելու հետևանքով: Օրինակ՝

Տները սպիտակ, կարմիր տանիքներով, ժողովուրդը զուգված ու մաքուր, ուսումնարանն էլ մեծ ու գեղեցիկ, ու ոչ թե մի վարժապետ, ինչպես մեր գյուղումն էր, այլ մի քանի վարժապետ ու մինչև անգամ վարժուհիներ, որ նոսրություն էր ինձ համար ու զարմանալի, սակայն շատ դուրեկան (ՀԹԵ, 1, 410—411):

— Ո՞վ էր հայրդ:

— Մի բանվոր, որ մեքենայի տակ շարդվեց և մեռավ (ՆՊԵԺ, 1, 122):

Ստորադասական կապակցության մեջ կարող է զեղչվել ոչ միայն գլխավոր, այլև երկրորդական նախադասության բայ-ստորոգյալը, մանավանդ երբ այդ անդամը ընդհանուր է լրացյալ և լրացում հանդիսացող այդ նախադասությունների համար: Բայ-ստորոգյալը զեղչվում է հատկապես ետադաս երկրորդական նախադասության մեջ, որովհետև նա արդեն նույնությամբ գործածվել է նախադաս գլխավոր նախադասության մեջ: Օրինակ՝

Երբ դառն օրերի անխիղ խոհերում
Վհատություն է տիրում իմ սրտին,
Մեր ճեմարանն եմ ես մտաբերում,
Որպես հոր տունը անառակ ողորմ...

(ՎՏԵԺ, 2, 161)

Ուրախությունից բացվել, ծիծաղում են նրանց խոժոռ դեմ-
քեր, ինչպես առավոտյան արևի տակ սև ժայռերը (ՀԹԾ, 1, 308):
Քավամագ զորշ հոնների տակից աշխեր բարկությամբ վառվում
ինն, ինչպես կայծակը Լալվարա ամպերում (նույնը, 310):

Կարող է զեղչվել և միայն երկրորդական նախադասության
ստորոգյալի օժանդակ բայը կամ հանգույցը, եթե դրանք այս
կամ այն ձևով արտահայտվում են ղլխավոր նախադասության
մեջ. օրինակ՝ Փամբակու, Շուրագյալի, Ապարհնու փախածներից
ով զալիս, Բանաբեռցի Ադասու գովասանքն էր բերում հետը
(ՀԹԾ, 1, 304):

Այսպիսով, բայ-ստորոգյալի զեղչումը գլխավոր, երբեմն և
երկրորդական նախադասության մեջ լեզվա-ոճական կարևոր մի-
ջոց ու ձև է արդի հայերենում: Նա խոսքի պատկերավորման ու
արտահայտիչ լինելու լակոնիկ ձև է, որին խոբթ է կրկնությունը,
բառի անտեղի գործածությունը: Բայի զեղչումով խոսքը դառնում
է շարժուն ու երաժշտական, բայց նրանով ելրեք չի աղճատվում
միտքը, նախադասությունը չի խարխլվում, չի կորցնում իր ամ-
բողջականությունը, որովհետև բայը շարունակ կա և իշխող է մեր
լեզվամտածողության մեջ:

Դ. Ստորադասական կապակցություններում բայի դրական
և ժխտական ձևերը. հարցական նախադասությունների
դերը դրանց արտահայտման մեջ

Ստորադասական նախադասությունների կապակցության մեջ
որոշ դեր են խաղում նաև բայի խոնարհման դրական ու ժխտա-
կան ձևերը: Դա հատկապես արտահայտվում է ենթակա, ստո-
րոգելիական վերադիր, որոշիչ, ձևի, շափ ու քանակի պարագա և
այն բոլոր երկրորդական նախադասությունների դեպքում, որոնց
որեւէ հատկանիշ բաղդատվում է գլխավոր նախադասության մի
հատկանիշի հետ: Ստորադասական կապակցությունների բաղ-
դատումը դրսևորվում է հատկանիշների կամ հանգամանքների
նմանության, հավասարության և տարբերության ձևով:

Երբ բաղդատվող հատկանիշները նման են կամ հավասար,
ղլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալներն
արտահայտվում են բայի դրական (կամ ժխտական) ձևերով:
Օրինակ՝

Պիտի դարձյալ կրկնեին նույն բանը, ինչ որ վաղուց արդեն
յսում ենք զանազան հոգևորներից... (ՄՆԸԵ, 378): Նորա ընտա-

նիքին սպասվում է նույն թշվառությունը, ինչ որ վերևում ասացիմ (նույնը, 431): Մուլթիզմը նույն ճշանակությունն ունի գյուղացու համար, որպես հոգեկան հրեշտակը, դէր. սատանան մի անհավատի համար... (Բեժ, 3, 143): Հետգնեստ առաջանում են այնպիսի խոշոր արդյունաբերական կենտրոններ. ինչպես են Բաբուն, Թիֆլիսը և Բաքումը (ՄՇԵ, 1, 42): Նրա դեմքն ուներ մի այնպիսի արտահայտություն, որպիսին ունենում են միայն ֆենադատությունից պախարակված բանաստեղծները՝ կես-ավերված, կես-ամոքահար (ՄՋԵժ, 1, 20):

Այն դեպքում, երբ բաղադատվող հանգամանքները կամ հատկանիշները իրարից տարբեր են, գլխավոր նախադասության ստորոգյալն արտահայտվում է բայի ժխտական խոնարհման, իսկ երկրորդական նախադասությունը՝ դրական խոնարհման ձևով, կամ ընդհակառակն: Օրինակ՝

Հիմա այն ժամանակը չէ, երբ անպատիժ խաբում էին հասարակությանը (ՄՆԸԵ, 623): Սուլթանը երբեք այն հպարտությամբ չի անցնում Կ. Պոլսի փողոցներով, որպես այդ փոփոխմարդը անց էր կենում Օ... գյուղի փողոցներով (Բեժ, 3, 144): Ներկան ինձ այնպես սարսափելի չի թվում, ինչպես երևակայում էի առաջ (ՆԴԵժ, 3, 212—213): Այնպիսի հույզեր էին կուտակվել, որպիսիք ոչ մեկը չէր կրել իր կրծքի տակ:

Նախադասությունների դրական կամ ժխտական նշանակությունները, սակայն, հարաբերական են: Խոսքի մեջ դրական նախադասությունները երբեմն կարող են գործածվել ժխտական նշանակությամբ և ընդհակառակն: Օրինակ՝ Ու եթե մանազկերտցի գործավորը երգ չասեր բարակ ելևէջով, կրվար՝ մանվան ֆուն են մտել ամենքը (ՎԽԳԼ, 1, 76): Այս ստորադասական նախադասության մեջ ժխտական երկրորդական նախադասությունը գործածվել է հաստատական, դրական նշանակությամբ, և, ընդհակառակն, դրական գլխավոր նախադասությունը՝ ժխտական նշանակությամբ: Ամբողջ բարդ ստորադասական նախադասությունն արտահայտում է այն միտքը, որ մանազկերտցի գործավորը երգ է ասել բարակ ելևէջով, և չի թվացել, որ մանվան ֆուն են մտել ամենքը (այդպես կթվար միայն, եթե իսկապես մանազկերտցի գործավորը չերգեր):

Ստորադասական նախադասության բաղադրիչների հաստատական կամ ժխտական մտքերի արտահայտման մեջ մեծ դեր

ունի հարցումը և ընդհանրապես հարցական հստակացումը: Այսպիսով, լիարժեք կամ երկրորդական նախադասությունների հարցական բնույթը կարող է լինել իրոք հարցական (լրացական կամ հավաստիական եղանակով) և կամ միայն ձևով հարցական (հետորակական, հորդորական եղանակով) ու հետապնդել դանադան նպատակներ:

Անշուշտ, հարցական նախադասությունները (պարզ կամ բարդ) գործածվում են խոսողի շիմացածը պարզաբանելու (լրացական հարց) կամ մասամբ իմացածի մեջ հավաստիանալու համար (հավաստիական հարց): Օրինակ, իրապես հարցումներ են պարունակում հետևյալ ստորադասական նախադասությունները.

Պարմանում եմ, ո՞ր սատանան պիտի կողոպտած լինի այդ խեղճերին (ՐՆԺ, 3, 119): Ի՞նչ պատահեց քեզ, որ էսֆան ուշացար (ՀԹԵ, 2, 426): Իսկ դու, Մոխրոտ ջան, դու ի՞նչ կուզես, որ քեզ համար բերեմ (Նույնը, 464): Բայց սրա՞նք էին այդ սաղմները, որտեղի՞ց էին բնկել իմ մեջ, ի՞նչ էր նրանց արմատը,— այս ուղղությամբ արած պրպտումներս դեռ երկար ժամանակ մտատանջում էին ինձ... (ՆԴԵԺ, 1, 119):

Սակայն գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների դրական հարցումները կարող են գործածվել ժխտական նշանակությամբ, ժխտական հարցումները՝ դրական և դրանով իսկ ներգործել միմյանց վրա ու փոխել ամբողջ ստորադասական նախադասության միտքը: Օրինակ՝ ես քեզանից հաշիվ պահանջում եմ քո գործերի համար, որ դու ինձանից պահանջում ես (ՆԴԵԺ, 1, 135): Այս ստորադասական կապակցության մեջ գլխավոր նախադասությունը ձևով միայն դրական է, բայց մտքով՝ ժխտական (խոսողն ասում է, որ ինքը նրանից հաշիվ չի պահանջում նրա գործերի համար) և դրանով իսկ երկրորդական նախադասության դրական մտքին տալիս է ժխտական (արդեւական) նշանակություն: Հարցման միջոցով ձևավորված ստորադասական նախադասությունն իրապես արտահայտում է մի ժխտական միտք՝ ես քեզանից հաշիվ չեմ պահանջում քո գործերի համար, և դու էլ ինձնից չպիտի պահանջես: Եթե նախադասության այս բուն միտքն արտահայտվեր ստորադասության սովորական օրենքներով, ապա կփոխվեին նշված գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների տեղերը. գլխավորը կդառնար երկրորդական, իսկ երկրորդականը՝ գլխավոր նախադասություն: Կփոխվեր նաև հարցման տեղը. երբ ես քեզանից հաշիվ չեմ պահանջում քո գործերի համար, ինչու՞ ես դու ինձանից պահանջում: Կամ՝ Որով-

մետե ևս ֆեզանից հաշիվ չեմ պահանջում Դո գործերի համար, ուստի և դու ինձանից չպիտի պահանջես:

Հարցման միջոցով գլխավոր նախադասության դրական միտքը ժխտական է դառնում և նույնպիսի փոփոխության ենթարկում երկրորդական նախադասության արտահայտած ձևականորեն դրական միտքը: Օրինակ՝

Դե որ բռնեց աս, ախպեր, խի՞ եմ հուսման դրկում, որ վերջը փոշմանեմ (*ՄԵԺ*, 5, 253). որ նշանակում է՝ Ուսման չեմ ուզարկի, որ վերջը չփոշմանեմ: Ա՛ Սաֆ. ասեց, ևս ի՞նչ հուսում յա գիտութիւն ունեմ, որ դրան ինչ տամ (*Նույնը*, 276). նշանակում է՝ Ես ուսում կամ գիտություն չունեմ ու դրան ոչինչ չեմ տա: Էդ ի՞նչ բան աս, որ դրա համար լաց ես լինում (*ՀԹԵ*, 2, 441). նշանակում է՝ Դա ոչինչ բան է, ուստի դրա համար լաց չպիտի լինել: Ա՛խ, թշվառականս ի՞նչ եմ ստացել, որ ինչ տամ (*ՆԴԵԺ*, 2, 197). նշանակում է՝ Թշվառականս ոչինչ չեմ ստացել, ուստի ոչինչ չեմ կարող տալ: Մի՞թե գլխումս խելի է մնացել, որ արարեցերիս համար ինքս ինձ հաշիվ տամ (*Նույնը*, 196). նշանակում է՝ Գլխումս խելի չի մնացել, ուստի արարեցերիս համար ինքս ինձ հաշիվ չեմ կարող տալ:

Սակայն ձևականորեն դրական գլխավոր նախադասությունը հոր հարցման ձևով ժխտական նշանակություն է ստանում, միշտ էլ չի փոխում երկրորդական նախադասության դրական կամ ժխտական մտքերը, և նրանք պահպանում են իրենց բուն նշանակությունները (դրականը՝ դրական, իսկ ժխտականը՝ ժխտական): Օրինակ՝ Խի՞, ագուավը մտածելու էր, քե ընտեղ տապաւումը Նոյր աշիր ջուր կտրած իրան աս պատսո՞ւմ (*ՄԵԺ*, 5, 274). նշանակում է՝ Ագուավը չէր մտածելու, քե այնտեղ, տապաւում, Նոյր աշիր ջուր կտրած իրեն է սպասում: Նույնպիսի և հետեւյալ նախադասություններում.

Երկու բումանն ի՞նչ աս, որ չես կարա մեկից ճարի (*ՆԴԵԺ*, 1, 34): Ու եթե գար էլ, ինչո՞ւ կմնար շենության մեջ (*ՎԽԳԼ*, 1, 83):

Կարող է լինել և հակառակը, երբ ձևով ժխտական հարցական գլխավոր նախադասությունն ըստ էության արտահայտում է դրական նշանակություն և դրանով իսկ երկրորդական նախադասության դրական մտքին տալիս է ժխտական նշանակություն: Օրինակ՝ Մի՞թե չեմ ճանաչում սրան, որ մերս եմ բողբլ նորից (*ՀԹԵ*, 2, 348) նախադասությամբ ըստ էության արտահայտվում

է հետեւյալ միտքը. Դուք ճանաչում եք սրան, ուստի ներս չափտի քողենիք նորից:

Երբեմն էլ հարցական գլխավոր նախադասութիւնը կարող է պահպանել իր դրական, հաստատական նշանակութիւնը, բայց ձեռով ժխտական երկրորդական նախադասութիւնը տալ դրական նշանակութիւն: Օրինակ՝ Խնշ մեր ըլեր, որ լսեր, քե իրա մինու-
նաւ բեխին ուզում են ձեռքիցը խլել. ջանք կրակը չզցեր... (ՄԵԺ, 5, 277). սա նշանակում է. Խնշ մայր էլ լիներ, որ լսեր, քե իր մինունաւ երեխային ուզում են ձեռքիցը խլել. ջանք կրակը կզցեր:

Հարցական է լինում և երկրորդական նախադասութիւնը, ըստ որում հարցական էրանգը այդ ձեռով ժխտական նախադասութիւնը տալիս է դրական նշանակութիւն, բայց չի փոխում գլխավոր նախադասութեան դրական նշանակութիւնը: Օրինակ՝ Հմի որ երեխին տեսավ ո՞չ, ասես տեղն ու տեղը մեխվեց (ՄԵԺ, 5, 279): Սա նշանակում է՝ Հենց որ երեխային տեսավ, ասես տեղն ու տեղը մեխվեց:

Երկրորդական նախադասութիւնը, սակայն, կարող է և փոխել հարցով արտահայտված գլխավոր նախադասութեան դրական կամ ժխտական միտքը: Օրինակ՝ Սրա լեզուն հալոցն է, ինչո՞ւ արաբերենը վերցնի, երբ ունի իրենը (ՎԽԳԼ, 1, 153): Այս նախադասութիւնն արտահայտում է հետեւյալ միտքը (առանց հարցման). Սրա լեզուն հալոցն է. արաբերենը չի վերցնի (կամ՝ վերցնելու հարկ չկա), երբ ունի իրենը:

Հարցական նախադասութիւնները հաճախ այնպիսի երանդներ են մտցնում ստորադասական կապակցութեան մեջ, որ խառնվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների սովորական հարաբերակցութիւնը: Այնքան ինքնատիպ են հարցական հնչերանգով ու հարցմամբ արտահայտված ստորադասական կապակցութիւնները, որ Ա. Բ. Շապիրոն դրանք համարում է բարդ նախադասութեան մի հատուկ տեսակ: Քննելով այս կարգի բարդ նախադասութիւնները՝ Ա. Բ. Շապիրոն Մոսկվայի պետական համալսարանի կողմից հրատարակված «Ժամանակակից ռուսաց լեզու» ձեռնարկում գրում է. «Նկարագրված ձևի (հարցական բնույթի—Բ. Վ.) բարդ նախադասութիւնները նրա բաղադրիչների մեջ եղած հարաբերութիւնների բնույթով և այդ հարաբերութիւնների արտահայտման ձեռով ավելի մոտ են ստորադասական, քան թե համադասական նախադասութիւններին: Բայց վերը նշված

առանձնահատկության պատճառով նրա բաղադրիչները չեն կարող հավասարեցվել մեկը գլխավոր, իսկ մյուսը՝ ստորադաս նախադասություններին»¹։

6. ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐԻ, ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՄԱԿՔԱՅՆԵՐԻ
ԵՎ ԱՅԼ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ԴԵՐԸ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ
ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Ստորադասական նախադասությունների կապակցության մեջ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների այլազան հարաբերություններն ու մտային հակադրամիասնությունն արտահայտվում են ոչ միայն բայի եղանակային ձևերի ու ժամանակների, ստորադասական շաղկապների, հարաբերական ու հարաբերյալ բառերի, բայական սեռի ու խնդրառության միջոցով, այլև եղանակային բառերի, գոյականների, ածականների, մակբայների, դերանունների և մի շարք այլ բառերի միջոցով, որոնք օգնում են այդ նախադասությունների միջև եղած հարաբերությունների արտահայտմանն ու ճշտմանը։

Այս առումով հայերենի ստորադասական կապակցություններում մեծ է հատկապես եղանակավորող բառերի դերը։ Քննարկենք չարենցյան երկու նախադասություն.

Չտեսավ, կառծես, որ ջահը հանգավ.
Չտեսավ, կառծես, որ անդարձ ընկավ,
Անդաբձ փշրվեց բաժակը հոգու,
Որ զնգում էր դեռ երեկ երեկոյ:
Մի՞թե չտեսավ, որ ջահը չկար,
Որ ջահը հանկարծ արյունվեց մարավ:
(ԵԶԵԺ, 1, 47)

Առաջին ստորադասական կապակցության մեջ գործածված են երկու ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններ, որոնք, ինչպես հայտնի է, ընդհանրապես ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի գործողության ուղղակի օբյեկտը։ Այդպես պետք է լիներ և այստեղ (Չտեսավ... որ ջահը հանգավ, չտեսավ... որ անդարձ ընկավ, անդարձ փշրվեց բաժակը հոգու)։ Բայց այդ բարդ ստորադասական նախադասության մեջ գործածված կառծես երկրայական եղանակավորող բառը փոխում է

¹ «Современный русский язык. Синтаксис», изд. МГУ, под ред. проф. Е. М. Галкиной-Федорук, 1958, стр. 406—407.

գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև հղած իմաստային հարաբերությունը, ցույց տալով, որ այդ ուղիղ խնդիրը գործողության ոչ իրական, այլ միայն թվացող օբյեկտ է, որ նա իրապես տեսել է ջանի հանգչելը, հոգու բաժակի անդարձ ընկնելն ու փշրվելը, բայց իբր քե չի տեսել:

Նույնն է նաև երկրորդ բարդ ստորադասական նախադասության մեջ, ուր մի՞թե հղանակավորող բառը, հետտրական հարցմամբ, երկբայական է դարձնում, կամ ուղղակի մերժում հերոսի շտեմնելու հանգամանքը:

Նշանակում է, եղանակավորող բառերը կարող են լիովին փոխել, կամ մտալին ինչ-ինչ երանգներ մտցնել գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների փոխհարաբերության մեջ: Նրանք կարող են արտահայտել հաստատական կամ երկբայական վերաբերմունք այդ հարաբերությունների նկատմամբ, որոշ սահմանափակում մտցնել երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված մտքի մեջ և այլն:

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների փոխհարաբերության մեջ երկբայական երանգ են մտցնում մի շարք երկբայական եղանակավորող կամ շաղկապական բառեր: Օրինակ՝

Զգիտեմք, քե ինչ աղբյուրներից գիտե պ. Խուզարաշեր, որպես քե հոգևորականությունը ծառավում էր միաբանության և սրտի խորհում արտավում էր հերձվածի դառն պառլոների վրա (ՄՆԸԵ, 313): Այդ սոսկալի տեսարանները, որ ամեն մարդու վրա կարող էին ունենալ կաթակի ներգործություն, նրան շատ հասարակ երևացին. կարծես, նա գիտեր, քե այսպես պիտի լիներ. կարծես նա առաջուց որպես մարգարե հոգվո աչքերով տեսել էր բոլոր գալուցը իր արյունալի պատկերներով (ԲԵԺ, 3, 21—22): Եվ բոլոր պատմությունը, քեպես հայտնի էր իրեն, ուշադիր լսեց, իբրև քե նոր էր իմանում (ՀԺԵ, 1, 294): Երբեմն էլ ձիու առաջն է ընկնում ու փախսը տալիս, իբրև քե վախենում է. ձին էլ դունչը տեկած էտկիցն է ընկնում, իբրև քե հալածում է (Նույնը, 389):

Եղանակավորող բառերը կարող են և սահմանափակում մտցնել գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների փոխհարաբերության կամ գլխավոր նախադասության այս կամ այն անդամի, հատկապես բայ-ստորոգյալի արտահայտած հարաբերության մեջ: Օրինակ.

Հիշում եմ միայն, որ մի •• անցար

Օրերիս նման—ու ետ չես գալու:

(ԵԶԵԺ, 1, 39)

Այս նախադասության մեջ դարձյալ արտահայտված է գործողության և նրա անմիջական օբյեկտի հարաբերությունը (հիշել և ի՞նչ): Բայց եղանակավորող բառը (միայն) երանգավորում է այդ հարաբերությունը, ցույց տալով, որ հիշելու գործողությունը սահմանափակվում է միայն մի օբյեկտին ու ետ չգալը հիշելու օբյեկտներով, այն, որ այլ բան չի հիշվում, որ հիշելու այլ բան այլևս չի մնացել:

Եղանակավորող բառերի միջոցով զիջման և սահմանափակման հարաբերություն է արտահայտվում հետևյալ նախադասությունների մեջ.

Ցավալի է միայն, որ իշխանի պաշտոնը չէ ներում նրան ավելի շուտ-շուտ ինձ այցելելու (Մեծ, 2, 60):

Չե՞ց էն եմ տեսնում—մութն, անդետ մարդիկ,

էլ մենք ենք մեջտեղ տանջվում ամեն օր...

(ՇԹԵ, 2, 38)

Հավիտյան գոց ու անխոս՝ թափառել եմ ու լռել.

Ոչ ոք, ոչ ոք չգիտե՝ արդյոք ի՞նչ է կյանքս, ես.

Միայն գիտեմ, որ կյանքում ինչ-որ երգեր եմ գրել,

ինչպես գիտեմ, որ դու կաս, որ սիրում է մեկը քեզ:

(ԵԶԵԺ, 1, 295)

Ավետիքը շունչ փառեց միայն այն ժամանակ, երբ բլուրի վերք հասավ (ՎԽԳԼ, 1, 34):

Ստորադասական կապակցությունների մեջ երկրորդական նախադասությունների հարաբերությունների արտահայտմանը զգալիորեն օգնում է նաև ածական անունների գործածությունը: Դրվելով գլխավոր նախադասության մեջ մի գոյականի վրա՝ նրանք նախապես հուշում են արտահայտվելիք հատկանիշի արտակարգ լինելը, հատկանիշ, որ դրսևորվում է երկրորդական նախադասությամբ: Օրինակ՝

Ամեն ամառ բնտանիքով փոխում էր արտասահման և ամեն անգամ վերադարձին այնտեղից բերում էր այնպիսի զարմանահրաշ բաներ, որ տեսնողը մնում էր բերանը բաց (ՆԴԵԺ, 1, 226):

Եվ բացվում է մի մեծ առավոտ, որի թևերը ոսկեգծում են իմ հոգու մոայլ ավունքները (ՎԹԿԶԺ, 25):

Երկրորդական նախադասությամբ արտահայտվող հատկանիշների այսպիսի ընդգծող դերով են հանդես գալիս նաև գոյականներն ու զերանունները: Օրինակ՝

Ձեռ կարելի առաջ գնալ՝ քիկունքին ունենալով մի այդպիսի դավաճան բանակ, որ կարող էր միավել նրա մարմինը վնասկան

հարվածի պահին (ԴԴՎ, 403): Ամառային այն գեղեցիկ երեկոն-
րից մինն էր, որ բնությունը միայն այս լեռներին է պարգևում
(Մեծ, 2, 363):

Հարաբերյալ բառի պաշտոնում հանդես եկող ցուցական դե-
րանունները եւ հուշում են այս կամ այն բնույթի երկրորդական
նախադասության գործածությունը, նշում զանազան հանգամանք-
ների ու հատկանիշների կարևորությունը: Օրինակ՝

Ինչպես արտահայտեմ այն, ինչ որ այժմ զգում եմ (ՆԳՆԺ,
2, 160): Ուրիշ կերպ ինչպե՞ս բացատրեմ հոգեկան այն դու-
րյունը, որ ստանում եմ հոգեկան այդպիսի հուզմունքների ժամա-
նակ (նույնը, 179): Բախտավորը նա է միայն, ում երազն է կա-
տարվում (ՀՇՍԽ): Մերձակա շեն էին գնացել վաճաղանները,
հեռացել էին կողի եկած այն շինականները, ովքեր իրավունք էին
ստացել զնալու (ՎԽԳԼ, 1, 82):

Բայց ստորագասական նախադասության մեջ ցուցական դե-
րանունները, առանց հարաբերյալ բառի պաշտոն կատարելու, գոր-
ծածվում են՝ երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված
սուբյեկտը, օբյեկտը, որևէ հատկանիշ կամ հանգամանք մատնա-
ցույց անելու, խոսուղի կամ ընթերցողի ուշադրությունը նրա վրա
կենտրոնացնելու նպատակով: Օրինակ՝

Բայց իմ կարճ խելքով էմֆանն եմ տեսնում,

Ապրիլ չի լինի էսպես ամեն օր:

(ՀԹԵ, 2, 41)

Այսֆանը կարող էի գուշակել, որ պատվավոր ընտանիքներից
մինի անդամն է, որին գրավել է Դոն ժուանը (Մեծ, 5, 302): Էս
խոսքումն էին, որ ամբոխը տակնուվրա եղավ (ՀԹԵ, 2, 410):

— Կուղեի այնպես, որ ետ գառնայի

Ու համբուրեի շուրթերը հողի:

Փետրեի մի պարզ, երկրային ուղի,

Հողը լիզեի, որպես համբ շուն—

Ու լուռ կորչեի աշխարհի փողում:

(ԵԶԵԺ, 1, 59)

Այս նախադասությունների մեջ էնֆան, այսֆան, այնպես
ցուցական դերանունները ըստ էության հարաբերյալներ չեն, և
սովորաբար այդպիսի բառերի հետ չեն էլ կապվում ուղիղ խնդիր
երկրորդական նախադասությունները: Դրանք գործածվել են
ոճական նշանակությամբ՝ ավելի սաստկացնելու ստորագասվող

երկրորդական նախադասությունների նշանակությունը: երկրորդ նախադասության մեջ էս ցուցական դերանունն ընդգծում է հանկարծակիորեն հետևող մի երևույթ (ամբողջ տակնուվրա եղավ):

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների կապակցման ժամանակ որոշակի դեր են խաղում ժամանակի մակբայները և ժամանակի գաղափար արտահայտող այլ խոսքի մասեր (հենց, ղեռ, արդեն, անմիջապես, իսկույն, ժամանակ, պես, վրա, հետո և այլն): Դրանց միջոցով հնարավոր է դառնում արտահայտելու գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ժամանակային հարաբերության զանազան նրբերանգները: Օրինակ՝

Երբ հեղինակը, լրացյալ իրավունքներով, ֆենիչի պաշտոնով գտանվում էր Աստրախան, Սերոբեն վախճանած էր արդեն (*ՄՆԸԵ*, 251): Նորից բարձրացավ Ղազոն, նոր նշան դրեց, բայց ղեռ չէր իջել աչից, որ Աղասու գեղակը նշանը բոցրեց (*ՀԹԵ*, 1, 305): Դեռ չէին տեղավորվել, մին էլ տեսնեմ եզանս զոռոցը բարձրացավ (*Նույնը*, 392): Զենց էն է, էլի (հասարակաց) ճանապարհին հասունաս ինձ, որ բումբի եղիցը բխան բևաց (*ՄԵԺ*, 5, 279):

Ստորադասական կապակցություններում ժամանակային հարաբերությունների ձևավորմանը զգալիորեն մասնակից են լինում և բայերը: Որոշ բայեր իրենց արտահայտած իմաստներով արդեն երանգավորում են նախադասությունը՝ ցույց տալով ժամանակի փոխանցում, հանկարծակիություն, զեպքերի անմիջական հաջորդում կամ փոխանցում և այլն: Ահա մի ստորադասական նախադասություն, որի մեջ ժամանակային հարաբերությունն արտահայտվում է բայիմաստների ու մակբայների միջոցով. Բավական էր Մարթան հանկարծ վեր բոչեր տեղից և վրա պրծներ, իսկույն ամենևր գլխապատառ դուրս կփախչեին նիչ ու ծկլթոցով (*ՆԴԵԺ*, 1, 10):

Ընդհանրապես բայիմաստը որոշակի դեր է կատարում մի շարք բնույթի երկրորդական նախադասությունների կապակցման մեջ: Բավական է համեմատել համոզված լինել-քվալ, կարծել-իմանալ, գիտենալ-մտածել, սպասել, մտածել-երկմտել, կասկածել, ասել-ճառել և այլ բայեր, որպիսիք պարզ դառնա, թե այդ բայերի հետ կապվող երկրորդական նախադասությունները մտային ինչպիսի հարաբերություն են արտահայտել:

Առարկայական նշանակությամբ երկրորդական նախադասություններն իրի առումով գործածվելիս գլխավոր նախադասության

հետ կապակցվել են իրի գաղափար արտահայտող հարաբերյալ ու հարաբերական բառերով (այն-ինչ), հարաբերյալ բառերով ու ստորադասական շաղկապներով (այն-որ), միայն հարաբերական բառով (որ) կամ միայն ստորադասական շաղկապներով (որ, քե)։

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները եթե շունեն տեղի կամ ժամանակի ընդգծված երանգ, հաճախ կարող են գործածվել շաղկապական նշանակությամբ։ Իրա սլատձառն այն է, որ հատկացուցչի ու բացահայտչի նման՝ որոշիչը ևս գերադաս նախադասության մեջ գոյականով կամ գոյականաբար արտահայտված մի անգամի լրացում է, թեև հատկանիշային առումով։

Երբ առարկայական նշանակությամբ երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են հարաբերյալ ու հարաբերական բառերով, գործուն նշանակություն են ստանում նաև թվի ու հոլովի քերականական կարգերը։

Հարաբերյալ ու հարաբերական բառերը, ինչպես արդեն ասվել է, թվով համաձայնում են. եղակի թվով հարաբերյալի հետ գրվում է եղակի, իսկ հոգնակի թվով հարաբերյալի հետ՝ հոգնակի թվով հարաբերական բառ.

Այս դռն օրերի մթնում մահաբեր,

Արնոտ խնջույքի այս սև զնդանում

Դավաճան է նա, ով լուռ է դեռ,

Մասնիչ է, ով իր սուրը չի հանում։

(ՎՏԵԺ, 121)

Այսպիսով, ստորադասական նախադասությունների ձևավորման ու կապակցման մեջ մեծ դեր ունեն ոչ միայն բայերը, ստորադասական շաղկապները, հարաբերյալ ու հարաբերական բառերը, այլև այլ խոսքի մասեր և հատկապես՝ եղանակավորող բառերը, մակբայները, դերանունները, գոյականներն ու ածականները։ Նրանք ոչ միայն եղանակավորում ու սլատկերավոր են դարձնում խոսքը, այլև ձշտում, նպատակաուղղում, ընդգծում ու մատնանշում են գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների հարաբերությունները, ավելի կոնկրետացնում ու արտահայտիչ են դարձնում մտային ալլադան փոխհարաբերությունները։

7. ԱՆՁԻ, ԻՐԻ, ԹՎԻ ՌԻ ՀՈՂՈՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԿԵՐԸ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱՀՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Ինչպես պարզ նախադասության անդամները, այնպես և երկրորդական նախադասությունները կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբերի՝ առարկայական հարաբերություն արտահայտող և

Հատկանիշային, պարագայական հարաբերությունն արտահայտող: Առարկայական հարաբերությունն են արտահայտում ենթական, գոյական վերադիրը, հատկացուցիչը, բացահայտիչը, ուղիղ և անուղղակի խնդիրները: Հատկանիշային հարաբերությունն են արտահայտում որոշիչը, բայ-ստորոգյալը, ստորոգելիական վերադիրը (բացի գոյական վերադիրից) և սլարադաները: Սակայն, ի տարբերություն պարզ նախադասության անդամների, հատկանիշ կամ պարագա արտահայտող երկրորդական նախադասությունները ստորադասական կապակցության մեջ առարկայացվում են, որովհետև այստեղ արդեն նրանք արտահայտվում են ոչ թե մի բառով կամ բառակապակցությամբ, այլ մի սլարզ նախադասությամբ, որտեղ առկա են առարկան և ստորոգումը: Օրինակ, պարզ նախադասության մեջ որոշիչը միայն մի դեպքում կարող է արտահայտվել գոյականով (գոյական որոշիչ՝ ուղղական, սեռական, բացառական և գործիական հոլովներով. ծով աչքեր, մայր հայրենիք, սարերի հով, երևանի ջուր, Բարից սկահակ, ծամերով աղջիկ և այլն): Մինչդեռ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը հատկանիշի առարկայացումով է կատարում իր շարահյուսական դերը: Օրինակ՝

Այդ իսկ պատճառով այժմ էլ սկսա խոսել այնպիսի հարցերից, որոնք առիթ պիտի տային ինձ ուղղակի ցանկացածս խնդրին դիմելու (ՄԵԺ, 2, 357): Դու էլ ես մեղադրում ու հանդիմանում ինձ այն բանի համար, ինչ բանի համար որ մեղադրում և հանդիմանում էր Գրիգորը (ՆԴԵԺ, 2, 196): Նայեց Շիրազի դաշտին, որ մանկության շնորհներով ու վարդերով պնկված՝ վաղորդյան նիրհն էր առնում՝ պարուրված հուրալից ներմակ շղարշներով (ԱԻԱԷ, 77): Աղջկա աչքերում շնորհակալական մի խոսք կար, որ դարձավ կանչող հոգեմտականություն (ՎԽԳԼ, 1, 52):

Այսպես կարող են հանդես գալ նաև պարագա երկրորդական նախադասությունները: Սրանով ևս երկրորդական նախադասությունները տարբերվում են սլարզ նախադասության համանուն անդամներից:

Այն բոլոր դեպքերում, երբ երկրորդական նախադասությունը գործածվում է առարկայական նշանակությամբ, նա, անպայման, պետք է ենթարկվի անձի և իրի քերականական կարգերին բնորոշ օրինաչափություններին: Սակայն այս հարցում առարկայական և հատկանիշային երկրորդական նախադասությունների կապակցման մեջ կա մի հիմնական տարբերություն: Եթե առարկայական երկրորդական նախադասությունները գոր-

ծածվում են և՛ անձի, և՛ իրի առումներով, ասլա հատկանիշային երկրորդական նախադասությունները (առարկայական նշանակությամբ) գործածվում են միայն իրի առումով: Միջակա, հատուկ դիրք են ունենում որոշիչ երկրորդական նախադասությունները: Այսպես, անձի նշանակությամբ են գործածված հետևյալ հնթակա, ստորոգելիական վերադիր, հատկացուցիչ, բացահայտիչ և խնդիր երկրորդական նախադասությունները.

Ով ուզում է հաց ուտի, պետք է աշխատի (ՀԹԵ, 2, 463):
Եվ դժբախտ է նա, և մեռած, ով երգ չի հասկանում. չի սիրում (ԱԻԱԷ, 40): Ստահակը նա է, որ կովի է մտնում քույլ արաբածի դեմ (նույնը, 169): Նա էր, որ պատահեց Նավկա վանքին մերձ (ՎԽԳԼ, 1, 75): Երբ փոխե ինչ մոտեցավ, նրանց քիվը բազմացավ, որոնք այժմ նման էին այն խրովիլակներին, որ ցցում են երկայն ձողերի գլխին... (ՐԾԺ, 3, 24): Լեզվով չի պատմվիլ, թե ինչպես են ուրախանում ամենքը, որ իրար որոնում էին ու գտնում են վերջապես (ՀԹԵ, 1, 472):

Դու, որ ստեղծել ես ի սկզբանե
Քանդութ խանում Դավթի համար,
Դու արժանի անես իրար:
(ՀԹԵ, 2, 133)

Եվ ո՞վ կկանչի նրանց, որ կյանքում այս
Մենակ են, տխուր են, տխուր ու անօգ են...
(ԵԶԵԺ, 1, 305)

Այս, ինչ թշվառ են մարդիկ, կարեկցում եմ բոլոր նրանց, որոնք անցնում են իմ տան դռնով ու ներս չեն մտնում երգ լսելու (ԱԻԱԷ, 41): Նրան պետք է հավատալ, որ ինքը ծնվել է ամեն ինչ ունենալու և ամեն ինչից բարձր լինելու կանխորոշված կարողությամբ (ՎԽԳԼ, 1, 123):

Ինչպես նկատվում է, անձի նշանակությամբ գործածված այս երկրորդական նախադասությունները գերադաս նախադասությունների հետ կապակցվել են միայն անձի նշանակություն արտահայտող հարաբերյալ ու հարաբերական բառերով՝ նա-ով, նա-որ. ամենքը-որ՝ գրված տարբեր հոլովներով: Երբեմն, օրինակ, առաջին նախադասության մեջ, հարաբերական բառի հետ հարաբերյալ բառ չի գործածվում:

Առարկայի գաղափար արտահայտող երկրորդական նախա-

դասությունները, ինչպես ասվել է, կարող են գործածվել նաև իրի նշանակությամբ: Օրինակ՝

Թե Մարանի հիշատակը և թե այն, որ փառափում շատ զբաղվելու բաներ չկային, բացի դրախտային պարտեզներից, Հակոբի նակատին իջեցրին նորից մի քեթև մուսլ (ՎԹԿՀՃ, 59): Եվ այն, ինչ բերանը եկավ, մեծի խոսք էր մանկան ասելու (ՎԽԳԼ, 1, 53): Ընդհակառակն, ամեն մեկի փափագը եղել է այն, որ կարողանա ուսում տալ յուր որդուն (ՄԵԺ, 5, 259): Իմ բանը նրա տանը էն էր, որ եզներ էի բանեցնում, ալիբ էի կրում, հունձ էի աճում (ՍԶԵԺ, 1, 167): Այդ ինձ հույս էր տալիս, որ վերջ ի վերջս գուցե առողջանա (ՆԴԵԺ, 2, 180): Միայն մի բան լավ գիտեմ, որ լավ ստախոսում էր և ծիծաղելի առակներ էր պատմում (ՀԹԵ, 1, 289): Ապա մի քիչ ավելի պարզ պատկերացնելով իր դրությունը, որ զիջերելու տեղ չունի, ճաշելու փող—համարձակություն ներշնչեց իրեն ու մտավ խանութ (ՍԶԵԺ, 1, 22): Իմ հարցին պատասխանեցին, թե գոռություն է արել (ՀԹԵ, 1, 413): Ես աշխատեցի մեր գրույցը դարձնել այնպիսի խնդիրների վրա, որոնց միջոցով կարելի լիներ պարզել իմ հայացքներն այս կամ այն հարցի վերաբերմամբ (ՄԵԺ, 2, 359):

Հոգնակի թվով կամ բազմակի հարաբերյալների հետ հարաբերական բառը հաճախ չի համաձայնում, բայց այսպիսի դեպքերում դարձյալ անպայման պահպանվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների թվային համաձայնությունը՝ ստորոգյալների միջոցով: Եթե հոգնակի թվով կամ բազմակի հարաբերյալների հետ գործածվում է եզակի թվով հարաբերական բառ, միևնույն է, երկրորդական նախադասության ստորոգյալը գրվում է հոգնակի թվով: Օրինակ՝

Այդ միլիոնավոր բազմության միջից այն մարդիկը, որ դրամագլուխ ունին, վարձում են մի որևիցե ազնվականի հողը, վարձում են հազարավոր մշակներ և գործում են երկիրը (ՄՆԸԵ, 408): Խեղճ մարդիկ, ամեն մի անբախտության մեջ մխիթարություն են գտնում աստծուն և միայն աստծուն վերաբերելով այն բոլոր տառապանքները, որ կրում են այս աշխարհում (ԲԵԺ, 3, 135):

Քույր, արցունքները—մաքուր

Ղողանջներ են, որ

Հղանում են երկնագույն

Զանգ—աչքերդ խոր:

(ԵԶԵԺ, 1, 76)

Այսպիսով, գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների քերականական թվով համաձայնությունը կայունանում է ստորոգյալների միջոցով:

Տ. ԲԱՂԴԱՏՄԱՆ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՐԿԵՐԸ
ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

«Աշխարհաբարի շարահյուսություն» մեծարժեք աշխատության մեջ Մ. Աբեղյանը, քննելով երկրորդական նախադասությունների շարահյուսական բնույթի հարցերը, միաժամանակ ցույց տվեց բարդ նախադասության բաղադրիչների մի շարք հետաքրքրական հարաբերություններ: Ձևի և չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները նա տրոհեց երեք խմբի՝ բաղդատության, հետեանքի և բացաբարձության: «Բաղդատական խոսքերը,—գրում է Մ. Աբեղյանը,—իրենց հերթին լինում են՝ նմանության, հավասարության և տարբերության¹: Օրինակ, նմանության բաղդատական խոսքեր՝ Արա՝ ինչպես կուգես: Սիրե ազգդ ոչ յոկ խոսով. սիրե ինչպես քու անձը: Հավասարության խոսքեր՝ Նա նույնչափ հարուստ է, որչափ դու: Մեքան մարդ կար ընկած, այնքան էլ ձի գտանք: Տարբերության խոսքեր՝ Պարապությունը ավելի է վնասում առողջությունը, քան չափազանց զբաղմունքը: Կոործենք ավելի ճաշողությամբ, քան կարող ենք երևակայել:

Ձևի և չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցվում են նաև հետեանքի հարաբերությամբ: Դրանք Մ. Աբեղյանը կոչում է «հետեանքի խոսքեր». օրինակ՝ Նա այնպես մուրն էր խոսում, որ ես բան չէի հասկանում: Նրա կոպիտ վարմունքն ինձ այնպես վիրավորեց, որ ես բողի, հեռացա նրանից:

Ձևի և չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների արտահայտման երրորդ ձևը համարվում է բացաբարձությունը, որը, սակայն, շատ սակավ կիրառություն ունի 19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարի սկզբի գրական Հայերենում, իսկ այժմ բոլորովին չի գործածվում:

«Բացաբարձության խոսքեր են կազմվում առանց որ շաղկապով, որ ցույց է տալիս մի հարակից հետեանքի կամ հանդամանքի շինելը: Օրինակ². Անհնարին է անպատիժ կերպով

1 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 639:

2 Բերված բոլոր օրինակները Մ. Աբեղյանինն են:

խախտել այդ ներդաշնակությունը, անհնարին է աղավաղել, խեղաթյուրել բնությունը, առանց որ այդ հանցավոր փորձի հակահարվածը նույն փորձի հեղինակի գլխին ընկներ»¹:

Բաղդաստության և հետևանքի հարաբերություններով նախադասությունները վերջին երկու տասնամյակում ավելի խոր ուսումնասիրության են ենթարկվել և, զատվելով ձևի, չափ ու քանակի պարադայից, դիտվել են իբրև առանձին բնույթի երկրորդական նախադասություններ՝ ա) համեմատության իմաստային հարաբերություն ցույց տվող² կամ բաղդատական³ և բ) հետևանքի երկրորդական նախադասություններ⁴: Բաղդատական և հետևանքի կապակցություններին անդրադարձել է նաև Գ. Գարեգինյանը⁵:

Սակայն արդի հայերենի ստորադասական նախադասությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բաղդատությունը և հետևանքը մասնակի երևույթներ չեն ստորադասական կապակցության մեջ: Նրանք իրենց արտահայտությունն են գտնում ոչ միայն բաղդատական և հետևանքի երկրորդական նախադասությունների (Ն. Պառնասյան, Վ. Առաքելյան) կամ ձևի և չափ ու քանակի պարադա երկրորդական նախադասությունների (Մ. Աբեղյան), այլև առհասարակ հայերենի բոլոր ստորադասական կապակցությունների մեջ: Դրանք լեզվա-մտածողական այն կայուն միջոցներից են, որոնցով ձևավորվում են բարդ ստորադասական նախադասություններն ընդհանրապես: Ընդ որում արդի հայերենի ստորադասական կապակցություններում զրսևորվում են բաղդատության բոլոր ձևերը (նմանություն, հավասարություն, տարբերություն): Այդ իրողությունն անմիջապես կնկատվի, եթե հայերենի ստորադասական կապակցությունները քննենք բաղդատման և հետևանքի նկատառումներով:

I. ԲԱՂԴԱՏՈՒՄ

Շարահյուսական այս կարգի միջոցով կապակցվում են գրեթե բոլոր ստորադասական նախադասությունները, որոնց մեջ ար-

1 Մ. Աբեղյան, նույնը, էջ 643:

2 Ն. Պառնասյան, Ստորադասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում, 1961, էջ 141—143:

3 Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. Բ, 1964, էջ 262—268:

4 Ն. Պառնասյան, նույնը, էջ 182—187: Վ. Առաքելյան, նույնը, էջ 249—259:

5 Գ. Գարեգինյան, Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, 1963, էջ 339—350:

տահայտվում է որևէ հատկանիշ՝ իբրև առարկայի որակ, կամ գործողության ձև, առարկայի, գործողության կամ դրանց հատկանիշի շափ ու քանակ, աստիճան:

Գլխավոր նախադասության որևէ հատկանիշ ցույց տալու համար բաղդատում, համեմատություն է կատարվում այս կամ այն ձևով մտային աղբյուս ունեցող մի այլ հատկանիշի հետ, որ արտահայտվում է երկրորդական նախադասությամբ: Այդ բաղդատումը կարող է ցույց տալ համեմատվող հատկանիշների նմանությունը, հավասարությունը կամ տարբերությունը: Ըստ այդմ բաղդատական կապակցությունները լինում են.

1. Նմանության բաղդատական

Այս ձևի միջոցով գլխավոր նախադասության որևէ հատկանիշ արտահայտվում է բաղդատվելով երկրորդական նախադասությամբ գրսևորվող մի այլ հատկանիշի հետ՝ ցույց տալով նրանց համանման լինելը: Ստորադասական նախադասության կապակցման համար սովորաբար գործածվում են այնպիսի-ինչպիսի, այնպես-ինչպես, այնքան-որքան, ինչքան-այնքան, այնչափ-ինչչափ, նույնը-ինչ որ, նույնը-ինչպես և նման հարաբերական ու հարաբերյալ բառեր: Հարաբերական բառերի հետ գլխավոր նախադասության մեջ կարող են հարաբերյալ բառեր չգործածվել: Օրինակներ՝

ա) Ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասություններով՝ Գրքի բովանդակությունը և բնաբանությունը նույնն է, ինչ որ առաջին հատորի (ՄՆԸԾ, 249): Նա նույնն է մնացել, ինչպես տեսել ես նրան երկու տարի առաջ... (ՆԴԾԺ, 2, 169): Դա նույնպիսինն էր, ինչպիսին այսօր էլ տեսավ գործարանում (ՎԽՄՄ2, 9): Ասածս նույնն է, ինչպես մի հարյուր հիսուն տարի առաջ Նասիր-ի-Խուսրուսի տեսածը, թող խաղաղությունն անբաժան լինի նրանից (ՎԽԳԼ, 1, 22): Ես կուզեի, որ Պոլիսը լինեք այնպես, ինչպես երազել եմ (ՎԹԿՀԺ, 211):

բ) Որոշիչ երկրորդական նախադասություններով՝ Պրուէտաւիատը նույնպիսի վնդականությամբ կմերժի այդ խորհուրդը, որպիսի վնդականությամբ Պլեխանովը առաջարկում է այդ նրան (ՄՇԾ, 1, 152): Հացկերույրն այստեղ էլ նույն բնավորությունն ունեւ, ինչ որ մեզ մոտ (ՄԵԺ, 2, 370): Ես եւզ էն լավութունը

կանեմ, ինչ որ միայն արծիվը կարող է անել (2ԹԵ, 2, 342): Բացանդի ճիշտ գուշակությունն արդյոք նրա՞ն էս նույն զարմանն ու հիացմունքն է պատճառում, ինչ որ իրեն (ՆԿԾԺ, 1, 34): Նորից ուրվեց փողոցից փողոց հալածական երգիչը և տեսավ դարձյալ մարդկային այն բոլոր արարքները, ինչ որ տեսել էր Շիրագում (ԱԻԱԷ, 149):

գ) Հաականիշի աստիճան ցույց տվող երկրորդական նախադասություններով՝ Բայց մահը միայն կարող էր լինել այնքան գունաթափ, այնքան գայրացած, որպես այդ նագելի կինն էր այդ ռոպեին (ՐԵԺ, 3, 125): Աչքերը կապույտ էին, ինչպես Խալիայի ջինջ երկինքը, հայացքը զվարթ ու անհուն. ինչպես Աղբիատիկի հորիզոնները (ՆԴԵԺ, 1, 120): Ի՞նչ հրաշալի աչքեր. Բայց լուրջ ու խոռուն, ինչպես այն եղանակը, որ մի փշ առաջ նվագում էր նա (ՆԴԵԺ, 1, 121):

դ) Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասության միջոցով՝ ինչ որ մեր ամբաստանված նամակի մեջ ասել ենք, նույնը կրկնում ենք այսօր (ՄՆԵԵ, 369): Հողատերեր, ազնվականներ փորձեցին գյուղերում անել նույնը, ինչ որ վաճառականներն անում էին ֆազաններում (ՍՇԵ, 1, 62): Խոկ այն էր անում, ինչ որ անում էր ավազն ամանին՝ մաքրում է ժանգից (ՊՍԱԶ, 151):

ե) Ձևի պարագա երկրորդական նախադասություններով՝ Նրանք անխել չեն, զավակս... միայն կրթվում են ու մեծանում են այնպես, ինչպես սարերում անում են վայրի անասունները (ՐԵԺ, 3, 133): Նա էլ էնպես է սիրում իր ձագերին, ինչպես ամեն մի ծնող կենդանի (2ԹԵ, 1, 406): Ինչպես մատաղ աղջիկը ժպտում է զգվող սիրեկանին, այնպես էլ վարդն իր ջրքերն է բանում առավոտյան հովիկին (ԱԻԱԷ, 77): Սաղավաւտը փաշեց մինչև ականջները, վահանը կախեց մեջքից՝ ինչպես անում են նահանջի մեջ փախչող ասպետները՝ մեջքից հարված չընդունելու համար... (ԱԻԱԷ, 171):

Որպես լիռն է մեր պայծառ տեսել հաղար ձյուն,

Այնպես նոր չեն մեզ համար դավ ու դառնություն:

(ՎՏԵԺ, 2, 71)

Ավետիֆն աստվածավախ էր և Թոնդրակի մարդկանց պատմությունն արավ այնպես, ինչպես գիր էր արված մատյաններում (*Վեճի, 1, 103*):

զ) Նմանության բաղդատականի երանգ է նկատվում նաև այլ բնույթի երկրորդական նախադասությունների, օրինակ, սլայմանի պարագայի դեպքում: Ու թե զրկես դալար մեջք՝ անմահություն կգրկես (*ՀՇՍԾ*): Հարաբերակցություն արտահայտող նախադասության մեջ՝ Ու որման այդ հնչյունները դյուրիշ էին, այնֆան գեղեցիկ ու հմայիշ էր ինքը՝ Անտոնիո Բոնվինին... (*ՆԴԾԺ, 1, 126*): Այս վերջին օրինակի մեջ կա նաև չափի համասարության գաղափար:

Նմանության բաղդատական կապակցությունները, ինչպես նկատվում է, իրենց բաղադրիչների մտային հարաբերակցությամբ կատարելապես նույնը չեն: Երբեմն ընդգծվում է ոչ թե բաղդատող հատկանիշների նմանությունը, այլ պարզապես նույնությունը: Այսպիսի դեպքերում զլխավոր նախադասության մեջ սովորաբար դործածվում է նույնը հարաբերյալը. օրինակ՝ Հորս դրությունը նույնն է, ինչ որ առաջ էր (*ՆԴԾԺ, 2, 180*): Նա նույնն էր, ինչպես տեսնում եմ նրան ամեն օր (*ՆԴԾԺ, 2, 191*):

Նմանության բաղդատական կապակցությունների մեջ երբեմն ընդգծվում է համեմատվող հատկանիշների համապատասխանությունը. օրինակ՝ Բայց թող էդպես լինի, ինչպես ուզում ես (*ՀԹԵ, 1, 378*): Նա գործում էր այնպես, ինչպես քելադում եմ նրան բնության անկախ օրենքները (*ՆԴԾԺ, 2, 189*): Միայն թե տես, ամեն բան արած լինես էնպես, ինչպես ասում եմ (*ՀԹԵ, 386*): Թող ապրի ամեն մարդ ինչպես ուզում է (*ԱԻԱԷ, 152*):

Այս օրինակների մեջ երկրորդական նախադասությունները իրձատկելով կատացվեն դերբայական դարձվածներ, որոնց հետ կգործածվեն *և՛* պես, նման, *և՛* ըստ, համապատասխան կապիւրը — ... *fn* ուզածի պես, նման (*— ըստ քո ուզածի*), բնության անկախ օրենքների կողմից նրան քելադեկու պես, նման (*— ըստ թելադրածի, թելադրածի համապատասխան ձևով*), իր ուզածի պես, նման (*— ըստ իր ուզածի*), իմ ասածի պես, նման (*— ըստ իմ ասածի*):

Երբեմն էլ զլխավոր նախադասության որեւէ հատկանիշ բաղդատվում է երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված մի այնպիսի հատկանիշի հետ, որն իրական չէ, այլ երևութական, կարծեցյալ: Այդպիսի դեպքերում երկրորդական նախադասության

մեջ գործածվում են կարծես, ասես, որպես թե և նման երկբայական եղանակավորող բառեր. օրինակ՝ Այդ միջոցին նրա դեմքը զարշաճի այնպիսի արտահայտություն է՝ ստացել, որ կարծես լուծողական էր բնորոշում (ՆԳԺԺ, 2, 52), Մայրս և բոլորն էլ հազնում էին այնպես, որ կարծես պետք է հարսանիք գնան (ՎԹԿՀԾ, 16)։

Այսպիսի նախադասություններն ընդունված է կոչել կարծեցյալ նմանության բաղդատական։

2. Հավասարության բաղդատական

Այս ձևի միջոցով գլխավոր նախադասության որևէ հատկանիշ արտահայտվում է բաղդատվելով երկրորդական նախադասությունամբ դրսևորվող մի հատկանիշի հետ՝ ցույց տալով այդ հատկանիշների հավասար լինելը՝ բոլոր չափի, աստիճանի։ Կապակցությունն ատեղծվում է այնքան-որքան, նույնքան-որքան, նույնչափ-ինչչափ, այնչափ-որչափ և նման հարաբերյալ ու հարաբերական բառերի միջոցով։

Հավասարության բաղդատական կապակցություններն արտահայտվում են հատկապես չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների միջոցով. օրինակ՝ Կցանկանայիք, որ ինքյանք քանակային այնչափ հասկանային յուրյանց արժանապատվությունը և խորհուրդը մարդկեղեն աշխարհի մեջ, որչափ մեքն քանաչում ենք նորան (ՄՆԸԵ, 355)։ Հայոց հասարակ ժողովուրդը աղքատ է և, չունենալով ոչինչ կարողություն, հազիվ-հազ սեմմանում է և հնձում է այնքան, որքան նորա տարեկան ապրուստը զիարդ և իցէ, պիտի կարողանար ապահովել (ՄՆԸԵ, 435)։ Փոխաբեր խոստանում է ոսկի տա՝ որքան կուզի (ՀԹԵ, 2, 482)։ Եվ ինչքան մոտեցել էր, այնքան հեռացավ, նորից ոտք դրեց իր ճամփին (ՎԽԳԼ, 1, 27)։

Սակայն հավասարության բաղդատական կապակցություններ են ձևավորվում նաև այլ բնույթի երկրորդական նախադասությունների դեպքում, երբ բաղդատվող հատկանիշները կրում են չափ ու քանակի բնույթ։ Օրինակ՝

Ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությամբ՝ Եկեղեցու ներքին զարդարանքն այնքան էր, որքան մի գյուղական եկեղեցի կարող էր ունենալ՝ առանց ժողովրդին ավելորդ ծախքի

ենթարկելու (*Մեծ, 2, 343*)։ Որոշիչ երկրորդական նախադասությամբ՝ Իսկ սորա փոխանակ, ես իմ ազգի անունով խոստանում եմ ձեզանից յուրաքանչյուր զենքով զնացող անհատին այնչափ հող, որչափ ինձ կամ իմ ազգի յուրաքանչյուր անհատին պիտի բաժին ընկնի (*Մեծ, 405—410*)։ Հատկանիշի աստիճան արտահայտող երկրորդական նախադասությամբ՝ Բայց էֆենդին որքան պոռոտախոս էր, որքան պարծենկոտ էր և որքան փված սպառնալիքներ կարգալ գիտեր, այնքան էլ աղվեսի հման երկշոտ էր (*Րեծ, 3, 159*)։ Հուսալուծը նորից եկավ տիրեց ինձ նոր բափով և այնքան ուժեղ, որքան վրեժի զգացումն մնացել էր անհագուրդ (*ՆԴեծ, 1, 117*)։ Ձևի պարագա (չափի պարագայի որոշակի արժեքով) երկրորդական նախադասությամբ՝ Ես ճանաչում եմ հորս, ինչպես ինձ ինձ (*ՆԴեծ, 2, 176*)։

3. Տարբերության բաղդատական

Բաղդատման այս ձևի միջոցով ցույց է տրվում գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված որևէ հատկանիշի տարբերությունը երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված հատկանիշից։ Եվ որովհետև հատկանիշ են արտահայտում ոչ միայն ձևի և չափ ու քանակի պարագաները, ուստի տարբերության բաղդատականը զրոսկրվում է նաև այլ բնույթի երկրորդական նախադասությունների դեպքում։

Տարբերության բաղդատական կապակցության մեջ գլխավոր կամ երկրորդական նախադասություններից մեկի ստորոգյալը (պարզ և բաղդադրյալ) անպայման պետք է արտահայտված լինի ժխտական ձևով։ Եթե ժխտական է գլխավոր նախադասության ստորոգյալը, ապա դրական ձևով պետք է արտահայտվի երկրորդական նախադասության ստորոգյալը, և ընդհակառակն։ Հատկանիշների տարբերությունը, ուրեմն, արտահայտվում է ստորոգյալների դրական և ժխտական ձևերի բաղդատման ու հակադրման ճանապարհով։ Օրինակ՝

ա) Ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությամբ՝ Պուցե հաբցենս դու. եթե միայն այլևս նույնը չես, ինչպես ես եեզ ճանաչում էի այն ժամանակ (*ՆԴեծ, 2, 166*)։ Իր շուրջն էլ փոխվում է, ինքն էլ այն չի, ինչ որ առավոտն էր (*ԶԹԵ,*

1, 330): Այսպիսի հոբելյանների նպատակը այն չէ, որ մարդիկ հալափվեն և աշխատեն ուրախ ժամանակ անցկացնել հոբելյարի հետ. ոչ էլ միայն այն, որ հասարակությունն առիթ ունենա շնորհակալություն հայտնելու և վարձատրելու իր մշակին (ՄՇԵ, 1, 27):

բ) Որոշիչ երկրորդական նախադասությամբ՝ Բնության մեջ չկան այն վտանգները, ինչ որ կան մեկնական վաճառականության մեջ (ՄՆԸԵ, 440): Բոլորովին նոր, բոլորովին աննման բարեկամության մի զգացմունք էր այս, որպիսին ես, արդարև, չէի տածել դեպի ոչ մի ծանոթն ու բնկերունին (ՄԵԺ, 2, 374): Ես և մեր բոլոր բնաճիփր կոցրեին մի այնպիսի հայր, որպիսին չէր տալ աշխարհին իր բոլոր գանձերով (ՆԴԵԺ, 2, 176): Այնպիսի անգերազանցելի ճաշակ ունեցա, որի նմանը չունեցա իմ դարավոր վերապրումների ընթացքին այլևս (ԱԻԱԷ, 64): Եվ հանկարծ հեռու տեղից, գուցե հեռու-հեռու անհայտ սրտից լսեց նա մի երգ, մի հիաստանչ երգ, որի նմանը մինչև այդ չէր լսած նա (Նույնը, 27):

գ) Հատկանիշի աստիճան արտահայտող երկրորդական նախադասությամբ՝ Արևի վերջալույսը ոչ մի ժամանակ այնպես գեղեցիկ չէր զարդարել ամպերը, որպես այն երեկո. և լեռնային օդը իր փափուկ քառմությամբ ոչ մի ժամանակ այնքան կազդուրիչ չէր եղել, որպես այն գիշեր (ԲԵԺ, 3, 17): Հայրս աշխատում էր ինձ համոզել, թե մեր դուրսությունն այնքան աննախանձելի չէ. որքան մենք կարծում ենք (ԲԵԺ, 3, 137): Բայց ես դարձյալ կասեմ ձեզ, որ նա այնքան վատ տղա չէ, որքան դուք կարծում եք (Նույնը, 155): Եվ երգեցին նրանք վերջին անգամ այնպես գեղեցիկ և շնաշխարհիկ և վսեմագին, որպես նրանք չէին երգել երբեք (ԱԻԱԷ, 43):

դ) Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությամբ՝ Էն, ինչ ձին է անում գիլի հետ. ոչ մի անասուն չի անիլ (ՀԹԵ, 1, 389): Այդ նշանակում է անել այն, ինչ որ շուրջդ ոչ ոք չի անում, և չի անի այն, ինչ որ շուրջդ ամենքն են անում (ՆԴԵԺ, 2, 177): Նրանք չեն գրել այն, ինչ որ բույլ կտան ապագրելու, այլ գրել են այն, ինչ որ չէին կարող չգրել (ՄՇԵ, 1, 31):

Ինչպես նկատվում է, ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններն այսպիսի կապակցության մեջ իրենց արտահայտած

օբյեկտի հետ միաժամանակ ենթադրում են և այդ օբյեկտի հատկանիշը՝ ինչ-որ շափով: Այսպես, վերը բերված օրինակների դեպքում կարելի է մտածել, որ Այդ նշանակում է անել այն գործածվել է իբրև... անել այնպիսի բան: Նրանք չեն գրել այն գործածվել է չեն գրել այնպիսի բան նշանակությամբ և այլն:

Իհարկե, բաղդատման հանգամանքը այսպիսի կապակցությունների մեջ համեմատաբար թույլ է:

ե) Ձևի պարագա երկրորդական նախադասությամբ՝ Օձը իր բոլոր առաձգական դուրսբերությամբ չէր կարող այնպես սողալ, որպես այդ համարձակ և նալուկ մարմինը գալարում էր խիտ եղեգնյա բույսերի մեջ (Բեժ, 3, 85): Նա այնպես էր երգում, ինչպես ոչ ոք:

զ) Չափի պարագա երկրորդական նախադասությամբ՝ Մեզանից ոչ ոք այնքան չէր սիրում ու գուրգուրում մեր տունը, որքան Գոգոն (ՎթկՀՃ, 41): Ոչ ոք այնքան չէր կարդացել, որքան այդ փոքրիկ դալուկ տղան:

Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ բաղդատումը իբրև լեզվա-մտածողական հանգամանք կարող է արտահայտվել ոչ միայն ձևի և շափ ու քանակի պարագա, այլև ուրիշ բնույթի երկրորդական նախադասություն ունեցող բոլոր կապակցություններում, որոնց մեջ կա առարկայի կամ գործողության որևէ հատկանիշ: Այդպես կարող է լինել ստորոգելիական վերադիր, որոշիչ, հատկանիշի աստիճան արտահայտող, խնդիր և պարագա երկրորդական նախադասությունների դեպքում:

II. ՀԵՏԵՎԱՆՔ

Հետևանքի շարահյուսական կարգը կապվել է լուկ ձևի և շափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների հետ: Մ. Աբեղյանը հետևանքի մասին ակնարկում է նաև «հիմունքի խոսքերի» քննության մեջ: Վերջերս հալ բերականագետներն ընդունում են հետևանքի պարագան, իբրև ինքնուրույն երկրորդական նախադասություն: Այնուամենայնիվ, պետք է ասել, որ չի բացահայտվել հետևանքի, որպես խիստ ինքնատիպ շարահյուսական կարգի դերը ստորադասական կապակցությունների մեջ: Հետևանքի հանգամանքն իր արտահայտությունն է գտնում գրեթե բոլոր ստորադասական կապակցություններում, եթե նրանց մեջ հատկապես ընդգծված չէ սուբյեկտի կամ օբյեկտի առարկայական

հարաբերությունը (ենթակա և խնդիր երկրորդական նախադասություններով ստորադասություն), Կան երկրորդական նախադասություններ, օրինակ՝ պատճառի և պայմանի, որոնք գլխավորի հետ կապակցվում են հատկապես հետևանքի հարաբերությամբ: Այսպես են ստեղծվում պատճառ-հետևանքային և պայման-հետևանքային ստորադասական կապակցությունները:

Հետևանքի ստորադասական կապակցության դեպքում պարզ նախադասություններից մեկի մեջ ցույց է տրվում որևէ վիճակ, հատկանիշ, նյութական կամ բարոյական որևէ հիմունք, որի հետևանքն է լինում երկրորդ նախադասությամբ արտահայտված բովանդակությունը: Ստորադասական կապակցությունների մեծ մասի մեջ հիմունքն արտահայտվում է գլխավոր նախադասությամբ, որի հետևանքը դրսևորվում է ստորոգելիական վերադիր, որոշիչ, հատկանիշի աստիճանի, ձևի, չափ ու քանակի պարագա և հարաբերակցվող երկրորդական նախադասությունների մեջ: Գլխավոր նախադասության մեջ սովորաբար գործածվում է ցուցական դերանվամբ արտահայտված որևէ հարաբերյալ բառ (այն, այնպիսի, այնպես, այնքան, այնչափ և այլն), որով մատնացույց է արվում նրան հետևող երկրորդական նախադասության գոյությունը, որպես հետևանքի ցուցիչ: Առանձին դեպքերում գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ բառ չի գործածվում, նրա դերը կատարում է գլխավոր նախադասության հատուկ հնչերանգը:

Ստորադասական որոշ կապակցություններում, ընդհակառակը, երկրորդական նախադասությունն արտահայտում է որևէ հիմունք (ժամանակ, պատճառ, պայման և այլն), որի հետևանքն է դասնում գլխավոր նախադասությունը: Այստեղ արդեն կատարելապես շրջվում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների համար ավանդական բերականության կողմից սահմանված դիրքերը:

Նախ քանքանք այն ստորադասական կապակցությունները, որոնց մեջ հետևանքն արտահայտվում է երկրորդական նախադասությամբ:

ա) Ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությամբ՝ Արդյունքն այն է լինում, որ օդի հոսանքի ուժգին քափից ձայնալարերն ավելի ուժգին են քրքում (էդ. Աղայան, Լեզվ. ներած., էջ 118, 119): Զարմանալի բան է. բնկեր ավագ լեյտե-

հանտ, ասես իմ հակատաղիրն էնայես է, որ առաջին օրն անհա-
շուղությամբ պիտի սկսվի ինձ համար (ՀՄՆԱ, 109):

բ) Որոշիչ երկրորդական նախադասությամբ՝ նա հայտնեց մի
լուր, որ Ամալյային անհանգիստ դուրսան մեջ դրավ (ՄԾԺ, 2,
71): Նա է տվել թագավորի աղջկան էն շնորհքը, որ արտասուի-
ններ մարգարիտ դառնան (ՀԹԾ, 2, 434): Իրական կերպով այս
վայրկյանին, իմ հավերժ սիրելիս, վերհիշում եմ անավոր կարո-
տիդ սոսկալի մոնչյունը, որ դող ձգեց հոգուս մեջ (ԱԻԱԷ, 44):

գ) Հատկանիշի աստիճանի երկրորդական նախադասությամբ՝
եվ դուք այնքան անգուր եղաք, որ Քարդուդիմեոս առաքյալի սուրբ
գերեզմանը փանդեցիք. կարծելով թե այստեղ զանձ կա թախքած
(ԲԾԺ, 3, 53): Մորս այս հայտարարությունն այնքան վնասկան
էր, որ բոլորս էլ դողացին (ՎԹԿԶԸ, 58): Մութն էր այնքան, որ
ոչինչ չէր երևում, ո՛չ պատ, ո՛չ դուռ (ՎԽԳԼ, 1, 115): Սարերից
իջնող ջրերն այնքան էին առատ, որ գրեթե ամեն տուն առու ունե-
րուր բակում (ՄԾԺ, 2, 339—340): Լսել էինք նաև, որ նրանց գյուղի
եկեղեցու տակից բուր է գալիս այնքան առատ, որ կարող էր երկու
սալլ, իր եզներով, փշել, տանել (ՎԹԿԶԸ, 100): Ինչն այնքան
արագավազ է, որ մի գիշերվա մեջ երեք-չորս օրվա ձիու ճամփա
կկտրի (ՀԹԾ, 1, 395):

Մանրություն— Այս վեջին երեք նախադասությունները հետևանքի հետ
զուգեց ավելի շատ հնարավորության հանգամանք են արտահայտում:
Հետևանքի հետ հնարավորության հանգամանք է դրսևորվում և այս
կարգի որոշիչ երկրորդական նախադասություններով՝ Այդպես չէ, ոչ
ամենայն բնթեքող մարդ ազգի մեջ ունի այնքան զիտություն, որ կա-
րողանա դատավոր լինել... (ՄՆԸԵ, 337): Ինձ այնպիսի մի հնար տուր,
որ մարդու կրծքի տակի փար իսկապես սիրտ դարձնեմ (ԱԻԱԷ, 31):
Ես կանգնած էի մի այնպիսի տեղում, ուստի երևում էին գլխավոր
պալատը և մեծ ու փոքր Տրիտոններ (ՄՆԸԵ, 258):

դ) Ձևի պարագա երկրորդական նախադասությամբ՝ էնպես
դրան ես փնայեմ, Որ չգարքնի էլ հավիտյան (ՀԹԾ, 2, 121):
Էնպես՝ զարկեց չաղացֆարին, Քարք եղավ հազար կտոր, կտոր-
ները երկինք թռան Ու գնում են մինչ էսօր (Նույնը, 125): Շատ
անգամ այնպես խորասուզվում եմ մտածմունքներին մեջ, որ
ամեն քան կատարելապես մոռանում եմ (ՆԴԾԺ, 2, 162): Այնպես
լիքն էր նրա հոգին սիրով և կարոտով, որ նա և՛ արտասվել էր
ուզում, և՛ ծայրալ (ԱԻԱԷ, 27): Ձեռներն ու ոտները այնպես էին
շորացել, որ բնավ չէր կարող շարժել, աչքերն այնպես էին խա-

վարել, որ Միջագետքի պայծառ արևի բոցափայլ ալիքները ամենանսեմ կայծեր էին թվում նրան (*նույնը*, 156): Գիշերն՝ իշել Մովսեսին ու հովն այնպես էր հեռում, Որ լուսնյակի մայր ձեռի տակ գիշերն օրոց էր թվում (*ՀՇՍԽ*):

Ե) Չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասություններ՝ եվ այժմ լուսավորչալ ազգերի մեջ այնքան ծաղկած է կրիտիկան, որ համարձակ կարելի է ասել, թե այդ բանը դարձած է մի ճյուղ մատենագրության և այն, շատ օգտակար ճյուղ (*ՄՆԸԾ*, 338): Նրա աչքերը այնքան սովորած էին այս բարբարոս ժողովրդի ցույցերին, որ ամենաշնչին երևույթից կարող էր շատ բան գուշակել (*ԲԵԺ*, 3, 14): Էնքան պստիկացավ, որ դառավ բզեզ (*ՀԹԵ*, 1, 452): Մահակն էլ մաշվել էր, մինչ բուռն էր հասել, Մի օրվա միջում էնքան էր վազել (*ՀԹԵ*, 102): Մայրիկիս գրկում ես այնքան խաղացի և թռչելու փորձեր կատարեցի, որ հոգնեցի (*ՎԹԿԶԸ*, 5): Կամքը չէր կարողանում այնքան պնդել, որ բողնեք ու գնաք իմ նամիով (*ՎԽԳԷ*, 1, 42):

զ) Հարաբերակցության նախադասությամբ ընդհանրապես արտահայտվում է եկակետային-հետեանքային փոխակցությունը: Երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս մի հետեանք, որ ուղիղ համեմատական է գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված հատկանիշին. եթե վերջինս նվազում է, նրան համապատասխան նվազում է և երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված հետեանք-հատկանիշը, և ընդհակառակն, եթե գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված հատկանիշը աճում է, նրան համապատասխան աճում է և երկրորդական նախադասության մեջ դրսևորվող հետեանք-հատկանիշը: Սրինակ՝ Քանի ծերանում էր, այնքան ավելի էր հուսահատվում... (*ԱԻԱԷ*, 159): Լուրն ինչքան տարածվում էր, ատելությունն այնքան խորանում էր և փրփրում (*ՎԹԿԶԸ*, 163):

է) Հետեանքի պարագա երկրորդական նախադասության դեպքում հետեանքը բխում է գլխավոր նախադասության արտահայտած ամբողջ բովանդակությունից: Երկրորդական նախադասությունը լրացնում է ոչ թե գլխավոր նախադասության որևէ անդամի, այլ նախադասությանն ամբողջովին՝ Օրինակ՝

Տների ներսը չէր գրավում մառդկանց, ուստի ժողովուրդը լցված էր զուրսը և զբոսնում էր սառած մայրերի վրա, կամ նուր կանաչող ծառուղիներում (*ՄԵԺ*, 5, 7): Փոքրիկ պատուհանը ծեփվել էր դռնից նայող հետաքրքիր դեմքերով ու պսպղուն աչքերով,

այնպես որ առանց այն էլ կիսախավար խրճիթը համարյա թե մթնել էր (*ՆԴԵԺ*, 1, 14): Դյուտը գիտեր փորձված ծերուկի թափանցությունը նման նյութերի մեջ, ուստի և մտածեց այդ դատողության մասին (*ԴԴՎ*, 167): Գիշերները ցուրտ էր լինում, ուստի ամեն մի աչգում խառույկ էր վառվում (*ՎԹԿԶԸ*, 122):

Ժամանակի, պատճառի, պայմանի, նպատակի պարագա և այլ երկրորդական նախադասություններ ունեցող ստորադասական կապակցություններում հետեանքն արտահայտվում է, ընդհակառակն, գլխավոր նախադասությամբ, իսկ ելակետը երկրորդական նախադասությունն է, նրանով է պայմանավորված գլխավոր նախադասության բովանդակությունը: Օրինակ՝

Երիտասարդը ամբողջ մարմնով դողաց, երբ նկատեց, որ կոբցբել է գիշերի մեծ մասը... (*ՐԵԺ*, 3, 21): Թե դաշտ դուրս գաս, ծաղիկների գորգ կդառնա քո նամփան... (*ԳՍԸ*, 187): Քեզ չեն սիրի, Բանի որ քա սրտի դաղը չկա (*ԵԶԵԺ*, 1, 239):

Սակայն այստեղ հիմունք-հետեանքային հարաբերությունն արտահայտվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների իմաստալին և ոչ թե քերականական հարաբերակցության միջոցով: Հիմունք-հետեանքային նման հարաբերություններ, ինչպես հայտնի է, արտահայտվում են նաև բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների՝ պարզ նախադասությունների միջև:

Բաղդատումն ու հետեանքը այնքան օրինաչափ են և ընդհանուր ստորադասական բոլոր կապակցությունների համար, որ պրանք կարելի է կոչել շաբահյուսակալն կարգեր:

Կարելի է մտածել, որ դրանք տրամաբանական կարգեր են: Իրոք, մտածողությանը խիստ հատուկ են և՛ բաղդատումը, և՛ հետեանքը, որպես բարդ դատողությունների ստեղծման միջոցներ: Բայց, այնուհանդերձ, դրանք նաև քերականական կարգեր են, որովհետև դատողական այդ միջոցները ստանում են իրենց լեզվական ձևավորումը: Դա մասնավորապես վերաբերում է հատկանիշների բաղդատմանը, երբ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները կապակցվում են համապատասխան հարաբերյալ ու հարաբերական բառերի միջոցով: Այսպես, նմանության բաղդատական կապակցությունների դեպքում՝ նույնը-ինչ որ, նույնը-ինչպես, նույնպիսի-ինչպիսի, նույնպիսի-որպիսի, այնպես-ինչպես, այնպես-որպես և այլն: Հավասարության բաղդատական կապակցությունների դեպքում՝ այնչափ-որչափ, այնքան-որքան, այնքան-ինչքան: Տարբերության բաղդատական կապակցություն-

ներին բնորոշ է այն, որ ԼԹԵ գլխավոր նախագասության ստորոգյալը արտահայտված է ժխտական ձևով, ապա երկրորդական նախագասության ստորոգյալն անպայման պետք է լինի դրական, հաստատական ձևով, և ընդհակառակն:

Սրբ երկրորդական նախագասությունները ցույց են տալիս գլխավոր նախագասության բովանդակությունից բխող մի հետևվանք, կապակցությունն ստեղծվում է հետևանք արտահայտող ու, ուստի, ուստի և, այնպես որ և նման ստորագասական շաղկապների միջոցով:

Միայն այն դեպքում, երբ հետևանքն արտահայտվում է գլխավոր նախագասության միջոցով, կապակցությունն ստեղծվում է հետևանքի համար ոչ բնորոշ, ընդհանրական նշանակություն ունեցող որոշ հարաբերական բառերի ու ստորագասական շաղկապների միջոցով՝ երբ, որպես, որ, թե, եթե, որովհետև, որպեսզի, որքան որ և այլն:

Այս բոլորը թույլ են տալիս պնդելու, որ բաղդատությունը և հետևանքը ինչպես տրամաբանական, այնպես և շարահյուսական, քերականական կարգեր են: Կազմավորելով բարդ դատողություններ՝ նրանք ստանում են լեզվական իրենց որոշակի, ինքնատիպ ձևավորումը:

Կա՞ն բարդ նախագասությունների համար բնորոշ շարահյուսական և այլ կարգեր: Անշուշտ կան, և դրանց բացահայտումը լեզվաբանության կարևոր խնդիրներից մեկն է:

9. ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՍՏՈՐԱԳԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՀՆՁՆՐԱՆԳԻ ՄԱՍԻՆ

Հայ քերականագիտության մեջ ոչ մի հարց այնքան կարևոր չէ գիտական հանգամանալից ուսումնասիրության, որքան հնչերանդը և շեշտադրությունը ինչպես սլարգ, այնպես և բարդ նախագասության մեջ: Մինչդեռ առանց հնչերանդի և շեշտադրության հնարավոր չէ պատկերացնել որևէ նախագասություն: Հնչերանդի միջոցով ամեն մի բառ կարող է դառնալ ինքնուրույն, անկախ նախագասություն, և առանց հնչերանդի մի ամբողջ բառակապակցություն դեռևս չի դիտվի իբրև անկախ ու ինքնուրույն նախագասություն: Օրինակ՝ լույս, գառու, գրիչ բառերը լոկ գոյականներ են, բայց համապատասխան հնչերանգով նրանք կարող են դառնալ հրամայական ու բացականչական ինքնուրույն նախագասություններ. Լո՛ւյս (նշանակում է «Լույս տվե՛ք», «Լույս բերե՛ք» և այլն): Գրի՛չ (նշանակում է «Գրի՛չ տվե՛ք»): Իսկո՞ւմ: Եվ ընդ-

հակառակն, Գարունն այս տարի եկավ... բառերի խումբը, որտեղ կան և՛ հնթակա, և՛ ստորոգյալ, և՛ լրացումներ, դեռևս նախադասություն չէ, քանի դեռ չի ձևավորվել նախադասության ավարտն ազդարարող համապատասխան հնչերանգով:

Պատահական չէ, որ ժամանակակից ռուս քերականագիտության մեջ նախադասության ձևավորման ամենակարևոր հանգամանքներն են համարվում ստորոգումը և հնչերանգը (ինտոնացիա): Նախադասության ուրիշ, հնչերանգի ու շեշտադրության հարցերով զբաղվել են ռուս ականավոր լեզվաբաններ Ա. Մ. Պեշկովսկին, Ա. Ա. Շախմատովը և ուրիշներ:

«Ինչ էլ որ ասելու լինենք,— գրում է Ա. Մ. Պեշկովսկին իր «Ռուսաց լեզվի շարահյուսություն» աշխատության մեջ,— մենք դա արտահայտում ենք կամ պատմողաբար, կամ հարցական, կամ բացականչական ձևով: Ինչքան էլ մեզ համար կարևոր լինի խոսքի հետևյալ երեք ձևերի մեջ եղած տարբերությունը, դա (այդ տարբերությունը—Բ. Վ.), այնուամենայնիվ, ոչ թե նյութական է, այլ՝ ձևական: Եթե մենք ասելու լինենք նա այստեղ է կամ նա այստեղ է, կամ նա այստեղ է, մեր մտքի նյութը մնում է նույնը՝ պատկերացում «նրա» և այն տեղի մասին, որտեղ «նա»-ն գտնվում է: Փոխվում է միայն տվյալ մտքի նկատմամբ մեր վերաբերմունքը: Այս բոլոր տարբերությունները փեռականական են և ուսուիրենում բացառապես արտահայտվում են հնչերանգով»¹:

Հայ քերականագիտության մեջ խոսքի ուրիշ, շեշտադրության, հնչերանգի հարցերով, բայց մեծ մասամբ կապված տաղաչափական արվեստի հետ, զբաղվել է բազմազանությամբ գիտնական Մ. Արեղյանը: Բայց այսօր էլ դեռ մեծ է այս բնագավառի ուսումնասիրությունների անհրաժեշտությունը: Հատկապես կարիք է դգացվում ժամանակակից տեխնիկական միջոցներով ուսումնասիրելու հայերենի պարզ և բարդ նախադասությունները ձևավորող բերականական հնչերանգը իր բազմազան նրբերանգներով:

Հնարավորություն չունենալով հանգամանորեն հետազոտելու հայերենի բարդ ստորադասական նախադասության մեջ հնչերանգի ալլադան արտահայտությունները՝ մենք սույն աշխատության մեջ քննարկել ենք հարցական և ժխտական հնչերանգների նշանակության որոշ հարցեր: Այժմ կարևոր ենք համարում մի քանի դի-

¹ См. Грамматика русского языка, т. II, ч. I, изд. АН СССР, 1954 г., стр. 74.

տողութիւններ անել բարդ ստորագասական նախադասութեան բաղադրիչների հնչերանգային հիմնական դրսևորումների մասին:

Ամենից առաջ պետք է ասել, որ բարդ ստորագասական նախադասութիւնն արտաբերվում է բաղադրիչների մի ամբողջական համահավաք հնչերանգով, որը մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ անկախ, ինքնուրույն նախադասութիւններ չեն կարող համարվել ոչ միայն երկրորդական, այլև գլխավոր նախադասութիւնները:

Նա սիրտն է սեղմում փերով իր տաք,

Որ շտրոփի այդպես խենթորեն:

(ՊՍԱԶ, 35)

Ստորագասական կապակցութեանը հատուկ հնչերանգով գլխավոր նախադասութիւնն սկսվում է ձայնի բարձրացմամբ, որը սակայն աստիճանաբար իջնում է, թեթևակի կտրվում ստորագասական շաղկապից առաջ և կրկին բարձրանում (բայց ավելի ցածր, քան գլխավոր նախադասութեան մեջ), վերջում քերականական դադարով ազդարարում ամբողջ ստորագասական նախադասութեան ավարտը: Եթե փոխենք գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների շարադասութիւնը, միևնույն է, գլխավոր նախադասութիւնը կհնչի ավելի բարձր, քան երկրորդական նախադասութիւնը, սակայն վերջինս էլ նախադաս դիրքում կհնչի ավելի բարձր, քան ետադաս լինելու դեպքում:

Որ շտրոփի այդպես խենթորեն,

Նա սիրտն է սեղմում փերով իր տաք:

Սակայն բնական է, որ բոլոր ստորագասական նախադասութիւնների բաղադրիչների հնչերանգը նույն արտահայտութիւնը շունի: Գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների հնչերանգը պայմանավորված է հիմնականում. ա) երկրորդական նախադասութիւնների բնույթով, ավելի ճիշտ՝ գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների մտային փոխհարաբերությամբ, բ) շարադասությամբ և գ) շաղկապող բառերի արտահայտությամբ:

Որոշ քերականներ բարդ նախադասութեան հնչերանգը պայմանավորում են միայն երկրորդական նախադասութիւնների բնույթով: Ըստ այդմ տարբերակվում են հնչերանգի շորս տեսակներ՝ ստորագասական, բացատրական, անավարտ լինելու և միակցող¹:

¹ Н. А. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. II, Москва, 1958 г., стр. 258.

Արդի հայերենում ընդգծված, լարուն հնչերանգով են արտասանվում բացատրական բնույթի ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները: Նախադաս գլխավոր նախադասությունն սկսվում է ուժեղ հնչերանգով, իսկ վերջում շեշտակի իջնում է՝ ազդարարելով իրեն հետևող երկրորդական նախադասության գոյությունը: Օրինակ՝

Գալիս էր ու գալիս, բայց չէր տեսնում, որ դեմն Ավետիփ կար՝ մեջքը տված մատուռին (Վեճ, 1, 34): Եվ ուզում էր իմանալ, թե ի՞նչ կա Նավկա վանքին մերձ բանուկ հանապարհին (նույնը, 63):

Սովորաբար նախադաս գլխավոր նախադասությունն արտասանվում է ուժեղ սկիզբով և իջնող, դադարի կամ ընդմիջման հասնող վերջավորությամբ: Սակայն այդ գրեթե ընդհանուր օրինաչափությունը խախտվում է որոշիչ երկրորդական նախադասությունների դեպքում: Այսպիսի կապակցության մեջ գլխավոր նախադասությունը դարձյալ սկսվում է բարձրացող, հետո աստիճանաբար իջնող հնչերանգով, բայց վերջում ոչ թե իջնում ու մոտենում է դադարի, այլ ավելի է ուժեղանում՝ ընդգծելով որոշյալ գոյականը, որին արագորեն հաջորդում է նրա լրացումը հանդիսացող երկրորդական նախադասությունը: Օրինակ՝

Քեռդը մոռնում էր, որպես մի վիթխարի գազան, որին ամեն կողմից հարվածում էին (Րեժ, 2, 72): Նա մտնելով իրեն ծանոթ դռնով, պատահեց մի կնոջ, որ բոտ երևույթին տան տիկինն էր և մի ինչ որ բանով զբաղված էր նախասենյակում (Մեժ, 1, 81): Լսե՞լ ե՞ք թախծալի նոռոցը, որ ծաղկի բուրմունքի ու կանաչի թաքմության հետ խառնված հոսում է զարնան դաշտերի երեսով (ՀԹԵ, 1, 379):

Այս աշխարհում իրիկնային, ուր ապրեցիր
միայն մի ժամ,

Հրաշք էր, սիրտ, հրափթիթ ծաղկումը քո
հրաշուն: (ԵԶԵժ, 1, 134)

Հնչերանգը չի փոխվի, եթե որոշիչ երկրորդական նախադասությունն ստանա միջադաս կիրառություն: Գլխավոր նախադասությունը դարձյալ կսկսվի ուժեղ հնչերանգով, ուժեղ կարտասանվի և որոշյալ գոյականը, իսկ նրան արագորեն հետևող որոշիչ երկրորդական նախադասությունից հետո իջնող հնչերանգով կարտասանվի գլխավոր նախադասության շարունակվող մասը: Օրինակ՝

Ատոմը, որի նժույզն սկսեց խաղալ. խոսի բռնվեց հորեն

և Զոհրակի հետ (ԴԴՎ, 393), Ուշ ընթրիքը, որ մեծ տիրույթ կարգադրությամբ բաղկացած էր կաթնեղենից ու համեմունքներից, երկար շառնեց (նույնը, 408):

Երբ ստորադասական նախադասության մեջ որոշիչ կրկրորդական նախադասության կապակցման համար գործածվում են հարաբերյալ ու հարաբերական բառեր, գլխավոր նախադասության մեջ ուժեղ հեշերանգով է արտասանվում ոչ թե որոշյալ գոյականը, այլ նրանից առաջ գործածված հարաբերյալ բառը՝ *Օրինակ՝*

Այն միլիոնները, որ բնակվում են Անգլիո մեջ, օրական աշխատող վարձկան մշակներ են, ծառա և գործավոր: Այդ միլիոնավոր բազմության միջից այն մարդիկը, որ դրամագլուխ ունին, վարձում են մի ուրիցե ազնվականի հողը (ՄՆԸԵ, 408): Ամառային այն գեղեցիկ երեկոներից մեկն էր, որ բնությունը միայն այս լեռներին է պարզվում (ՄԵԺ, 2, 363): Ճանապարհին նրա միտքն ամբողջովին զբաղված էր յուր խոսած նառով, այն ազդեցությամբ, որ գործել էր ունկնդիրների վրա... (ՆԴՆԺ, 1, 131):

Ընդհանրապես նկատվում է, որ հայերենի բարդ ստորադասական նախադասություններում հարաբերյալ բառերի վրա է ընկնում ամբողջ նախադասության տրամաբանական շեշտը, որով և ազդարարվում է հաջորդող երկրորդական նախադասության առկայությունը: Հարաբերյալ բառերը ստորադասական նախադասության անդամների մեջ ամենից բարձր են արտասանվում: Դա արտահայտվում է ենթակա, ստորոգելիական վերադիր, խնդիր և ընդհանրապես բոլոր բնույթի երկրորդական նախադասությունների կապակցության դեպքում՝ անկախ շարադասությունից: Օրինակ՝

Եվ մեր ամենիս պարտքն է մինչև այն ժամանակ մնալ ազգության դրոշի տակ, որքան ուրիշը կրում է յուր սեփական ազգության դրոշը (ՄՆԸԵ, 443): Քաջհոցը շարունակվում է այնֆան, մինչև որ երևում է մի նոր անգորդ (ՍՁԵԺ, 1, 32): Այդ գրազմունքը այնքան էր ինն գրավել, որ ես ուռնել էի այսօր ևս լեռներում անցցնել՝ գնալով ավելի հեռավոր կողմեր (ՄԵԺ, 2, 358): Կազմեմ ձեռքով այնպես բռնեց մորուքը, որ քվում էր, եթե բարկանա, պետք է ֆաշի և պոկի այն (ԳՍԹ, 1, 23):

Պայմանի և հակառակ հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունների դեպքում գլխավոր և երկրորդական նախադասություններն արտաբերվում են նման հեշերանգով, մասնավոր երբ պարագա երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է:

Այդպիսի կապակցութիւններն սկսվում են երկրորդական նախադասութեան միջին հնչերանգով (ո՛չ ուժեղ և ո՛չ էլ ցածր), ապա աստիճանաբար իջնում է ձայնը. գլխավոր նախադասութիւնն առանց մեծ դադարի, արագորեն հետևում է նրան՝ սկսվելով նույն միջին բարձրութեան հնչերանգով և աստիճանաբար իջնելով վերջանում՝ ամբողջ ստորադասական նախադասութեան ավարտն ազդարարող քերականական դադարով: Այսպիսով, ըստ էութեան ստացվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների հնչերանգները համասարակշռութիւն: Օրինակ՝

Եվ քանի որ տնտեսական խնդիրը—այն բազմակննդի Գործիստի կայր լուծված չէ, հասարակութիւնը յուր ընկերական և լեռանեկան հարաբերութեանց միջ ազատ չէ (ՄՆԸՆ, 418):

Ո՛ւր կորան...

Մոտիկներս ո՛ւր կորան,

Ինչքան լացի, ձեն անի՝

Ձեն շտվին, լուռ կորան:

(ՀԹՆ, 1, 148)

Օրվա ամեն մի բնական, ինչ էլ որ աներ, բնած քե արթուն, նա ապրում էր աղավնիների հետ, լսում էր նրանց մեմուհըր (ՎԹԿԶԺ, 202): Եթե հանդիպողը կին էր, վառմն ավելի սիրալիւ էր լինում, ավելի երկար էր խոսում... (ՔԹՈԶ, 222):

Սակայն երկրորդական նախադասութիւնը միջադաս կիրառութեամբ արտաբերվում է ավելի նվաղ հնչերանգով, և, ընդհանրապէս, ավելի ուժեղանում է գլխավոր նախադասութեան հնչերանգը: Նկատվում է, որ սովորաբար ավելի ուժեղ է լինում նախադաս գործածվող նախադասութեան հնչերանգը, ապա միջադաս երկրորդական նախադասութեան հնչերանգը, և համեմատաբար ցածր է արտասանվում հտադաս նախադասութիւնը: Համեմատելու համար վերցնենք ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասութիւնները երեք տարբեր դիրքերում.

Ասպետն իրավունք չունի սլատնառ հարցնել, երբ նրան մեծամարտի են կոչում (ԱԻԱԷ, 166): Գարեգին անունն իսկ, երբ արտասանում էին, քաղցր էր հնչում իմ ականջին (ՄԵԺ, 2, 377): Երբ լրագիր կարգալն ու հասկանալն ինձ համար հեշտացավ, մեր կույսը խորհուրդ տվավ ինձ հետախուզական և հեշտ հասկանալի կտորները կարգալ և հասկացնել նաև իմ ժողովրդին (նույնը, 334):

Հնչերանգն ավելի բազմապիսի արտահայտութիւն է ստանում բազմաբարդ նախադասութիւններում: Ստորադասական կապակցութիւնը երբեմն ունենում է բաղադրիչների միակող-

մանի, առաջընթաց կապ, երբեմն երկփեղկվում է՝ գլխավոր նախադասության երկկողմանի կապերով, երբեմն էլ ավելի բարդ կապեր են ստեղծվում, որի պատճառով հնչերանքը դառնում է բեկբեկուն:

Համաստորադասություն ունեցող ստորադասական կապակցություններում համաստորադաս նախադասություններն արտաբերվում են հավասար հնչերանգով, և միայն վերջինից հետո ձայնն աստիճանաբար իջնում է մինչև նախադասության ավարտը նշող քերականական դադարը: Օրինակ՝

Կաթողիկոսը մի պահ մոռացավ,
Թե ինքը որտե՞ղ և ինչ է անում,
Ովքե՞ր են շարքը՝ իր վահարանում...

(ՊՍՁ, 23)

Համաստորադաս նախադասությունները ուժեղ հնչերանգով են արտասանվում, եթե գործածվում են թվարկման նպատակով և ձևավորվում կրկնվող շաղկապներով կամ հարաբերական բառերով: Օրինակ՝

Եթե նոր լեզուն չունի հին լեզվի ոլորուն ոճերը, եթե չի կարելի նորում միմյանց փամպից շարել ասիական փոփոխության հետևորդությամբ նույնանշան բառեր, եթե նոր լեզուն ավելի պարզ է և անգարդ է իր ձևերով, այդ չի նշանակում, քե նա ավերվել է... (ՄՆԸ, 466): Եթե ես լավ մայր լինեի. չնտածեի իմ հարստության ու փառքի վերա, եթե ես շաշխատեի նրա ապագան իմ բարեկեցության հարմարեցնելու, եթե ես նրան չսովորեցնեի յուր ազնվատոհմությամբ պարծենալու, եթե ես առաջինը չլինեի Մաշտոցյանի նման հարուստ ու պատվավոր երիտասարդի առաջարկության մերժողը, հարկավ նա այժմ մի պատվավոր բնտանիքի հարսը կլիներ... (ՄԾԺ, 2, 91): Ես ուզում եմ, որ այժմ մեկն ինձ դաժան կերպով խոշտանգի այդ անառակությունների համար, որպեսզի հանգստանա իմ թշվառ հոգին, որպեսզի խաղաղի մշտնջենական ողբն իմ ողբագին հոգում (ՎԹԿԶԺ, 24):

Համաստորադաս նախադասություններից յուրաքանչյուրն ալյատեղ արտասանվում է հավասարապես ուժեղ հնչերանգով՝ թվարկվող հանգամանքները հատուկ ընդգծելու և ուշադրությունը նրանց վրա բեռնելու նպատակով:

Երբ ստորադասական կապակցությունն ստեղծվում է ենթաստորադասությամբ, հնչերանգը աստիճանաբար իջնող է լինում և եղրափակվում է քերականական դադարով: Օրինակ՝

Իրավունք չունեի չհավատալ պարոնին, որովհետև նա այդ ասում էր այնպիսի մի սրտաբաց մտերմությամբ, որի մեջ հետին

մտքերի ամենափոքր ստվեր չէր կարելի նշմարել (*Մեծ, 5, 307*)։ Բժիշկը խորհուրդ է տալիս ինձ հեռանալ ամառանոց, որովհետև հա էլ գիտե, որ կամենում եմ ապրել (*Մեծ, 2, 314*)։ Այդ բոլորից արդեն երևում էր, որ մենք հեռու չենք այն գյուղից, որ իմ ամառային կայանն է լինելու (*նույնը, 331*)։

Ստորագասական կապակցության մեջ երբեմն ստեղծվում է հնչերանգի երկձողական բնույթ, երբ գլխավոր նախադասությունն իրենից առաջ և հետո ունենում է երկրորդական նախադասություններ։ Նման դեպքերում ստորագասական կապակցությունն սկսվում է նախադաս երկրորդական նախադասության ուժեղ հնչերանգով, որը իջնում է վերջում, իսկ նրան հետևող գլխավոր նախադասությունն արտասանվում է ցածր ձայնով, բայց զանդաղ ու ընդգծված։ Այնուհետև շարունակվում է հաջորդաբար երկրորդական նախադասությունը՝ դարձյալ ուժեղ հնչերանգով, դրեթե նույն չափի, ինչ որ նախադաս երկրորդական նախադասությունը, միայն այն տարբերությամբ, որ վերջանում է համարյա միանգամից եզրափակող քերականական դադարով։ Օրինակ՝

Եվ եթե թույլ կտամ ինձ անկեղծ լինելու, կասեմ, որ մեր իշխանների շրջանում շատ արհամարհանով են նայում ձեռ այս բնորոտյան (*Մեծ, 2, 41*)։ Բայց քանի որ ցանկալի ուժն ու միջոցները չունինք, անհրաժեշտ է, որ եղած լավ հատկությունները խնամենք ու պահպանենք՝ նույնիսկ իրենց հին կապանքների մեջ (*նույնը, 350*)։ Երբ վեր կացավ, նկատեց, որ մոտիկ խրճիթից մի լույս է շողում (*ԱԻԱԷ, 28*)։ Երբ ամառը գալիս էր. պապս տատիս տանում էր այն ամառանոցը, որի դեմ տատս ձմեռը խոսում էր (*ՎԹԿԶԸ, 31*)։ Եվ երբ ես տեսնում էի նրանց բաժները պատն ի վեր տնկած, ինձ թվում էր, որ բաժներն էլ հոգնել են և բնում են (*նույնը, 88*)։

Հնչերանգը երկձողականություն կարող է ստանալ և կողմերի անհավասար բաղադրությամբ, երբ գլխավոր նախադասությունը նախորդում է միայն մի երկրորդական նախադասություն, իսկ հաջորդում են մի երկրորդական նախադասություն և նրան ստորադասվող մի երկրորդական կարգի երկրորդական նախադասություն։ Օրինակ՝

Երբ եկա ծառայության, ընկերներիցս միեր վիճակս իմանալով հայտնեց, թե ինքն էլ ստիպված է այդ օրը նաշել միայնակ. որովհետև կիներ հրավիրված է պիկնիկի (*Մեծ, 5, 312*)։ Երբ գյուղի սահմաններն անցնելով սկսանք առաջին լեռնալանջը բարձրանալ, առաջնորդս հայտնեց, որ այդտեղից սկսում են Ն. գյուղի դժվար-

րազնաց նախապահները, որոնք շարունակ անցնում են սարերի, ձորերի և գետերի վրայով (*ՄԵԺ*, 2, 321): Երբ իջնում էին սարերի գաղիվայրով, հարցրի Պետրոսին, թե արդյոք հիշո՞ւմ է այն խոսքը, որ ասում էի... (*Նույնը*, 287):

Հնչերանգի առումով հետաքրքրական են երկփեղկված ստորադասական կապակցությունները: Այսպիսի հնչերանգի դեպքում համադաս գլխավոր նախադասությունները տրոհվում են մի երկրորդական նախադասությամբ, և այսպիսով ստացվում են հավասարազոր զույգեր՝ մի գլխավոր նախադասություն՝ իրեն ստորադասվող երկրորդական նախադասության անմիջական հաջորդումով: Հնչերանգը բեկբեկուն է. ստորադասական կապակցությունն սկսվում է առաջին գլխավոր նախադասության բարձր հնչերանգով, որին, կարճ դադարից հետո, արագ հետևում է ցածր հնչերանգով արտասանվող երկրորդական նախադասությունը: Այստեղ լինում է ավելի երկար, բայց ոչ ավարտուն դադար, որից հետո երկրորդ գլխավոր նախադասությունն արտահայտվում է ուժեղ հնչերանգով, իսկ նրան ստորադասվող երկրորդական նախադասությունը՝ ցածր հնչերանգով: Այդպիսով, ստորադասական նախադասությունը կազմվում է հնչերանգով և շարահյուսական մյուս կողմերով հավասարազոր երկու հատվածներից՝ բաղկացած մեկ գլխավոր և մեկ երկրորդական նախադասություններից:

Օրինակ՝

1. Վրանի կազմվածք պարզ էր. որպես առնասալակ լինում են խաշնառած ֆրեների շաղհները. 2. նա կարված էր ամբողջապես սև կապերտից. որ գործված էր նրա կնիկների և աղախինների ձեռքով (*ՐԵԺ*, 3, 122): 1. Ես մտնեմում եմ պահաբանի այն դարակին, ուր «ցլախանջ» նամակներն են դրված. 2. և նկատում եմ, թե ինչպես երիտասարդի հայացքը հետևում է իմ շարժմանը (*ՄԵԺ*, 5, 298): 1. Աղջիկը պատմում է ծերին, թե ինչպես է ինքը մոլորվել. 2. ու խնդրում է. որ տեղ տա գիշերը մնալու (*ՀԺԾ*, 2, 334): 1. Մարթան մտավ, որ հրազ վառի 2. և մտնելուն պես այնպիսի մի նիշ արձակեց, որ կարծես օձ խալքեց (*ՆԴՄԺ*, 1, 6): 1. Եվ իմ ամբողջ տրագեդիան այն էր, որ ես լիովին զգում ու գիտակցում էի այդ սոսկալի անկումը, 2. բայց ելնել այդ տեղից անգոր էի. նահինն արդեն շատ էր ծծել իր խորքը (*Նույնը*, 118): 1. Որդուն չէր պսակել, որպեսզի փաղափում խոսք-գրույց չլինի, 2. իսկ աղջկան էլ տեսնող չէր եղել, որ ուզի (*ՎԹԿՂՃ*, 36):

Երկփեղկված հնչերանգը կարող է արտահայտվել նաև այլ բաղադրությամբ ստորադասական նախադասություններով.

ա) Ստորադասական կապակցության առաջին մասը կազմվում է նախ բարձր հնչերանգով սկսվող մի երկրորդական նախադասությամբ, որին ցածր հնչերանգով հետևում է գլխավոր նախադասությունը, իսկ սրան էլ հաջորդում է միջին հնչերանգի մի այլ երկրորդական նախադասություն: Նույն կառուցվածքը (երբեմն մի բաղադրիչի պակասով) և հնչերանգային նույն առանձնահատկությունն է ունենում նաև ստորադասական կապակցության երկրորդ մասը: Օրինակ՝

1. Եթե պիտի ցավեիմ, նշանակում է հոգով և սրտով ընդունել էիմ, 2. իսկ եթե ընդունել էիմ, ինչ հարկ կար վերստին բաժանվելու (ՄՆԸԵ, 318): 1. Թե հաջողություն ունենաս, իմացրու, որ մենք էլ ուրախանանք, 2. թե պակասություն ունենաս, իմացրու, որ հարեհաս լինենք (ՀԹԵ, 1, 348):

բ) Երկփեղկված հնչերանգ է ստեղծվում և խառն զուգորդումների ձևով՝ առաջին մասում մի գլխավոր և մի երկրորդական նախադասություն, բարձրացող և իջնող հնչերանգներով, իսկ երկրորդ մասում մի երկրորդական և մի գլխավոր նախադասություն՝ զարձալ բարձրացող, ապա իջնող հնչերանգներով: Օրինակ՝

1. Մենք կարող ենք բռնել ժամանակի այն ակնթաբը միայն, որ անցնում է մեր առջեից, 2. իսկ երբ նա անցել է, անօգուտ է այլևս (ՄՆԸԵ, 453): 1. Վերջին հանգամանք ցույց էր տալիս, որ մի ընտանիքից են, 2. բայց թե ովքե՞ր էին, որտեղի՞ց էին եկել և ո՞ւր էին գնալու, հայտնի չէր (ՍԶԵԺ, 1, 27):

գ) Այլ, հավասար կամ անհավասար մասերի երկփեղկման ճանապարհով: Օրինակ՝

1. Վնասակար և անիրավ է այնպիսի ազգությունը, որ ամեն ուրիշ գոհում է յուր կյանքին. 2. ազգություն չէ այն, այլ կույր ֆանատիկասություն, որ հիմք չունի... (ՄՆԸԵ, 452): 1. Երբ ներս մտավ, իշխանունի օրիորդը դեռ երգում էր. 2. նա այնպես ձևացրեց, իբր թե չէ նշմարում Մաշտոցյանին (ՄԾԺ, 2, 38): 1. Սիրում էի ես կանգնել նրանց կրպակների առաջ և դիտել նրանց օջախի կրակը, որ գնալով կատաղում էր փսի փամուց, 2. ես կարծում էյի, որ կրակը կատաղում է, որովհետև չղայնացնում էն (ՎԹԿԶԸ, 82):

Նշված տիպերի կառուցվածք ունեցող ստորադասական կապակցությունների համար ընդհանուրն այն է, որ երկփեղկված մասերից յուրաքանչյուրում կան մի գլխավոր և ստորադաս մեկ կամ ավելի երկրորդական նախադասություններ: Երկու հատվածների հնչերանգն էլ նույն է՝ բարձրացող-իջնող՝ անկախ նրանից,

թե ինչպիսի՝ (գլխավոր կամ երկրորդական) նախադասութիւններով են սկսւում նրանք:

Երկփեղկված հնչերանգով ստորադասական կապակցութիւնները կարող են կազմված լինել և շարահայտական տարբեր արժեքների, տարբեր կազմութիւն ունեցող նախադասութիւններից, մասերից մեկում կարող է լինել գլխավոր նախադասութիւն, իսկ մյուսում՝ ոչ: Այսպիսի անհավասար մասերի երկփեղկումով կազմված ստորադասական կապակցութիւններն ունենում են հետևյալ բաղադրութիւնը.

ա) Մասերից առաջինն արտահայտվում է պարզ, իսկ մյուսը՝ ստորադասական նախադասութիւններ: Օրինակ՝

1. Ժամանակը մի անգամ է անցնում, 2. և նա, որ ընթացակից չէ նորան, հետ է մնում (ՄՆԸԵ, 453): Ապագան ներկայի ժառանգն է, 2. և եթե մարդ ֆենե ներկան, այն ժամանակ իսկույն կնեղվի նորա առջև ապագայի կարծեցյալ վարագույրը (նույնը, 458):

բ) Մասերից առաջինը համադասական, իսկ երկրորդը մի ստորադասական նախադասութիւն է, կամ՝ ընդհակառակն: Օրինակ՝

1. Նա սկսավ բոլորին դիտել. բայց ոչ միևր յուր տեսած գեղեցկութուն ման չէր. 2. մի վայրկյան նա կամեցավ հուսահատվել, կարծելով, թե գեղեցկութիւն արդեն ներս է մտել (ՄԵԺ, 1, 15): 1. Եղավ վայելիի ապարանքում, խմեց աստղափրփուր գինին և գլուխը դրեց գեղեցիկ կնոջ կրծքին, արշունտող համբույրների տակ գոցեց աչքերը 2. և երբ զարթնեց՝ գլուխը չոր բարձի վրա էր, և մի ուրիշն էր այրող համբույրների տակ փուն մտնում այն գեղեցիկ կնոջ գրկում (ԱԻԱԷ, 52): 1. — էի, եթե չհամբերես, ի՞նչ պիտի անես, 2. կարո՞ղ ես արևի հրավառ գունդը հեռացնել քո գլխից, կամ այս շիկացած ժալուերը հնարավոր է ծառերի փոխել (ՄԵԺ, 5, 241):

դ) Երբեմն հատուկ հնչերանգով երկփեղկվում է ստորադասական կապակցութիւնը՝ առաջին մասում թողնելով մի գլխավոր նախադասութիւն իր ստորադաս նախադասութիւններ, իսկ երկրորդ մասում առանձնացվում է մի այլ երկրորդական կամ երկրորդական կարգի նախադասութիւն, որը կարող է ունենալ և իրեն ստորադասվող մի երկրորդական նախադասութիւն: Հնչերանգի միջոցով այդ երկրորդական նախադասութիւններն առանձնացվում են՝ նրանց կարևորութիւնը նշելու համար: Օրինակ՝

1. Ես որովհետև եկեղեցում կանգնել չէի կարողանում, ուստի

որոշեցի օգուտ փաղել ժամանակից և, բարձրանալով գյուղի վեր-
նակողմը, նրա ընդհանուր դիրքը և շրջապատը տեսնել, 2. որ-
պեսզի հավաստիանամ, թե որքան հարմար ամառաձուլ էս ընտրել
(Մեծ, 2, 338—339): 1. Այդպիսիները, մինչև անգամ, չեն ցավում,
եթե իրենց հեռանալուց հետո ընկնում, ոչնչանում է գործը, 2. ո-
րովհետև այդ առիթ է տալիս նրանց ապացուցելու, թե իրենք
հայտնի ուժեր են և թե իրենց շեղած տեղը երկիրը չէ կարող խոտ
բուսցնել (նույնը, 354): 1. Ես սիրում եմ սկսած գործը, ցանկանում
եմ, որ հա հավիտյան ապրի, 2. որովհետև հավատում եմ նրա մե-
ծության ու կենսաբար ուժին՝ ապագայի նկատմամբ (նույնը, 354—
355):

Հավասար կամ անհավասար մասերով երկվեղկված բոլոր
ստորադասական կապակցությունների համար բնորոշ է հնչերան-
գի բեկբեկումը՝ բարձրից ցածր, ապա մասերի մեջ եղած բնորոշ
արոհում-դադարը, որից հետո հնչերանգի կրկին բարձրացում-
իջեցումը:

Ստորադասական կապակցությունները հնչերանգով բաժան-
վում են և երեք մասերի, որոնք բաղադրությամբ կարող են լինել
հավասար կամ անհավասար, բայց տրոհվել միմյանցից իբրև
հնչերանգային առանձին մաս-բաղադրիչներ: Այսպես՝

ա) Հնչերանգային երեք մասից կազմված ստորադասական
կապակցությունների մեջ գլխավոր նախադասությունը լինում է
համադասական և, տրոհվելով, ամեն մասի մեջ ստանում է մի
երկրորդական նախադասություն: Ուժեղ հնչերանգով է սկսվում
նախադաս գլխավոր նախադասությունը, որին ցածր հնչերանգով
հաջորդում է ստորադաս երկրորդական նախադասությունը, տրո-
հումից, բավականին մնալուն դադարից հետո կրկնվում է նույն-
պիսի բաղադրություն (գլխավոր և մի երկրորդական նախադա-
սություն), հետո նախորդի նման տրոհմանը հետևում է գլխավոր և
երկրորդական նախադասությունների երրորդ գույզը, որը ավարտ-
վում է ստորադասական կապակցության ավարտն աղդարարող
քերականական դադարով: Օրինակ՝

1. Դարձուր աչիդ դեպի այն օրերը, երբ դու մենակ էիր.
2. կենդանացուր քո հիշողության առջև այն շրջապատը, որի մեջ
ապրեցար. 3. ինչպե՞ս են, կա՞ն այն հարուստները, որ տեսել էիր
(Մեծ, 458): 1. Ինչպե՞ս համարձակվեցար ավերել այն երկիրը.
որ ծնեց քեզ, 2. ինչպե՞ս չքուլացավ քո գայլույթը, երբ հայրենիքի
սահմանները մտար, 3. ինչպե՞ս կարողացար տեսնել Հոռուր և

շնիշել, որ այնտեղ բնակվում են մայրդ, կինը և զավակներդ (ՄՅԺ, 2, 37):

բ) Հնչերանգային եռամաս ստորադասական կապակցությունների մեջ առաջին երկու մասերը կազմված են մի գլխավոր և մի երկրորդական նախադասությունից, իսկ երրորդ մասում գլխավոր նախադասության երրորդ բաղադրիչը միայնակ է, չունի ստորադասություն: Այս պատճառով էլ երրորդ մասի ուժեղ հնչերանգը չի իջնում, այլ միանգամից ավարտվում է ստորադասական կապակցությունը եզրափակող քերականական դադարով: Օրինակ՝

1. Տեսա՞մ, որ իմ գուշակությունը սիւսլ չէր, 2. ես ասացի, որ մոեզբայրդ այդ դիտավորությամբ է ծանոթացրել ձեզ Մաշտոցյանի հետ, 3. իսկ դուք չէիք կամենում հավատալ (ՄՅԺ, 2, 43): 1. Ձեմ կարծում, քե դո՛ւք կամենում ե՛մ ինձ փրավորել, 2. բայց հավատում եմ, որ զգալու և հասկանալու ընդունակ չե՛մ համարում ինձ, 3. այդ դեպքում ինձ մնում է ետ առնել իմ խնդիրը (Նույնը, 362): 1. Դու նախանձից տների նրագներն ես մարում, որովհետև տուն չունիս, 2. քավշյա տերևներն ես փռոտում ու վաճում ցանուցիւր, որովհետև չաւ ես ու խանդոտ, մերկ ես ու աղբատ, 3. զնա, հեռացիր ինձանից (ԱԻԱԷ, 33): 1. եվ նա ուզեց դուրս գալ խանութից, հեռանալ, որ իր հայրենակիցը աչինջ չիմանա իր մասին, 2. բայց հետո մտածեց, որ վստ քան կմտածեն իր մասին, 3. ու մնաց (ՍԶԵԺ, 1, 23):

գ) Եռամաս ստորադասական հնչերանգի ոչ հավասար բաղադրիչներով, երբ սովորաբար մասերից մեկ-երկուսը կազմված են մի գլխավոր (կամ նրա մի մասը) ու երկրորդական նախադասությունից, իսկ մյուսի մեջ լինում են նաև երկրորդական կամ այլ կարգի երկրորդական նախադասություններ: Օրինակ՝

1. Ձնայելով որ քաղաքից ելածներս միջոցին ընկես պատմում էր, քե մի օր հիացմունքով էր մտածում այն ժամի ու վայելյանի մասին, երբ մայրաքաղաքից հեռացած՝ գտնվում կլինեիր հայրենիքում, նրա սզատ օդի ու դաշտերի մեջ, 2. և շնայելով, որ այդ ժամին նրա փառիպզն արդեն կատարված էր, 3. այսուամենայնիվ նկատում էի, որ երիտասարդի համբերությունը ենթարկվում էր փորձության (ՄՅԺ, 5, 241): 1. Ապստամբության գլխավոր հատկանիշն այն էր, որ, եթա՛ն ներդամիտ աշխով նայես ընկերոջդ քերության ու սխալանքների վրա, 2. երկուրդ՝ ցանկանաս, որ նա ես վայելն այն բարիքները, ինչ որ դու վայելում ես կամ կցանկանայիր վայելել, 3. և երրորդ՝ որ նրան էլ իրավունք տաս խոսելու կամ գործելու այնպես, ինչպես որ դու ես խոսում

կամ գործում (*նույնը*, 263): 1. Լավ, ենթադրենք, քե՛ս այդպես է, 2. հապա ինչո՞ւ շատացիր, քե՛ս լավ կլինե՛ր, որ այս ստիճները պատկանեին մեր հյուրընկալ Մուֆիին, կամ մի ուրիշ. քո կարծիքով ավելի ուսումնասեր գյուղացու, 3. այլ ցանկացա՛ր, որ ես լինի մի գեղանի իշխանուհու սեփականություն (*նույնը*): 1. Սկզբում այդ հեռագիրն ինձ այնքան էլ չազդեց, որովհետեւ արդեն նախապատրաստված էի, 2. բայց հետո նկատեցի, որ ինչ-որ փառացում, հոգեկան ապատիա է եկել վրաս. 3. իսկ երբեմն էլ, մանավանդ գիշերները, երբ քնել չէի կարողանում, ինձ թվում էր, քե՛ս խելագարվում եմ (*ՆԴԾԺ*, 1, 116):

դ) Այլ բաղադրությունք հնչերանգային երեք մասից բաղկացած ստորագասական կապակցություններ. օրինակ՝

1. Մարդը չէ գողանում, 2. բայց եթե նա չէ գողանում նորա համար, որ օրենքը արգելում է գողանալ, 3. նա գող է և ավագակ (*ՄՆԸԵ*, 459): 1. Դու ինձ ասում ես պահենք մեր ազգությունը, մեր լեզուն, մեր ավանդությունը և այլն, և այլն, 2. շատ բարի. պատասխանում եմ ես, 3. բայց, ասա, խնդրեմ, ի՞նչ բանի համար պահենք, ի՞նչ է պահելու օգուտը և ի՞նչ է կորուսանելու վնասը (*ՄՆԸԵ*, 452): 1. Երբ որ հրանք են գնում, իրենց արդար վարձին են գնում ու միշտ էլ ոսկի գտնում, 2. իսկ երբ որ դու ես գնում, գնում ես ուրիշի բախտը հափշտակես, 3. նրա համար էլ ռսկու տեղ օձ ես գտնում (*ՀԹԵ*, 1, 448): 1. Բարեբախտաբար, արձանագրությունից քիչ հետո կար մի մեծ կեռ երկաթ, որից ձմեռը մեծ լամպն էին կախում, 2. բռնեցի այդ կեռ երկաթը, եռոտանին մնաց ռոֆերիս տակը, 3. բայց անկարելի էր ցած իջնել, որովհետեւ եթե երկաթը բողնեի. եռոտանին պետք է կործանվեր (*ՎԹԿՀԸ*, 43):

Ստորագասական կապակցությունները կարող են կազմված լինել նաև հնչերանգային չորս, հինգ, նույնիսկ ավելի մասերից, թեև, պետք է ասել, որ բազմաբարդ նախադասության ալոպիսի կոտակումը կարող է հասցնել ոճի ծանրության և հազորդվող մտքերի խճողման: Չորս և հինգ հնչերանգային մասերից բաղկացած ստորագասական նախադասության օրինակներ.

1. Այնուհետև ամեն անգամ նկատում եմ, որ նա ամեն կերպ աշխատում է խույս տալ ինձնից, 2. իսկ երբ այդ չի հաջողվում, դարձյալ սկսում է կատակներ անել, 3. և, զարմանալի է, չնայելով որ այդ կատակները ակամա է անում (ես այդ շատ լավ եմ նկատում), բայց նրանք երբեք անհամ չեն դուրս գալիս և միշտ ունենում են իրենց ազդեցությունը, 4. գոնե ով այդ ժամանակ

հայում է նրան (մինչև անգամ ես), չի կարողանում զսպել ծիծաղը (ՆԴԵԺ, 2, 163): 1. Այնինչ էմման օր-օրի վրա սարսափով տեսնում և զգում էր, որ ինքն իսկապես սիրահարված է Զազունյանի վրա, 2. ապա թե ոչ՝ ի՞նչ էր նշանակում այն անհուն ուրախությունը, որ Զազունյանն իր ամեն գալով բերում էր նրա համար. 3. ի՞նչ էր նշանակում սրտի այն երջանիկ թրթիռը, որով նա ամեն անգամ հանդիպում էր Զազունյանին. 4. ի՞նչ էր նշանակում այն առանձին անախորժ զգացումը, որ պաշարում էր նրան, երբ մի օր էլ չէր տեսնում Զազունյանին (Նույնը, 319): 1. Օ՜, որքան ծնողներ կան, բացականշում էի ես, որոնք հրեշտակների տեղ են դնում իրենց զավակներին և դրվատում նրանց նրապարակով. 2. որքան ամուսիններ կան, որոնք առափնուրյան տիպար են համարում իրենց կանանց, 3. կամ տիկնայի, որոնք ամուսիններին միակ հավատարիմներն են ճանաչում աշխարհում, 4. և սակայն դրանց բռնորին ճանաչում է փոստի նամակաբաշխը, 5. նա գիտե, որ աղբիկը խաբում է մորը, կինը՝ ամուսնուն, աղամարդը՝ յուր կնոջը, այլիկ՝ հարազատին ևն, ևն, 4. բայց խաբվածներից ոչ ոք դժբախտ չի համարում իրեն, որովհետև խաբված լինելը չգիտե... (ՄԵԺ, 5, 305—306):

Ստորագասական երկու, երեք և ավելի բաղադրիչների հնչերանգը փոխվում է միջադաս երկրորդական նախադասությամբ: Միջարկելով ուժեղ տոնից վայրէջք սկսող մի նախադասության, միջադաս նախադասությունը պատճառ է դառնում ձայնի կրկին բարձրացման: Այսպիսով կատարվում է սահուն հնչերանգի բեկում, որից հետո շարունակվում է ընդմիջված նախադասությունը: Օրինակ՝

Տիկիներեից մի փանիսը, որոնք դեռ նոր էին շնորհ բերել այդտեղ, երժեքի գեղեցիկ ելևէջով հանգչում էին բազմոցների վրա. մի փանիսը կանգնած հայելիների առաջ, զգուշությամբ ուղղում էին իրենց հագուստը և նրանց վերայի զարդեր... (ՄԵԺ, 2, 21): Ինչո՞ւ Շուրիքը, որ ամեն օր գրեթե ազատ թափառում է այս փողոցներում, չի գալիս անձամբ յուր նամակն ստանալու, մինչդեռ ուրիշ մարդիկ, որոնք նրանից ավելի զբաղված են, երբեք «ցպահանջ» նամակները օտարին չեն հավատում (ՄԵԺ, 5, 310):

Այսպիսով, բարդ ստորադասական նախադասության հնչերանգը պայմանավորված է ոչ միայն երկրորդական նախադասությունների բնույթով, որի հիման վրա առանձնացվում են բացատրական, հակադրական և այլ հնչերանդները, այլև մի շարք այլ հանգամանքներով: Այդ հանգամանքների մեջ կարևոր նշա-

նակություն ունի ստորադասական կապակցության բաղադրութ-
յունը, նրա կազմի մեջ մտնող պարզ նախադասությունների
տրամաբանական ներքին կապը: Միայն այդ առանձին մասերի
(երկձողական, երկփեղկված, եռամաս և այլն) հակադրամիաս-
նությամբ է ստեղծվում բազմաբարդ նախադասության ընդհանուր
հնչերանգը: Այստեղ մեծ նշանակություն է ստանում գլխավոր նա-
խադասությունը, որը և հաճախ որոշում է հնչերանգը:

Նախադասությունների շարադասությունը մյուս կարևոր պայ-
մանն է հնչերանգի ձևավորման մեջ: Նախադաս բաղադրիչը
(գլխավոր կամ երկրորդական նախադասություն) արտասանվում
է բարձր տոնով: Մյուս կարևոր հանգամանքը հարաբերյալ բա-
ռերի հնչերանգն ուժեղացնելու առանձնահատկությունն է: Հա-
րաբերյալ բառերն իրենց վրա են կենտրոնացնում ստորադասա-
կան նախադասության տրամաբանական շեշտը, ուստի և արտա-
սանվում են բարձր հնչերանգով:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՕԳՏԱԿՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

1. С. И. Абакумов, Современный русский литературный язык, Москва, 1942.
2. Մ. Արեղյան, Աշխարհարարի շարաշյուսություն, էջմիաշին, 1912:
3. Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966:
4. Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:
5. Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, գ. 1, Երևան, 1962:
6. Ա. Աբրահամյան, Գրարարի ձևաբանություն, Երևան, 1958:
7. Ա. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի շարաշյուսության մի քանի հարցեր, Երևան, 1962:
8. В. Г. Адмони, Развитие структуры предложения в период формирования немецкого национального языка, Москва, 1966.
9. Զ. Ալեքսանյան, Ենթակա երկրորդական նախադասություն, 1966: Խ. Արուստիանյանի անվան մանկ. ինստիտուտի «Գիտական աշխատություններ» (Հայոց լեզվի բաժին), № 1, Երևան, 1965:
10. Հ. Անադյան, Լիակատար քերականություն Հայոց լեզվի, հ. 5, Երևան, 1965:
11. Ա. Այտրեյան, Քննական քերականություն աշխարհարար կամ արդի հայերեն լեզվի, Վիեննա, 1866:
12. Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարաշյուսություն, հ. Բ, Երևան, 1964:
13. Վ. Առաքելյան, Ներածություն «Հայերենի շարաշյուսության», Երևան, 1959:
14. Я. Бауер, Сравнительно-историческое изучение синтаксиса славянских языков, ВЯ, 1963, № 4.
15. Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, т. II, Киев, 1953.
16. Գ. Գաբրիելյան, Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963:
17. А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. II, Москва, 1958.
18. Грамматика русского языка, изд. АН СССР, т. II, ч. I, II, Москва, 1954.
19. Е. А. Иванникова, О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе, ВЯ, 1965, № 5.
20. М. В. Ломоносов, Сочинения, т. III, Москва, 1948.
21. Լ. Խաչեղյան, Պարզա երկրորդական նախադասությունների ուսմանը հայ քերականության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2—3, 1959:

22. И. К. Кусинкян, Очерки исторического синтаксиса армянского языка, Москва, 1959.
23. Խ. Հովհաննիսյան, Անուղղակի հարցում արտահայտող ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները հայերենում, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հասարակ. գիտութ.), № 1, 1961:
24. Ա. Ղափրյան, Հայոց լեզու, Երևան, 1934—1964:
25. Ա. Ղափրյան, Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Երևան, 1954:
26. И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М.—Л., 1945.
27. Պ. Շառաթյանյան, Գրարարի շղկապները, Երևան, 1960:
28. Վ. Զախյան, Քերականություն հայկազյան լեզվի, Վիեննա, 1852:
29. Ս. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզվի, Իթֆլիս, 1874:
30. Ն. Պալասանյան, Ստորադասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում, Երևան, 1961:
31. М. Н. Петерсон, Очерк синтаксиса русского языка. Москва, 1923.
32. А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, Москва, 1938.
33. Н. С. Поспелов, О грамматической природе сложного предложения. Сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», Москва, 1950.
34. Н. С. Поспелов, О различиях в структуре сложно-подчиненного предложения. Сб. «Исследования по синтаксису русского литературного языка», Москва, 1956.
35. Н. С. Поспелов, Типы сложноподчиненного предложения в русском языке, ВЯ, 1961, № 6.
36. А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I, Москва, 1958.
37. А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, 1899.
38. Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարաճյուտություն, Երևան, 1936—1969:
39. Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955:
40. Современный русский язык. Синтаксис. Изд. МГУ, 1958.
41. Н. С. Валина, Сложноподчиненное предложение в современном русском языке, Москва, 1966.
42. В. В. Виноградов, Из истории изучения русского синтаксиса, Москва, 1958.
43. В. В. Виноградов, Русский язык, Москва, 1947.
44. В. В. Виноградов, Основные вопросы синтаксиса предложения. Сб. «Вопросы грамматического строя», Москва, 1955.
45. Г. Н. Уханов, О грамматической природе «придаточного предложения», ВЯ, 1961, № 2.
46. Овсяннико-Куликовский, А. А. Потебня как языковед-мыслитель, Киев, 1893.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԲԵ—Ա. Բակունց, Երկեր, Երևան, 1955:

Ագաթ.—Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914:

«Ագապի».—«Ագապիի պատմությունը», Վիպ, Բարգմ. Գ. Ստեփանյանի, Երևան, 1953:

ԱԻԱԷ—Ա. Իսահակյան, Արձակ էջեր, Երևան, 1963:

ԱԻԸԵ—Ա. Իսահակյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1948:

Ա. Լաստիվերտցի—Պատմութիւն Արիստակէսի Լաստիվերտցույ, Երևան, 1963:

ԱՇ—Աղավնի, Շիրակ, հ. 1, Երևան, 1954:

«Աստուածաշունչ».—Մատեան հին և նոր կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ Թարգմանութեան նախնեաց մերոց, Վիեննա, 1929:

ԲՍԱ—Բ. Սեյրանյան, Աղբյուրներ, Երևան, 1953:

ԳԶԵԺ—Գ. Զոհրապ, Երկերի ժողովածու, 2 հատորով, Երևան, 1962:

ԳՍԵԺ—Գ. Սունդուկյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1938:

ԳՍԹ—Գ. Սևունց, Թե՛րան, Երևան, 1952:

ԳՍՀ—Գ. Սարյան, Հատընտիր, Երևան, 1945:

ԳՅ—Վ. Գյոթե, Ֆաուստ, I մաս, Պ. Միքայելյանի Թարգմ., Երևան, 1963:

Եղիշէ—Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957:

ԵԶԵԺ—Ե. Զարենց, Երկերի ժողովածու, 6 հատորով, Երևան, 1962—1967:

ԵՕԵ—Ե. Օտյան, Երկեր, Երևան, 1956:

ԶԴԲ—Զ. Դարյան, Քննություն, Երևան, 1953:

«Թումանյանը քննադատ».—Ժողովածու, Երևան, 1939:

ԼԵԺ—Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1966:

Կողբացի—Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914:

Կորիւն—Վարդ Մաշտոցի, Երևան, 1941:

ՀԹԵ—Հ. Թումանյան, Երկեր, 2 հատորով, Երևան, 1958:

ՀՄՆԱ—Հ. Մկրտչյան, Նովելներ և ակնարկներ, Երևան, 1947:

ՀՇՍԵ—Հ. Շիրազ, Սիամանթո և Խչեզարե, Երևան, 1958:

ՀՇԲՀ—Հ. Շիրազ, Քնար Հայաստանի, Երևան, 1958:

ՀՊԵԺ—Հ. Պարոնյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1965:

ՀՊԸԵ—Հ. Պարոնյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1954:

Մաթէոս Ուռհայեցի—Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:

ՄԵԺ—Մուրացյան, Երկերի ժողովածու, 7 հատորով, Երևան, 1956:

ՄՄԵԺ—Մ. Մեծարենց, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1956:

ՄՆԸԵ—Միքայել Նալբանդյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1953:

ՆԴԵԺ—Նար-Դոս, Երկերի ժողովածու, 2 հատորով, Երևան, 1955:

ՆՋՀ—Ն. Զորյան, Հացավան, Երևան, 1949:
 ՇԵԺ—Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1950:
 ՊՊԵԺ—Պ. Պոռչյան, Երկերի ժողովածու, 7 հատորով, Երևան, 1962—1964:
 ՊՍԱԶ—Պ. Սևակ, Անլուելի զանգակատուն, Երևան, 1966:
 ՌՊԵ—Ռ. Պատկանյան, Երկեր, Երևան, 1955:
 Սամուել Քահանայ—Հաւաքմունք ի դրոց սլաւոնադրաց, Վաղարշապատ, 1897:
 Սերէոս—Պատմութիւն Սերէոս եպիսկոպոսի ի Հերակլէ, Քիֆլիս, 1914:
 ՍԶԵԺ—Ս. Զորյան, Երկերի ժողովածու, 10 հատորով, Երևան, 1960—1963:
 ՍԽՀ—Ս. Խանզադյան, Հողը, Երևան, 1957:
 ՍՇԵ—Ս. Շահումյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1957:
 «Սովետ. Հայաստան» օրաթերթ, Երևան:
 ՍՍԵ—Ս. Սպանդարյան, Երկեր, 2 հատորով, Երևան, 1959:
 ՎԹԿՀԸ—Վ. Թոթովենց, Կյանքը հին հռոմեական ճանապարհի վրա, Երևան, 1966:
 ՎԽԳՎ—Վ. Խելումյան, Գիրք լինելության, վ. 1, Երևան, 1966:
 ՎԽՄՄՀ—Վ. Խելումյան, Մեզ մոտ հարավում, Երևան, 1955:
 ՎՏԵԺ—Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, 3 հատորով, Երևան, 1960—1963:
 Բաֆֆի—«Ոսկի աքաղաղ», Երևան, 1954:
 ԲԵԺ—Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, 10 հատորով, Երևան, 1962—1964:
 ՔԹՈՀ—Ք. Թափալցյան, Ոսկե հովիտ, Երևան, 1955:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ե Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Գումար 3

ԳՐՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Բարդ ստորագրասական նախադասության կառուցվածքը	7
1. Բարդ նախադասություն	7
2. Համադասություն և ստորադասություն	18
3. Բարդ ստորադասական նախադասության կազմավորումն ու զարգացումը	30
4. Նախադասությունների փոխադարձ կապն ու պայմանավորվածությունը	56
5. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները և նրանց որոշման խմուռները	70
6. Ստորադասական նախադասության կառուցվածքային տիպերը	83
7. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շարահյուսական, վերաբերական փոխհարաբերությունը	93
8. Ստորադասության մակարդակները	105
9. Առանձին գործածվող երկրորդական նախադասություններ	109

ԴՐՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Երկրորդական նախադասությունների բնույթը	117
1. Ենթակա երկրորդական նախադասություն	119
2. Ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասություն	130
3. Որոշիչ երկրորդական նախադասություն	134
4. Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություն	144
5. Բացահայտիչ երկրորդական նախադասություն	150
6. Խնդիր երկրորդական նախադասություններ	157
Ա. Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություն	158
Բ. Անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասություններ	162
7. Պարագա երկրորդական նախադասություններ	170
Ա. Տեղի պարագա երկրորդական նախադասություն	170
Բ. Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություն	173
Գ. Ձևի պարագա երկրորդական նախադասություն	188
Դ. Չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասություն	193
Ե. Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություն	197
Զ. Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություն	203

է. նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություն	210
Ը. Հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասություն	214
Թ. Հակառակ հիմունքի պարագա և զիջական երկրորդական նախադասություն	217
8. Այլ բնույթի երկրորդական նախադասություններ	223
Ա. Հատկանիշի աստիճան արտահայտող երկրորդական նախադասություն	223
Բ. Հետևանքի երկրորդական նախադասություն	228
Գ. Բաղդատական նախադասություն	233
Դ. Համապատասխանության երկրորդական նախադասություն	235
Ե. Հարաբերակցման երկրորդական նախադասություն	236
2. Տրամաբանորեն պարզ նախադասությանը հավասարազոր ստորադասական կապակցություն	238
է. Կապի խնդիր երկրորդական նախադասություն	242
Ը. Նախադասության կողմնակի անդամ երկրորդական նախադասություն	245

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՒԴ

Քաղ ստորադասական նախադասության կապակցությունը	248
1. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շարադասությունը	249
2. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շարադասության ժամանակ նախադասության անդամների դիրքի փոփոխությունները	262
3. Ստորադասական կապակցության մեջ նախադասության կամ նրա անդամների կրկնությունը	265
4. Շաղկապներ, հարաբերական ու հարաբերյալ բառեր	272
Ա. Ստորադասական շաղկապների դերը բարդ ստորադասական նախադասության կապակցության մեջ	273
Բ. Հարաբերական ու հարաբերյալ բառեր	290
5. Բայի դերը ստորադասական կապակցության մեջ	303
Ա. Բայի եղանակների ու ժամանակների գործածությունը ստորադասական կապակցություններում	305
Բ. Բայական սեռը ստորադասական կապակցության մեջ	315
Գ. Նրաջյալ բայի զեղչումը ստորադասական կապակցություններում	321
Դ. Ստորադասական կապակցություններում բայի դրական և ժրտական ձևերը. հարցական նախադասությունների դերը դրանց արտահայտման մեջ	327
6. Եղանակավորող բառերի, դերանունների, մակբայների և այլ խոսքի մասերի դերը ստորադասական կապակցություններում	332
7. Անձի, իրի, թվի ու հոլովի քերականական կարգերը ստորադասական կապակցություններում	337
8. Բաղդատման և հետևանքի շարահյուսական կարգերը ստորադասական կապակցության մեջ	441
9. Դիտողություններ ստորադասական կապակցության հնչերանգի մասին	354
10. Աշխատության մեջ օգտագործված աղբյուրները	
11. Համառոտագրություններ	

Б. А. ВЕРДЯН

**СИНТАКСИС СЛОЖНОПОДЧИНЕННОГО
ПРЕДЛОЖЕНИЯ**

(на армянском языке)

Издательство «Луйс»

Ереван

1970

✓